Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

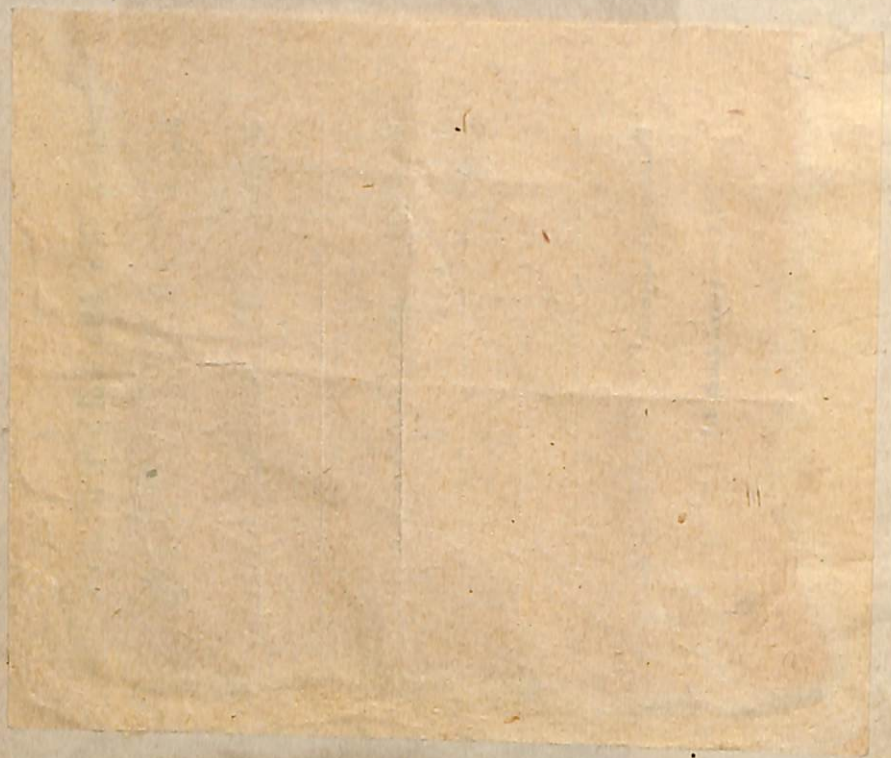
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99.092
0-794

ՏԷՐ-ՄԱՀԱԿԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ

ՊՈԼՍԷՆ ԴՈՒՐՍ

1896—1906

(ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ)

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

1001
8994

Հ.Ս.Խ.Հ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
U.S.S.R. Public Library
7/XI 1922
ԱՄԱՆՈՒԱ. Մեսրոպյան
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՑ
„ԿԻԼԻԿԻԱ"
կ. Պոլիս
Հ.Մ.Ե.Մ. Տպագր. Մատթ. Տպագր. Խան

1922
Տպագր. Մ. Տէր-Յակոբեան
կ. ՊՈԼԻՍ

03 .09. 2013

66.600

ՆԱԽԱԲԱՆ

Սոյն տասներկու տարուան արտասահմանեան յիշատակներս նախապէս իբրեւ թերթօն երեւցած են ԺԱՄԱՆԱԿի մէջ ասկէ տասը տարի առաջ եւ ներողամիտ ընթերցողներու կողմէ ջերմ ընդունելութեան արժանացած։ Իր հրատարակութեան ընթացքին մէջ իսկ շատեր, թէ՛ բերանացի եւ թէ գրաւոր կերպով, փափաք յայտնեցին առանձին հատորով զայն հրատարակուած տեսնելու։ Այդ փափաքին գոհացում կուտամ այսօր։

Այս երկրորդ տպագրութեան ձեռնարկելու ժամանակ՝ բնականաբար՝ պէտք զգացի զայն ուշի ուշով վերատին կարդալու եւ կարգ մը կարեւոր յաւելումներ յապաւումներ եւ սրբագրութիւններ ընելու, որովհետեւ իբրեւ թերթօն օրը օրին գրուած այդ յիշատակները քիչ մը անխնամ կերպով պատրաստուած էին առաջին անգամ։

Այս կարեւոր սրբագրութիւնները գրեթէ նոր դիմագիծ մը տուած են յիշատակներուս, շատ աւելի կատարեալ ու հարազատ քան թերթօնի մէջ երեւցածները։

Այս հատորին մէջ աւելցուցած եմ նաեւ այն անձերուն պատկերները որոնց խօսքը ըրած եմ եւ որոնց լուսանկարները յաջողած եմ ձեռք անցնել։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

13 APR 2011

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ՏԱՐԻ

ՊՈԼՍԷՆ ԴՈՒՐՍ

1896—1909

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

Արփիար Արփիարեանի դէմ մահափորձ.— «Արփիարին սեւացրէ՛ք».—«Հայրենիք» մի՛ կարգալ.—«Հայրենիք»ի գերակշիռ դիրքը.— Իզմիրլեանի ընտրութիւնը.— Միհրան Ասմանազի դերը.— Արփիարեանի նկարագիրը.— Ա. Վռամեան.— Պապը Ալիի ցոյցը.— Դաշնակցական սպառնագիրներ.— Յ. Շահնազար-Իւսիճեան միջադէպը.— «Հայրենիք»ի յօդուածը.— Տիգրան Գարակէօզեանի սպանումը.— Զէյթունի ապստամբութիւնը.— Արփիար կը փախչի Պոլսեն.— Լ. Փաշալեան կը ճնշուի.— «Հայրենիք»ի խումբը տարտղնած.— Շահնազար կը բանտարկուի.— «Հայրենիք» կը ջնջուի.— Վահէ Աւգուեան եւ իր ընկերները.— Շարունեանի դէպքը.— Ալպէր Ռուէի մատուցած ծառայութիւնները.— Հնչակուհիները։

1895 *դեկտեմբեր* 25 *երկուշաբթի երիկոյեան էր, երբ Արփիար Արփիարեան, որ Բանկալթի, Ս. Յակոբի կալուածներէն մէկուն մէջ կը բնակէր իր եղբօր Տիգրան Արփիարեանի հետ, ուշ ատեն, բնակարանը գացած միջոցին. Թագսիմի պարտէզին դէմ դաշնակցականի մը կողմէ։*

Արփիար, հակառակ իր ստացած ծանր վէրքերուն, կրցած էր սակայն մինչեւ առն հասնիլ և փողոցին գոռը բաղխել։ Բայց երբ գոռը բացած էին՝ արիւնլուայ վեհին տապալած էր, ինքզինքը կորնցուցած։

Տօքթօր Զօհրապ, որ մօտերը կը բնակէր, իսկոյն կանչուած էր և նախնական գարմանները տուած։

Այս մահափորձր անակնկալ մը չէր ո՛չ իրեն և ո՛չ ալ մեզի համար։ Ամիսներէ իվեր Դաշնակցութիւնը մուխին մէջ ընդհանրապէս Հայրենիքի և մասնաւորաբար Արփիարեանի դէմ կը գործէր։

«Արփիարին սուսյրէ՛ք» հրահանգը եկած էր արդէն և խոճի մօտ.— եթէ կարելի է այս բացատրութիւնը գործածել հոս— կո գործադրուէր։ Դաշնակցականները բերնէ բերան լուր կը տարածէին թէ Արփիար մահնիչ է, թէ Նալբանդեան մարդն է, թէ ամէն գիշեր անոր հետ կը ճաշէ, եւն.։ Եւրիկ Հայրենիքի դէմ պոյքոթ մը սկսաւ որ պահ մը, գոնէ քանի մը օր, յաջողութիւն գտաւ։

Մահափորձէն երկու ամիս առաջ տեղի կ'ունենար այդ փրօփականտը և հոկտեմբեր 8ին Արփիար կը պրէր «Հայրենիք մի՛ կարդաք» խորագրով յօդուածի մը մէջ։

«Ձորս հինգ օրէ իվեր քանի մը հոգի Պոլսոյ ամէն թաղերուն մէջ տարածուելով դէմերնին եղողին կ'բանն «Հայրենիք» մի՛ կարդաք։ Ինչո՞ւ և ահա՛ կը սկսին յատկապէս իմ անձիս նկատմամբ ընել այնպիսի զրպարտութիւններ որոնց կեղտոտութիւնը կը հատատարի այդ լուրերը տարածողներուն ախտաբութեանը և հատատպղներուն միամտութեանը։ Իրա՛ւ է որ չարաչաճութեանց դէմ անտարբեր մնալու սովորութիւնը ունիմ, հանրային կեանքիս մէջ կը հետեւիմ որոշ ուղղութեան մը որմէ չեն կրնար մաղի չափ չեղեցնել զիս ո՛չ թշնամանք և ո՛չ բարեկամութիւն։ Ու մեծ

այս անգամ ալ հրապարակաւ քանի մը խօսք կ'ըսեմ, պատճառն այն է որ խումբ մը թշնամիներ իմ գլխուս վրայէն Հայրենիքի ընտրելու նկրտումի մը ունին։ Բայց կրնան վստահ ըլլալ թէ երեսիս հինգ տարուան ջանքերը թէ այս անգամ, թէ՛ ասկէ վերջն ալ ապարդիւն պիտի մնան»։

Յետոյ Արփիար կը բացատրէ այդ թշնամութեան չարժառիթները որչափ որ կարելի էր նոյն ժամանակի գրաքննութեան խստութիւններուն ներքեւ և յօդուածը կը վերջացնէ հետեւեալ կերպով.

«Միայն մէկ պատասխան ունիմ ընդդէմ այն զրպարտութեանց որոնք չարամիտ խմբակի մը կողմէն հրապարակ հանուած են։

«Բացարձակապէս սուտ են։

«Կրնամ նաեւ դիտել տալ թէ չիկայ մէկը որ ամբաստանիչ ներկայանալու համարձակի, ամենքն ալ մուխին մէջ գործող ստախօսներ են»։

Ի՞նչ էր Արփիարեանի դէմ այս կատաղի հալածանքին պատճառը։

Կարելի է ըսել որ մէկէ աւելի պատճառներ կային։

Նախ Արփիարեան այդ թուականին բացառիկ դիրք մը կը վայելէր յեղափոխական չարժումին գլուխը։ Ներմանը չտեսնուած ժողովրդական թերթի մը՝ ՀՆՑՐԵՆԻՔի խմբագրապետն էր, Հնչակեան Պոլսոյ կեդրոնին անդամ էր, ՄՇԱԿի և ՀՆՉԱԿի թղթակիցն էր. երկու թերթեր որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին յեղափոխական չրջանակներու մէջ։

ՀՆՑՐԵՆԻՔի հեղինակութիւնը չատ մեծ էր մանաւանդ Պոլսոյ մէջ։ Տարիէ մը ի վեր զրեթէ ան էր ազգային քաղաքականութիւնը վարողը։ ՀՆՑՐԵՆԻՔն էր որ հովանաւորած էր Իզմիրլեանի ընտրութիւնը։

Մահափորձէն զրեթէ տարի մը առաջ, 1894 գեկ-

սեպտեմբեր 7 չորեքշաբթի օր կատարուեցաւ այդ ընտրութիւնը Մայր Եկեղեցիին մէջ, յոյսի ու խանդավառութեան օրերուն։ Երկար տեւնէ իվեր, Ապտիւլ Համիտի կամքովը Ազգային ժողով չէր գումարուէր, երբ վերջապէս իրաւունք ելաւ Պատրիարքի ու Վարչութեան ընտրութիւնները կատարելու համար։ Տիզապահ Հմայեակ Եպիսկոպոս հրաւիրից երեսփոխանութիւնը և ժողովի բացումը կատարեց։ Նախ՝ դէպանի ընտրութիւնը կատարուեցաւ և Գաբրիէլ էֆ. Նորատունկեան հռչակուեցաւ առաջին առնապահ։ Յետոյ անմիջապէս ձեռնարկուեցաւ Պատր. ընտրութեան և 76 քուէարկուներու 67 քուէներովը Պատրիարք ընտրուեցաւ Սկիւտարի քարոզիչ Մաթէոս Իզմիրլեան։ Բարթուղիմէոս Եպիսկոպոս առացած էր երկք քուէ միայն, Դևոնդ Շիշմանեան երկու, Համազասպ Տիմաքսեան երկու, Սրվազի Առաջնորդ Պետրոս Եպիսկոպոս մէկ և ապիտակ քուէ մէկ։

Այս ընտրութիւնը մեծաչուք ցոյց մրն էր Ապտիւլ Համիտի դէմ որ կ'ատէր նորընտիր հայրենասէր ու անկաշառ Պատրիարքը։ Քանի որ իր ընտրութիւնը վաւերացնող իրաւունն չերեւցաւ։ Վերջապէս սակայն Սուլթանը տիպուեցաւ վաւերացնել ընտրութիւնը և 26 դեկտեմբեր երկուշաբթի օրը Իզմիրլեան իր ուխտը կատարեց։

Հետեւեալ օր ՀԱՅՐԵՆԻՔ խանդավառ տողերով զոր Լ. Փաչալեան և ես գրած էինք. կը պատմէր հոյակապ հանդիսաւորութիւնը։ Լ. Փաչալեան ուզած էր անպատճառ Հնչակի անունը խառնելու այդ նկարագրութեան սա պարբերութեամբը.

«Դուրսը եկեղեցին (Սկիւտարի Ս. Խաչ) բոլոր զանգակները կը հնչեն վառ ու աւետաւոր, խնդիր

ու ոգեւորութեամբ, երկնքին մէջ զրկելով իրենց հաւատարծարծ Հնչակեանութիւնը։

Մազ մնաց որ այդ Հնչակեանութիւնը, որ աննչմար չէր անցած հայ գրաքննիչի մը աչքերէն, մեր գլխուն փորձանք բանար, բարեբախտարար Մխիթարեան Ասքանազ որուն դիմած էին այդ բառին բացատրութիւնը խնդրելու համար, յաջողած էր կասկածները փարատել։

Ահա՛ թէ, տարիներ յետոյ, Արփիար Արփիարեան իր հուշերիէներէն մէկուն մէջ ինչպէ՛ս կը պատմէ այդ դէպքը։

«Իզմիրլեան Սրբազանին ընտրութիւնը վաւերացուելով. վերածնունդին Պատրիարքը Մայր-Եկեղեցին առաջնորդուած էր, արարողութեամբ մը հայ թագաւորի մը օծման պատրանքովը թունտ թունտ կը հանէր հայ սրտերը։ Հայ ժողովուրդը քիչ մնաց այդ օրը «Մաթէոս, տո՛ւր թագաւոր» աղաղակը թողնէր, ինչպէս երբեմն Բագրատունի Աշոտի թագադրութեան ի տես։ Սակայն, տաճարին ոլորտը կը սաւառնէր Հաւատքը վաղուան համար։ «Ու ժողովուրդը Տաճարը թնդացուց հաւատարծարծ հնչականութեամբ» կը գրէր յաջորդ օրը Բաչալեան Հայրենիքին մէջ, նկարագրութեամբ մը, զոր պատմութիւնը պիտի պահէ, իբր մանրանկար պատկեր մը հայ հոգեկան բորբոքմանն 1894ի։ Մինչ ոչ ոք սիրտ ըրած էր յանդգնամիտ երկու բառերը ջնջել։ Ջնջումը՝ ազատ կն զանազիր պատկերի մը երկու աչքերը պղծելու վայրագութիւնը պիտի ըլլար։ Գրաքննիչն ալ, այդ նկարագրականը տեսնելու տաեն չունեցաւ։ Գրաքննութիւնը երբեմն «ի ձեռս... խմբագրաց»էր։

«Քանի մը օր ետքը, մեզի ծանօթ արուեստագէտ մը, Բաչալեանին հանդիպելուն, կ'իմացնէ թէ Հայրենիքը չատ մեծակակ վտանգ մը անցուցած էր։ Թերթին՝

ապահովարար ջնջմանը, և խմբագիրներու՝ հա՛ւանաբար աքսորմանը վտանգները։— Գացէ՛ք Ասքանազին աղօթք ըրէք. ա՛ն փրկից ձեզի. կը հաղորդէ տեղեկատուն։

«Ահա պատահածը։

«Հայբենիքին նկարագրականը ոսոխականութեան դուռը թարգմանուելով, Ներքին գործերու պաշտօնատոնը կը դրկուի, «Հաւատարմարար հնչականութիւն» երկու «գրգռիչ» բառերն ալ՝ կարմրանիչ, և անմիջական անօրէնութիւն կը պահանջուին։ Ներքին պաշտօնատան աղբեղիկ մէկ անդամը ազնիւ մարդ Թիւրք մը, որուն ձեռքն էր անցած գործը, կը ջանայ ժամանակ վատահիլ։ Հայբենիքը դրպանը կը դնէ և նոյն գիշերը Գատր-գեղ, ուր կը բնակէր, կը հրաւիրէ վերեւ յիշուած արուեստագէտը ու կարմրանիչ բառերը մատնանշելով, ճիշտ ու ճիշտ թարգմանութիւնը կը խնդրէ, «զավալլներուն գլուխը չատ մեծ փորձանք պիտի պայթի» յայտարարութեամբ։ Հայր ինչ ըսելիքը չի գիտնար. «Հնչակ» բառը տեսնելուն յեղափոխական ոգեր է. «գէմինա եթէ Տաճիկ չըլլար. երեսս խայ պիտի հանէի» կ'րսէ Բաղտեհանին։ Խորհուրդ կ'ուտայ Ասքանազ էֆէնտին հրաւիրել որ հոն մօտերը կը գտնուի. քանի հայկաբան է. ճիշտ ա՛ն կրնայ թարգմանել։ Մարդ կը դրկուի հայերէնի ծանօթ ուսուցչին, որ չուտ մը կու գայ։ Ասքանազը արդէն ինքն ալ, ժողովրդին հետ տահկցած էր «Հաւատարմարար հնչականութիւն» բառերուն ներքին իմաստը և «չա՛տ հազ ըրած էր» ինչպէս արուեստագէտին կը պատմէ ետքէն։ Բայց իրմէ այդ բառերուն ճիշտ թարգմանութիւնը խնդրուած ատեն, անտարբեր մը կը պատասխանէ թէ «Հնչականութիւն» ֆրանսերէն կը նշանակէ «sonorité»։ Բնաւ յայտնի չըներ, թէ «Հնչականութիւն»ն ալ կրնայ մըտքէն անցնիլ։ Ու երբ ոսոխականութեան գիտողութիւնը ցոյց կը տրուի, Ասքանազ, ա՛ն իրեն յատուկ միամիտ ու անմեղանակ իմգուածքովը, որ թերեւս առաջին անգամն էր որ կեղծիք մը կը պարտիէր, կամ կէս կեղծիք մը։

«Հնչականութիւն և հնչականութիւն, իրարմէ չատ կը տարբերին, կը պատասխանէ. Ալի էֆէնտին ու Վալի էֆէնտին մրեւնոյն մարդերը չեն, թէեւ տատով մը կը տարբերին իրարմէ։

«Ու խորհրդակցութեան պատուն, Ներքին նախարարութեան պաշտօնէին, պարտ ու պատշաճ գգուշաւորութեամբ կը բացատրուի հայբենիքին վայելած ժողովրդականութեան օրքանութիւնը, և կասկած կը յայտնուի, թէ թերթին ջնջումը և խմբագիրներու աքսորումը, թերեւս մեծ յուզում յառաջ բերին, ծանրածանր հետեւանքներով։

«Թիւրք էֆէնտին ատացած տեղեկութիւնները ինքն ալ իր կողմէն չակերով չակռտելով, միւս օրը զանազան Ներքին գործերու նախարարին կը հաղորդէ և կը յայտնի գործը խղդել տալ։

«Այս դէպքին մէջ Ասքանազին ազնուասրտութիւնը դուրս ցայտեցնելու համար, պէտք է բսեմ որ, Հայբենիքին և իր միջնու յարաբերութիւններ «խզուած» էին։ Ինչո՛ւ հիմակ չեմ յիշեր։ Թերթին է՛ն սրամիտ խմբագիրը, հետեւաբար և է՛ն անզգուշը, — որուն անունը եպիսկոպոսական ընծեղցողին չրթունքներուն վրայ պիտի գայ— իրեն հետ կ'իյնար։ Ասքանազ չատ առնուած էր. ուսուցիչ մը զիւրագրգիռ ջղայնոտ մըն է երբ կը քննադատուի։ Եւ ահա՛ Հայբենիքին գլանքը կախուած կը մնար իրմէն, մրճանար ուսուցչին պլկունքներէն։ Բարեբախտաբար բերանը սրտէն կը չարժէր. ու սիրտը՝ բարի էր։ Ասքանազ վրէժխնդիր մը չէզաւ, ինչ

որ ներթադրել կուտայ, թէ ազնիւ մարդը նաև անհրաժարձակութիւններ կրած էր։

«Պոլիս, յուզումի օրերը իրարու յաջորդեցին. Աստքանազը տեսնելու պատեհութիւնը չունեցայ։ Ետքէն 1897ի աշնան երբ Աղեքսանդրիա հասայ, յանկարծ փողոցը դէմս ելաւ. իրարու ձեռք մեկնեցինք. և այդ առաջին տարիքէն իսկ օգտուեցայ չնորհակալութիւններս յայտնելու և չնորհաւորութիւններս մատուցանելու իր ազնիւ վարմունքին համար։ Յանկարծակիի եկածի պէս զարմացած մնաց թէ «գաղտնիքը» որմէ՞ն իմացած կրնար ըլլալ։ Արուեստագէտին անունը յիշեցուցի, խընդաց. ճիշտ էր։

«Հալածուած, տանջուած կը մարտիրոսանայ այդ ազնիւ մարդը։ Հայկաբանութեան հաւատարիմ ուսուցիչը, որ իր հաւատքովը հայ տղան ալ կը խանդավառէր. Պոլսոյ գնտաններր չի մեռնիր՝ գանկր թիւրք խոշտանգիչներէ կռանահար. կր հիւծի, կը լինայ ապատ աչխարհի մր մէջ, արուեսկաթկաթ սիրտը հայ ձեռքերէ ասղնտուած, ծակծկուած։

«Եւ ա՛ս, ասա՛նկ ըլլալու էր, «գի լցցի բանն որ ասացաւ» թէ Հայը փառաւոր թաղում ընել գիտէ միայն»։

Իզմիրլեանի հետ գործելու ստանձնուած վարչութիւնն ալ ՀԱՅՐԵՆԻՔի խմբակին պատրաստած ցանկին համեմատ կ'ընտրուէր, հետեւեալ կերպով.

Սահակ Դադարոնան Ա. տեղապահ, Միհրան Յովակիմեան Բ. տեղապահ, Մկրտիչ Մանուկեան Ա. տեղապահ, Ալեխս Թրնկըրեան Բ. տեղապահ, Միսաք Դալթաեանեան, Կարապետ Էգնայեան, Յովհաննէս Կրճիկեան, Գառնիկ Համբարձումեան, Գրիգոր Մըսըրեան, Յովհաննէս Պօյաճեան, Տօքթ. Սեդրոսեան, Սմբատ Քեաթիպեան, Ասծին Արսէնեան, Պատրիկ Կիւլպէնկեան։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ և ո՛չ մէկ էֆէնտիի տեղ տրուած էր։

Իսկ կրօնական ժողովին մէջ կային Ա. տեղապահ Գրիգորիս Ալէքսեան, Համբակ Դիմաքսեան, Յովհաննէս վրդ. Արչարունի, Գէորգ վրդ. Երէցեան եւն.։

ՀԱՅՐԵՆԻՔի մէկ յաղթանակն էր նաև Բերայի թաղական ընտրութիւնը ուր ամբողջ իր ցանկը յաջողուցած էր չախչախիչ մեծամասնութեամբ մը։

ՀԱՅՐԵՆԻՔի և անոր խմբագրապետ Արփիարեանի այս առաւելակշռութիւն ու հեղինակութիւնը բնականաբար արգելք մըն էր Դաշնակցութեան, որ չէր կրնար իր գիրքը զօրացնել այսպիսի հակառակորդներու հանդէպ։ Նոյն թուականներուն Պոլսոյ Դաշնակցական ներկայացուցիչը կամ պետ էր Իւսիֆեան և ինքն էր որ սկսաւ ՀԱՅՐԵՆԻՔի ու Արփիարեանի դէմ պայքարը։ Եւ սակայն Իւսիֆեան մտերիմ բարեկամն ու խորհրդակիցն էր Արփիարեանի՝ մինչեւ որոյ թուական մը կամ աւելի ճիշդը՝ մինչեւ այն օրն որ ղազ թէ Արփիարեան զինքն ու իր ընկերները կը խաբխբէր։

Ուղղամտութիւնը կը պակսէր Արփիարեանի քով և այս եղած էր իր դէմ ցցուած հակառակութիւններուն գլխաւոր պատճառը։ Կատարեալ հնքրիկաց մը եղած է ամբողջ կեանքին մէջ ու ասիկա ինքն ալ կը խոստովանէր։ Եւ իր նկարագրին այդ խտագարումը գրեթէ բնազդական էր իր մէջը։ Էնքրիկ կ'ընէր միմիայն հնքրիկի սիրոյն համար, առանց կարեւոր հարկի, առանց չահու կամ յաջողութեան ակնկալութեան։ Դիմացինը խաղի բերել՝ իր գերագոյն հաճոյքն էր, հոգեկան մէկ պէտք։

Այսպէս՝ երկար տեսն՝ Իւսիֆեանէն ծածկած էր իր Հնչակեան ըլլալը. Դաշնակցութեան համակիր ձեւացած էր ու անոնց ծրագիրներուն հաղորդակից եղած

էր, զանոնք Հնչակեան չահերուն գործածելու համար։ Իր այս ընթացքը երբոր ի վերջոյ երեւան եկաւ, քանի կանարար բուռն զայրոյթ յառաջ բերաւ Դաշնակցականներուն մէջ իրեն՝ և մեւնոյն ատեն ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ հանդէպ։

Առաջ, բնդհակառակը, ՀԱՅՐԵՆԻՔ Դաշնակցութեան համակրանքը կը վայելէր և իր մշտական աշխատակիցներէն մին էր Օհնիկ Դերձակեան (Ակիմ Ա. Վռամեան (որ Ո. Գ. Դ. սահմանադրութեամբ այնքան գեղեցիկ գրութիւններ ունի առաջին տարիներու ՀԱՅՐԵՆԻՔներուն մէջ։

Դերձակեան՝ բացի այս գրական աշխատակցութենէն՝ Մահերիմ բարեկամն էր Արփիարեանի և յաճախ կուգար խմբագրատուն ուր իրեն հետ գլուխ գլխի կը խորհրդակցէր։ Սիրուն, խանդավառ պատանի մըն էր այն ատեն, անպեղ ու անմօրուս. միշտ ծայրայեղութիւններու կողմնակից։ Ղալաթիոյ ռուսական թղթատան մէջ պաշտօնեայ էր և իր այս հանգամանքէն կ'օգտուէին թէ՛ Դաշնակցական և թէ Հնչակեան կուսակցութիւնները իրենց թղթակցութեանց համար։

1895 Յունիսի Պասը Ալիի ցոյցէն հաքն էր որ Դաշնակցութեան հակառակութիւնը սկսաւ Արփիարեանի դէմ։ Այդ ցոյցը, ինչպէս յայտնի է, միմիայն Հնչակեան կուսակցութիւնը կազմակերպած էր, իբր թէ կառավարութեան վրայ ճնշելու և Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագրին գործադրութիւնը փութացնելու համար և որ ուրիշ արդիւնք չունեցաւ այլ եթէ բնդհանուր ջարդերուն պատրուակ ըլլալ։ Այդ ցոյցին յորդեց ժողովրդին եկեղեցիներու մէջ հաւաքուիլը, խանութներու փակումը, եւն. որոնց ամէնքն ալ Հնչակեան վարիչներու խորհրդովն ու գործակցութեամբը եղան։

Այդ իրարանցումի օրերուն՝ Բեթալի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին, ուր հազարէ աւելի անձ ժողովուած էր, գլխաւոր կեդրոնն էր Հնչակեան գործունէութեան. Ալիքսան Արզուեան (Վահէ) Սարգիս Սիւնկիւճեան (Սարգիս Սուրն) Գեղամ Պարսամեան. Անգրէաս Մկըրտեան (Բարեպաշտ) եւն. վերջապէս Հնչակեան գործադիր ժողովի անդամներն ու գործիչները հոն էին։

Կային նաև Դաշնակցականներ որոնք անհատապէս եկած միացած էին Հնչակեաններուն։

Տօքթ. Ն. Տաղաւարեան որ այդ թաղականին թունդ Դաշնակցական կը կարծուէր. յաճախ կը մրտնէր կ'ելլէր եկեղեցին՝ խրախուսելով հոն գտնուղները որոնք վայրկեանէ վայրկեան անգղիական նաւատորմին արտանելէն ներս մտնելուն ջիր սպասէին և իրենց զրաղդատութիւնը այն աստիճանի հասած էր որ չատեր թնդանօթի ձայն կը լսէին ատեն ատեն։

Երբ դեսպանական միջամտութեամբ ժողովուրդը թողուց եկեղեցիները, երբ խանութները վերաբացուեցան և երբ առերեսյի հանդարտութիւն տիրեց, այն ատեն Դաշնակցական քոմիթէն սպառնագրերով պահանջեց որ հայերէն թերթերը ինքնաբերաբար դադրին՝ կառավարութեան դէմ ցոյց մը ըրած ըլլալու համար։

Այդպիսի ցոյց մը թէ՛ անիմաստ ու ապարդիւն պիտի ըլլար և թէ միանգամայն այնպիսի տագնապալից ժամանակ մը պիտի վտանգէր թերթերու արտօնատէրներն ու խմբագիրները, որոնք կառավարութեան կողմէ իրրեւ յայտնի յեղափոխականներ ու խռովարարներ պիտի նկատուէին։

ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ԱՐԵՒԵԼՔ և ՃԷՐԻՏԻԻ ՇԱՐՔԻՒ հաւասարապէս ստացան այդ կարմիր կնիքով նամակները։ Արեւելք եւ Ճէրիտիի իրար անցան և Ջարեհ Եաւուշեան, Բիւզանդ Քէչեան և Տիգրան Ճիվէլէկեան

վուխագին մեզի մօտ հասկնալու համար թէ մենք ի՛նչ պիտի ընէինք, որպէս զի իրենք ալ մեր օրինակին հետեւէին։ Բնականաբար ամէնքն ալ այդպիսի անխոհուրդ ցոյցի մը հակառակ էին և կը զգային թէ ինչ փորձանքներ կրնար առնդել իրենց ձեռին, բայց միւս կողմէ կարմիր կնիքը կար որ այդ թուականներու ն մոգական ազդեցութիւն մը կ'ընէր ամէնուն վրայ։

Յովհաննէս Շահնազար և Արփիար Արփիարեան բացարձակ կերպով յայտարարեցին թէ այս սպառնալիքին առջև տկղի չպիտի տային և Հայրենիքի հրատարակութիւնը պիտի չարունակէին և խորհուրդ տուին միւսներուն իրենց օրինակին հետեւելու։

Արփիար արդէն հասկցած էր թէ Դաշնակցական ծրագիրը հայ թերթերը գադրեցնելու մասին, պարզապէս իրեն դէմ ուղղուած միջոց մըն էր և եթէ երբեք Դաշնակցութիւնը իր սպառնալիքը իզգործ դներ՝ մահափորձը միմիայն իր դէմ պիտի կատարուէր։ Այս կէտն ալ բացատրեց երկու թերթերու պատասխանատուներուն՝ զանոնք ապահովցնելու համար, որովհետև պէտք է ըսել որ չափազանց խռոված էին կարմիր կնիքով նամակէն։

Դաշնակցութիւնը տեսնելով որ իր սպառնալիքը ապարդիւն մնաց և իրաւամբ կնճռոտելով որ գլխաւոր պատճառը Հայրենիքն էր, երկրորդ անգամ սպառնագրեր ուղղեց ո՛չ թէ Հայրենիքի անօրէնութեան՝ այլ անհատապէս Շահնազարին, Արփիարին, Լեւոն Բաչալեանին և ինծի։

Ասոր վրայ Շահնազար որոշեց Իւսիւֆեանը տեսնել և հետը անձամբ բացատրութիւն մը ունենալ և ինծի, առջարկեց որ իրեն ընկերանամ։

Միասին գացինք Թէփէ Պաչի, Թօմայի կաթնավաճառատան դէմ գտնուած յոյնի մը տունը, ուր Իւսիւֆեան սենեակ մը վարձած էր։

Խօսակցութիւնը բաւական բուռն եղաւ։ Իւսիւֆեան կը պնդէր թէ թերթերը հարկ էր գադրեցնել, եթէ ասոր համար նոյն իսկ արտօնատէր ու խմբագիր բանտ ու աքսորի դատապարտուէին։ Շահնազար կ'առարկէր թէ Հայրենիք իր հրատարակումով ամէն օգտակար կ'ըլլար յեղափոխութեան՝ քան իր գործունէութիւնը որ ո և է կերպով չէր կրնար ազդել կառավարութեան վրայ։ Խօսակցութիւնը, ինչպէս ըսի, բաւական բուռն էր և յաճախ կռիւի ձև կ'առնէր ու ես կը ջանայի յաճախ դիւթազրկիլս խօսակիցները հանդարտեցնելու համար։

Ի վերջոյ անկարելի եղաւ իրարու խօսք հասկընալ և Շահնազար՝ բարկացած՝ ոտքի ելաւ ու մեկնեցաւ։

Փոխանակուած խօսքերը բան առ բան չեմ յիշեր, բայց կրնամ հաստատել թէ երբեք Շահնազար չսպառնաց Իւսիւֆեանի գինքը մատնել, ինչպէս կը պատմէր, տարիներ առքը, Ամերիկեան հայ թերթ մը Շահնազարը մրտելու դիտաւորութեամբ։

— Ինչ պիտի հետաքննել կուտամ, ըսաւ Շահնազար միջոց մը։

Բայց այս սպառնալիքը որ պատասխան մըն էր Իւսիւֆեանի «ձեզ կը պարնենք»ին, չէր նշանակեր թէ Շահնազար մտքէն անցուցած էր Իւսիւֆեանը մատնել։ Շահնազար պարզապէս սպառնալիքի դէմ սպառնալիք մը կ'ընէր, հասկցնելով որ եթէ Դաշնակցութիւնը ծայրայեղութիւններու դիմէ՝ Հնչակեանները կրնան նոյն կերպով պատասխանել. մանաւանդ որ այդ միջոցին այս վերջին կուսակցութիւնը չատ աւելի զօրաւոր կազմակերպութիւն մը ունէր Պոլսոյ մէջ։

Եւ Շահնազարի խօսքը այդ կերպով ըմբռնեց արդէն Իւսիւֆեան։

Հ.Ս.Խ.Հ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Государственная Библиотека Армянской ССР
7/31.. 1922

Այդ տեսակցութենէն հաքը առաջին անգամ ըլլալով իւսուֆեանը տեսայ Աչարուհի Պատրիարքին ընտրութեան օրը Դումգաբուի Մայր եկեղեցին։ Կովկասէն կուգար Երբոպա երթալու համար, ուր ականջի վիրաբուժական գործողութիւն մը պիտի կրէր։ Բաւական համարար տեսնուեցանք իրարու հետ, բայց միջոց չեղաւ իրեն հարցնելու թէ արդեօք ամերիկեան հայ թերթին պատմութիւնը իր դիտակցութե՞մբը գրուած է։

Իրողութիւնը խեղաթիւրել մարդ մը ազատելու համար՝ կարծեմ չատ ատորին միջոց մըն է, որ ափսո՛ս, անխղճահարութեամբ ի գործ կը դրուի յաճախ մեր յեղափոխական մաժուլին մէջ։

Այդ տեսակցութենէն հաքն էր որ Արփիար պատչուհար հղաւ Թաքսիմի ճամբուն վրայ։

Մեր տունը Բանկալթիի չիտակ ճամբուն վրայ, Տամ ար Սիօնի վարժարանին կից, հազիւ երկու քայլ հեռու էր Արփիարեանի բնակարանէն։

Դեռ սեղանին վրայ էի՝ երբ Արփիարի եղբօրորդին Փիլիկը, այն ատեն տասը տարեկան նիհար ու ժժգոյն տղեկ մը, եկաւ իմաց տալու չարաշուք դէպքը։

Իսկոյն վազեցի իրենց տունը։ Գետնայարկը երկու սենեակ կար, մին բակին աչ կողմը և միւսը դէմը։ Աչ կողմի սենեակին մէջ տեսայ Տիգրան Արփիարեանը, որ խոխա մը հագած ու բազմոցին վրայ ծալապատիկ նստած մանկալի մը առջեւ անընդհատ եւս առաջ կը չարժէր մամալով։ Կարծես թէ ինքն էր վիրաւորեալը։

Իսկ Արփիար դէմի սենեակը, բազմոցին վրայ երկընցած էր անշարժ, Տօքթ. Մախսխեան, զոր կանչած էին Տօքթ. Զօհրապէն յետոյ, սենեակին մէջն էր տակաւին ու զանազան հրահանգներ կուտար տանտիկ-

նոջ՝ որ իրեն փէմպէ Սանճաքճեանի՝ որուն վարձակալն էր Արփիար և որ աննման անձնուիրութեամբ մը խնամից վերաբերը մինչև վերջը։

Տօքթորը որ Արփիարի հիացող մրն էր ու մտերիմ բարեկամը, ինչպէս նաև Հայրենիքի աչխատակիցը, չատ մտատանջ կը թուէր։

— Կեանքը վտանգի մէ՞ջ է, հարցուցի երբ սենեակէն դուրս եկաւ։

— Սրինքին տակ վերք մը ունի որ բաւական վտանգաւոր է, պատասխանեց, եթէ ուենդ ունենայ կըրնայ աղեւտաւոր ըլլալ։

— Ինչ դիտէ՞ էր վիճակին ծանրութիւնը։

— Յայտնեցի իրեն՝ որովհետեւ դիս սիրելց ընկերութիւնը խօսկու...։

Յետոյ մտեցայ Արփիարին ու համբուրեցանք։

Իր դունատ դէմքը ա՛լ աւելի ժժգունած էր, բայց աչքերը սովորականին պէս կը պճլտային չարաճճիութէն։

— Շահնազարը անմիջապէս պիտի գանաս ու բերես, ըսաւ ինձի... կարելի է կը մնանիմ՝ խօսելիքներ ունիմ իրեն։

— Բայց մնանելու երեւոյթ չունիս, ըսի խնդալով։

— Մախսխեանը տակաւին վատահ չէ, պատասխանեց, և ես կ'ուզեմ գործերս կարգադրել, չե՞ս գնա՛ դինքը փնտռէ՛... կամաց մը լմացո՛ւր իրեն զարնուած ըլլալս և ա՛ռ դինքը հոս բեր։

Քառորդ ժամ հաքը Թօքաթլեանին էի ուր վատահ էի թէ պիտի գտնէի Շահնազարը։

Արդարեւ սեղանի մը քով նստած՝ լրագիր կը կարդար։ Ինդալով մօտեցայ իրեն։

— Հաւնեցա՞ր Արփիարին ըրածը, ըսի։

— Լ՞ինչ, հարցուց։

— Իր վրայ խօսեցնելու համար Դաշնակցականի մը վիրաւորել տուեր է ինքզինքը...

Շահնազար կարեւորութիւն չտուաւ ըսածիս, կարծելով որ կատակ կ'ընեմ։

— Իրաւ կ'ըսեմ, չարունակեցի, դանակի երեք հարուած, որոնց մին բաւական ծանրկեկ, ե՛լ, իրեն երթանք, գնդ կ'ուզէ կոր... կատակը պիտի ընէ։

Շահնազար զդաց որ բաներ մը կայ։

— Ջարկի՞ն, գոչեց։

— Այո՛, պատասխանեցի կամաց մը, բայց չատ թեթեւ է վէրքը։

Իսկոյն կառք մը նստեցանք ու վիրաբարձանք Արփիարին քով որ առնուազն հանդարտութեամբ իր «կըտակ»ը ըրաւ Շահնազարին, կտակ մը որ կուսակցական կարգ մը անօրինութիւններէ անդին չէր անցներ։

Մինչեւ առտու իր քովը անցուցինք և տեղը, որմէ կը վախնային բժիշկները, չեկաւ ու հետեւեալ օր վիրաւորը աւելի կազդուրուած էր։

Լեւոն Բաչալեան՝ որ Սկիւտար կը բնակէր, առտուն միայն իմացաւ իրողութիւնը և վազն ի վաղ փութաց իր սիրականին քով։

Հայրենիք մահափորձը ծանուց իր դեկտ. 27 չորեքշաբթի օրուան թիւին մէջ, Շահնազարի գրչէն ելած հետեւեալ յօդուածով որ պատճառ եղաւ թերթին անպայման խափանման։

ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ

«Երկուշաբթի իրիկուն, ժամը 2ին մօտ, Արփիար էֆէնտի Արփիարեան Հայրենիքի խմբագրատունէն մեկնելով իր տունը կ'երթար Բանկալթի, երբ Թափսիմի զօրանոցին առջեւ հանդիպելուն, մարդ մը որ ետեւէն կուգար, մէկ ձեռքը Արփիար էֆէնտիի ուսին վրայ

կը դնէ և միւսովը դաշոյն մը կ'ուղղէ անոր կուրծքին։ Արփիարեան էֆէնտի կը փորձէ ինքզինք ոճրագործին ձեռքէն ազատել, այդ մէջտեղ երեք հարուած կը ստանայ մինչ իր հովանոցովը անոր գլխուն կը զարնէր։

«Այս մարտնչումը կատարուած ատեն դիմացէն գինուորներ կը հասնին և Արփիար էֆէնտի «բան չէ կայ» ըսելով կ'ուղեւորի չիտակ իր տունը, իսկ ոճրագործը դէպի Թաքսիմ վազելով անհետացած կ'ըլլայ։

«Հարուածին երկուքը սրտին ուղղուած էին, բայց վրիպելով բազուկին վերի կողմին հանդիպեր են, իսկ երրորդը արուած է աջ ձգին տակը։ Իր բազմաթիւ բարեկամները ուրախութեամբ պիտի լսեն թէ կեանքը վտանգէ բոլորովին զերծ է։ Ցոյս ունինք թէ վէրքերը մէկ քանի օրէն կ'ապաքինին։

«Այս մարդասպանական գործին չարժառիթը մեզի գաղտնի կը մնայ։ Իրաւ է թէ, վերջերս, սոսկալի նամակներ որոնցմով հրաւիրուած էինք մահուան դատապարտելիքի ներքև, ա՛լ ևս չհրատարակել պաշտօնական դիւանագրութիւնները, բայց որովհետև Արփիար էֆէնտի Հայրենիքի մէջ խմբագիր մըն է միայն և տակավրէնէ ալ բոլորովին անտեղեակ խմբագիր, որովհետև միւս կողմէ ալ այդ դիւանագրութիւնները Թուրք Թերթերու մէջ տպուելէ, հայ Թերթերու մէջ թարգմանուելէ ետքը, 24 ժամ յետոյ Հայրենիքի մէջ կը հրատարակուէին՝ լոկ անոր արտօնատէր եւ տնօրէնին պատասխանատուութեան տակ, տեղի կայ գործին այս հանգամանքները հետեւցնել թէ նոյն այն մարդիկը որոնք մեզի անծանօթ չահերնուն մէջ, իրենք գիրենք վստահած նկատելով Հայրենիքի գոյութեամբ, ասկէ առաջ մեծ խորհրդաւորութեամբ տնէ տուն, խանէ խան անդիտակից պատանիներ պատցուցին Արփիար էֆէնտիին

վրայ առկախի զրպարտութիւններ ընելով և «Հայրենիք» մի՛ կարդար պատուիրելով, այս անգամ ալ մէկ քարոզ քանի մը նպատակ մէկանց իրագործելու փափաքով, յաջողեր էին խեղճ մարդու մը ձեռքը զէնք մը դնել իրեն կարծեցնել տալով թէ օգտակար ոճիր մը գործած պիտի ըլլայ Արփիար էֆէնտին մեռցնելով։

* * *

«Երկուշաբթի գիշեր Տր. Մախսեան, Զօհրապ և Էլմասեան վերաւորեալին վէրքերը կապեցին և երեկ առաւ հիւանդը գոհ յաւ վիճակի մէջ։

«Ամէն կողմէ բարեկամներ տունը կը փութան, որոնց առաջինները մին եղաւ Բերայի քարոզիչ Տ. Ներսէս վրդ. Խարախանեան»։

* * *

Այդ չրջանին մէջ այսպիսի բան մը գրելու և հրատարակելու համար Յովհաննէս Շահնազար մը պէտք էր ըլլար։

Երկու օր ետքը Հայրենիք կը խափանուէր անպայման։

Մահափորձին լուրը հազիւ թէ Պոլսոյ մէջ տարածուած էր, արդարեւ ամէն կողմէ այցելուներ սկսան թափիլ Արփիարի տունը որ կարծես ուխտատեղի մը դարձաւ։ Նոյն իսկ Դաշնակցականներ կուգային այցելութեան և անոնց մէջ կը տիշեմ Օհանիկ Դերձակեանը (Ա. Վռամեան) որ եկաւ Արփիարեանի ապացուցանելու թէ իր վրայ կատարուած մահափորձը արդարացի դատաստանի մըն էր։

Հնչակեաններէ՝ բնականաբար՝ խորին յուզումով ու զրպարտեամբ լսեցին իրենց մեծաւորին վերաւորումը։

Ամէնքը բաւան կերպով վրէժխնդրութիւն կը պահանջէին, մանաւանդ Վահէ Արզուեան՝ որ կ'ուզէր տէրօրի ներքարիկել մէկ քանի յայտնի Դաշնակցականներ։

Բարեբախտաբար Արփիարեան քանի մը օր ետքը բոլորովին վտանգը անցուց և ապաքինման ճամբուն մէջ մտաւ։ Ասիկա եղաւ գլխաւոր պատճառը որ Հրնչակեան կուսակցութիւնը փոխադարձ մեղադրանքներով չպատասխանեց իր հակառակորդին։ Սրդէն Արփիար բացարձակօրէն հակառակ էր փոխադարձ վրէժխնդրութեան և բոլոր ուժովը կը մաքառէր Վահէի ու իր դաւադրակիցներուն դէմ։

Այդ միջոցին, իրիկուն մը, Գալաթիա, թիւնել մրսած միջոցիս հանդիպեցայ Վահէ Արզուեանի որ մէկէն ի մէկ ըսաւ.

— Այս իրիկուն հարուստներու դէմ ցոյց մը պիտի ընենք։

— Ի՞նչ ցոյց, հարցուցի։

— Տիգրան Գարակէօզեանը ազատի պիտի հնչարկուի։

— Արփիարը գիտէ՞։

— Չէ՛, հիմա իրենց պիտի երթայի լմաց տալու, պատասխանեց Վահէ, բայց քանի որ քեզ տեսայ ա՛լ կը չեմ ուզեր երթալ, որովհետև ուրիշ կարեւոր գործեր ունիմ. դուն գնա՛ իրեն իմացուր և ըսէ՛ թէ ամէն բան պատրաստ է գործողութիւնը կատարելու համար. տես ի՞նչ կ'ըսէ։

— Բայց եթէ ընդդիմանա՞յ։

— Անմիջապէս եկուր ինծի լմաց տո՛ւր, նամիլ գարեջրատունը քեզի կը սպասեմ։

— Հեւ ի հեւ վազեցի Արփիարեանին քով՝ որ այլ ևս անկողինը թողած՝ բազմոցին անկիւնը կը նստէր։

Պատմեցի վահէի բոլոր ծանօթները։ Արփիար չափազանց յուզուեցաւ ու խռովեցաւ։

— Վազէ՛ իսկոյն զինքը տես, գոչեց, և ըսէ՛ որ չըլլայ թէ այդպիսի բան մը ընեն... բացարձակապէս կը հակառակիմ, թո՛ղ դիտցած ըլլան, չո՛ւտ գնա՛ զինքը գտի՛ր...։

Վերադարձայ Եանիի գարեջրատունը ուր արդարև Վահէ նստած էր։

Իրեն կրկնեցի Արփիարին խօսքերը։ Ժամացոյցը նայեցաւ և պատասխանեց.

— Կարծեմ այլևս ուշ մնացինք, գործողութիւնը կատարուած ըլլալու է...

— Բայց Արփիարը բացարձակապէս հակառակ է այդ մոնափորձին, պնդեցի։

— Երթամ նայիմ, եթէ տակաւին ժամանակը չէ անցած ու կարելի է արգիլել՝ այն ատեն կը յետաձգենք գործողութիւնը, բաւ վահէ ոտքի ելլելով։

Միասին դուրս ելանք և ինք բաժնուեցաւ ինէ կալաթա Սարայի դիմաց և ես մտայ Թօփաթեանի սրճարանը, որ այդ թուականին գրեթէ մեր կեդրոնատեղին էր։

— Տիգրան Գարակէօզեանը զարկեր են...

Առաջին անգամ այս լուրը լսեցի ներս մտնելով։

Ուշ մնացեր էինք...

Ան չհամարձակեցայ Արփիարին քով վերադառնալ և հետեւեալ օր ուրիշներէն իմացաւ եղելութիւնը։

Տիգրան Գարակէօզեանի վէրքերը առաջին անգամ թեթև կը կարծուէին, բայց խեղճը մէկ երկու օր ետքը մեռաւ։

Իր դէմ եղած գլխաւոր առարկութիւնը այն էր թէ ինք յեղափոխութեան, կամ «Սուրբ Գործ»ին, ինչպէս կ'ըսէին, դրամ չվճարելէ զատ, վճարելու տրամադրու-

թիւն ունեցող հարուստներուն ալ կը խրատէր և նոյն իսկ կը տոկերէր դրամ չտալու։

Այդ միջոցին Զէյթունի ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենար և Հնչակեանները իրենց հաւաքած դրամները կը դրկէին Լոնտոն՝ Նազարբէկի ու իր կնոջ Մարոյի որպէս զի ապստամբներուն ձեռքը հասցնեն։

Յետոյ յայտնուեցաւ թէ այդ դրկուած բոլոր դրամները Նազարբէկ ու իր կինը իրենց կսկորդը ծուցած էին, հազիւ ամենաչնչին մաս մը դրկելով Զէյթուն։

Զէյթունի դէպքերը խանդավառած էին ամբողջ Պոլսոյ Հայութիւնը և եթէ հարուստները բանի դրամ կը վճարէին, ընդհակառակը ժողովուրդը սիրայօժար կ'օտար իր լուման։

Առաջնակարգ բաներ կը պատմուէին ապստամբներու յաջողութեան մասին։ Կ'ըսուէր թէ արդէն իսկ հայկական իշխանութիւնը հաստատուած էր, թէ չեմ գիտեր ինչ իշխանի անունով դրամ չղջաբերութեան հանուած էր, թէ Զէյթունէն եկողները հայկական անցագիր ունէին... ևն. ևն.։

Նոյնիսկ կային մարդիկ, որոնք կը հաւատային թէ Զէյթունցի իշխանին, Պապիկ իշխան կարծեմ, դրամները տեսած էին։

Նազարբէկ, Լոնտոնէն, իր զոյգզոյգ «Հնչակ»ներով, որոնց մէջ ապշեցուցիչ թղթակցութիւններ կ'երեւային Զէյթունէն, ամբողջ զօրագունդերու բնաջնջումը ծանուցանող, հետզհետէ կը հրահրէր պոլսեցիներու խանդավառութիւնը՝ պարզապէս անոնց մխամտութիւնը չահագործելու համար, ինչպէս յետոյ յայտնի եղաւ։

Երբ Արփիար բոլորովին ապաքինեցաւ, որոշեց Լոնտոն երթալ, որովհետեւ այլևս անկարելի էր հոս մնալը։

Դաշնակցութեան մահափորձը ցոյց տուած էր թէ Արփիար Հնչակեան մըն էր, մինչդեռ մինչեւ այն ատեն Նազըմ փաշա կը կարծէր թէ Արփիարեան իր համբաւաւոր մեղայագրէն և Մայր եկեղեցիին մէջ բրած հանդիսաւոր երդումէն ետքը, այլևս հրաժարած էր յեղափոխութենէ: Ասկէ զատ իր ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր Լոնտոնի մէջ, ուր Նազարբէկի և իր կնոջ դէմ դժգոհութիւնը ծայր տուած էր:

Պապը Ալիի ցոյցէն ետքը արդէն Պոլսէն հեռացած էին Լեւոն Մկրտիչեան, Միհրան Տամատեան, Անտոն Ռիշտունի և Արտաւազդ կամ Արթիւր Օհանջեան:

Այս վերջինը, որ Մազհուտ Սիմոն պէյի դէմ մահափորձի կազմակերպողն էր, նոյն թուականին լիազօր ներկայացուցիչն էր Նազարբէկի: Վանի կամ Էրզրումի կողմերը իբրև հրոսապետ ղէն ի ձեռին բռնուելով՝ բերուած էր Պոլիս ու այստեղ բանտարկուած և Պապը Ալիի ցոյցէն քիչ առաջ ազատ արձակուած: Ռուսերէնի, անգլիերէնի ու ֆրանսերէնի հմուտ սիրուն և համակրելի երիտասարդ մըն էր: Առանց խանդավառ յեղափոխական մը ըլլալու՝ նեուռւած էր այդ ասպարէզին մէջ, պարզապէս զոհացում տալու համար իր արկածախնդրական ճաշակին: Միչտ սև բրաշնկօթով, ձեռքր ձեռնոց և գլուխն ալ haute forme գլխարկ մը, կատարեալ ճէնթըլմէնի մը երեւոյթը ունէր և դինքը չի ճանչցողը չէր կասկածեր թէ Հայ մըն էր. իսկ յեղափոխական, երբե՛ք մտքէն չէր կրնար անցընել:

Արթիւր Օհանջան անձնապէս այնքան համակրանք կը ներշնչէր որ իրեն պատճառաւ չատեր Հնչակեան եղած են, որոնց մին էր եղբայրս՝ Հրանտ Օտեան, որ Արթիւրը տակաւին չճանչցած՝ բնաւ յեղափոխական չարժումին հետուէն կամ մօտէն մասնակցած չէր. և

որ Թունդ Հնչակեան և վարչութեան անդամ եղաւ մէկէն ի մէկ:

Իր մեկնումը մեծ կորուստ մըն էր ամենուս համար և ընդհանուր լքումի մը առաջ բերաւ:

Արփիար չատ դիւրաւ կրցաւ փախչիլ Պոլսէն: Յիրանեան չոզենաւին քով հակողութիւնն կատարող սահմանները տասը ոսկիով կաշառուեցան և անարգել թոյլ տուին Արփիարին չոզենաւ մանելու, ինչպէս նաև իրեն ողջերթի գացողներուն, որոնց մին ալ ես էի:

Արփիարին մեկնումէն ետքը՝ Լեւոն Բաչալեան եւս գնաց Սելանիկ և հանկէ Եւրոպա, ալ չվերադառնալու պայմանաւ:

Այսպէս Հայրենիքի խումբը տարտղնած էր: Արշակ Զօպանեան արդէն ամենէն առաջ գացած էր Տատուիլ Բարիզ, վարդապետ Սվաճեան ու իր մայրը նոյնպէս մեկնած էին, ամբողջ հին խումբէն Շահնազար ու ես կը մնայինք ու մէկ քանի այլատարիներ՝ ինչպէս Տիգրան Երկաթ ու Կաւնձիկ Արեղան:

Այսուհանդերձ Շահնազար մտքը դրած էր թերթը չարունակել ու անոր վերարացման կ'աշխատէր առմէն օր: Վերջապէս հինգշաբաթեայ գաղտնի մը եաքը, 96 թիւնքը» վերնագրեալ հրատարակուել:

Դ'ենթադրելինք որ մէկ քանի գլխաւոր ուժերու բացակայութիւնը պիտի ազդէր թերթին վրայ ու չպիտի կրնայինք ունենալ մեր հին օրերու յաջողութիւնները: Բայց բնդհակառակը ժողովուրդը խանդավառութեամբ ողջունեց իր սիրելի թերթին վերերեւումը և նոյնիսկ սպառումը ա՛լ ապրիլ չուզեց:

Բայց մեր քովը հին օրերու խանդը չէր մնացած, չուրջերնիս ամայութիւն կը տիրէր և Հայաստանի ջարդերը մեր բոլոր յոյսերն ու կորովը ջլատած էին:

Հազիւ ամիսէ մը ի վեր էր որ Հայրենիք վերադարձած կը հրատարակուէր, երբ ցերեկ մը ոստիկանատունէն մէկը եկաւ և ըսաւ թէ նախարարը Շահնազար էֆ.ն տեսնել կ'ուզէր անպատճառ։

— Հոս չէ՝ երբոր գայ կը ղրկենք, պատասխանեցինք։

Մարդը մեկնեցաւ.

Երբոր Շահնազար եկաւ, լուր տուինք իրեն և իսկոյն գնաց Նազըմ փաշային քով։

— Եթէ ուշանամ՝ թո՛ղ Ատրուհին գայ ոստիկանատուն լուր առնելու համար, ըսաւ մեկնած պահուն։

Կը կարծէինք թէ խնդիրը անկարեւոր բան մըն էր և ես ու Կոնծիկ Աբեղայ, որ միայուն խմբագիր եւ գրած էր այլեւս, մեր գործը չարունակեցինք։

Նէ սակայն քանի մը ժամեր անցան և Շահնազար երեւան չելաւ։

Իրիկունը Ատրուհին լուր բերաւ թէ՝ բանտարկուած էր և թէ Թերթը չպիտի հրատարակուէր։

Շահնազարի բանտարկութեան անմիջական պատճառ կամ մանաւանդ պատրուակը եղած էր Հայրենիքի նախաձեռնութեամբ Նանսի ղրկուած երկու ուսանողուհիներու վերադարձը, որոնց վրայէն Շահնազարի մէկ քանի նամակները գտնուած էին։

Այդ նամակներուն մէջ Հայրենիքի անօրէնը երկրին տագնապալից վիճակը նկարագրելով՝ խորհուրդ կուտար ուսանողուհիներուն Նանսի մնալ և իրենց ուսմունքը չարունակել՝ փոխանակ Պոլիս վերադառնալու, ինչպէս իրենք կը փափաքէին։

Այս նամակները չեմ գիտեր ինչպէս, կարծեմ Պարտիզակի վանան վարդապետին ձեռքը անցնելով՝ կը հաղորդուին ոստիկանութեան։

Ոստիկանութիւնը արդէն պատրուակ մը կը վնտռէր Հայրենիքը ջնջելու և ասիկա լաւ զէնք մը կը հասնար Նազըմ փաշայի ձեռքը, արտօնատէրը բանտարկելու և Թերթին հրատարակումը դադրեցնելու համար։

Արփիարի ու Լեւոն Բաշալեանի մեկնելէն ետք ազգնոյն Լոնտոն, Հնչակեան կեդրոնը երթալէն ի վեր մեր «գոյնը» արդէն բոլորովին երեւան կած էր յաչս կառավարութեան և եթէ նոյնիսկ նամակներուն պատասխան չպատասխէր՝ հաւանօրէն ուրիշ առիթ մը պիտի ստեղծէին Հայրենիքը իսպառ դադրեցնելու համար։

Նոյն միջոցին Հնչակեան կուսակցութիւնը գրեթէ կազմալուծուած էր Պոլսոյ մէջ։ Գլխաւոր գործիչները Արփիար, Լեւոն Մկրտիչեան, Մինրան Տամատեան, Անտօն Իչտունի, Արթիւր Օհանջան մեկնած էին։ Եղբայրս՝ Հրանդ Օտեան՝ քանի մը ամսուան գործունէութենէ մը ետքը, ստիպուած էր փախչիլ, ուրիշներ՝ Սարգիս Սուրն, ևն. ձերբակալուած ու բանտարկուած էին։ Ազատ մնացողները, վահէ Ազգուհան, Գեղամ Պարսամեան և ուրիշ մէկ քանի ընկերներ, ոստիկանութեան կողմէ կը փնտռուէին և ստիպուած էին ծածկուած մնալ իրենց մէկ թաքստոցը, որ Բերա, Ասանոզ փողոցը հեղինակատակ կնոջ մը տունն էր։

Մինասեան տաեն վահէ Ազգուհան և իր ընկերները գժտութեան մէջ էին Երուանդ Զաւրուեանի և իր ընկերներուն հետ։ Եղբայրս որ Պոլսէն յանկարծակի մեկնած էր՝ ժամանակ չէր ունեցած Հնչակեան կնիքը իր ընկերներուն յայտնելու։ Հիմա երկու կողմէն կնիքը ինէ կը պահանջէին՝ կարծելով թէ եղբայրս ինձի տուած է զայն ու ես չեմ ուզեր իրենց յանձնել։

Վերջապէս Աթէնքէն նամակ մը ստացայ, որուն մէջ եղբայրս կնիքին պահուած տեղը ինձ յայտնելով կը յանձնարարէր որ զայն առնեմ ու վահէին յանձնեմ,

ինչ որ կատարեցի՝ հակառակ երեւանդ Զաւուշեանի ոպառնալիքներուն, որ կ'ուզէր անպատճառ ակը գտնել թանկագին առարկային։

Ցետոյ, չեմ գիտեր ի՛նչ պատահեցաւ ու վահէ առանց կնիքի մնաց և Աթէնքի ընկերներուն դրեց որ կնիք մը պատրաստեն ու ղրկեն։

Այդ միջոցին Հնչակեան թղթակցութիւնները կը կատարուէին Շարլիէ անուն Զուիցերիայի երիտասարդի մը օժանդակութեամբ։ Այս օտարականը Աթիւր Օհանջեանի բարեկամն էր և անոր չնորհիւ յանձնառու եղած էր այս ծառայութիւնը մատուցանելու։

Ինք հաշուակալ ու միանգամայն արկղակալ էր Բերա Բալաթի օթէլը և թղթակցութիւնները հոն կուգային, ուրիկէ ընդհանրապէս ես կ'երթայի առնել վահէին յանձնելու համար։ Աթէնք ապատրաստած կնիքն ալ իր միջոցաւը պիտի ատանայինք և Շարլիէ գիտէր թէ անհրաժեշտ պէտք ունէին անոր և անհամբեր կը սպասէին։

Օր մը դարձեալ գացած էի թղթակցութիւնները առնելու՝ երբ Շարլիէ չփոթած դէմքով մը բսաւ.

— Ախո՛ն, պարո՛ն, սոսկալի դժբախտութիւն մը պատահեցաւ...

— Ի՛նչ դժբախտութիւն. գոչեցի դող եկած։

— Տեսէ՛ք, բսաւ իր գրասեղանի գզրոցները ցոյց տալով, ամէնքն ալ կղպեցին ու բիչ հաքը պիտի կընքեն... դժբախտաբար ձեր նամակներու ծրարն ալ մէջն է, ինչպէս նաև կնիքը որ այս առտու եկաւ... Աստուա՜ծ իմ, այս ի՛նչ դժբախտութիւն...

Եւ Շարլիէ յուսահատօրէն ձեռքը գլխուն կը զարնէր։

— Բայց ի՞նչ պատահեցաւ, պատմեցէ՛ք տեսնեմ, հարցուցի։

վերջապէս իր յուզումը զսպելով՝ բսաւ.

— Արկղին գրամէն յիսուն ոսկիէ չափ ինձէ ծախած էր՝ կը յուսայի ու և է կերպով մը այդ գումարը ճարել ու տեղը դնել. բայց ահա յանկարծ գլխաւոր արկղակալը այս առտու foliproլ ըրաւ, պակասած գումարը մէջտեղ եկաւ... սոխպուեցայ ամէն բան խոստովանիլ։ Ասոր վրայ արկղակալը արկղին ու գզրոցները բանալիները առաւ, ամէն բան կղպեց և բսաւ որ իրողութիւնը օթէլի տնօրէնութեան իմաց պիտի տայ, որպէս զի հարկ եղածը ընեն...։ Աղաչեցի, պատեցայ, վերջապէս օր մը պայմանաժամ ուզեցի, որպէս զի յիսուն ոսկին ճարեմ և խնդիրը ծածկաբար կարգադրեմ... բոլոր յոյսս ձեր վրայ է, ըսէ՛ վահէին որ այդ գումարը անպատճառ հայթայթէ ու ղրկէ, եթէ ո՛չ պիտի թողում փախչիմ և այն ատեն դուք ալ ինծի հետ պիտի վտանգուիք, որովհետեւ թերեւս տակնուվրայութիւնն ալ միջամտէ...։

Բոլոր այս խօսքերը կատածելի երեւցան ինծի, բայց ի՞նչ կրնայի ընել։ վերադարձայ վահէին քով և ամէն բան պատմեցի իրեն.

— Այդ տղան քիթերնուս բռնել կ'ուզէ, բսաւ, որովհետեւ չաճախ իրեն դրամական նուէրները ըրած ենք ու բաւական ատենէ ի վեր է որ բան մը չենք տուած... որովհետեւ մենք ալ չունինք։

Արդարեւ այդ միջոցին կառավարութեան հոս մնացող անդամները նիւթական մեծ անձկութեան մատնուած էին, մանաւանդ վահէ և իր ընկերները։

Եւ սակայն հարկ էր կարգադրութիւն մը ընել։

Մտածեցինք որ թերեւս Տիրան Քէլէկեանը կրնայ բան մը ընել և որոշեցինք Շարլիէն տանիլ Քալամիշ, ուր նոյն միջոցին ես կը գտնուէի ծովեզերեայ Պէլվիւ

պանդոկը։ Այդ գիւղը կը բնակէր նաև Տիրան Քէլէկեան բնաւանքով։

Շարլիէ եկաւ պանդոկ, կերաւ խմեց, ուրախ զուարթ ժամանակ անցուց, բայց բան մը չկրցանք բռնել։ Քէլէկեան իր զուր ջանաց բերնէն ճչմարտութիւնը կորզել, խոստանալով ապագային իր ուզած գումարը յանձնել եթէ թղթակցութիւններն ու կնիքը անմիջապէս տար։

Անհարելի է, չեմ կրնար, բանալիները գրաւուած են, կը պնդէր Շարլիէ անդրդուելիօրէն։

Հետեւեալ առտու ես ու ինք վար իջանք ու գացինք Բերա Բալաս։

— Եկէ՛ք գլխաւոր արկղակալին հետ դուք ալ տեսնուեցէ՛ք, թերեւս կը յաջողիք գինքը համոզել, որպէս զի քանի մը օր ալ ոպասէ, ըսաւ ինծի։

Գնանք իր գրասենեակը և գիս ներկայացուց երիտասարդի մը, որ իբր թէ գլխաւոր արկղակալն էր, թէեւ աւելի պարզ դրագրի մը երեւոյթը ունէր։

Այս վերջինը սպառնական խօսքեր ըսաւ և հազիւ մինչեւ իրիկուն պայմանաժամ տալու հաւանեցաւ, յայտնելով որ, հակառակ պարագային, գործողները պիտի բացուէին ինքնակալութեան ոստիկանութեան և դեսպանական պաշտօնեայի մը։

Ցայտնի էր որ բոլոր ատոնք մեզ վախցնելու համար հնարուած բաներ էին՝ յիսուն ոսկի ձեռք ձգելու նպատակով, բայց և այնպէս իրենց խօսքը վերջնական էր։ Հարկ էր դրամը ցնծալ և կամ սպառնացող վտանգին պատրաստուիլ։

Եկայ կացութիւնը պարզել Վահէին ու Գեղամին, որոնք ինչպէս ըսի, հիւլէնահպատակ կնոջ մը տունը ապաստանած էին ու հոն փակուած կը մնային չարաթներէ ի վեր, որովհետեւ ոստիկանութիւնը ամէն կողմ զբօնք կը փնտռէր։

Կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք՝ Վահէ մէկէն ոտքի ելաւ, անկողնին տակէն երկու բեվոլվէր հանեց, որոնց մին Գեղամին տուաւ.

— Երթանք Շարլիէն տեսնելու, ըսաւ։

Մի եւնոյն ատեն ինձի ալ պատուիրեց որ հեռուէն հետեւիմ իրենց, որպէսզի եթէ երկուքս ճամբան ձերբակալուին՝ լուր ունենամ։

Կողմնակի փողոցներէ անցնելով՝ անվտանգ հասանք Թէփէ Պաշի, Բերա Բալասի քով։ Վահէ ու Գեղամ ներս մտան, մինչ ես դուրսը սկսայ չորկիլ, սըրտատրոփ, այս այցելութեան արդիւնքին սպասելով։

Քառորդ ժամ կամ քանի վայրկեան ետքը Վահէ ու Գեղամ ելան։ Իրենց դէմքէն կռահեցի որ ամէն բան յաջող անցած էր։

Երբ առանց փորձանքի վերադարձանք Ապանոզ փողոցի տունը, Վահէ պատմեց անցած դարձածը։

Երկու ընկերները կը մտնեն Շարլիէի գրասենեակը, ուր կը գտնուէր նաև այն երիտասարդ պարոնը որ իբրև գլխաւոր արկղակալ ներկայացուած էր։

Գեղամ դուռը կը գոցէ ու առջեւը կը կենայ. Վահէ քայլ մը առաջ գալով՝ բեվոլվէրը կը հանէ գրպանէն ու առանց խօսակցութեան մտնելու կը պահանջէ որ իրենց վերաբերեալ նամակներն ու կնիքը յանձնեն անմիջապէս, հակառակ պարագային՝ սպառնալով երկուքն ալ գետին տապալել։

Արդիւնքը վայրկենական կ'ըլլայ. Շարլիէ՝ դողդողաձայն՝ կը բանայ դրպտոցը և ինչ որ կայ հոն կուսակցութեան անուանին՝ կը յանձնէ Վահէին, որ Գեղամի հետ կը մեկնի աւելնալու հանգարտութեամբ։

Ոմանք կը կարծեն, և նոյն իսկ գրած ալ են կարծեմ թէ՝ Վահէ իր ընկերները վտանգի ենթարկած է՝ ինք միայ զգուշութեամբ խուսափելով։ Ես որ մօտէն

ճանչցած եմ Վահէն և մէկ քանի գործերը տեսած՝ չեմ կրնար այդ անիրաւ դատաստանը ընել իր մասին։

Հարկը պահանջած տեղն վտանգէ խոյս չէ տըւած և իր ընկերներուն մասին ալ միշտ անձնուէր եղած է։

Գուցէ այս պատմութեան ընթացքին առիթը ունենամ այս մասին ուրիշ օրինակներ ալ յիշելու։

Շարլիէի շանթածը այս կերպ վերջ գտնելէ յետոյ, Վահէ հակառակ իր ճգնաժամային կացութեան, կը փորձէր վերակազմել Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութիւնը, որ բոլորովին կազմալուծուած էր, բացակայութիւններու և բանտարկութիւններու երեսէն։

Ինք սենեակին մէջ փակուած՝ բնականաբար կարող չէր այս մասին բանակցութիւններ կատարելու ուրիշ էի որ ազգին անդին ինկած մարդ կը փնտռէի Հնչակեան օձելու համար։

Մէկ քանի անյայտող դիմումներէ ետքը, յիշեցի արձանագործ և ճարտարապետ Արապեանը, եռանդուն և համարձակախօս երիտասարդ մը, որ այդ թուականին Բարիզէն նոր դարձած, աչխատանոց մը ունէր Բերա, Մեծ Փողոց, Լիւքսէնպուրկի սրճարանին մօտերը։

Ծօսք բացի իրեն և վերջապէս այնքան ստիպեցի որ համոզուեցաւ.

— Ո՞վ են ընկերներս, հարցուց.

Պատասխանը չատ դժուար էր տալ, որովհետեւ մարդ չի կար մէջտեղ։

— Ընկերներդ պիտի ճանչնաս երբ վերջնականապէս ընդունիս վարչութեան անդամակցութիւնը, բայց խորհրդաւոր կերպով մը։

Եւ յետոյ զինքը առաջնորդեցի Վահէի թաքստոցը, ուր մէկ քանի անգամ եկաւ գնաց խորհրդակցելու համար, բայց տեսնելով որ մէջտեղը ո՛չ մարդ կայ, ո՛չ կազմակերպութիւն, ո՛չ ալ իրական ոյժ մը, կամաց մը քաշուեցաւ։

Վահէի մեծագոյն մատաղնջութիւնն էր բանտարկուած ընկերները, որոնց կարող չէինք ո և է կերպով օգնութեան հասնիլ։

Մտածեցինք յիշատակագիր մը տալ դեսպաններուն և անոնց միջամտութիւնը խնդրել իրենց ի նպաստ բանտարկեալներուն, սպառնական ձեւով մը։

Գացի գոյ մեր աննման ու պատուական բարեկամը՝ Կարապետ Պիլէզիկճեան (Տիգրան Երկաթ) ու խնդիրը բացատրեցի իրեն, որ խակոյն ֆրանսերէնով պատրաստեց յիշատակագիրը, զոր վեց օրինակ դրկէ ետքը՝ Հնչակեան կնիքովը կնքեցինք ու փոքրիկ աղջկան մը ձեռքով դեսպանատուները ձգել տուինք։

Յիշատակագիրը այնքան լաւ ֆրանսերէնով մը, այնքա՛ն յուզիչ ու միանգամայն կծռվի ոճով մը խմբագրուած էր որ մեծ ուշադրութիւն գրաւեց դեսպանական չրջանակներու մէջ և ֆրանսական ու անդլիական թերթեր անոր զանազան մասերը հրատարակեցին։

Ալպէր Ռուէ, որ ֆրանսական դեսպանատան առաջին թարգման Պ. Ռուէի հօրեղբօրորդին էր և սերտ յարաբերութիւն ունէր դեսպանատան հետ ու միանգամայն մեր ալ բարեկամն էր, ինձ յայտնեց թէ այդ յիշատակագրէն ետքը՝ դեսպանատուններու մէջ հաւատք գոյացուցած էին թէ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ անպատճառ ծանօթ դիւանագէտներ գըտնուելու են։

Հակառակ այս ամէնուն սակայն բանտարկեալները չազատեցան։

Ալպէր Ռուէ, որ վերջերս մեռաւ, այդ թուական

ներուն և անկէ ետքն ալ միշտ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Հայ յեղափոխականներուն։

Երբ մէկը ուզենայինք Պոլսէն փախցնելու, միշտ իրեն կը դիմէինք և ինք միջոցը կը գտնար չնորհիւ իր յարաբերութիւններուն և չատ անգամ ինք իր ձեռքով կ'առաջնորդէր փախստականը մինչեւ չոգենաւ։ Արշակ Ջօպանեան, Սուրէն Պարթեւեան (կամ բուն անունով Սիսակ Պարտիզպանեան) Սարգիս Սուբին և ուրիշ շատեր, իր օժանդակութեամբը փախած են Պոլսէն։

Սակէ զատ ձերբակալման վտանգին ենթարկուած անձեր օրերով իր տունը պահած է, ինչպէս Տիրան Քէլէկեանը, Վահէ Սրզուեանը, կարծեմ Սարգիս Սուբինն ալ և ուրիշներ։

Իր ծառայութիւնները ասոնցմով չէին վերջանար, Ալպէր Ռուէ բարեկամ մնաց Հայ յեղափոխականներուն։

Շահնազարի բանտարկութեան առթիւ ալ իր ծառայութիւնները չմերժից, բայց դժբախտաբար կարե չեղաւ զայն ազատել։

Ֆրանսական դեսպանատան պաշտօնեաներէն մին՝ պարոն Ռուինէ, որ յանձն առած էր Շահնազարի մասին միջամտել ոստիկանութեան նախարարին մօտ, մէկ քանի դիմումներէ ետքը յայտարարեց թէ անկարելի էր գինքը ազատել և թէ իր խնդիրը դատարանին պիտի ներկայացուէր։ Այդ առթիւ օր մը ինծի ալ յայտարարեց.

— Դուք ալ լաւ կ'ընէք աւելի երկար ատեն հոս չմնալով, որովհետև mal noté եղած էք և ի վերջոյ ձեզ ալ պիտի ձերբակալեն։

— Բայց ես յեղափոխական չեմ, յայտարարեցի, ինչ որ բացարձակ ճշմարտութիւն էր, որովհետև կեանքիս մէջ ո՛չ Հնչակեան և ո՛չ ալ Դաշնակցական եղած եմ։

— Ձեր անունը իրրև կասկածելի արտասանուեցաւ նախարարին կողմէ, պնդեց Պ. Ռուինէ, կը խրատեմ որ հոս չմնաք։

Այս ազդարարութիւնը բնականաբար բաւական լուրջ էր և ես որ արդէն Պոլսէն հեռանալու միտք ունէի փութացի պատրաստուիլ։

Գիտէի որ քիչ առնէն Դաշնակցական ցոյց մը տեղի պիտի ունենար և անկէ ետքը ապահովաբար գիս ալ ծակը պիտի նետէին, եթէ երբեք մինչեւ այն ատեն ապահելու յանդգնութիւն ունենային։

Դաշնակցական ցոյցը ժէնուն բերանն էր, գիտէինք որ պոմպաներ պիտի գործածուէին՝ բայց որոշապէս չէինք գիտեր թէ ինչ կերպով պիտի կատարուէր։

Հիանալի էր այդ Թուրականին հռանդն ու խանդավառութիւնը։ Պապը Աւելի ցոյցին անյաջողութիւնը փոխանակ վհատութիւն ձեռք բերելու՝ աւելի ոգեւորած էր Պոլսոյ երիտասարդ Հայութիւնը, որ նոր կռիւի մը կը պատրաստուէր տենդային զործունէութեամբ մը։

Հայ աղջիկներ պոմպա կը պատրաստէին Սկիւտարի, Սամաթիոյ, Պալաթի և ուրիշ թաղերու մէջ։

Օր մը, Տիկին Գայխանէ Մատակեան որ, իրրև Մանկապարտէզներու վերին հսկող, թաղէ թաղ կը շրջէր, գիս բռնի Սկիւտար տարաւ ցոյց տալու համար «պոմպա չինող աղջիկները», որոնց մէջ վարժուհիներէ սկսեալ մինչեւ փոքրիկ մանկուհիներ կային։

Այդ աղջիկները, Հնչակեան ու Դաշնակցական, քով քովի եկած կ'աշխատէին միաբանութեամբ մը, որուն հիմա դժուարաւ կարելի է հաւատալ։

Պոլսոյ յեղափոխական առաջին հայուհիներէն մին եղած է կարծեմ Բերայի Արեւստանոցի աշակերտուհի-

ներէն Օր. Մառի Պէյլէրեան (այժմ Տիկին Պէյլէրեան՝ տեսչուհի Իզմիրի վարժարանին), որ իբրեւ առաջնակարգ գրագիտուհի ալ այսօր ծանօթ է գրական աշխարհին և որ Եգիպտոսի մէջ հիմնած է առաջին Հայ Ֆեմինիսթ հանդէսը։

Օր. Մառի Պէյլէրեան իր երկու ընկերուհիներով մասնակցած էր Պապը Ալիի ցոյցին և ոստիկաններու ու զինուորներու նկարագրութեան՝ յեղափոխական յայտարարութիւն մը կարդացած ժողովուրդին։

Իր այս յանդուգն արարքէն ետքը յայտնած էր օճիքը ձեռք չտալու և ինքն ալ, վահէի ու իր ընկերներուն պէս, ծածկուած մնաց ամիսներով, խուսափելու համար ոստիկանական հետապնդումներէն։

Ցիշեմ նաև որ Հնչակեան օրիորդներու պետն էր Սարգիս Սուքն, որուն իր ընկերները էրզլար աղասը անունը կուտային հեգնարար։

Օրիորդ Պէյլէրեան, Պանքայի ցոյցէն ետքը, յաջողեցաւ Պոլսէն փախչիլ առանց ձերբակալուելու և հաստատուեցաւ Եգիպտոս, ուր մնաց երկար տարիներ իբրեւ ուսուցչուհի Ալեքսանդրիոյ՝ Պօղոսեան և Գահէրի՝ Դալատեան վարժարաններու։

Սահմանադրութեան հռչակումէն քանի մը չաբաթ առաջ Պոլսոյ թերթերուն մէջ կարդացինք թէ Մառի Պէյլէրեան Եղեռնագատ Ատեանին կողմէ մահուան դատապարտուած էր ի բացակայութեան։

Տասներկու տարի առաջուան իր յանդգնութեան պատիժն էր որ կը կրէր վերջապէս։

Եւ կան մարդիկ, որոնք կ'ըսեն թէ Թուրքիոյ մէջ Արդարութիւնը արագ չգործեր։

Ուրիշ Հնչակուհի մը, Հնդկաստանէն եկող Զուզայեցի կնոջ մը աղջիկը, հազիւ 10—12 տարեկան, այն որուն Տիգրան Երկաթի գրութեան դէսպանատուները

ձգելը յիշեցի, հակառակ իր փոքրիկ տարիքին, չատ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէր։

Այս փոքրիկ աղջիկը, որուն Հնչակուհի մը ըլլալը մեր տունէն իմացուած էր, ամէն անգամ որ կուզար զիս տեսնելու վահէի կողմէ, սարսափ կը սփռէր ամէն կողմ։

Մայրս ու մեծ մայրս զինքը փողոցին մէջ նշմարելնուն պէս՝ լեղապատառ՝ տան ետեւի սենեակը կ'ապաստանէին, սպասուհին հազիւ դուռը բացած՝ կը թողուր կը փախչէր։ Ոչ ոք կը համարձակէր հետը խօսելու կամ իրեն մօտենալու, այնքան երկիւղ կ'ազդէր այդ փոքրիկ յեղափոխուհին։

Ի վերջոյ սահպուեցայ ըսել վահէի որ այդ տեսրիսքը մեր տունը չղրկէ։

Պոլսոյ յեղափոխական հայուհիներուն ամէնքն ալ Մառի Պէյլէրեանի բախտը չունեցան ու իրենցմէ ոմանք բանտի ճաշակը առին աննկուն կորովով մը առանց երբեք տկարանալու։

Այս վերջիններուն մէջ կը յիշեմ Դաշնակցական Մինասեան քոյրերը, զորս Ալեքսանդրիոյ մէջ ճանչնալու առիթը ունեցայ։

Այսպէս ուրեմն ամբողջ Պոլսական յեղափոխականութիւնը գործի վրայ էր 96ի ամառը և մէկ օրէն միւսը մեծ ցոյցի մը կը սպասուէր։

Ես վերջնականապէս որոշած էի հեռանալ առաջին առիթիս, բայց գլխաւոր բանը, դրամը, կը պակսէր։ Այն առեն առանց դրամի ճամբորդելու մասին փորձառութիւն չունէի՝ ինչ որ յետոյ պիտի սորվէի։

Հօրաքրոջս որդին, Արտաւան Հովուեան, որ Հանրային Պարտուց Վարչութեան մէջ պաշտօնեայ էր և իբրև Հնչակեան բանտարկուելէ ետքը՝ ազատ թողուած էր ու ապահովութեան համար Շիլլիի ֆրանսական կա

փէ հիւանդանոցը դրուած, որովհետեւ կը վախցուէր թէ կրկին պիտի բանտարկուի, նոյն մթնոլորտին վարչութենէն տասը ոսկիի պարգեւի մը արժանացած էր։

Այդ պարգեւէն ուրիշ ոսկի մը ևս տալ որոշեց, որպէս զի կարենայ Պոլսէն հեռանալ։ Միայն թէ խընդիր մը կար, այդ գումարը ստանալու համար հարկ էր հիւանդանոցէն ելլել և վարչութենէն պաշտօնատարին երթալ և Սրտաւան իր ծնողքին կողմէ յանձնուած էր հիւանդանոցի մայր ապեանէրուն այն պայմանով որ առանց իրենց արտօնութենէն երբեք չպիտի կրնայ հեռանալ հիւանդանոցէն։

Այսպէս ուրեմն հարկ եղաւ նախ զինքը փախցընել հիւանդանոցէն, ինչ որ բաւական կնճռոտ խնդիր մըն էր։

Օր մը գացի զինքը տեսնելու հիւանդանոց, ուր մասնաւոր սենեակ մը ունէր։ Պահ մը օգտուելով մայրապետներու բացակայութենէն. սենեակէն դուրս ելանք, արագօրէն տանալիէն անցանք ու պարտէզ ջնջելով գացինք ախոռի մը մէջ պահուըտեցանք, սպասելով որ յարմար առիթը ներկայանայ դռնէն դուրս նետուելու։

Բայց, ափսո՛ս, ծերուկի գոնատրան մը ու մայրապետ մը քով քովի իրենց աթոռները դրած՝ իրենք տեղերնէն չշարժելու երեւոյթ չունէին։

Այս յուսահատական վիճակը մեզի մղեց վճռական միջոցներու դիմել։ Ախոռին մէջ կապուած կովերէն մէկուն կռնակը ելլելով՝ ինքզինքնիս փոքրիկ լուսամուտէ մը դուրս նետեցինք ու վազն ի վազ հեռացանք հիւանդանոցէն՝ բանտէ փախչողներու պէս։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Պանիալի ցոյցը.—Խուժանը.— «Սիոն»ի մէջ.— Սփանիներէ կ'ուզեն օգնեցուիլ վրայ յարձակիլ.— Ջարդի տեսարաններ.—Մղձաւանջի գիշերը.— Դիակներու կոդոպուտը.—Արիւնալի Հինգշաբթին.— Օտար բարգմանիներու այցելութիւն.— Հիւանդ ուղեւորը.— «Սիոն»էն «Ժիւօնիս»ի մէջ կը փոխադրուիմ.— Շոգենաւը ճամբայ կ'ելլէ.—Մօտայի առջեւ.—Պանիոն մտնող Դաշնակցականներէն օգնեցուիլ կը բերուին.—Հրաչ եւ Արմէն Կարո.—Արգելք Դաշնակցականներուն մօտենալու.—Իզմիրի մէջ.— Երգ ու գինի.— «Ժիւօնիս» Բիրէ կը հասնի.— Վաղանցուկ հերոսութիւնս։

Մինչ առաւօտ ազգականս դանձեց իրեն յատկացուած նաւերը և ուրիշ ոսկին յանձնեց ինծի։

Օդոստոս 13, երեքշաբթի օր մըն էր։

Որոշեցի հետեւեալ օրն իսկ մեկնիլ։

Չորեքշաբթի առաւօտ ըսի սովորականին, մեկնեցայ տունէն, ըսելով որ իրիկունը չպիտի գայի ու Սէֆֆանօ պիտի երթայի՝ մօրեղբօրս՝ Գէորգ Ալանեանի տունը։ Արդէն իմացուած էր որ նոյն օրը տեղի պիտի ունենար սպասուած մեծ ցոյցը, ուստի տունէն մեկնելէս առաջ հօրս ըսի որ Բ. Դուռ չերթայ։

— Ի՞նչ կայ, հարցուց։

— Կարծեմ ցոյց պիտի ըլլայ։

— Պարապ խօսք, պատասխանեց։

— Պարապ կամ լեցուն՝ լաւագոյն է որ այսօր տունը մնաս, ըսի։

Ցետոյ իմացայ որ հայրս հետեւած էր իմ խորհուրդիս։

Տունէն ելլելով՝ գացի գտայ Արտաւանը, որուն հետ իջանք կալաթա։ Քօմիսիօն խանի առջեւ հանդիպեցայ Տիգրան Երկաթին, որուն նոյնպէս իմացուցի թէ ցոյց մը պիտի ըլլար և խրատեցի իր տունը երթալու, միեւնոյն ատեն յայտնեցի իրեն որ ես կը մնայէի։

Որոշապէս չէի գիտեր թէ ցոյցը ի՛նչ ձեւով և ո՛ւր տեղ տեղի պիտի ունենար, սակայն գիտէի որ պոմպա պիտի զործածուէր։ Արտաւանին հետ քարափին վրայ գտնուած դարեջրատուն մը ճայելէ ետքը, միասին սկսանք ժուռ գալ ծովեզերը։

Ինչպէ՞ս պիտի կրնայի ինքզինքս չոգենաւ մը նետել կամ չոգենաւ մը պիտի կրնայի՞ գտնել, որովհետեւ այդ թուականին գրեթէ միայն Մէսաժըրիի չոգենաւերն էին որ քարափին կը մատչէին և մինչեւ ցերեկ այդ ընկերութեան ո՛չ մէկ չոգենաւը կ՝երեւար դեռ։

Գացի ընկերութեան գրասենեակը. ուր իմացայ թէ իրիկուան դէմ Սամսոնէն «Սիտոն» անուն չոգենաւը պիտի հասնէր և հետեւեալ օրը պիտի մեկնէր Մարսիլիա՝ Սելանիկ ու Շիրա հանդիպելով։

Գրասենեակէն դուրս ելլելով հանդիպեցայ պարոն Սպանդարեանի, որ նոյն թուականներուն ուսուցչութիւն կ՝ընէր Պոլսոյ մէջ և յեղափոխական կը կարծուէր։

Ժպտելով քովս մօտեցաւ.

— Այսօր ցոյցը պիտի կատարուի, ըսաւ։

— Գիտեմ... բայց ո՞ւր։

— Սամաթիոյ մէջ... և ուրիշ թաղեր ալ, բայց նախ Սամաթիային պիտի սկսի... հինգ հարիւր պոմպա ունինք։

Ու հեռացաւ արագ, քայլերով։

Հաղիւ քանի մը վայրկեան անցած էր երբ ահեղ պայթիւն մը լսուեցաւ՝ որուն յաջորդեց ուրիշ մը և յետոյ ուրիշ մը...

Ջայնը կալաթայի կողմէն ու չատ մօտէն կուգար։

Քարափին վրայ ամէնքը չուարած իրարու կը նայէին առանց կարենալ մեկնութիւն մը տալու։

Այս չուարումը տասը վայրկեանի չափ տեւեց։ Պայթիւնները դադրած էին երբ յանկարծ խելայեղ բազմութիւն մը սկսաւ քարափին վրայ բացուած փողոցներէն դէպի ծովեզերը խուժել։

Հասնողները նաւակներու մէջ կը նետուէին, առանց աղաղակ մը այձակելու, առանց խօսք մը արտասանելու և նաւավարին կը հրամայէին հեռանալ դէպի ծովուն բացը։ Քանի մը վայրկեանէն ծովը նաւակներով լեցուեցաւ։ Ես ու ազգականս ալ, առանց անցած դարձածէն տեղեկութիւն մը ունենալու, հետեւեցանք ամէնուն օրինակին ու յոյնի մը նաւակը մտանք։ Ծովուն վրայ ամէնքը սկսան գիրար հարցուփորձել։ Ո՛չ ոք գիտէր թէ ինչո՞ւ փախած ու նաւակ մը ապաստանած էր։

Բայց, կամաց կամաց, կէտի մը վրայ ամէնքը համաձայնեցան։

— Պանքային դէմ բան մը տեղի ունեցած էր... Ի՞նչ բան սակայն։

— Կրետացիները պանքային վրայ յարձակեր են, կ՝ըսէին ոմանք։

— Կրետացիները չէ՛, այլ Մակեդոնացիները, կ՝ուղղէին ուրիշներ։

— Ո՛չ, կ՝ըսէին ուրիշներ, կառավարական պաշ-

ոճնեռաներ ամսական չառնելնուն համար բողոքի ցոյց մը ըրեր են պանքային դէմ։

Ի վերջոյ ճչմարտութիւնը լսեցինք։

— Հայ յեղափոխականները պանքան կոխեր են։

Եւ սակայն ժամանակը կ'անցնէր։ «Սիոն» արդէն եկած էր Սեւ ծովէն ու քարափին մօտեցած, մինչ կազմէ մեր ծերուկ յոյն նաւավարը կը տրտնջար, կ'ուզեր մեզի ցամաք հանել ըսելով թէ ինք չէր կրնար աւելի երկար մնալ և թէ ծէնէր իր ընտանիքին քովը պիտի երթար։ Շատեր արդէն հոեւէ հոեւ ցամաք կ'ելլէին։

Մեր նաւակն ալ մօտեցաւ քարափին։

Արտաւան սև մօրուքով մէկը ցոյց տալով ըսաւ ինծի.

— Սա մարդը ոտիկանութեան պաշտօնեայ ուրոես է, բանտին մէջ ճանչցած եմ դինքը, որոշ տեղեկութիւն ունենալու է, անոր հարցնենք։

Եւ նաւակին մէջէն սկսաւ պոռալ.

— Ահմէտ էֆէնտի՛, Ահմէտ էֆէնտի՛...

Մօրուքաւ մարդը դարձաւ դէպի մեզ ու բարեւեց։

— Ի՞նչ պատահեցաւ, հարցուց աղգպանս։

— Եւ ո՛չ մէկ բան, պատասխանեց մարդը ամենայն պաղարիւնով։

— Հապա այս իրարանցո՞ւմը...։

— Էֆենտիմ հարաֆէքի արզ օլտու կէչտի (երկրա չարժ եղաւ որ անցաւ), պատասխանեց նոյն հանդարտութեամբ։

Ցետոյ իրարու մեզի ու նաւակէն դուրս ելլենք ու տեղերնիս երթանք։

Քարափին վրայ, ուր վերջապէս ելանք, ոտիկան մը քանի մը հոգիի կը պատմէր պատահածը։

— Էֆէնտիմ, քանի մը սրիկաներ պանքան մըտնել փորձեր են, ու անմիջապէս ձերբակալուեր են...։

— Քանի՞ հոգի։

— Երկու կամ երեք հոգի։

— Հապա պայթիւնը ի՞նչ էր...

— Պայթիւն չկայ, միայն մէկ քանի րէվոլվեր պարպուած է...

Կարծես այս բացատրութեան հերքում մը տալու համար երկու ուժգին պայթիւններ կրկին լսուեցան։

Ոտիկանն ու լրտեսը չուտով հեռացան։

Քարափին վրայ գտնուողներն ալ հետզհետէ կը մեկնէին։ Արտաւանին ըսի որ ինքն ալ այլեւս չմնար հոն և կառք մը նստելով վերադառնար Բերա։

Մնաս բարով ըսինք իրարու և ես առանձին սկսայ չոքիլ քարափին վրայ։

«Սիոն»ի ճամբորդները պարպուած էին. մաքսատան մէջէն անցնելով մօտեցայ չոգենաւին, բայց տեսայ որ անկարելի էր ներս մանել, որովհետեւ սանդուխին ոտքը երկու ոտիկաններ նստած էին։

Նորէն սկսայ ժուռ գալ քարափին վրայ, յուսալով որ գոնէ րոպէ մը ոտիկանները պիտի հեռանային ու պիտի կարենայի ինքզինքս չոգենաւ նետել։

Մուքը կը սկսէր կոխել և քարափը կ'ամայանար հետզհետէ։

Մի քանի մը տեսայ որ գրեթէ առանձին մնացած էի, միայն մէկ քանի աղտոտ օրճարաններու թուրք բեռնակիրներ ու նաւավարներ նստած էին։

Ոտիկանները չէին հեռանար «Սիոն»ի քովէն։

Դէպի կամուրջը ուղղուեցայ հոնկէ նաւակ մը նստելու և ծովուն բացը կեցող չոգենաւ մը մանել փորձելու համար։

Հազիւ թէ քանի մը քայլ ըրած էի՝ երբ անակնկալի

աղաղակներ ու հայուչներ լսեցի, որոնք կամուրջին կողմէն կուգային։

Առաջին անգամ տեսայ Հայ բեռնակիր մը և սեւեր հագած մարդ մը,—որուն հայ ոսկերիչ մը ըլլալը հասկցայ ետքէն,—որոնք խելայեղօրէն կը վազէին դէպի ինձ։

Վայրկեան մը ետքը երկու մարդիկը քովս հասած էին, մինչ իրենց ետեւէն յիսուն քայլ չափ հեռուէն մոլեգին ամբոխ մը, քառասուն յիսուն հոգիէ բաղկացած ու սօփաներով զինուած, կը վազէր վայրագ աղաղակներ արձակելով։

Մինչեւ այդ րոպէին տակաւին գաղափար չունէի սպառնացող վտանգին վրայ։ Հեռուէն տեսած բազմութիւնս ու պոռչտուքները բեռնակիրներու կամ նաւավարներու կռիւի մը արդիւնքը կը կարծէի, բայց յանկարծ զգացի թէ ինչ սոսկալի կացութեան մը մատնուած էի ու ես ալ ետ դառնալով սկսայ վազել հայ բեռնակիրին ու չուկացի ծերունիին հետ։

Երբ այսպէս վազնի վազ սրճարանի մը առջեւէն կ'անցնէինք՝ նստող ծերունի մը, պատկառելի սպիտակ մօրուքով, ոտքի ելաւ և իր փոքրիկ քառակուսի աթոռը առնելով՝ նետեց մեր ոտքերուն։

Աթոռը եկաւ բեռնակիրին սրտնքներուն մէջ և խեղճ մարդը թաւալգլոր գետին տարածուեցաւ։

Ետեւէս վազող խուժանը, որ արդէն բաւական մօտեցած էր մեզի, հասաւ բեռնակիրին քովէն երբ տակաւին ան ոտքի չէր կրցած ելլել վազքը չարունակելու համար և սօփայի հարուածները սկսան անխնայ իջնել խեղճին գլխուն, որ՝ սարսափահար՝ նոյն իսկ աղաղակելու կարողութիւն չունէր։

Այդ չարաչար սպանութիւնը պահ մը զբաղեցուց խուժանը և ես ու միւս ծերուկը կրցանք ճամբանիս

չարունակել և քնքշինքնիս նետել մաքսատան դռնէն ներս, ուր այդ ժամուն դրեթէ ամայութիւն կը տիրէր։

Վազելով անցանք մաքսատունէն և ելանք քաղաքին, մինչ սօփաճիներէն մեծ մաս մը մեր ետեւէն վազելով՝ հասած էին մաքսատան առջեւ։

«Սիտոն» կը սպասէր քարափին կառչած մինչ երկու ոսթիկաններ միշտ նստած էին սանդուխին գլուխը։

Խելայեղօրէն վազեցի դէպի չոգենաւին սանդուխը։

Ոսթիկաններէն մին ոտքի ելաւ և գոչեց.

— Եասա՛f տըր...

Բայց ա՛լ ո և է իշխանութեան հպատակելու տրամադրութիւն չունէի։ Բոլոր ուժովս մէկ կողմ հրած ոսթիկանը և սանդուխէն վեր մագլցեցայ չնչասպառ։

Ծերունի չուկացին որ ետեւէս կը վազէր հեւ ի հեւ, յոգնութենէն և յուզումէն, սանդուխին ոտքը մրսեցաւ ինկաւ։

Անդամ մը որ չոգենաւին մէջ մտայ՝ զգացի թէ փրկուած էի։

— Ի՞նչ կ'ուզէք, հարցուց նաւապետ մը։

— Նաւապետը տեսնել կ'ուզեմ, պատասխանեցի։

— Ահաւասիկ նաւապետը վերն է, ըսաւ մօրուսաւոր մարդ մը ցոյց տալով։

Մօտեցայ իրեն և ըսի.

— Հայ խմբագիր մըն եմ ու եկայ ձեր չոգենաւը ապաստանելու, որովհետեւ խուժանը զիս պիտի սպաննէր։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, պատասխանեց մարդը, հոս կը հիւրասիրուիք որչափ որ ուզէք։

— Շնորհակալ եմ։

Նոյն միջոցին չոգենաւին պաշտօնեաները նշմարած

էին սանդուխին ոտքին առջեւ տարածուած Հայը որ միշտ նուաղած կը ձեւար։ Իսկոյն երկու նաւազ ղրկեցին զայն վեր բերելու համար, ուր քիչ ետքը, տըրուած խնամքներուն չնորհիւ, խելքը գլուխը եկաւ։

Սիտոնի մէջ ապաստանելէս քիչ մը ետքը մեկ քահանի Ֆրանսացի քահանաներ ու մայրապետ մըն ալ եկան չոգենաւը և իրենցմէ իմացանք որ Ղալաթիոյ մէջ ջարդը սկսած էր։

Ֆարափին վրայ կատարեալ ամայութիւն կը տիրէր զրեթէ, նոյնպէս ա՛չ ոք կ՚երեւար կամուրջին վրայ։

Հաղիւ թէ կէս ժամէ ի վեր չոգենաւը կը գտնուէի՝ երբ զօմիսէր մը և ոստիկան մը,— այն ոստիկանը որ չոգենաւի սանդուխին տակը կեցած էր,— եկան Սիտոնի մէջ և չոգենաւին թարգմանը փնտռեցին նաւապետին հետ խօսելու համար։

— Այս չոգենաւը երկու մարդ մտած է քիչ մը առաջ, որոնք անցագիր չունին ու փախչելով եկած են հոս, պէտք է որ այդ մարդիկը մեզի յանձնէք։

— Այստեղ Ֆրանսական հող է, պատասխանեց նաւապետը, մարդ չենք կրնար յանձնել ձեզի։

— Բայց այդ մարդիկը ոստիկաններուն դիմադրելով ներս մտած են։

— Այդ մեր գիտնալիք բանը չէ։

Զօմիսէրը դարձեալ պնդեց։ Մարդը կարծես կը վախնար թէ երկու հայ պակաս պիտի ջարդուէր։

Նաւապետը ի վերջոյ բարկացած գոչեց.

— Դո՛ւրս հանեցէք այս մարդիկը։

Թարգմանը բացատրեց զօմիսէրին որ այլեւս աւելորդ էր պնդելը և թէ լաւագոյն էր հեռանալ իսկոյն՝ առանց տեղի տալու բռնի միջոցներու։

Զօմիսէր ու ոստիկան հեռացան դժգոհ կերպարանքով։

Բայց ան՛ա՛ քիչ ետքը բո՛ւն իսկ մարդասպան խուժանը եկաւ չարուեցաւ չոգենաւին առջեւ,— ա՛վ գիւ.է, Թերեւս զօմիսէրին դրդումով,— ու պահանջեց որ չոգենաւին մէջ գտնուող Հայերը իրեն յանձնուին։

Ութսուն հոգիի չափ բազմութիւն մը այսպէս կը պօռար կը կանչէր քարափին վրայ, նոյն իսկ վեր ելլելու սպառնալիքներ ընելով։

Այն ատեն նաւապետը ֆրանսական դրօշակ մը բերել տուաւ ու հրամայեց որ զայն տարածեն սանդուխին վրայ վերէն մինչեւ վար, յետոյ թուղվէրով զինուած երկու նաւազ կայնեցուց սանդուխին գլուխը և թարգմանին միջոցաւ վարը կեցող խուժանին հասկցուց թէ ա՛վ որ դրօշակին վրայ կոխելով համարձակի վեր ելլել, իսկոյն բէվոլվէրի հարուածը պիտի ընդունի։

Այս աղղարարութեան հմայքը վայրկենական եղաւ։ Սօփաճիները մէկիկ մէկիկ մաքսատունէն անցան ու անհետացան եղան։

Ա՛լ անկէ ետքը չոգենաւին մօտեցող չեղաւ։ Բայց նաւապետը զգուշութեան համար չոգենաւը մեկ մէթրօի չափ հեռացուց քարափէն՝ անակնկալ յարձակումի մը չենթարկուելու մտածումով։

Մէսաժըռիի ընկերութեան գործակատարը եկած էր չոգենաւ, որմէ իմացանք թէ ի՛նչ ահռելի բաներ տեղի կ՚ունենային դուրսը։

Նաւապետը զիս ներկայացուց անոր ըսելով.

— Ահաւասիկ հայ խմբագիր մը, որ հազիւ ազատեցաւ խուժանին ձեռքէն հոս ապաստանելով։

— Շատ լաւ պատասխանեց գործակատարը, որ դեղին մօրուքով անձ մըն էր, կը խրատեմ որ դուրս չելլէք գնաւ։

— Արդէն դիտաւորութիւն ունիմ այս չոգենաւով Պոլսէն մեկնելու, ըսի։

— Զեզ մինչեւ Մարսէյլ ձրիաբար կը տանինք եթէ երբէք դրամ չունիք վրանիդ, առաջարկեց գործակատարը։

— Ո՛չ, դրամ ունիմ եւ կ'ուզեմ վճարել, ըսի, ու Մարսէյլ չպիտի երթամ այլ Բիրէ։

— Աւելի լաւ ուրեմն։

Եւ իսկոյն երկրորդ կարգի տոմսակ մը առի Բիրէի համար։

Ոսկերիչ ծերունին մեծ մտատանջութեան մատնուած էր, խեղճ մարդը իր կինն ու զաւակները կը մտածէր եւ հակառակ իր անցուցած վտանգին՝ կը խորհէր դուրս ելլել ու Բանկալթի իր տունը երթալ։ Հապճեպ կրցանք զինքը համոզել որ միտք դնէ մինչեւ առտու, մանաւանդ կը յուսայինք թէ ա՛լ հետեւեալ օրը ամէն բան պիտի հանդարտէր։

Քարափին վրայ ո՛ւ է ձայն չէր լսուեր այլեւս եւ ամէն բան խաղաղած կը թուէր, միայն ատեն ատեն հրազէնի ձայներ կը լսուէին հեռուէն։

Ամէնքս ականջ դրած մտիկ կ'ընէինք՝ առանց որոշապէս գիտնալու թէ ի՛նչ կ'անցնէր կը դառնար դուրսը։

Շոգենաւին մէջ նոր մարդիկ ապաստանած էին, երեք կին եւ երիտասարդ մը, ամէնքն ալ Իրանացի։ Ասոնցմէ զատ կար նաեւ ծերունի ռուս մը քով աղջկան հետ, որոնք արդէն շոգենաւին մէջ կը գտնուէին։ Մօտերայ իրենց, ամէնքն ալ յուզուած ու չփոթած կը խօսէին։

Ոչ ոք ստոյգ բան մը գիտէր անցած գարձածէն։ Հրազէնի եւ ռումբի ձայներ լսած էին, յետոյ տեսած էին որ խռնուածները բոլորը կը գոցէին ու ամէն մարդ կը փախչէր, իրենք ալ, քարափին մօտերը գտնուած ըլլալով՝ շոգենաւը ապաստանած էին։

Յանկարծ կը տեսնեմ որ շոգենաւին մարդիկը եւ հոն ապաստանած ֆրանսացի նաւեկները ազմկալից կը վազեն կամրջակին վրայ, դէպի ցամաքին կողմը։

Ի՞նչ կայ արդեօք։

Արտաքոյ ես ալ դուրս կ'ելլեմ քէօչկէն, ուր կը գտնուէի նոյն վայրկեանին։

Մոսկալի՛ տեսարան։

Քարափին վրայ, ճիշտ Սիտոնի դիմացը, քանի չափ մարդիկ հազ բիրերով զինուած, կը ձեծեն չորս Հայ բեռնակիր։

Բեռնակիրները արդէն դեսին ընկած են։ Որ և է աղաղակ չլսուիր իրենց կողմէ, միայն խուժանին ցօղացուքը կը լսուի բիրերու իրար զարնուելու չոր ձայնին։ Քանի մը վայրկեանէն հարուածները կը դադրին, ոճրագործները կը յարձակին դիակներուն վրայ, անոնց զրպանները կը պրպտեն։ Ինչ մը հաքը, բիրերը ուսերնին զարկած, ոճրագործները յաղթական կը մեկնին և անընդհատ կ'ըլլան քարափին վրայ բացուած փոդոցներէն մէկուն մէջ։

Կը տեսնենք չարք մը նեձեալ զինուորներ, որոնք անտարբեր հանդարտութեամբ հանդիսատես կ'ըլլան և կը պահպանեն այն փոդոցին մուտքը, ուր այդ ոճիրը տեղի կ'ունենար։

Ցորս Հայ բեռնակիրներուն մարմինները կծկուած, քարքէ զարձած կը մնան դեռնին վրայ։

Շոգենաւին մէջ ամէնքս յուզմունքէն կը դողանք։ Կիները կը սկսին լալ։

Նոյն միջոցին երկու ոստիկան կ'երեւան փոդոցին մէջ, արագ արագ կը մօտենան դիակներուն և ոտքով կը զարնեն բեռնակիրներուն դլխին։ Մին որ դեռ չէր մեռած՝ խեղդուկ ճիչ մը կ'արձակէ և քիչը՝ որ պարզած էր՝ կը ջանայ դլխին տանիլ։

Այն ատեն անուղղի բան մը կը տեսնենք։

Ոտիկաններէն մէկը մէջքէն դաշոյն մը կը հանէ և հետզհետէ վեց հարուած կուտայ մահամերձին կոդերուն։ Արիւնը կը տարածուի քարափին վրայ։

— Ա՛հ սրիկաներ, ա՛հ Թշուառականներ, կը գոչեն նաւուն պաշտօնեաները, ոտքերնին դետին գարնելով։

Եւ մին, Սիոնի մատակարարը, բեվոլվերը կը հանէ դրպանէն.

— Ո՛չ ալ չեմ կրնար հանդուրժել, պօռալով։

Նաւապետը, տեսնելով մատակարարին չարժուելը, քովը կը վազէ և թեւերէն կը բռնէ.

— Ինչ կ՚ընէք խեղճացա՞ք, չէ՞ք գիտեր թէ ի՛նչ մեծ պատասխանատուութիւն կը բերէք վրանիդ։

Եւ բեվոլվերը ձեռքէն առնելով կը պահէ։

Քիչ մը ետքը նորէն աղմուկ մը կը լսուի դիմացի փողոցին ծայրէն, կը տեսնենք հայ բեռնակիր մը, որ խեղճի պէս վազելով դէպի քարափ կուգայ, մինչդեռ քիչ մը առաջուան բիւրեղով գինուած մարդասպանները իր ետեւէն լինկած են։

Շոգենաւին մարգիկը կը սկսին թեւերնին չարժել և նշան ընել մարդուն որպէսզի հոն գայ։ Խեղճը կը տեսնէ ու կը լսէ մեր չարժումները և հրաւէրը, սիրտ կ՚առնէ ու աւելի արագ կը սկսի վազել։ Երբ հասնի քարափին վրայ ու յանկարծ կը տեսնէ իր հայրենակիցներուն չորս դիակները...

Րոպէ մը կը վարանի, մենք կը կրկնապատկենք մեր չարժումները և աղաղակները, բայց չոգենաւ գալու համար սպիտակած է բաւական երկար չրջան մը ընել, որովհետեւ քարափին այդ մասը վտանգաւոր քաժնուած է։ Այսուհանդերձ մարդը կը վազէ յուսահատօրէն, մանաւանդ որ մարդասպանները իրմէ բա-

ւական հեռու են։ Նաւապետը հրաման կ՚ընէ որ երկու նաւաստի սանդուխին դլուխը սպասեն, որպէսզի մարդը հասնելուն պէս ներս առնեն։

Ամէնքս լուռ ու քուռն յուզմունքի մը մատնուած դինքը կը դիտենք։

Նոյն միջոցին փայտ մը կը նետուի բեռնակիրին ոտքերուն մէջ։ Մարդը դետին կը գլտորի։ Մարդասպանները կը մօտենան աղմկալից հայհոյանքներ և ուրախութեան պոռչտուքներ արձակելով։ Իրեն հասնելու վրայ են, երբ նորէն ոտք կ՚ելլէ ու կը սկսի վազել։ Դահիճներէն մին իր հատ գաւազանը կը նետէ ետեւէն, բայց հարուածը կը վրիպի, ետեւէն ուրիշ գաւազան մը կը հասնի և այս անգամ բեռնակիրը նորէն կ՚իյնայ դետին։

Անկարելի է նկարագրել մեր յուզմունքը ու կատաղութիւնը։

Վերջապէս ոճրագործները կը հասնին և կը սկսին իրենց գործը։

Զարմանալի՛ բան, մարդուն կողմէ բնաւ ձիչ կամ աղաղակ չի լսուիր։ Կ՚երեւայ թէ վախէն լեզուն բռնուած էր։ Միմիայն բիւրերուն չոր չոր ձայները կ՚իմանանք ու անա՛ մարդը կը տեսնի։

Հիմա հինգ դիակ կայ աչքերնուս առջեւ։

Ոտիկաններէն մին որ կը հսկէր այդ սպանեութիւններուն՝ դէպի Թօփհանէի կողմը կ՚երթայ և քիչ մը ետքը կը վերադառնայ մուհաճիրի սայլակով։ Սայլորդին հետ մէկիկ մէկիկ դիակները կը ժողվեն ու կը նետեն սայլակին մէջ, յետոյ հին աղտոտ լաթ մը կը ձածկեն վրան, ոտիկանը կը նստի սայլորդին քով և համբայ կ՚ելլեն դէպի կամուրջ։

Տեսակ մը թեթեւացում կը զգանք երբ դիակները կը հեռանան մեր աչքերուն առջեւէն։

կիները կը զգրեցնեն իրենց լացը և չզգենաւին պաշտօնեաները այլևս չեն հայհոյեր:

Ա՛լ իրիկուն եղած էր: Քարափին վրայ նոր զոհեր չէին բերեր մեռցնելու, սակայն Գալաթիոյ մէջ միշտ կը լսուէին հրազէնի ձայնները:

Օտարազգիներու պատկանող բոլոր չէնքերուն վրայ կը ծածանէր անգղիական, ֆրանսական, իտալական կամ յունական դրօշակը և կը տեսնէիք այդ դրօշակաւոր տուներու տանիքներու վրայ խումբ խումբ մարդիկ ու կիներ, որոնք չուարած կ'երթային կուգային:

Նոյն միջոցին Մէսաժրի Մարիթիմ ընկերութեան գործակատարը, զոր արդէն Սիտոնի մէջ ապաստանելէս քիչ յետոյ տեսած էի, չզգենաւ նկաւ և Ֆրանսական հիւպատոսարանին կողմէ պատուէր բերաւ որ չզգենաւը ձուլեզրէն քանի մը մղոն հեռացնէն ու անդունդը վեր բաշէն: Աւելցուց նաև որ նաւուն վրայ յարձակումի եղած ժամանակ կրակ բնան յարձակողներուն վրայ և որևէ թուրքի թոյլ չի տան նաւը մտնելու:

Իր ներկայութենէն օգուտ քաղցինք տեղեկութիւններ առնելու համար դուրս անցած զարձաւ:

— Ամբողջ քաղաքը կոիւի մէջ է, ըսաւ, Հայ յեղափոխականներ Օսմանեան պանքան մտան ու տիրած են պանքային և ռումբերով կը կռուին պաշարող զինուորներուն դէմ: Ամէն փողոցի մէջ մարդ կը սպաննէն, դեսպանատուները լեցուած են փախստականներով: Վախ ու սոսկումը կը տիրէ ամէն կողմ:

— Դեսպանները ի՞նչ կը խորհին ընել, հարցուցինք:

— Ո՛չ, ազգու միջոցներ ձեռք պիտի առնեն: Հրամանագրուեցաւ պահակ չզգենաւերուն որպէս զի Քարաքէօյի առջեւ գան չարուին, քանի մը ժամէն կը հասնին: Հիմակուհիմա դեսպաններուն միակ զբաղումն է յեղափոխականները պանքայէն դուրս հանել:

Մոռցայ յիշելու որ Սիտոնին հետ գրեթէ միեւնոյն ատեն Մէսաժրիի Թիւրքիի Թիւրքիս չզգենաւն ալ հասած ու քարափին մօտ եղած էր: Թիւրքիս մենք քիչ մը վեր կամուրջին առջի մօտ կեցած էր:

Տնօրէնին մեկնումէն առքը, Թիւրքիս և Սիտոն քիչ մը հեռացան ցամաքէն ու ելնարանները վեր քաշեցին:

Դուրսի հետ յարաբերութիւններնիս խզած էինք հիմա:

Ձայլ ժամը հասաւ և հրաւէրի առաջին զանգակը հնչեց:

Կ'ուզեմ բացարձակապէս անկեղծ ըլլալ այս պատմութեանս մէջ, ուստի կը խոստովանիմ որ հակառակ այն սոսկալի տեսարաններուն որոնց հանդիսատես եղած էի, մեծ ախորժակ մը ունէի այդ միջոցին: Նոյն իսկ կարծեմ բոլոր այն յուզումները որոնցմէ անցած էի վեց ժամէ ի վեր, զրզռած էին ախորժակս, առաջքս գալարելով:

Սեղանին վրայ, բնականաբար, խօսակցութիւնը օրուան դէպքերուն վրայ անցաւ: Ինչ զատ միայն ծեքանի ուսը և իր աղջիկը կային ուղեւոր, միւս սեղանակիցները բոլոր Սիտոնի պաշտօնեաներն էին: Ամենքս ալ միաբերան կատարուած վայրագութիւններուն դէմ խօսեցանք: Խօսեցանք նաև եւրոպական պետութիւններու թոյլ ընթացքին վրայ, որոնք իրենց անձնական չահերուն և հակառակութիւններուն կը զոհէին մարդասիրական պարտականութիւնները:

— Զզուելի բան է դիւանագիտութեան ընթացքը, կ'ըսէր մին գինիի գաւաթը պարպելով:

Մարդ ամօթ կը զգայ Եւրոպացի կոչուելու, կ'ըսէր ուրիշ մը:

— Ա՛յս է ֆրանսական յեղափոխութեան արդիւնքը, կ'աւելցնէր նաւուն բժիշկը:

— Անչուշտ այս անգամ դեսպանները վերջ պիտի տան այս կացութեան։

Այս անմիջ խորհրդածութիւններուն վրայ, սպասաւորը, ներս մտաւ գոչելով.

— Դարձեալ մարդ կը մեռցնեն կոր քարափին վրայ։

Պատառնիա կիսատ ձգելով ամէնքս սանդուխէն վեր խուժեցինք։

Բիբերով ղինուած նոյն ամբոխն էր որ կատաղօրէն ճնկած էր երեք հայ բեռնակիրներուն վրայ։

Չարուածները անընդհատ կ'իջնան ամէն կողմէ։

Ցետոյ կը տեսնենք որ սպաննիչները կը ձոխին դիակներուն վրայ և կը սկսին զանոնք կողոպտել։

Այս անգամ երեք ոսոխականներ ալ կը ժամնակցէին կողոպուտին։

Ջարդողները կը մեկնին արիւնոտ բիրերը ուսերնին զարկած, իսկ երեք ոսոխականները կը նային մօտակայ սրճարանը և երեք խառնուէ ու երեք նռակիւէ կ'ապսպրեն։

Վար կ'իջնանք ճաչերնիս ուտելու։

Երբ սուրճը խմելէ ետք նորէն կամրջակին վրայ կ'ելլենք, մութը բոլորովին կոխած է ու կաղնիները վառուած։ Երեք դիակները կեցած են իրենց տեղը և ոսոխականները իրենց նռակիւէնին կը քաշեն։

Թօփհանէի կողմէն երեք սայլակ կը յառաջանան։ Երբ առաջին սայլակը կը հասնի դիակներուն մօտ, ոսոխականներէն մին կը կեցնէ զայն ու կը պոռայ սայլապանին՝ երեք Հայ բեռնակիրներու դիակը ցոյց տալով.

— Ասոնք ալ մէջը դիր։

— Իմ կառքիս մէջ տեղ չի կայ, կը գոչէ սայլապանը, Թո՛ղ միւսները առնեն։

Եահուէն եկող սայլապանը կը լսէ այս խօսքերը ու կը պոռայ.

— Ուժը հատ ունիմ կառքիս մէջ տեղ չի կայ, ձիուն հոգին ելաւ արդէն, երրորդ անգամն է որ կուգամ կ'երթամ կոր։

Ոսոխականները տեսնելով որ սայլապաններուն հետ վիճաբանիլը աւելորդ յոգնութիւն է, կը ձոխին ուդիականերէն երկուքը կը նետեն առաջին սայլակին մէջ։

Սայլապանը կը բարկանայ ու նստած տեղէն վար ցատկելով դիակներէն մէկուն ոտքէն կը քաշէ ու զեռին կը նետէ։

— Թո՛ղ հոս մնան, կրկին անցնելուս կ'առնեմ։

— Չէ՛, կը գոչէ ոսոխականը, հիմա պէտք է որ առնէք տանիք։

Երրորդ սայլապանը խնդիրը անուշ տեղը կապելու համար կը գոչէ.

— Մէկը ինծի տուէ՛ք, ես կը տանիմ։

Այն տանն ոսոխականներէն մին դեռիներ գտնուած դիակներէն մէկուն ոտքէն քաշքշելով կը տանի մինչև երրորդ սայլակը։

Աւտր վրայ միւս սայլապաններն ալ կը տախտուին մէյմէկ դիակ առնել ու կառքերը ճամբայ կ'ելլեն դէպի կամուրջ։

Մթութեան մէջ կատարուած այդ գործողութեան պէս չարաչուք բան մը անկարելի է երեւակայել։ Ամէնէն աւելի տհաճալի էր այն պաղարիւնութիւնը որով այդ բռնակցութիւնը տեղի կ'ունենար։

Դիակներով լեցուն սայլակները կը յաջորդեն իրարու։ Մինչեւ կէս գիշեր տասներեք հատ կը համրեմ։ Ամէնքն ալ Թոփհանէի կողմէն կուգան և կ'ուղղուին դէպի կամուրջ։

Կէս գիշերէն յետոյ խցիկս կը մտնեմ ու կը փոր-

ձեմ քնանալ, բայց երեւակայութիւնս այն աստիճան գրգռուած է որ անկարելի կ'ըլլայ աչքս փակել: Ցեր-թեկուան տեսարանները մղձաւանջի մը պէս աչքիս առջեւ կուգան, և յետոյ ատեն ատեն կը լսեմ հրա-ղէնի ձայներ, որոնք միւս կը չարունակուին ցամա-քին կողմէ: Կը հագուիմ ու նորէն կ'ելլեմ կամրջակին վրայ:

Աստղերով լեցուն պայծառ գիշեր մըն է, ծովին վրայ կ'երեւան չոգենաւերը իրենց կարմիր, դեղին, կանանչ զուարթ լոյսերով, չոգեմակոյկներ անընդհատ կ'երթան կուգան, անսովոր ոգեւորութիւն մը կը տիրէ ծովուն վրայ, ամէն կողմ: Քարափին վրայ սալակնե-րը կ'ածխին իրենց տխո՛ւր բեռներով: Ա՛լ չեմ ուզեր համրել:

Փայտէ ծալուող բազկաթոռի մը մէջ ընկղմած, երեսս ծովին, ժամերով կը նստիմ ու կը մխեմ: Հե-ռուն՝ Սառայ Պուռնիի մօտ՝ կը նշմարեմ մեծ մաւու-նա մը, որուն մէջէն մերթ ընդ մերթ բաներ կը նե-տուին ծովը. մաւոնային մէջ երկու պզտիկ լապտեր-ներ կը վառին: Կը զդամ թէ չարաչուք բան մը կը գառնայ այդ նաւուն մէջ և ուշադրութիւնս կը կրկ-նապատկեմ: Կամաց կամաց աւելի յստակօրէն կը սկսիմ տեսնել: Մաւոնային մէջ վեց հոգի մարդ կայ, որոնք անընդհատ կը չարժին ու ատեն ատեն խուղար-կեկ ծրար մը կը նետեն ծովը. Անկումէն յառաջ եկած ջուրին ձայնը կը հասնի մինչեւ ինծի:

Սպաննուած հայերուն դիակներն են....:

Այս գործողութիւնը երկու ժամէ աւելի կը տեւէ. դիակները կամաց կամաց կը նետուին ծով և կ'երեւայ թէ ամէն դիակի հետ քար մը կամ երկաթի կտոր մը կը կապեն որպէս զի ջուրին երեսը չմնայ:

Այս մաւոնան գեռ իր բեռը չպարպած՝ ուրիշ մը

կը մօտենայ, նոյնպէս երկու լապտերներով լուսաւոր-ուած:

Սոսկումով վար կ'իջնեմ ու կը փակուիմ խցիկիս մէջ:

Անքուն գիշեր մը անցընելէ ետքը, արշալոյսին վեր կ'ելլեմ, Սիտոնի կամրջակին վրայ: Նաւին մէջ առջի իրիկուն հանդիպած մարդիկս, գրեթէ բոլորն ալ, հո՛ն են:

Սիտոնի ծիւղ դէմը, քարավներուն վրայ բացուող փողոցի մը մէջ, քառասունի չափ մարդիկ կը խօրհր-գակցին ու ատեն ատեն կը նային փողոցին մէջ գըտ-նուող երկու հին քարայրէ խաներու պատուհաններուն՝ որոնց փայտէ փեղկերը ամուր գոցուած են: Այդ խա-ներէն մէկուն մուտքը երկրորդ յարկէն է և փողոցին վրայ դանուած փայտէ սանդուխով մը կը հաղորդակցի դուրսի հետ: Քանի մը հոգի վեր կ'ելլեն ու կը փոր-ձեն դուռը խորտակել, բայց կ'երեւայ որ բաւական հաստատ է ու ներսէն ալ ամրացած, այնպէս որ յու-սահատ վար կ'իջնեն:

Ինչ մը եռքը փայտէ չարժուն եզնարան մը կը բերեն և պատին կոթնցնելով՝ երկու հոգի կը բար-ձրանան մինչեւ պատուհաններէն մէկը, որ, ինչպէս ը-սի, փայտէ փեղկով գոցուած է: Երկաթի քանի մը հարուած բաւական կ'ըլլայ փեղկին թեւերէն մէկը քա-կելու: Եզնարանին վրայ գտնուողներէն մին վար կ'իջ-նայ, իսկ միւսը զգուշութեամբ գլուխը պատուհանէն ներս կը խոթէ ու բաւական ժամանակ կը մնայ: Վեր-ջապէս գլուխը դուրս քաշելով՝ վարը կեցող խուժա-նին կը գառնայ ու կը գոչէ.

— Բան չի կայ, դուք ալ եկէք:

Ու պատուհանէն ներս կը մտնէ:

Իր քաջալերիչ հրաւէրին կը պատասխանեն քանի մը Թուրք, որոնք վեր կ'ելլեն բիրերով զինուած։

Ներս մտնողներուն առաջին գործը կ'ըլլայ խաչին դուռը բանալ։

Աւելի աղէկ տեսնելու համար անցած գարձածը, «Սիոն»ի պաշտօնեաները քանի մը դիտակ կը բերեն, թէև պարզ աչքով յստակօրէն կը տեսնուէր ամէն բան։

Պահ մը ետքը պատուհանին առջեւ կ'երեւան եւրոպական մարդիկ և դուրս՝ սալայատակին վրայ՝ կը նետեն Հայ բեռնակիր մը, արդէն կիսամեռ վիճակի մէջ։ Փողոցը գտնուողները ցնծութեան ազաղակներով կը յարձակին որսին վրայ ու քանի մը հարուածով գործը կը լմնցնեն։

— Անդին գացէք, կը պոռայ մէկը պատուհանէն ու Հայու մը նոր մարմինը կ'ինայ գետին։

Երէկուան սրտաւարոյի անձկութիւնը և զայրացումը չտիրեր չոգևնաւին մէջ։

Ա՛լ վարժուած ենք այդ տեսարանին։

Նաւին պաշտօնեաներէն մին, մատակարարը, որ գծագրել գիտէ, իր տետրակը կը բերէ, մեր առջեւ պարզուած ուրուագիծը առնելու համար։

Ցորս հոգի, այդպէս, պատուհանէն մէկիկ մէկիկ վար կը նետուին ու բիրերու տակ կը մեռցուին։

Ջմռնամ բսկու որ երեք ոստիկան ներկայ են այդ գործողութեան, սակայն իրրեւ հաղիսատես միայն։ Իրենցմէ ո՛չ մին կը մասնակցի սպանութեան։

Սակայն փողոցը գտնուողները կը սկսին կատղիլ երեսնց վերի ընկերներուն դէմ և իրաւունք ալ ունին։

Վար նետուած Հայերուն և ո՛չ մէկուն պրպտնէն ժամացոյց կամ ատակ կրնան գտնել։

Յայտնի կ'երեւայ որ վերը գտնուողները զանոնք

կողոպտելէ ետքը՝ դիակները միայն տուած են վարիններուն։

Վարինները զայրացած՝ սանդուխէն վեր կը սկսին ելլել, մինչդեռ միւսները կը փորձեն դուռը գոցել անոնց երեսին, բայց ժամանակ չեն գտներ և դրանը մէջ կատաղի կռիւ մը կը սկսի երկու խումբերուն միջեւ։

Զայները այնքա՜ն կը մեծնան որ ոստիկաններէն մէկը Թօփհանէի պահականոցէն քանի մը զինուոր կը բերէ, որոնք կը յաջողին վերջ տալ կռիւին և ամէնքը մէկ ճամբու դնել։

Փողոցը կ'ամայանայ։ Միայն չորս դիակ կը մնան գետին փռուած։

Այն ատեն ոստիկանները կը մտնեն խանին մէջ ու քիչ մը ետքը սանդուխին գլուխը կը բերեն գաւառացի կնիկ մը, փոքրիկ մանուկ մը կուրծքին վրայ։ Կինը կուլայ ու կը պոռայ անդադար, մինչ ոստիկանները կը ջանան վար իջեցնել զինքը։ Վերջապէս կը սպասուին թեւերէն քաշելով մինչեւ փողոց բերել։ Կինը կը քալէ դիակներուն մէջ ու մէկէն ի մէկ կը կայնի այդ դիակներէն մէկուն առջեւ, աւելի սրտաճմլիկ աղաղակներ արձակելով։

Կ'երեւայ որ իր մարդն էր գետին երկնցածը։

Ոստիկանները մինչ կ'աչխատին դէպի քարափը բերել զինքը։

Կինը յանկարծ տղան՝ որ գրկած էր՝ իր երկանը դիակին վրայ կը ձգէ ու կը սկսի փախչիլ։ Ոստիկաններէն մին կ'առնէ տղակը ու կնոջ ետեւէն հասնելով անոր գիրկը կուտայ։ Մայրը ետ կը դառնայ ու նորէն տղան կը նետէ դիակին վրայ ու այս անգամ աւելի արագ կը սկսի վազել։ Ոստիկանը կը սպասէ տղան առնել ու կնոջ ետեւէն խլնալ, որ արդէն բաւական հեռացած է։ Տղան իր պղտիկ թեւերովը կը պլլուի

ոտիկանին գլխուն ու անոր ֆէսը վար կը ձգէ։ Ոստիկանը կը ծռի, ֆէսը կ'առնէ ու նորէն կարչաւէ, մէկ ձեռքով տղան գրկած ու միւսովը ֆէսը բռնած, մինչ կինը վազելով հանդերձ կը շարունակէ իր լացն ու կոծը, աաեն աաեն գոչելով։

— Մարի՛կ, Բրիստո՛ս...։

Ողորմ ու ահաւոր բան մըն է ասիկա։

Սիտոնի մէջ դանուողները սրտի անձկութեամբ կը դիտէին այդ սրտաճմլիկ տեսարանը։

Թէեւ ժամերէ ի վեր վարժուած էինք ամէնէն զարհուրելի իրողութիւններուն, որոնք մեր աչքերուն տակ տեղի կ'ունենային՝ այսուհանդերձ գաւառացի այդ խեղճ կնոջ աղաղակները երկար աաեն թնդացին մեր ականջներուն մէջ։

Արեւը ծագած է հիմա ու նորէն կը լսուին հրաձգնի ձայները։

«Սիտոն» նոյն օրը ճամբայ պիտի ելլէ ու պէտք է հարկ եղած պարէնը հայթայթել։ Մատակարարը և նաւապետը ցամաք կ'ելլեն երկու նաւաստիներու հետ, որոնք բէվօլվէրներ բռնած են ձեռքերնին։ Անձկութեամբ կը սպասենք իրենց վերադարձին՝ որպէս լուրեր առնելու համար ու կը շարունակենք նաւին կարմրակէն դիտել դաւրը։

Սմրողջ քաղաքը տօնական օրի մը կերպարանքը առած է կարծես։ Օտար տէրութիւններու դրօշակներ կը ծածանին չաա մը չէնքերու վրայ՝ ծովին երեսը ծածկուած է անհամար նաւակներով ու չոգեմակոյկներով, որոնք կ'երթան կուգան, դեսպաններու պահակ չոգենաւերը, որոնք առտուան դէմ հկած էին, չարուած են Թօփհանէի դիմաց։ Տուներու բոլոր վերնայարկերը լեցուն են կիներով և երիկամարդերով։ Թարափին վրայէն կանցնին կը դառնան հեծեալ բարձրաստիճան պինուորականներ։

Եթէ դիակները չըլլային մեր աչքին առջեւ, պիտի կարծէինք թէ թագաւոր մը այցելութեան եկած է Սեւլթանին, այնչափ Օգոստոս 15ի հինգշաբթին կը նմանէր Գերմանիոյ կայսեր Պոլիս հասած օրին։

Մատակարարը կը վերադառնայ չոգենաւ յոյն մատուռաի մը հետ ու սոսկալի լուրեր կը բերէ մեզի։

Գալաթայ մաքսատան ամբողջ հայ բեռնակիրները, երեք հարիւր հոգի, ջարդուեր են գիշերը։

Ամասիոյ՝ բոլոր հայերու տուները կոխեր ու էրիկ մարդիկը սուրէ անցուցեր են։

Ղալաթիոյ բոլոր հայերու խանութներն ու վաճառատուները թալէր ու պահապանները սպաններ են։

— Նոյն իսկ դռները ու պատուհանները քակեր տարեր են, կ'ըսէ մատակարարը խնդալով։

— Գոնէ հիմա հանդարտութիւնը տիրա՞ծ է, կը հարցնենք։

— Ի՞նչ կ'ըսէք կը պատասխանէ, երեքուկարէիս մինչեցին տասնէ աւելի մարդ մեռցուցին անցած փողոցներէս։

Այս խօսակցութեան միջոցին, դուրսը, քարավանեռուն վրայ, իրարանցում մը տեղի կ'ունենայ։ Ոստիկանները խումբ մը թուրքերու հետ կուգան այն փողոցը, ուր չորս հայերու դիակները կեցած են։ Աձապարանքով կը վերցնեն զանոնք ու անյայտ կ'ընեն կողմնակի փողոցներէն մէկուն մէջ, յետոյ սայլակ մը բաթակ աւազ կը բերեն, այն աւազէն զոր փողոցները կը ցանէին Ապրիլ Համիտի Պոլիս անցած օրը, և անով կը ծածկեն արիւնի արատները, որոնք առջի օրուընէ ի վեր դետնին վրայ կը տեսնուէին։

Այս գործողութիւնը աւարտելէ ետքը, չորս մարդ սպաննուած հայերու արաճիները, զորս առաջուց առած էին, պլուխնին կ'անցընեն ու խանին սանդուխէն

վեր ելլելով՝ կ'անցնին պատուհաններուն առջեւ, ուրոնց փեղկերը կը բանան ու հոն կը նստին հանդարտիկ։

Նախ չենք հասկնար թէ ինչ է այդ ներկայացումի մը պատրաստութիւնն պատճառը։ Քիչ մը ետքը կը լուսաբանուինք երբ դեռպանատուններու երկու Թարգման իրենց խալատներով կուգան Թօփհանէի կողմէն ու իրր թէ քննութիւն մը կը կատարեն։ Իրենց կ'ընկերանայ Թուրք մը՝ մաքուր հագուած, ոստիկանութեան կողմէ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը ըլլալ կը Թուի։ Թարգմանները պահ մը կանգ կ'առնեն փողոցին բերանը ու կը դիտեն կեզծ Հայերը, որոնք պատուհաններուն առջեւ սիկառէթ կը ծխեն, ու կ'անցնին կ'երթան։

Ցերեկուան ճաչէն ետքը հրազէնի ձայները կը չատնան։ Ամէն կողմէ պայթուիններ կը լսենք։

Ամբողջ քարափը լեցուած է հեծեալ ու հետեւակ զինուորներով՝ որոնք ծովեզերը կեցած՝ հրացաններն ուղղած են դիմացի չէնքերուն վրայ։

Շոգենաւին մէջէն դիտակներով կը նայինք ամէն կողմ։

Զինուորները Քարաքէօյի կամուրջին մօտ տան մը վրայ անընդհատ հրացան կը պարպեն, յետոյ կը մըտնեն դռնէն ներս ու վեց հոգի վար կը նետեն պատուհաններէն։

Մեռա՞ծ, ո՞ղջ, չենք գիտեր։

Հետուէն հեռու ականջնուս կը հասնին մեռցուելու վրայ եղող յուսակտուր մարդերու խեղդուկ աղաղակները։

Ասանկ բան անկարելի է երեւակայել։

Կամաց կամաց իրիկուն կ'ըլլայ ու մեկնումի ժամը կը մօտենայ։ Առաջին ճամբորդը որ չոգենաւ կուգայ

հայ մըն է, Հանրային Պարտքի վարչութեան պաշտօնեայ Դէորդ Էֆ. Թորգոմեան՝ որ Սելանիկ կ'երթայ։ Ուղղակի վտահուիլն կ'իջնայ ու անցած դարձածին վրայ որոշ տեղեկութիւն մը չունի։

Ցետոյ կը տեսնենք որ կիներով ու ծառաներով չրջապատուած երիտասարդ հիւանդ Թուրք մը կը բերեն չոգենաւ. իր հետեւորդները տասնըհինգ հոգիի կը հասնին, որոնց կէսը առաջին կարգի տոմսակ առած է։ Սելանիկցի երեւելի տղա մըն է, որ դարմանուելու համար Պոլիս եկած է ու քաղաքը կը վերադառնայ։ Նիհար, ժժգոյն, կմախացեալ դէմք մը ունի, որուն վրայ Թոքախտը իր դժնէ կնիքը դրած է։

Շոգենաւին վերնայարկը, միասին բերած բազկաթոռի մը վրայ կը հանգչեցնեն զինքը, ծունկերը ծածկոյթի մը տակ պահպանելով՝ հակառակ տաք արեւին, ու մանկամարդ գեղանի կին մը քովը կը կենայ ու ատեն ատեն Թաչկինակով հիւանդին ճակատը կը սրբէ։

Նաւին բժիշկը կը մօտենայ հիւանդին ու խիստ ձայնով մը կը հարցնէ.

— Ո՞վ է ատոր ակը։

— Ի՞նչ կայ, պարոն, կը միջամտէ հրեայ մը, որ Թուրք աղային հետեւորդներուն մէջ կը գտնուէր իբրեւ Թարգման։

— Այս մարդը ճամրան պիտի մեռնի, չենք կրնար ընդունիլ չոգենաւին մէջ, կը պատասխանէ բժիշկը։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, կը պատասխանէ հրեան զղջացած, չոգենաւին գործակալութիւնը տոմսակները սըւաւ. Սելանիկի ձեր անօրէնը մեր էֆէնտիին բարեկամն է ու էֆէնտին յատուկ յանձնարարական ունի անոր կողմէ, որպէս զի չոգենաւին մէջ աղեկ նայուի իրեն,

— Ձեմ ընդունիր. կը գոչէ բժիշկը, պէտք է որ դուրս հանէք անմիջապէս այս մահամերձը:

Հրեան կը դիմէ նաւապետին՝ որ հոն կեցած է:

— Ես չեմ խառնուիր, բժիշկին գիտնալիք բանն է, կը պատասխանէ նաւապետը նոյն դաժանութեամբ. եթէ հարկ տեսնայ դուրս հանելու՝ պէտք է դուրս ելլէ, կը հասկնա՞ք:

Ցայտնի է որ այս խստութիւնը գրգռուած ցասումի մը արդիւնքն է: Երկու օր առաջ արգահատանքով պիտի ընդունուէր այդ հիւանդը: Ու այս միջոցիս ամէնքս ալ կ'ուզենք որ դուրս նետուի խեղճ մարդը:

Հրեան կը թարգմանէ բժիշկին ու նաւապետին խօսքերը բացատրութիւնները մեղմացնելով:

Բժիշկը գոհ չըլլար այդչափով ու «Սիտոն»ի թարգմանը կանչել տալով՝ անոր բերնով ըսել կուտայ հիւանդին որ ինք ճամբան կրնայ մեռնիլ, հետեւաբար անկարելի է չոգենաւին մէջ ընդունիլ զինքը:

Թոքախտաւորին ժժգոյն այտերը կը կարմրին մէկէն ի մէկ, անզօր բարկութեամբ մը կը փորձէ կայնիլ ոտքերուն վրայ ու կը գոչէ.

— Օ՜ն, չո՛ւտ վար իջնանք, վայրկեան մը չեմ ուզեր կենալ հոս:

Հիմա կը խորհիմ թէ որչա՜փ չար էի այդ միջոցին հաճոյք զգալու համար այս տեսարանէն:

Մարդը բազկաթոռի մը վրայ նստեցուցած վար կ'իջնեցնեն ու իրենց ընկերացող կիները, որոնց մին մայրն էր ու միւսը ամուսինը, կը սկսին լալ:

Վարը, քարափին վրայ կը դնեն բազկաթոռը ու կը հանգչեցնեն հիւանդը, որ այս միջադէպէն յուզուած կը հեւայ ու կը հազայ չոր չոր:

Նոյն միջոցին նաւաստիները կը նշմարեն որ մաքսատան պաշտօնեաները գաղտագողի չոգենաւ մտած են

և իմաց կուտան նաւապետին, որ հրաման կ'ընէ անոնց թեւերնէն բռնել ու դուրս նետել:

— Թուրք մը ոտք չպիտի կոխէ հոս, կը պոռայ բարկութեամբ:

Ինչ մը ետքը Ալպանացի խումբ մը մահմետական ուղեւորներ չոգենաւ կուգան Սելանիկ երթալու համար:

Ինդիր կը ծագի թէ պէ՞տք է ընդունիլ գիրենք:

— Ո՛չ, դուրս հանեցէ՛ք, կը վճռէ նաւապետը:

Ու Ալպանացիները, թեթեւ ընդդիմութենէ մը ետքը, վար կ'իջնեն:

Ա՛լ մեկնումի ժամը կը մօտենայ: Ամէնքս ալ գոհ ենք որ պիտի թողունք այս տաղաւքը: Շոգենաւին ծխնելոյզը կը մխայ ու «Սիտոն» առաջին սուլումը կ'արձակէ:

Մէյ մըն ալ տա՛ Մէսաժրի Մարիթիմ ընկերութեան գործակալը չոգենաւ կուգայ ու հրահանգ կը բերէ ֆրանսական դեսպանատան կողմէ որ «Սիտոն» չի մեկնի, քանզի Յարդը չէ դարձած տակաւին ու գուցէ պէտք ըլլայ որ ֆրանսական հպատակները չոգենաւ փոխադրելու հարկ զգայուի: Գործակալը կը յայտարարէ որ Փիռօսէի հրահանգ տրուած է մեկնելու և միայն Սիտոն պիտի մնայ Պոլիս՝ մինչեւ որ հանդարտութիւնը վերջնականապէս տիրէ:

Այդի օրուընէ ի վեր Փիռօսէի մէջ ապաստանած են չատ մը Եւրոպացի ընտանիքներ՝ որոնք Մէսաժրիի չոգեմակոյկով պիտի փոխադրուին Սիտոնի մէջ:

Այս որոշումը մեղի հաղորդելէ ետքը՝ գործակալը դուրս կ'ելլէ:

Մէսաժրիի չոգեմակոյկը քիչ մը ետքը կը բերէ խումբ մը ֆրանսացի ընտանիքներ ու նորէն կը մեկնի՝ երկրորդ անգամ գալու համար:

Երկու օրէ ի վեր տեսածներս անպիսի նոզկանք ազդած էին ինծի որ, թէեւ չոգենաւին մէջ ապահով, սակայն կ'ուզէի ժամ առաջ հեռանալ այս քաղաքէն, սեսոի երբ տեսայ որ Սիտոն դեռ քանի մը օր պիտի կենայ Պոլիս, նաւապետին դիմեցի ու խնդրեցի որ պիս չոգեմակոյկով Փիռօճիս փոխադրէ: Նաւապետը խնդիրքս ընդունեց, բայց ծովուն վրայ լեցուած էր ոստիկաններով՝ որոնք ուշադիր կը հսկէին նաւակներուն մէջէն՝ որպէս զի ոչ ոք կարենայ փախչիլ օտար նաւ մը:

Երբ չոգեմակոյկը կրկին եկաւ, պիս զգուշութեամբ իջնցաւ ներսը եւ դրին հնոցապաններու մօտ, ուր կծկուեցայ հանքածուխի կոյտի մը հետեւ:

Այս կերպով ինքզինքս նետեցի Փիռօճիսի մէջ:

Հազիւ թէ ոտքս չոգենաւ դրած էի, պարանները սկսան քակել: Նոյն վիշտին ամբողջ քարավանները պատերազմի դաշտի մը երեւոյթը ունէին: Ջինուորները անընդհատ կը կրակէին դիմացի չէնքերուն վրայ, խոցոտակելով պատուհանները. նոյնպէս զինուորներ կ'երեւային՝ չատ մը չէնքերու տանիքներուն վրայ: Կամուրջին վրայ մարդ մը չի կար, իսկ երկու ծայրերը հեծեալ զինուորներով լեցուած էին:

Չեմ կրնար բացատրել այն հրճուանքը զոր զգացի երբ Փիռօճիսի պատուտակը սկսաւ չարժիլ:

Ա՛լ կը հեռանայինք կոր...

Կամաց կամաց բաժնուեցանք քարափէն ու չոգենաւը ցուռկը ուղղեց դէպի Մարմարա:

Բայց ահա Փիռօճիս իր ուղղութիւնը կը փոխէ ու դէպի Գատգիւղ Մօտայի ծոցը կը սկսի առաջանալ: Նախ կը կարծենք թէ հոսանքն է որ նաւը հոն կը մղէ եւ մեքենագործութիւն մը կը տիրէ կամրջակին վրայ գըտնուող ուղեւորներուն մէջ: Տեղեկութիւն կը հարցնենք պաշտօնեաներէն մէկուն, որ կը պատասխանէ:

— Բան չկայ միայն թէ քիչ մը պիտի կենանք հոս նոր ճամբորդներ առնելու համար:

Եւ իրա՛ւ Փիռօճիս, Մօտայի ծոցին մէջ, Քալամիչի առջեւ կը կայնի:

Մեր արդէն յուզուած երեւակայութիւնը կը սկսի չափազանց հետաքրքրուիլ այս անցած զարձածէն: Ամբողջ ճամբորդները և նաւաստիներուն՝ մեծ մասը խըմբուած են նաւուն եզերը և ուշադրութեամբ չորս բոլորտիքնիս կը նայինք:

Շոգեմակոյկ մը կը մօտենայ մեզի որ ֆրանսական դրօշ կը կրէ: Քիչ մը ետքը կ'ճանչնանք զայն իր ճերմակ գոյնէն, ֆրանսական դեսպանատան չոգեմակոյկն է:

Վերջապէս կը հասնի Փիռօճիսի մօտ:

Ներկին մէջ մէյ մըն ալ երկու հոգի կայ. զարմանքով կը տեսնենք որ նաւարաններուն վրայ դրուած են չատ մը բէվոլվէրներ:

Երբ չոգեմակոյկը կը մօտչի Փիռօճիսի ընարանին՝ ծածկուած տեղէ մը հետզհետէ դուրս կուգան տասնըեօթը հոգի, քանի մը հատ բեռնակիրի հագուստով, ուրիշներ հին ու մին լաթեր հագած ու երկուքը՝ մաքուր սեւազգեստ ու գլխարկաւոր:

Իրենց ետեւէն վեր կ'ելլեն ֆրանսական և Ռուսական դեսպանատուններու երկու առաջին թարգմանները, Պ. Ռուէ և Պ. Մաքսիմօֆ:

Ֆրանսայի ճամբորդ մը, որ վերնայարկէն կը դիտէր այս տեսարանը և որուն քով կեցած էի, յուզեալ չեչտով մը կը գոչէ.

— Ա՜հ, անաւասիկ դեղեցիկ բան մը, Հայ փախստականներ մեր դրօշակին տակ պահպանուած, հիմա կը գտնեմ ու կը ճանչնամ իմ հայրենիքս, ա՜հ, գեղեցիկ բան մըն է ասիկա, երջանիկ եմ:

Ներգ մարդը կը սխալէր:

Օսմանեան Պանքան մանր Դաշնակց ականներն էին որ կը բերէին, և ո՛չ թէ փախստականներ:

Վայրկեանի մը մէջ ամէնքս ալ բոլորուեցանք Հայերուն քով, մեծ չրջանակ մը կազմելով:

Տասնըհինգ հոգին իրարու քով կեցած էին, իսկ երկու պետերը Հրայեայ և Արմէն Կարօ, միւսներէն քանի մը քայլ հեռու:

Հրաչ կամ Հրայեայ սեւ ուրէնկօթ մը հագած էր, յարդէ գլխարկ մը դրած և անութէն վար կախած էր պզտիկ պայուսակ մը: Կատարելապէս Ճամբորդի կերպարանք ունէր, հանգարտ ու գոհ կ'երեւար: Նիհար, սիրուն երիտասարդ մրն էր, իւր փիթով ու սեւ վառվռուն աչքերով:

Անոնք որ հիմա Azատամարտի խմբագրատան մէջ կը տեսնեն գիրուկ, կարմրերես ու առոյգ Պ. Հրայրը, չեն կրնար գաղափար մը ունենալ տասնըվեց տարի առաջուան Հրայրին վրայ: Ես երբ զինքը կրկին տեսայ 1908ին Ադեքսանդրիոյ մէջ, ուր եկած էր Պատրւմի բանտէն, չկրցայ ճանչնալ, այնքան գիրցած էր:

Կարօ մոխրագոյն զգեստ մը կը կրէր, միջահասակ, գիրուկ, առոյգ ու կորովի երիտասարդ մը առիւծի գլխով: Հաստատուն ու զօրեղ բան մը կար իր վրայ որ հիացում ու համակրանք կ'ազդէր միանգամայն: Կը կարծէի որ անուղղայ յեղափոխական մը պիտի մնար Արմէն Կարօն, բայց այժմ չատ բան փոխուած կը տեսնեմ իր մէջը: Կարինի նախկին մէպուս Գարեգին Փասարմաճեանը իր երկաթուղիներու ծրագիրներով ու նախարարութեան թեկնածութեամբ ա՛լ բնաւ չյիշեցներ Պանքայի հերոս Արմէն Կարօն և թերեւս ինքն ալ կ'ուզէ որ այդպէս ըլլայ:

Բայց ես, ի՛նչ մեղքս պահեմ, տասնըվեց տարի առաջուանինը աւելի կը սիրեմ: Երկաթուղիի ծրագիրներ չի կային այն ատեն իր երեւակայութեանը մէջ, բայց հաւանօրէն կային իտէալական օդաչու արծուեթռիչ սաւառնակներ:

Երկու գլխաւորներու ընկերացող միւս Դաշնակցականները պակուցեալ, գլխերնուն զարնուած կերպարանք մը ունէին, կարծես իրենց յանդուգն գործէն իրենք իսկ զարնուրեր էին: Աոջի օրուան դէպքերուն ազդեցութիւնը կը տեւէր և դեռ չէին գտած ինքզինքնին:

Երբ Պ. Մաքսիմօֆ և Պ. Ռուէ չոգենաւ էլան՝ անմիջապէս նաւապետը ուղեցին:

Երկու թարգմանները և նաւապետը քանի մը վայրկեան դած ձայնով խօսակցեցան, յետոյ Պ. Մաքսիմօֆ բարձրաձայն ըսաւ, խօսքը նաւապետին ուղղելով:

— Թէեւ իրենց զէնքերը առինք վրանուն՝ սակայն դուք ալ մէյ մը գրպաններն խուզարկել տուէ՛ք, որպէս զի քան մը պահած չըլլան քովերնին: Ուշադրութիւն ընելու է, աւազակ են ատոնք (ce sont des brigands):

Այս վերջին բառերը ցնցեցին Հրաչեան ու Արմէն Կարօն, որոնք առաջ նետուեցան և բարկութեամբ բողոքեցին իրենց եղած նախատինքին դէմ:

Այդ միջոցին նաւապետը արդէն հրաման տուած էր նաւաստիներուն Մաքսիմօֆի պատուէրը կատարելու և նաւաստիները մօտեցած էին միւս յեղափոխականներուն և դրպանները կը խուզարկէին, անոնք հանդարտութեամբ թոյլ կուտային և խնդալով կ'ըսէին:

— Նայեցէ՛ք գմբելի մը անգամ չի կայ քովերնիս, արդէն մեր զէնքերը առին:

Իրա՛ւ է որ երբ Արմէն Կարօ «Թող մի՛ տաք որ նային վրանիդ» գոչեց, ամէնքը մէկէն պատրաստուեցան դիմադրելու, բայց արդէն գործողութիւնը աւարտած էր:

Հրաչեայ և Կարօ՝ բորբոքած՝ Թարգմաններուն բացին թէ այս նախատինքներէն ետքը չեն ուզեր չգինաւոր մնալ և կը նախընտրեն դուրս ելլել ու Թուրքերուն ձեռքը ինկնալ։

— Դուռ երկդռնկի վրայ եկած մեզի կ'աղաչէիք և այսօր գէնքերնիս առնելէ ետքը կը նախատէք, ըսեց Կարօ։

Մաքսիմօֆ չլսելու զարկաւ այս խօսքերը և սակայն ինքն ալ չատ դրգռուած կ'երեւար։

Ցրանսական դեսպանատան Թարգմանը Պ. Ռուէ յաջողեցաւ վակել մէջադէպը։ Նաւաստիները չխուզարկեցին երկու պետերուն գրպանները։

Թարգմանները մեկնելնուն պէս Ժիռօճis չարունակեց իր ճամբան։

Ճաչէն յետոյ վեր ելայ տեսնելու համար օրուան հերոսները։ Հրաչեան ու Կարօն մէջտեղ չի կային, երբորդ կարգի խցիկ մը տուած էին իրենց և կերակուրը չգինաւէն կը մատակարարուէր, իսկ միւսները վերնայարկ կը մնային և նաւապետ հրամանդ տուած էր զիրենք տեղաւորել չգինաւին ցուցիչն կողմը, որպէս զի, հետաքրքիր աչքերէ հեռու, կարենան հանգիստ ըլալ. նոյն իսկ արգիլած էին իրենց ասդիները գալ պորտիկ։

Երբ իրենց քով գացի՝ ճաչելու վրայ էին։ Հիմա ուրախ զուարթ կը խնդային ու կ'ուտէին։

Իրենցմէ մին զիս ճանչցաւ և անունս տալով հրաւիրեց մօտերնին։

Հազիւ թէ քանի մը խօսք փոխանակած էինք, ահա նաւաստի մը եկաւ և հրաւիրեց զիս որ հետևնամ քովերնէն։

Կ'երեւայ որ Թարգմաններուն որոշումով մանաւանդ նկողութեան մը ենթարկուած պիտի ինայէին, մինչեւ որ բոլորովին հեռանայինք Թրքական ջուրերէն։

Այլեւս դարձայ քնանալու, երբ յանկարծ չգինաւը նորէն կեցաւ։

Այս անգամ մեքենան խանգարուած էր։ Ջորս ժամ կօրսնցուցինք նաւրգուտի համար և հազիւ հետեւեալ օրը կէսօրին հասանք Ջանաք Գալէ։

Հետաքրքիրներու հարիւրաւոր նաւակներ պաչարեցին չգինաւը։ Պոլսոյ դէպքերը արդէն իմացուած էին ու ամէնքը չգինաւ մտնել կ'ուզէին որոշ լուրեր առնելու համար, բայց նաւապետը բացարձակապէս արգիլեց դրսէն մէկու մը չգինաւին մէջ ոտք դնել։

Կը վախնայինք որ Թուրքերը Հայ յեղափոխականներուն դէմ վրէժխնդրական բան մը կ'ընեն։

Իզմիր ալ, ուր կը հասնինք հետեւեալ առտուն, նոյն արգելքը կայ։ Միայն Ամերիկեան ու Անգլիական հիւպատոսները կրնան չգինաւ գալ, որոնք հետաքրքիր կ'ըլլան տեսնելու Հայ յեղափոխականները և կը խօսակցին Արմէն Կարօյի հետ։

Իզմիրէն մեկնելէս ետքը ա՛լ խստութիւնը վերցած է Ժիռօճի մէջ։ Յեղափոխականները ազատօրէն կը պտտին չգինաւին մէջ և ամէն մարդ կրնայ հետերնին տեսնուիլ։

Ժամերով կը խօսիմ Արմէն Կարօյի հետ, որուն անկեղծ ու կորովի նկարագիրը տեսակ մը կախարդիչ ազդեցութիւն կ'ընէ վրաս։ Դէպք մը կը պատմէ որ կ'արժէ յիշել հոս։

Կարօ երբ յեղափոխական գործին մասնակցելու որոչումը կ'ուտայ՝ կը գրէ Նազարբէկի որ պատրաստ է անձը և դրամը զոհել ազատութեան հաւար ու կը խնդրէ Նազարբէկէն որ իրեն ըսէ թէ ի՛նչ բանի մէջ օգտակար կրնայ ըլլալ։

«Անձի պէտք չունինք, դրամդ ղրկէ՛.» կը պատասխանէ Մարօի ամուսինը։

Այս պատահանին վրայ կարօ Դաշնակցականներուն կը դիմէ, որոնք գրկաբաց կ'ընդունին զինքը։

Հրաչեայի հետ գրեթէ բնաւ չկրցայ տեսնուիլ. քիչ մը անհաղորդ մէկը կ'երեւար, միշտ փակուած էր իր ցիւղին մէջ, ուր անընդհատ կը դրէր։ կարծեմ Պանքայի դէպքին պատմութիւնը կը պատրաստէր Դրօշակի համար։

Գիշերը դացի վերջապէս ազատօրէն տեսակցելու միւս Դաշնակցականներուն հետ։

Նաւուն ցռուկը ժողովեցանք ամէնքս, աստեղազարդ ազուոր գիշեր մըն էր ու Ժիռօճիս կ'անցնէր Քիւսի ու Բսարայի առջեւէն։

Դանարիսի հարենիքը...։

Կարմիր լոյսեր կը պլպլային Բսարայի բրտակներուն վրայ։

Դաշնակցականները ոգեւորուած զուարթ կ'երգէին՝ գինի խմելով։

Ջորս օր առաջուան արի նայի տեսարանները կը վերանորոգուին յիշողութեանս մէջ, երբ կը նայիմ Բիւոսի լոյսերուն։

1822 Ապրիլին էր որ Բարթան փաշան հասաւ Քիւոս՝ քառասունհինգ նաւով ու եօթը հազար մարդով և պիտակց ամբակոծեց քաղաքը ու բնակիչները չարդել տուաւ։ Անզէն Քիւոսցիներն ալ մենք վար չմնացին չարդուելու մասին ու ոչխարի պէս մորթուեցան։ Երեք օր անընդհատ չարդը տեւեց, քսաներեք հազար հոգի կորան և քառասուն հազար ալ եգիպտոս տարուեցան՝ իբր գերի ծախուելու համար։

Եւ սակայն եթէ Քիւոս չարդուեցաւ, Բսարա, իր փոքրիկ քոյրը, դիմադրեց և Դանարիս, յոյն յեղափոխութեան հերոսներէն մին, որ Բսարա կղզիին էր, մեծամեծ վնասներ հասցուց Թրքական նաւատորմիղին։

Նոյն միջոցին Դաշնակցականներ կ'երգեն։

«Ջար բռնակալը Հայոց կեղեքիչ.
Վախեն պահուեցաւ ոսկի գահուն տակ,
Խուլ Եւրոպայի թնքաց մեռն դահլիճ,
Հայը սարսռեցաւ, կարմրեցաւ Հնչակ»։

Այն տեղ Դաշնակցականները Հնչակեան երգեր կ'երգէին և փոխադարձաբար. երանելի՛ ժամանակ։

Բայց չեմ գիտեր ինչո՞ւ այդ երգը անհարկի, պոռոտախօս կը թուի ինծի այդ ջուրերուն մէջ ու խղիկա-կ'ինչեմ։

Հետեւեալ առաւօտ, երկուշաբթի, Ժիռօճիս կը մտայ յունական ջուրերը։

Պայծառ առաւօտ մըն է և կայտառ ու զուարթ հով մը կը փչէ ծովին վրայ։ Ատտիկէի առջեւէն ենք, Սունիոնի հրուանդանին դիմաց՝ ուր կ'երեւայ Աթենասի տաճարը։ Ահա՛ եգինէ, Սալամին ու ցամաքին վերայ, հեռուն, արեւին ճառագայթներուն տակ լուսացող՝ Պարտենոնը։

Շոգենաւը վեհափառօրէն կը յառաջանայ ու կը մտնէ Բիրէյի նաւահանգիստը։

Պանքայի ցոյցին դէպքին լուրը արդէն հասած է Աթէնք ու թուրքերը երկարօրէն ու չափազանցօրէն, ինչ որ յոյն թուրքերու պրութիւնն է, պատմած են ամէն բան։

Գիտեն թէ Ժիռօճիսի մէջ կը գտնուին Պանքան մանողները։

Աթէնքի ու Բիրէյի ամբողջ Հայերը, մեծ մասամբ փախստական յեղափոխականներ, նաւակներու մէջ լեցուած կը չրջապատեն «Ժիռօճիս»ը, բայց առաւելին հաղորդակցութեան հրաման առած չըլլալով չպիտնաւը, չեն կրնար վեր ելլել։

Դաշնակցականները ու ես, քով քովի չարուած ենք կամրջակին վրայ։

Վարը, նաւակներուն մէջէն իսկոյն կը ճանչնան Արմէն Կարօն, որ ցոյցէն քիչ առաջ Աթէնք եկած ու քանի մը չարաթ մնացած էր։ Վարչն կեցցէներն ու ծափահարութիւնները ծայր կուտան։

Յանկարծ մէկ երկու հոգի գիս ալ կը ճանչնան և անա նաւակներուն մէջէն բերնէ բերան լուր կը տարածուի թէ Պանքան մանողներէն մէկն ալ Օահանն է։

Երբ գործողութիւնները կ'աւարտին, քարանթինայի գեղին գրօչը վար կ'իջեցնեն կայմին վրայէն ու ելեւարաններր կերկարին դէպի ծով. Հայերը խելայեղ վազքով մը կը խուժեն չոգենաւ ու վրանիս նետուելով կր սկսին մէզի փաթթուիլ ու համբուրել, խառնիճաղանճ ազազականներ բռնելով։

Ի զո՛ւր կը ջանամ իրենց հասկընել թէ ես Պանքան մանող հերոս մը չեմ, թէ արժանի չեմ այդ ցոյցերուն։

Ո՞վ մտիկ կ'ընէ։ Ճարահատ կը սիրտուիմ կէս ժամու չափ ընդունիլ Պանքան մանող հերոսի դերը։

Դաշնակցականները իրենց ճամբան պիտի չարունակեն մինչեւ Մարսէյլ, ուրկէ պիտի դրկուին Հարաւային Ամերիկա, չեմ գիտեր ի՛նչ արտասոյ կարգադրութեամբ մը։

Շոգենաւը տակաւին քանի մը ժամ պիտի մնայ Բիրէյի նաւահանգիստը, ուստի Հայերը կը խմբուին օրուան հերոսներուն չուրջր անվերջանալի հարցումներ ուղղելով իրենց։

Ես չոգենաւէն կ'իջնեմ Իտալացիի մը հետ, զոր չոգենաւի մէջ ճանչցած էի և որ ծանօթ ըլլալով Աթէնքի՝ գոնուազար յանձն առաւ զիս առաջնորդել։

Այդ մարդը իտալական թերթի մը թղթակիցն էր, որ նախ Աթէնք դալէ ու հոն քանի մը ամիս անցընելէ ետքը «Ժիռոնա»չոգենաւով Պոլիս եկած էր ճիշտ Պան-

քայի ցոյցին օրը և ոտքը Պոլսոյ ցամաքը չդնելով՝ վերադարձած էր Յունաստան։

Միասին չոգեկառք նստեցանք ու գացինք Աթէնք, որ Բիրէյէն հազիւ կէս ժամ հեռաւորութիւն ունի։

Հոն Օսմանիա հրապարակը, պանդոկի մը մէջ սենեակ մը վարձեցէն ետքը, Իտալացի թղթակիցը զիս ստիպեց այցելելու միասին յունական թերթերու խմբագրատուններր։ Հետզհետէ գացինք, Էսբիայի, Աfroրոլիսի, Մրիբի, Քերի խմբագրատուններր որ խիստ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրին ինծի և մանրամասնօրէն հարցուփորձեցին գիտցածներուս և տեսածներուս մասին։ Բնականաբար բաւական բաներ ունէի պատմելու և հետեւեալ օրը չորս թերթերն ալ գրեթէ իմ պատմութիւններովս լեցուած էին։

Պանդոկ վերադարձիս տեսայ որ ծանօթ մը, կարծեմ միակ ծանօթը Յունաստան ոտք գրած առեներս, ինծի կը սպասէր։

Հնչակեան գործիչ մըն էր, արհեստով նկարիչ, որ Անդրէասեան Մկըրտեան կը կոչուէր և որ աւելի հանրածանօթ է Բարեպաշտ անունով։

Բարեպաշտ գեր ունեցած էր Պապը Ալիի ցոյցին կազմակերպութեան մէջ, յետոյ վտանգուելով՝ ստիպուած էր փախչիլ ու Աթէնք կը գտնուէր ամիսներէ իվեր։

Միասին երկարօրէն խօսակցելէ ետքը գացի հանգչելու։

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Աթենքի մէջ.— Նախարարապես Տէլիանի.— Աթենացիները հանդէպ փախստականներուն.— Տիվրիկցիները եւ Մշեցիները.— Աղօթքը.— Նպաստամատոյց Յանձնաժողովը.— Սպառնալիք եւ ամբաստանութիւն.— Գիտակից ժողովուրդը.— Գրիգոր Մեսրոպեան.

Հետեւեալ մէկ քանի օրերուն մէջ բնականաբար ծանօթացայ գրեթէ բոլոր Հայերուն հետ։

Առաջին խորհուրդը որ ինծի տուին սա եղաւ.

— Պէտք է անունդ փոխես։

— Ինչո՞ւ համար։

— Այստեղ սովորութիւնը այնպէս է, պատասխան տեղին խորհրդաւոր ժպիտով մը։

Ի վերջոյ հասկցայ որ լրտեսներէ զգուշանալու համար այդ միջոցը ընտրած էին։

Տէր Սահիանեան անուն երիտասարդ հարուստ վաճառական մը որ մանուկ դաստիարակած էր իրրեւ յեղափոխականներու հետ յարաբերութիւն ունեցող և անոնց գրամական օժանդակութիւն ընող, և Աթէնք փախած՝ ուր կարապետ կարապետեան կը կոչէին պինքը՝ պիս մկրտեց վահրամ վահրամեան անունով և բոլոր այն ափիսներուն մէջ՝ ուր Յունաստան անցուցի այդ անունով ճանչցուցած էի. նոյն իսկ չատեր իրեան անունս կը կարծէին առիկա։

Աթէնքի մէջ ճանչցայ առաջին անգամ Զարեհ Գոյլեանը, նոյնպէս ի բարեկայութեան դաստիարակած փախստական, որ Արծրունի կը կոչուէր, և որուն հետ չուռով մտերիմ բարեկամներ եղանք։

Հա՛ն էր նաև պատուելի Նշան Քէշիշեան, հիանալի երիտասարդ մը, Գալուստ Արխանեանի հրատարակութեան. նոյնպէս Սիմոն Մանիկեան՝ Արմաշցի պատուական անձ մը Հնչակեան ներկայացուցիչ, որ Բիրէ կը բնակէր ու «Հայոց դեսպանը» կը կոչուէր՝ մինչ Բարեպաշտ կը նկատուէր Աթէնքի Հայոց հիւպատոսը։

Իմ Աթէնք հասնելէս չաբաթ մը առաջ էր որ գաղթականներու հեղեղը սկսաւ թափիլ։ Գոլսէն եկող ամէն մէկ չոգենաւ հարիւրաւոր փախստականներ կը նետէր Բիրէի քարափները։ Իրենցմէ ունեւորները կը մնայէին եպիպատոս, իսկ խեղճեր կը մնային հոն։

Ամէս մը եւաքը հազարի հասած էր այդ աւուր հացի կարօտ մարդոց թիւը։

Հարկ էր ճար մը մտածել զանոնք պատսպարելու և կերակրելու համար։

Իսկոյն յանձնաժողով մը կազմեցինք, որուն նախագահ ընտրեցինք Սերովբէ Կիւրճեան, ամերիկեան համալսարանէ եկած զարդացեալ անձնաւորութիւն մը, որ բաւական խաղերէն քչուած եկած խրած էր Աթէնք տարիներէ ի վեր և ուր հազիւ կարող կ'ըլլար ապրուստը ճարելու։

Յանձնաժողովի առեղնասէտ ընտրուեցայ ես, իսկ անդամներն էին Կարապետ Կարապետեան, Բարեպաշտ, Զարեհ Գոյլեան, Սիմոն Մանիկեան, Պատուելի Քէշիշեան, Մաքսուտ Խանճեան, Գրիգոր Գալֆայեան, Պարոն Ռէթէոս որ Միութիւն անուն ամսաթերթի մը տէրն ու խմբագրապետը, ցրուիչն ու մատակարարն էր միանգամայն. ասոնցմէ զատ կային նաև մէկ քանի տեղացի Հայեր։

Մեր առաջին մտածումը եղաւ պատսպարան հայթայթել առանց բնակարանի մնացած հազարի չափ երկաւոր փախստականներուն։

Ճանճնաժողովը որոչեց ասոր համար դիմում ընել նախարարապետ Տէլիեանիի և այդ պաշտօնը յանձնեց ինծի։

Նոյն մէջոցին Աթէնք կը գտնուէր ազատ, ազէտ, անկիրթ վինեմոլ Հայ քահանայ մը, չեմ գիտեր ո՛ր տեղէն հոն ինկած և որուն անունը չեմ յիշեր։

Մեր դիմումին պաշտօնական հանգամանք մը տալու համար այն քահանան ալ միասին առի և կանչ գացինք Սրտակին Գործերու պաշտօնատունը, ուր կը գտնուէր ներքինի Նախարարապետը.

Շատ լաւ կ՚ունէի թէ Պարոն Տէլիեանի մեզ պիտի ընդունէր, ասոր համար գրաւոր խնդրագիր մըն ալ պատրաստած էի ի հարկին զայն տալու համար։

Հարձուիրձելով դատնք Նախարարապետին սենեակը, որուն դրան քով պահապան մը նստած էր։

— Նախարարապետին հետ կ՚ուզենք խօսիլ, ըսի վարանոտ ձայնով մը։

— Մտէ՛ք, պատասխանեց դռնապանը դուռը բանալով։

Եւ ահա՛ մենք զմեզ գտանք Պ. Տէլիեանիի քով, որ գրասեղանին առջեւ բազմած՝ թուղթերը կը կարդար։

Երկու բառով ինքզինքս ու քահանան ներկայացուցի բայց տակաւին խօսքս չատարած՝ ներքինի Նախարարապետը, ոտքի ելած էր ու յարդանքով ու խոնարհութեամբ քահանային ձեռքը բռնելով համբուրեց։

Ցետոյ մեզ թիկնաթոռին վրայ իր քովը նստեցնելով հարցուց թէ ինչ կը փափաքէինք։

Պարզեցի մեր այցելութեան պատճառը։

Զարհուրանց չհաւատգրգռուած՝ մանրամասն տեղեկութիւններ հարցուց փախստականներու թիւին ու վիճակին վրայ, յետոյ ըսաւ.

— Շատ գոհ եմ որ մտածեր էք ինծի դիմելու և կ՚ուզեմ տեղեկատուութիւն մը ընել այդ խեղճերուն մասին...

Եւ պաշտօնեայ մը կանչելով՝ յանձնարարեց որ յիսուն ղինուորական վրաններ հատատուին իսկոյն Ֆալէրոյի դաշտին մէջ, որ Բիրէէի ու Աթէնքի միջեւ կը գտնուի։

— Վրանները բաղարովին նոր են և բնաւ չեն գործածուած, ըսաւ, ուստի ձեր խնամքին կը յանձնեմ զանոնք, ջանացէ՛ք լաւ գործածելու։

Մեր ամենախորին շնորհակալութիւնները յայտնելով մեկնեցանք ներքինի պրեանագէտին քովէն։

Անկէ ետքն ալ, մեկ քանի առիթներու մէջ, Պարոն Տէլիեանի մեծ ժարդասիրութիւն և ազնուութիւն ցոյց տուաւ Հայերուն նկատմամբ։

Երբ քանի մը տարի առաջ Թչուառական յիժարի մը գաղնին գոհ գնաց այս պատուական ներքինին՝ մեկ երկու յօդուածով Ալ Եքսանդրիոյ Ազաս Բեմին մէջ պատմելի այդ հայասէր նախարարապետին մեղի հանդէպ ցոյց տուած համակրանքը։ Յօդուածներս արտատպուեցան յետոյ մեկ քանի Թերթերու մէջ, ինչպէս նաև Մինաս Չերազ անոնցմէ քաղուածք մը ըրաւ իր Լ՚Արմենիէն մէջ ու ասով գոնէ մեր երախտագիտութեան հարկը մասամբ վճարեցինք իրեն։

Անկեղծ ըլլալու համար պէտք է բսեմ որ ո՛չ թէ միայն Տէլիեանի՝ այլ նաև բոլոր յոյն կառավարութիւնը և ժողովուրդը խիստ բարեացակամ դտնուեցան Հայ փախստականներու հանդէպ։

Ամէն անգամ որ Հայու և Յոյնի ժը միջեւ կռիւ ծագէր, միջամտող ոստիկանը Յոյնը կ՚առնէր կը տանէր ու կը պատժէր, ազատ թողլով Հայը՝ նոյն իսկ եթէ այս վերջինն էր յանցաւորը։

— Անոնք մեր հիւրերն են, նոյն իսկ եթէ պակասութեան մէջ գտնուին պէտք չէ որ զիրենք դատապարտենք, կ'ըսէին ոսկեկանները, անշուշտ բարձրագոյն պատուէրի մը հպատակելով:

Այս ներողամտութիւնը սակայն չատ երկար չտեւեց, որովհետեւ Հայերէն ոմանք սկսան նոյն իսկ գողութիւն և մարդասպանութիւն ընել:

Յիսուն խոչոր վրանները լի ու լի պատսպարեցին անպատսպարան մնացած փախստականները:

Ցանձնաժողովը յետոյ քննութեան ձեռնարկեց աւուր հացի կարօտ անձերը որոշելու և անոնց օրական ապրուստ մը ճարելու համար:

Այս աշխատութիւնը բաւական տաղտուկ պատճառեց մեզի, որովհետեւ ամէնքը կ'ուզէին իրենց նօթի ու հացի կարօտ արձանագրուիլ, մինչդեռ իրենց մէջ մարդիկ կային, որոնք Խամիէնուն տակ հարիւրաւոր ոսկիներ պահած էին, ինչպէս յետոյ յայտնուեցաւ:

Այդ գործողութիւնը աւարտիլէ յետոյ, հարկ էր դրամ գտնել հարիւրաւոր անձերը կերակրելու համար:

Առաջին անգամ հանդանակութեան մը ձեռնարկեցինք, որ չնորհիւ յոյն թերթերու աջակցութեան և ժողովուրդին ուղղած ջերմ կոչերուն բաւական լաւ արդիւնք տուաւ:

Յոյն թատերական ներկայացում մը կազմակերպեցինք Վաուիէթէ թատրոնին մէջ և Յունաց Սահմանադրը՝ Տիկին Փարասքեվօպուլօ՝ ու իր խումբը անձնուիրաբար ներկայացուցին Ֆրուֆրուն:

Հասոյթի այդ քանի մը ադբևրները սակայն չուտով սպառեցան:

Ամէն օր մարդ ղրկել վաթսուն լեփրա կամ մօտաւորապէս երեք դրուշ դրամ կը վճարէինք պատսպարեալներու իրրեւ ուտելիքի դրամ և մանրադնին քըն-

նութիւններէ ետքը՝ տակաւին 500 հոգի ունէինք մեր ցուցակին վրայ իրրեւ բացարձակապէս կարօտ նշանակուած:

Ու հետզհետէ նորանոր փախստականներ կը հասնէին, խումբ խումբ, երեսուն քառասուն հոգի, որոնք հարկ էր տեղաւորել, կերակրել:

Կը յիշեմ Տիվրիկցիներու խումբ մը, քառասուն հոգիի չափ, որ Պանքալի ցոյցէն քանի մը ամիս ետքը Հոկտեմբերի մէջ հասաւ Բիրէ:

Այդ Տիվրիկցիները, քարափին մօտ, անզգիական չոգենաւի մը մէջ կ'աշխատին եղեր ածուխ պարպելու, երբոր կոտորածը սկսեր է ու ա'լ հոն մնացեր են, խաղի մը մէջ թողլով իրենց գոյքն ու դրամը:

Նաւապետը հաւաներ է զիրենք պահել, պայմանաւ որ աշխատին: Պոյէն մնկնած էին դէպի Պաթում, ուր կ'երթար նաւը, հոն ուրս կառավարութիւնը արգիլած էր դարս ելլելու: Նաւը բեռնաւորուած՝ դարձեր էր Պոլիս ու նորէն մեկնած դէպի Սեւ ծով, այս անգամ Օտեսա ալիւր առնելու համար: Օտեսայէն եկած էր Բիրէ, ուր վերջապէս կրցեր էին դարս նետել իրենք զինքնին՝ վեց չաբաթ ծովուն վրայ թափառելէ ետքը: Քառասուն օր աշխատեր, բեռ կրեր էին անընդհատ, առանց վարձք ստանալու, միայն չոր հացի մը փոխարէն:

— Ձեր կեանքը վրկեցի, դեռ ի՞նչ կ'ուզէք, պատասխանած էր նաւապետը, երբ համարձակեր էին բան մը պահանջել անկէ:

Այդ քառասուն օրուան մէջ ժամանակ չէին գտած լուացուելու: Ածուխի փոշիով սեւցած մարմիններնուն վրայ ալիւրը եկած ծեփուած էր, մնռած ուրուականի չարաչուք դէմքեր տալով իրենց:

Ջուրը,—լուացուելու համար պէտք եղած ջուրը,

— իրենց կը պակսեր նաև հիմակ, Ֆալէրոյի դաշտին մէջ։ Մօտերը աղբիւր չկար, ամէն մարդ խմելու ջուրը Ֆալէրոյէն կը բերէր սափորով և Տիվրիկցիները չէին կրնար երթալ մինչեւ հոն։ Ոստիկանները արդիլած էին իրենց վրաններուն սահմաններէն անդին անցնիլ, որովհետեւ հազուստ չունէին ու իրենց կերպարանքը գայթակղեցուցիչ էր... Պոլիս՝ աչխատութեան միջոցին՝ ինչ որ կը կրէին ան էր միայն վրանին, այսինքն կարճ վարտիք մը մինչեւ ծունկերնին ինչած ու մերկ մարմիննուն վրայէն ածուխի աղտրակ մը, զոր ծակած էին որպէսզի կարենան գլուխնին ու ձեռքերնին դուրս հանել։ Երկու ոտքի վրայ կեցած անճոռնի կրիաներու կերպարանք մը ունէին խեղճ մարդիկը։

Ու ծովը, չինչ, կապուտակ, կը տարածուէր հոն, քիչ մը անդին, աչքերնուն դիմաց, ուր ամէն մարդ կ'երթար լուացուելու, բաղնիքներուն մէջ։

— Ա՛խ, մենք չպիտի՞ կրնանք մէյ մը մտնել ծովը, կը հառաչէին խեղճերը օրն ի բուն։

Չէ՛, չա՛տ ազատ էին մաքրուելու իրաւունք ուենթալու համար։

Ու ա՛լ տանջանք մը եղած էր ասիկա իրենց համար, փորձանքին վերադրականը, յետին Գողգոթան։ Դժբախտութեան համար չինուած իրենց ուղեղին մէջ համակերպութեամբ կ'ընդունէին ամէն բան, իրենց գոյքերուն ու զրամին կորուստը, վեց չարաթ դեղերումը ծովերուն վրայ, Ցունաստանի մէջ վրանի տակ ապրիլը, չոր հաց ուտելը... բայց ածուխով ու ալիւրով չաղախուիլ ու ամիսներով չկրնալ լուացուիլ գոնէ՛ անգամ մը, ասիկա չէին կրնար ըմբռնել։

— Հիսապին մէջ չի կար, կ'ըսէին գլխու յուսահատական օրօրումով մը, որ ալ աւելի ահռելի դէմք մը կուտար իրենց։

Տիվրիկցիներէն ետքը պէտք է յիշել Մչեցիներու խումբ մը։ Աւտնք քսան քանըհինգ հոգիէ կը բաղկանային, Պանքային ցոյցէն քանի մը ամիս առաջ բանտ նետուած ու հոն մնացած էին մինչեւ Օգոստոսի վերջերը։ Օր մըն ալ զիրենք կանչեր ու հարցուցեր էին։

— Ո՞ր տեղացի էք։

— Մչեցի։

— Լա՛ւ, հիմա անմիջապէս ճամբայ պիտի ելլէք ձեր երկիրը երթալու համար։

Ու ոստիկանները չրջապատուած, ոչխարի հօտի մը պէս, բերեր նետեր էին զիրենք աւտարիական չոգենաւ մը։ Շոգենաւը ճամբայ ելլելէն ետքը Մչեցիները հասկցած էին որ ոստիկանները սխալմամբ փոխանակ զիրենք Տրապիզոն գացող նաւը տանջուրդելու՝ Թրիէսթէ մեկնողին մէջը բերած էին։

Սրտ, իրենց փոխադրութեան ծախքին համար ոստիկանութիւնը կարգադրած է եղեր Տրապիզոնի չոգենաւին համար, այնպէս որ նաւապետը փոխադրութեան գինը կը պահանջէ Մչեցիներէն, որոնք դրուշ մը անգամ չունին դրպաններնին։ Նաւապետը կը սպառնայ զիրենք կապել կամրջակին վրայ, կայմին պարաններուն, ինչպէս չոգենաւին օրէնքը կը տրամադրէ։

— Ըրէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք, կը պատասխանեն ճարահատ։

Եւ օրէնքը կը գործադրուի։

Քանըվեց հոգի հատ չուաններով կը կապուին կայմին չուրջն ու քովերը ամբողջ օրը։ Գիչերը վրայ կը հասնի ու կապերը չեն քակուիր։ Ծովը որ սրտէն բաւական յուզեալ էր, կ'ալեկոծի, չոգենաւին տատանումները կը սաստկանան ու կոհակները կուգան ծեծել խեղճերը։

Մչեցիները կը յիչեն իրենց բանտը ու ախ կը քա-

չեն ազատած ըլլալնուն համար: Բաղդատաբար սրբա՛ն աւելի հանգիստ էին հոն:

Կէս գիշերին ահռելի իրարանցում մը կը պատահի կամրջակին վրայ: Խոշոր պարապ տակառներ կային նաւուն եղերքները չարուած ու պարաններով պըրկուած. ալեկոծութեան տատանումներէն պարանները կը խզուին ու ահա՛ տակառները կը սկսին թաւալիլ մէկ կողմէն միւսը, գլտորելով ու զարնուելով ամէն կողմ ու մանաւանդ կամրջակին մէջտեղը կապուած ջրաթաթախ Մչեցիներուն՝ որոնք յուսահատ ճիչերով կը սկսին օգնութիւն աղաղակել:

Նաւապետը կը հասնի, տակառները նորէն կը կապէն իրենց տեղերը, սակայն բանը բանէն անցած էր: Մչեցիները ջարդուկոտոր եղած էին, որին ոտքը, որիկ թեւը, որին սրունքը, որին գլուխը ճմլուեր, կոտրեր, պատռեր էր: Պազ ալիքները որոնք քիչ մը առաջ կը չարչարէին գիրենք, ձեծելով իրենց մարմինը հիմա արիւնոտից անդամները լուալով տեսակ մը սփոփանք, ամոքում կուտային անոնց:

Նաւապետը կուգայ կը տեսնայ այդ նախճիրը, լացով ու պաղատանքով խմորուած վիրաւից դէմքերը ու կը գթայ վրանին...

Կապանքէն կ՛ազատին:

Երբ ոտք գրին Բիբէի քարափներուն վրայ, ամէնքս ալ, իրենց վիրակապ անդամները տեսնելով, կարծեցինք թէ վայրագ Թուրքերու զոհը էին այդ Չուաոնները:

— Չէ՛, պատասխանեցին, Թուրքը բան չըրաւ մեզի: Ու պատմեցին իրենց տխուր պատմութիւնը:

Վրաններուն տակ, Տիվրիկցիներուն հետ ասոնք ա՛լ գերազոյն սարարախտներն էին, մարդոցմէ ու աստուածներէ լքուած՝ վտարուած ճակատագրային նը-

չանակներ՝ որոնց վրայ Զարիքը իր սանձարձակ մոլեգնութիւնը կը թափէր:

— Դեռ ինչե՛ր պիտի տեսնենք, կը մրմռային անձկութեամբ, անցածին չիչատակէն ահարեկ ու դալկիք չիչատակէն սարսափած:

Փախստական միւս արկածեալներուն համար սփոփանք մը եղած էին, մխիթարանք մը, զոր հասարութիւնը իրենց կը ներշնչէր: Իրենց դժբախտութիւնը կը չափէին անոնցինին հետ ու թեթեւացում մը կը զգային:

— Փա՛ռք Աստուծոյ, կը մտածէին, գոնէ մենք սա Տիվրիկցիներուն ու Մչեցիներուն փորձանքին չի հանդիպեցանք:

Փա՛ռք Աստուծոյ, այո՛, որովհետեւ ամենակարողն Աստուած ամէնուն գլխուն ալ կրնար բերել նոյն փորձանքը:

Ու վաղորդայնին երկիւղը կը ծանրանար վրանին ու կը մնչէր իրենց ապրուսփոխար էութիւնը: Ան, կ՛ուզէին հեռացնել անծանօթ վտանգը, որ կրնար գալ տակաւին, մեղմել, ամոքել խաւարին անդունդներէն ելլող ու զիրենք հարուածող անտեսանելի բազուկը, Յայտնութեան ևօթը հրեշտակները՝ որոնք Աստուծոյ բարկութիւնը կը թափէին իրենց գլխուն: Ու պէտքը, անդիմադրելի պէտքը կը զգային ազատելու, պաղատելու, զեռնամած աղաղակելու, որպէս զի ա՛լ ներուէր, թողութիւն տրուէր իրենց:

— Աղօթենք, աղօթենք որ Աստուած ողորմի մեզի:

Այս էր ամէնուն վրայ տիրող մտածումը: Ա՛լ իրենց մտքին, սրտին ու ջիղերուն գործունէութիւնը կորնչուցեր էին, ա՛լ կռուելու, տոկալու կորովնին չէր մնացեր: Հայոց աղատութեան վրայ չէին մտածեր,

թուրքին դէմ ոխ չունէին, ա՛լ մոռցեր էին ամէն բան, իրենց կնիկները, զաւակները, արտերը, դոյքերը, իրենց հայրենիքը։

— Մեր կիներն ու աղջիկները առեւանգեցին, մեր գոյքերը յափշտակեցին... ինչալ ըլլայ, կը մտածէին, միայն թէ ա՛լ մոռցուինք չարիքէն, ա՛լ թող մեզ չի հալածէ։

Երբ օր մը գացեր էի նորէն դեպերիլ իրենց վրանները չուրջը, տեսայ որ ամէնքն ալ բոլորուեր են, դաշտին մէջ, մէկու մը քով որ գիրք մը կը կարդար։

Հետաքրքրեցայ գինքը. «Տէր Հայր»ն էր, վաթսուն տարեկան Սեբաստացի բեռնակիր մը, որուն այդ անունը կուտային միշտ աղօթելուն և ուրիշներուն ալ աղօթել քարոզելուն համար։

Նախկին յեղափոխական մըն էր, Սեբաստիայի դիւղերէն մէկուն ջոջը, որ օր մը ձերբակալուեր ու տանջուելով բանտը մնալէ ետքը կրցեր էր ազատիլ՝ իր ամբողջ հարստութիւնը մաս առ մաս կերցնելով պաշտօնեաներուն։ Գիւղը՝ իր տունը վերադառնալով թափուր գտեր էր զայն. կիներ մեռած էր ու չորս զաւակները ձգեր գացեր էին հրոսախումբերու հետ։ Հարսներն ու երկու աղջիկները մնացեր էին միայն, առանց ապրուստի, գիւղացիներուն ողորմութեանը կաթօտ, խարխլիկ հիւղակի մը մէջ կծկուած։ Նախկին ջոջը մեկներ էր Պոլիս, բեռնակրութեամբ ստակ ճարելու իրենները, մինչև որ, օր մը լուր առեր էր թէ գիւբաները եկած աւարի տուած էին իրենց գեղը և աղջիկներն ու հարսերը հափշտած։ Հիմակ ա՛լ միս մինակ էր աշխարհի երեսը, միս մինակ Ս. Գիրքին հետ, զոր թեւին տակ կը պատգնէր։

Երբ մօտեցայ չոջանակին, Սեբաստացին Սաղմոս-

ներէն ղուխներ կը կարդար, որոնք ինք զատեր ու նշանակեր էր։

«Ջուրի պէս թափուեցայ, կ՚աղաղակէր, գինքը երկիւղածութեամբ մարիկ ընդոնները յուսահատ նայուածքով մը պարուրելով, ջուրի պէս խափուեցայ ու ամէն ոսկորներս քակուեցան, սիրտս մոմի պէս եղաւ, հալեցաւ փորիս մէջ։

«Ջորցաւ իմ այժմ հողէ ամանի մը պէս, ու լեզուս քամցս փակաւ, և գիս մահուան հողը դրին։

«Վասն զի չունները չորս կողմս առին, չարութեան ժողովքը գիս պատեցին, ձեռքերս ու ոտքերս ծակծկին։

«Իմ ամէն ոսկորներս կրնամ համրել, անոնք կը նային՝ կը տեսնեն գիս։

«Իմ անձս սուրէն ազատ՝ ու կեանքս՝ չանը ձեռքէն։

«Յոգնեցայ ես կանչելէն, կոկորդս ցամքեցաւ, աչքերս նուաղեցան իմ Աստուծոյս սպասելէն։»

Ու խեղճ ծերուկն «Տէր Հայր»ը սկսաւ յալ... Յուզմունքը սիրտս ամէնուն վրայ, իրենց ամբողջ տառապանքը երեւցաւ նորէն իր աղետային կերպարանքովը և վազուան սարսափը նորէն ցնցեց գիրենք։

— Աղօթե՛նք, աղօթե՛նք, գոչեցին միաբերան. Տէր Հայր, ժամերգութիւն մը բրէ՛ մեզի։

Սեբաստացին գիրքը գոցեց, աչքերը սրբեց և բսաւ.

— Այո՛, երեսնիս դէպի Սրբեվէք դարձնենք ու աղօթենք։

Ամէնքս չարուեցանք վրաններէն քիչ մը անդին դաշտին մէջ, Հիմէթ լերան գիմացը։ Հետուն հոյակապ կը բարձրանար աչքերնուս առջև Ակրոպոլիսը, որուն Բանթէլիկեան մարմարները կ՚ոսկեզօծուէին Սալամի-

նայի եաեւ մարը մանող արեւուն ճառագայթներէն։

Արարողութիւնը այնքա՛ն սրտաչարժ, չրջանակը այնքա՛ն վեհափառ ու տպաւորիչ էր որ խորին յուզում մը պատեց, պաչարեց մեզ երբոր աղօթքները սկսան։

Սերաստացի ծերունին, մեր չարքերէն քանի մը քայլ անդին կեցած էր. թեւերը տարածած, խուզարկու, աղաչաւոր նայուածքը դէպի վեր, ի ո՛ւր փրնտրելով Ա՛ն որուն կ՛ուղղէր իր պաղատանքները։ Եւ ինձի կը թուէր թէ Մովսէսն էր անիկա, անապատին մէջ, փարաւոնի երեսէն փախչող իր ժողովրդին հետ։ Ատեն ատեն պարմե հասակը կը խոնարհէր, ծունկի կուգար, կը տարածուէր գետնին վրայ ու հողը կը համբուրէր, և իր եաեւ կեցող բազմութիւնն ալ կ՛ընար, երեսը գետնին, յանկարծ գլխուն լսխատի հարուած մը ուտողի պակասցումով։

Մուխը տիրոջ կամաց կամաց, արեւը աներեւոյթ եղաւ Պելոպոնէսի լեռներուն եաեւ Հիմէթի մանուշակագոյն կատարները սեւցան և Պարթենոն կորսնցուց իր չողչողուն փայլը։

Անոնք կը չարունակէին իրենց աղօթքները, ծնրադրութիւնները, ցաւատանջ ելեւէջները։

«Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա...»

Գիշերը հասած էր, աստղերը կը փայլէին ու մեծ թին մէջ բազմութիւնը պատառ պատառ եղած սուսերի մը կը փոխուէր։ Տիվրիկցիները իրենց մեռած ուրուականի դէմքով, Մչեցիները իրենց ճերմակ վիրակապներով, ալ ճիւաղներու կը նմանէին։

Առասպելական չարաչուք կախարդներու համախմբումի մըն էր կարծես որ խաւարին մէջ, չըլալիք, ցնորական ոգեաք մը կը նիւթէ։

Ու աղօթքները, տէր ողորմեաները, ծնրադրու-

թիւնները, հառաչանքները կը չարունակուէին անդադրում։

Ալ յափշտակման, վերացումի, հիացութեան ու լորանները մէջ բռնուած, կը քչուէին կը տարուէին անպիտակից, անձնամոռ։

— Աստուա՛ծ, լուս մի ցուցուր...

Լսուեցաւ յանկարծ ու ահա՛ խելայեղ բազմութիւնը կրկնեց մէկ բերան։

— Աստուա՛ծ, լուս մի ցուցուր։

Ա՛հ, ցաւագար խե՛ղճ հոգիներ, իրենց երկարատեւ պաղատանքի սպառիչ ճիգէն եաքը, կ՛ուզէին որ գոնէ տեղ մը հասած ըլլային այդ աղօթքները, երկրպագութիւնները, ծեծուած կուրծքերը, արցունքներն ու հառաչանքները, ու լոյս մը, նչան մը կը խնդրէին հիմա, պզտիկ, աննչան հրաչք մը երկնքին երեսը, որ պիտի անդորրացնէր, պիտի սրտապնդէր գիրենք։

Ցաւէրոյի դաչտին այդ աղօթքը այնքա՛ն տպաւորիչ էր որ անոր յիչատակը մինչեւ այսօր անեղծ մնացած է յիչողութեանս մէջ։

* * *

Եւ սակայն մեր հասոյթի աղբիւրները ալ սպառած էին, մինչեւ եաբը չէինք կրնար մեզ այնքա՛ն ազնուօրէն հիւրընկալող Ամենացիներէն գրամ հաւաքել։

Եւ մինչ Յանձնաժողովը՝ տագնապներու մատնուած՝ անկարելի միջոցներ կը ջանար ստեղծել օրական վաթսուն լէիրան կարենալ տալու համար կարօտեալներուն, վրաններուն տակ ապաստամբութիւնը ծայր առաւ։

Պատանեկութիւնը մէկը գացած համոզած էր այդ խեղճ ժարդիկը թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը հինգ հազար ոսկի ղրկած է կարօտեալներուն բաչխուելու համար և թէ մենք այդ գումարը քովերնիս պահած՝ իրենց հալիւ կերակուրի դրամ կուտայինք։

Երբ օր մը, ըստ սովորութեան, գացինք Ֆալէրոյէ դաշտը, օրականները բաժնելու, զոր հազար դժուարութեամբ կրցած էինք ճարել, վրանաբնակները մեծ ժեցին ընդունիլ։

— Ձեզ ուզեր ձեր պրամը, պոռալով երեսնուս։

Եւ անա՛ ալ ու ձախէն մեզի դէմ խուլ սպառնալիքներ, ամբաստանութիւններ սկսան բարձրանալ։

Կարելի չէր այդ մարդոց խօսք հասկցնել. ուստի խոհեմութիւն համարեցինք հեռանալ, առանց վէճ յարուցանելու։

Բայց խնդիրը այսչափով չվճռեցաւ, իրիկունը երբ Ազիոս Աէտորա հրապարակը մեր ժամպրաւայրը եղող սրճարանը նստած էի, քանի մը հոգի սպառնալին վրաս խուժեցին՝ պահանջելով Լոնտոնէն եկած հաղարաւոր ոսկիները։

Բարեբախտաբար Բարեպաշտը այդ յարձակումին հետ նախապէս առած է եղեր և իսկոյն մէկ քանի հոգիի հետ օգնութեան հասաւ ինձի և գիս ազատեց տագնապալի կացութենէ մը։

Հետեւեալ օրը, բազմաստորագիր հանրագրութիւն մը, գրեթէ ամբողջ վրանաբնակներու կողմէ, մեր պաշտօնանկութիւնը կը պահանջէր սպառնալիքի ձեւով։

Ասիկա անչուշտ մեզի համար հիանալի առիթ մըն էր անտանելի դարձնել մեր ազատելու։ Անմիջապէս որոշեցինք Յանձնաժողովէն հրաժարիլ, բայց որովհետեւ միեւնոյն ժամանակ ամբաստանութիւն մը կար մեր վրայ՝ ուշադ համարեցինք երթալ փախստականներուն քով՝ հասկցնել անոնց իրենց սխալմունքը, պարզել մեր մինչեւ այդ օր ունեցած հաստքի աղբիւրները և յետոյ քաշուիլ գործէ։

Այդ բացատրութիւնները տալու պաշտօնը յանձնուեցաւ ինձի որ, ինչպէս ըսի, Յանձնաժողովին առենապետն էի։

Ամէնքս միասին գացինք վրաններու դաշտը։ Հոն հրաւիրեցինք բոլոր դժգոհները, ես ծառի կոճղի մը վրայ ելայ և սկսայ բացատրել իրաց վիճակը մանրամասնօրէն և «փաստացի կերպով» և մեզի դէմ ամբաստանութիւն ընողը ուզեցի որ գայ և ինքն ալ իր կարգին՝ իր ամբաստանութիւնը հաստատէ։

Ամէն անդին փնտռեցին և ըսին որ մէջտեղ չի կայ։

Ի վերջոյ յայտարարեցի թէ մենք հրաժարած էինք այլեւս մեր պաշտօնէն։

— Ձէ, գոչեցին ամէն կողմէ, չենք ընդունիր ձեր հրաժարականը, մենք ձեզ կ՚ուզենք, ձեր վրայ վստահութիւն ունինք։

— Բայց ձեր ստորագրութեան տակ դո՛ւք պահանջած էք որ հրաժարինք, գոչեցի։

— Այդ կարեւորութիւն չունի՝ մեզի ստորագրէ բան, մենք ալ ստորագրեցինք, պատասխանեցին ղեկավարներուն պարագլուխները, մենք արդէն գիտէինք որ բաները սուտ են։

— Ուրեմն ինչո՞ւ ստորագրեցիք։

— Ստորագրէ՛ ըսաւ ստորագրեցինք, ի՞նչ կ՚ըլայ մի՛ւսիւ վահրամ, հիմա դուն անոր հակառակ բան մը գրէ, ան ալ ստորագրենք...։

Այդ վայրկեանին հակցայ թէ ինչ էր «գիտակից ժողովուրդը», չհաղորդիչներու սիրական գիտակից ժողովուրդը...։

Այդ թուականին տակաւին թարմ երիտասարդ, եռանդուն ու քիչ մըն ալ բանի մը հաւատացող, երբ նկարագրի այդ հաւաքական գծաւորիւնը տեսայ, փոխանակ խմաստնաբար մտովի խնդալու այդ խեղճութեան հանդէպ՝ բուռն բարկութիւն զգացի և գոչեցի ամէնուն երեսին.

— Ոչխարամի՛տ ապուշներ, մէկ օրէն միւսը ի՞նչպէս ձեր համոզումները կը փոխէք... ի՞նչպէս իրարու հակառակ հանրագրե՛թիւններ կը ստորագրէ՛ք, գուցէ ե՛ս եմ ստահօսը և միւսն է որ իրաւունք ունի...:

Բայց արդէն անոնք զղջացեալ, պաղատագին, մեր ձեռքերը կը համբուրէին, որպէս զի զիրենք չլքանենք:

Բնականաբար ստիպուեցանք մեր պաշտօնը չառնակել որքան դժնդակ էլլար այն:

Այդ միջոցին մեզի օգնութեան հասաւ Եգիպտահայ մը, Դրիդոր Էֆ. Մէօհթէմէթեան, Զակազիկ հաստատուած՝ բնիկ Թօքաթցի հայ մը, որ կրցած էր այնտեղ հարստութիւն դիզել և Յունաստան եկած էր օգափոխութեան:

Օր մը, հետաքրքրութեան համար, այցելած էր վրանի տակ բնակողներուն և անա՛ր իր սրտին խորը հնչած էր ցեղին ձայնը, և այդ մարդը որ երկար տարիներէ ի վեր հայրենի հողէն հեռու, օտարութեան մէջ, մոռցած էր իրենները, յանկարծ զգածուած էր տեսնելով անոնց տարապայման թշուառութիւնը:

Իր այցելութենէն հաքր եկաւ մեզի գտաւ, հարցուց թէ ի՞նչպէս կը կերակրէինք այդ թշուառները և երբ մեր հասցէի ազրիւրները բացատրեցինք իրեն՝ յօժարակամ յանձնառու եղաւ օրական հինգ ոսկի վճարել և այս կերպով, մինչև իր Եգիպտոս վերադարձը, կարծեմ 80—90 ոսկիի մօտ գումար մը վճարեց:

Սիմոն Մանիկեան, որ գրամները ամէն օր բաշխելու պաշտօնը ունէր, նախախնամութենէ դրկուած մարդ մը կը նկատէր Մէօհթէմէթեանը և զայն «Աստուծոյ Մարդը» կ'անուանէր:

Յետոյ, տարի մը հաքը, երբոր Եգիպտոս կը զբաղուէի, պատուելի Նշան Քէչիշեանի հետ յատկապէս Զակազիկ գացինք «Աստուծոյ Մարդը» տեսնելու որ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ մեզի:

ՀԻՐՈՒՐԴ ԳԼՈՒԽ

Տիգրան Երկաթ.—Իր բանախօսութիւնը. — Հիւանդութիւնը.—Պելճիգացի Անթուանը.—Դիւցազնական ծրագիր մը.—Ռիքիոս Մուրատեան.— Միութեան թերթը. — Դրօշմահատ համակիրներ.—Նազարբէկի գեհ օրինակը.—Հայրենասէր Պարոն Քոհինոս. —Փախստական հայերը.—Շաբաթ մը Եգիպտոսի մէջ.—Քնայթեան ռեժիմը. —Արփիարեանի երազը. — Դաղթականներու խաղուբիւնները.—Մեկնում Աթէնքի.—«Ուրանիա» շոգենաւը. Յունգումնալից անցք մը Կրետէի.—Աղեքսանդրիա կը հասնինք:

Հոկտեմբերի կամ Նոյեմբերի մէջ էր երբ օր մը Պալսէն մեկնող Մէսաժրոլի չոգենաւը զացած էի, ինչպէս յաճախ կ'ընէի ծանօթներ տեսնելու յոյսով:

Յանկարծ կամրջակին վրայ հանդիպեցայ Տիգրան Երկաթին, որ Մարսիլիա ու անկէ Բարիզ պիտի երթար ուր միտք ունէր հաստատուելու:

Ձմեռան սոսկալի փոթորիկ կրած էին և խեղճը՝ որ արդէն տկար էր, չարաչար նեղուած էր, այնպէս որ ճամբորդութիւնը չարունակելու կարողութիւն չունէր գրեթէ:

— Ցամաք ելիր ու չարաթ մը մնացիր և հանգըստացիր, յաջորդ չոգենաւով կը մեկնիս, խորհուրդ տուի իրեն:

— Հայկական դատին ի նպաստ բանախօսութիւն մըն ալ կ'ընես Աթէնքի մէջ...:

— Բայց, դիտել տուաւ, նկարչական միջոցներս կը պակսին, հագիւ Բարիզ երթալու և հոն քիչ մը ապրելու չափ դրամ ունիմ գրպանս։

— Հոգ մի՛ ըներ, քեզ Ամէնքի մէջ ծախք ընել չենք տար, ըսի։

Կը մտածէի թէ չարաթ մը կրնանք գինքը պահել 60—70 տրախմիով։

Տիգրան երկաթ հաւանեցաւ և միասին դուրս եկանք չոգենաւէն իր պայուսակներն ալ առնելով։

Գրեթէ ոտքի կենալու կարողութիւն չունէր։ Խակոյն գինքը պանդոկ մը առաջնորդեցի ուր թեթև ճաշ մը ընելէ ետքը՝ մտաւ անկողին հանգստանալու համար։

Հետեւեալ օրը քիչ մը կազդուրուած էր և կրցանք միասին այցելել խմբագրատուններուը և բանախօսութեան մը ծրագիրը պարզել՝ որ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ։

Իսկոյն թերթերը մեծաշուքով կերպով յայտնեցին Տիգրան երկաթի Ամէնք հասնիլը, մասնաւորապէս բանախօսութիւն մը ընելու համար Հայկական խնդրին վրայ։

Եւ սակայն խեղճ Տիգրան երկաթ տակաւ էր. միւս օր կրկին ստիպուեցաւ անկողին իյնալ։

Բանախօսութիւնը հագիւ տասնըհինգ օր ետքը կատարելի եղաւ ընել Բառնաս կոչուած սրահին մէջ, ուր հաւաքուած էր Ամէնացիներուն մտաւորական դասակարգը։

Տիգրան երկաթ՝ անկողնին մէջ պառկած՝ ափսոփոյ պատրաստած էր իր խօսելիքը գրաւոր կերպով, զոր կարդաց ժամուկէս անընդհատ։ Հիանալի գրանակերպով մը ազանդաւոր երիտասարդը կը ներկայացնէր Հայ և Ցոյն ազգերու յարաբերութիւնները դարերու ընթացքին մէջ և կը գուշակէր ապագայ գաշնակ-

ցութիւն մը Արեւելքի այդ երկու պատմական ազգերուն միջև, որոնք ա՛յնքան նկարագրի նմանութիւններ ունէին իրարու հետ։

Բանախօսութիւնը, որ կատարեալ ուսումնասիրութիւն մըն էր պատմական ցուցմունքներով լեցուն, խորին ազդեցութիւն յառաջ բերաւ և բուռն ծափահարութիւններով ընդունուեցաւ, ու հետեւեալ օրը բոլոր թերթերը անկէ երկար քաղուածքներ բերին ու ամէն կողմէ չնորհաւորութիւններ սկսան տեղալ Տիգրան երկաթի հասցէին։

Բայց խեղճը իր ուժերուն վրայ չափազանց վստահացեր էր։ Բանախօսութեան հետեւեալ օրը կրկին անկողին ինկաւ, այս անգամ բոլորովին ուժասպառ ու ամիս մը պառկած մնաց։

Ամէնքս փոխն ի փոխ հիւանդապահութիւն կ՚ընէինք իրեն և կը ջանայինք զոհացնել իր ջղայնոտ հիւանդի քմահաճոյքները։

Իր անկողնին դէմ փոքրիկ սեղան մը կար, որուն վրայ չարել տուաւ իր սիրելիներուն լուսանկարները, յետոյ ուղեց որ խաղողի որթատունկ մը դնենք ու անով չորջանակ մը ձեւացուցինք պատկերներուն վրայ։

Ջարեհ Գոչեան ժամերով թափառելէ ետքը յաջողած էր այգիէ մը որթատունկ մը խլել ու վազն ի վազ բերել յաղթականօրէն։

Որթատունկէն ետքը՝ Տիգրան երկաթ նուռ մը ուղեց, որպէս զի ժէջտերկն կարենք ու սեղանին վրայ դնենք։

Այդ նուռը բաւական նեղութիւն պատճառեց մեզի։ Եղանակը չէր ու միայն մեծ պաղաւաճառներու քով կարելի էր գտնել՝ հազիւ 2—3 տրախմի վճարելով։ Սակայն ժէջերնիս հանգանակութիւն մը

ընել նուռը գնելու և մեր սիրելի հիւանդը զոհացնելու համար։

Այս հիւանդութեան առթիւ ալ Աթենացիները մեծ աղնուութիւն ցոյց տուին։ Բժիշկները, որոնց գլխաւորն էր Նախարարապետին եղբայրը Տօքթ. Տէլիեանի, ամենէն համբաւաւոր Յոյն բժիշկը, ամէն օր կուգային հիւանդը խնամելու ձրիաբար։ Իսկ զրական անձնաւորութիւնները անպակաս էին իր քովէ։

Վերջապէս կրցաւ ոտքի կանգնել ու քաղաքին մէջ պտտիլ, բայց բժիշկները յայտարարեցին թէ տակաւին չէր կրնար տակալ ճամբորդութեան յոգնութիւններուն, մանաւանդ որ եղանակը ձմեռ էր և պատուիրեցին որ ամիս մը եւս ուժայ մնայ մինչև որ աւելի կազդուրուի։

Այդ միջոցներուն էր երբ Սիմոն Մանիկեան և Բարեպաշտ ինձի իմացուցին թէ Եւրոպացի երիտասարդ մը եկած է որ անպատճառ կ'ուզէ Հայ Յեղափոխական պետի մը հետ յարաբերութեան մտնել կարեւոր բան մը հաղորդելու համար։

Գացի զինքը տեսնելու՝ իր նպատակը հասկնալու համար։ Հազիւ 20—22 տարեկան վաւաշուն երիտասարդ մըն էր և պարոն Անթուան կը կոչուէր։

Հարցուցի իրեն թէ ի՞նչ էր իր կարեւոր գեկուցումը։

— Յեղափոխական պե՞տ մըն ես, հարցուց։

— Ո՛չ, պատասխանեցի։

— Ուրեմն բան մը չեմ կրնար ըսել, հարկ է որ պետի մը հաղորդեմ գաղափարս, որուն համար յատկապէս հոս եկած եմ և որուն տրամադրած եմ կեանքս և ամբողջ հարստութիւնս։

Իրիկունը Տիգրան Երկաթին պատմեցի պարոն Անթուանի հետ տեսակցութիւնս՝ որ զինքը չափազանց չահագրգռեց։

— Ձար մը մտածենք զինքը խօսեցնելու համար, ըսաւ։

— Ինչ իրաւ յեղափոխական պետ ներկայացնենք իրեն, թերեւս այս կերպով չյոդինք, պատասխանեցի։

Տիգրան երկաթ այս խորհրդին հաւանեցաւ և հետեւեալ օր պարոն Անթուանի ըսինք որ վերջապէս յեղափոխական պետ մը զինքը պիտի ընդունէր։ Ձափազանց ուրախ եղաւ և ժամադրութիւն տուինք իրեն Սենտամա հրապարակը գանուող սրճարաններէն մին։

Պարոն Անթուան խանդավառութեամբ թօթուեց «Յեղափոխական պետին» ձեռքը և յետոյ կամաց մը հարցուց իրեն թէ իմ քովս կրնա՞յ ամէն բան ազատօրէն խօսիլ։

— Այո՛, ըսաւ Տիգրան Երկաթ լուրջ դէմքով մը, պարոնը իմ տեղակալներէս մէկն է և կրնաք կատարեալ վստահութիւն ունենալ իր վրայ։

Այն ատեն պարոն Անթուանի լեզուն բացուեցաւ և սկսաւ խօսիլ։

Նախ յայտնեց թէ ինք Պելճիքացի էր, հաւատացեալ Կաթոլիկ ու կղերականներու աչակերտ։ Բրիստոնեաներու չարչը լսելով՝ յանկարծ ազգասիրական ոգին բորբոքած էր իր մէջը և որոշած էր անոնց օգնութեան փութալ տնօրէն մը նոր խաչակրութիւն կազմելով։

— Մենք եօթը հոգի էինք այս որոշումը տուող և Պելճիքացին ճամբայ ելլող, բայց միւս վեց ընկերներս մինչեւ Բարիզ եկան ու անկէ անդին չուզեցին ընկերանալ ինծի... Այսուհանդերձ վստահ եմ իրենց վրայ և գիտեմ որ նչան մը ընելուս պէս պիտի վազեն գան, բայց անոնցմով գործը չի լմննար...։ Հիմա, ուզեցի ձեզի հետ տեսնուիլ և համաձայնիլ՝ որպէս զի այս գործին գոնէ ալ ձեր աջակցութիւնը նուիրէք... ձեռնէ ո՛չ դրամ, ո՛չ զէնք կ'ուզեմ...։

Ի՞նչ աջակցութիւն կը խնդրէք մեզէ։

— Բաներէք մարդ հայթայթեցէ՛ք ինձի, պանքան մոնոզներու տեսակէն, այսինքն քաջասիրտ, յանդուգն ու անձնուէր։

— Ինչո՞ւ համար ճիշդ ու ճիշդ քսաներեք հարցուց Երկաթ հետաքրքրուած։

— Որովհետեւ եօթը հոգին, ինչպէս ըսի, արդէն պատրաստ են ու քսաներեք կը պակսի երեսուն ըլլալու համար։

— Բայց երեսուն հոգիով ի՞նչ կարելի է ընել...։

— Բաւական է Սպահիւ Համիտի ձեռքէն Քրիստոնեաները փրկելու համար, պատասխանեց պարոն Անթուան վճռաբար։

— Մանաւանդ ծրագի՞ր մը ունիք արդեօք։

— Բնականաբար... հիմա պիտի բացատրեմ և պիտի տեսնէք թէ որքա՜ն պարզ եւ որքա՜ն ալ ազդեցիկ է միանգամայն։ Այդ ծրագրին գործադրութեան համար երեսուն հոգի և քսան հազար ֆրանք պէտք է, դրամը պատրաստ է. տասը հազար ֆրանք ես իմ անձնական դրամս ունիմ և միւս տասը հազար ֆրանքն ալ վեց ընկերներս պիտի հայթայթեն... կը մնայ պակսած մարդիկը գտնել։

— Եթէ ձեր ծրագիրը իրագործելի է՝ ո՛չ թէ քսան երեք՝ այլ երեք հարիւր մարդ կրնանք ձեզ հայթայթել իսկոյն. պատասխանեց Տիգրան Երկաթ։ Հիմա բացատրութիւն տուէք տեսնեմ ձեր ընելիքին նկատմամբ։

— Ծրագիրը ես յղացած եմ և կ՝ուզեմ որ բացառակապէս գաղտնի պահուի, ըսաւ Պէլճիքացին խորհրդաւոր լրջութեամբ մը։

Պատուոյ խօսք կուտանք այդ մասին։

— Լաւ ուրեմն, ուշադրութեամբ մտիկ ըրէ՛ք։ Երեսուն հոգին ոտքերնէն մինչև գլուխնին պիտի զինեմ, յետոյ առագաստանաւ մը պիտի վարձեմ ու ամէն համբայ պիտի ելլամ դէպի Փոքր Ասիոյ եզերքները և Զանազ գալէէն սկսելով՝ մինչև Եաֆա պիտի երթամ մի առ մի հանդիպելով բոլոր նահանգիստները և ծովեզերեայ քաղաքները։

— Ի՞նչ ընելու համար։

— Հոն գտնուած բոլոր փաչաները և պէյերը գերի բռնելու և նաւ բերելու համար...

— Առագաստանաւին մէջ ի՞նչպէս կարելի է այդքան բազմութիւն պահել ու կերակրել։

— Անոր ալ ճարը խորհած եմ, պատասխանեց խանդավառ Պէլճիքացին, զանոնք մաս մաս պիտի փոխադրեմ Աբչիպեղագոսի յունական կղզիներէն մէկը, յանձնելով տեղացիներուն պահպանութեան։

— Յետո՞յ...։

— Յետոյ, երբ ամբողջ փաչաներն ու պէյերը ժողվենք բերենք, այն ատեն բանակցութեան կը մտնենք Սպահիւ Համիտի հետ և մեր պայմանները կը պարտադրենք իրեն։ Սակէ զատ՝ երբ Քրիստոնեայ մը բռնադատուի, անոր փոխարէն մենք ալ մեր գերիներէն մէկը կը սպանենք։

Կարելի չէ ըսել թէ պարոն Անթուան խնամքն մրն էր այսուհանդերձ իր մտային բարբառումը, մոլեռանդութիւնը, արկածախնդրական խառնուածքը իրար գալով, իրականութեան գիտակցութիւնը կորնչուցած կը թուէր։

Տիգրան Երկաթ համբերութեամբ բացատրեց իրեն թէ որքան ալ նպատակը բարի՝ սակայն բացարձակապէս անգործադրելի էր, մանաւանդ որ փաչաներն ու պէյերը խեցիի պէս ծովեզերքներէն կարելի չէր հաւաքել։

Երիտասարդը յուսախաբ մնաց և սրտմտութեամբ գոչեց.

— Կը տեսնամ որ դուք ճչմարիտ յեղափոխականներ չէք...

Եւ սակայն չհրաժարեցաւ իր խորհուրդէն և գնաց ուրիշներու պարզել իր ծրագիրը։

Յետոյ, ամիսներ ետքը, երբ Եգիպտոս էի, լսեցի որ պարոն Անթուան նաւ մը վարձած և ուղիղ զինեալ Հայերու հետ ճամբայ ելած էր ու մինչեւ Կիպրոս գացած։

Հոն արշաւախումբը ցրուած էր և զէնքերը գրաւուած էին անգղիական իշխանութեան կողմէ։

Տիգրան երկաթ բաւական կազդուրուելէ ետքը՝ մեկնեցաւ Աթէնքէն ու գնաց Բարիզ, ուր «Ռըվիւ ան Ռեվիւ» ծանօթ հանդէսին մէջ կարգ մը ուսումնասիրութիւններ հրատարակեց Աթէնքի և Յոյն ժամանակակից գրականութեան վրայ, որոնք յունարէնի Թարգմանուեցան և իր անունը ժողովրդականացուցին Յունաստանի մէջ, այն աստիճան որ Աթէնքի քաղաքապետութիւնը «Աթենացի քաղաքացի»ի պատուոյ տիտղոսը տուաւ տագնապաւոր Հայ երիտասարդին, որուն վաղահաս մահը անփոխարինելի կորուստ մը եղաւ Հայութեան համար։

Հարկ չէ ոտքս Աթէնք դրած էի՝ երբ Ռէթէոս Մուրատեան ինձ առաջարկեց Միութիւն Թերթին խմբագրապետութիւնը՝ ի փոխարէն օրական երկու հարի, որ իր հաշոյն պիտի ուտէի իր ներկայացուցած մէկ ճաչարանը։

Պարոն Ռէթէոս կարճուկ հասակով ու քառակուսի դէմքով մարդ մըն էր, որ առանձնօրս տարիէ ի վեր Աթէնք կը գտնուէր ու վիմագրութեամբ իր ապրուստը կը ճարէր։

Մեր երթալէն առաջ, մէկօր մը, Թուրք փախստականներու հետ վաթսուն անուն վիմագիր Թուրքերէն

Թերթ մը հրատարակած էր, որ բաւական ազմուկ յարուցած՝ և ի վերջոյ, օսմ. դեսպանատան ջանքերովը յանգած էր մինչև պարոն Ռէթէոսի Աթէնքի մէջ բանտարկութեան և Թերթին խափանման։

Բանտէն ելլելէն ետքը Մուրատեան որոշեր էր հերիւն Թերթ մը հրատարակել և յաջողեր էր Պոլսէն զաղտնապար տառ բերել տալ, բայց պժբախտաբար մէկ քանի տառեր, գ. և չ. ևն. ճամբան կորսուած էին և խեղճը ստիպուած էր իր Միութիւնը հրատարակել այդ պակասաւոր տառերով։

«Միութիւն»ը չորս նեղ սիւնակներով պատիկ Թերթ մըն էր որ ամիսը անգամ մը լոյս կը տեսնէր և ձրի կը ղրկուէր ամէնուն։ Յոյսը նուէրներուն վրայ էր։

«Թերթը ձրի է, բայց նուէր չնորհակալութեամբ կ'ընդունինք», կը գրէր տեղ տեղ, մինչ «Միութիւն»ի համակիրները Թերթը կ'ուզէին՝ բայց նուէր չէին ղրկեր։ Շատեր Թերթը կ'ուզէին՝ պարզապէս յուսական նամակագրուհիներ ժողվելու համար իրենց հաւաքածոյին։

«Փոխանակ հինգ լեփթանոց նամակագրուհիներու՝ երկու և երեք լեփթանոց փակցուցէ՛ք» կը գրէին այդ անպատկառ համակիրները։ Իրա՛ւ է որ տեղ տեղ Պուլկարիայէն երեք ֆրանք, Ամերիկայէն կէս տոլար, Եգիպտոսէն հինգ ղրուշ նուէրներ կը հասնէին, բայց տեղը բաւական չէին Թերթին ծախքը գոցելու՝ որքան ալ խնայողական պայմաններու մէջ կատարուէր ան։

— Ինչպէս ձրի Թերթ հրատարակելու գաղափարը ունեցար, հարցուցի իրեն։

Պարոն Ռէթէոս բաւ որ նազարբեկեանը անուղղակի պատճառ եղած էր ատոր։

Յայտնի է որ «Հնչակ»ի հիմնադիրը բաւական ժամանակ իր թերթը հրատարակած է Ամէնք, ուր հատուածը էր իր բնակութիւնը կնոջը՝ Մարոյի հետ:

Պարոն Ռէթէոս ճանչցած էր Նազարբէկը և «Հնչակ»ի առաքիչի պաշտօնն ալ վարած:

— Տեսնելու բան էր Նազարբէկին հոս եղած ատենը, երբ մեզի բօթան կ'երթայինք, ամէն կողմէ անձրեւի պէս կուգային նուէրները... ա՛խ, այդ տեղատարափ նուէրներն էին, որ իմ ալ գլուխս դարձուցին: Այն օրերէն միտքս դրի ես ալ յեղափոխական ձրի թերթ հրատարակել ու այդ նուէրներուն գոնէ հարիւրին մասը ձեռք անցընել:

Անհաւասիկ այդ վերյիշումներէն ծնունդ առած էր «Միութիւն»ը, որ սակայն կատարեալ յուսախաբութիւն մը եղաւ իրեն համար, թէեւ պարոն Ռէթէոս յամառութեամբ չարունակեց զայն՝ կարծեմ մէկ քանի տարի՝ վիմագրութենէ չհասած դրամը թերթին ծախսելով:

Ես չորս ամիս միայն կարծեմ թերթին «խմբագրապետութիւն» ըրի: Բայց ամսաթերթով չգոհացայ միայն և Ռէթէոսի առաջարկեցի որ «Յակոբոսած Միութեան» անունով տասնօրեայ վիմագիր թերթ մըն ալ հրատարակենք՝ միմիայն ազգային ու քաղաքական լուրերու նուիրուած: Այս յաւելուածը, որ բո՛ւն թերթէն աւելի մեծ էր, դրամով պիտի վաճառուէր: Այդ վիմագիր թերթը կարծեմ 6–7 թիւի չափ հրատարակեցինք ու յետոյ դադրեցուցինք՝ մեր ակնկալութիւնները չպատկառելով:

Տիգրան Երկաթ ինքն ալ, Ամէնք գոնուած միջոցին, մեր խնդրանքին վրայ յօդուած մը գրած է

թերթին՝ բոլորովին անոր աւղղութեան հակառակ, ոբովհետև չմոռնամ ըսելու որ թերթը որոշ ուղղութիւն մը ունէր, որ է «միացնել բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնները»:

Տիգրան Երկաթի յօդուածին խորագիրն էր «Անմիաբանութեան օգուտները», որով ցոյց կուտար թէ մէկ քանի կուսակցութեանց գոյութիւնը աւելի օգտակար է, որովհետև բարի նախանձ, մրցում և կենդանութիւն յառաջ կը բերէ:

«Միութիւն»ի արտօնատէրն էր Ֆօքինօս անուն տեղացի մը, որուն անունը կ'երեւար թերթին ներքեւը և որուն դէմքը երբեք չէր երեւար, այնպէս որ գոնէ անգամ մը չեմ տեսած զինքը:

Գաւառի հեռաւոր անկիւններէն ընթերցողներ, ոբովհետև յեղափոխական միջոցներով թերթը կ'երթար Թուրքիոյ չատ կողմերը, սրատաճիկ նամակներով օգնութիւն կ'ակնկալէին «հայրենասէր պարոն Ֆօքինօս»էն զոր անշուշտ կ'երեւակայէին Հայ յեղափոխական ամենակարող պետ մը:

Այսպէս ուրեմն, Միութիւնը գէշ աղէկ փորս կը կշտացնէր և Ամէնքի մէջ փորը կշտացնելը բաւական ծանր հարց մըն է:

Աղբատ երիտ մըն է Ցունաստան, ուր օտարականին համար գրեթէ տպարէզ չի կայ:

Ամէնքի մէջ լաւագոյն գիրքի ախրացող Հայը՝ Տօքթ. Աղաբեկ, արքունիքի պալատին առաւնտրոյմն էր և որ սակայն չէր կրնար Եորկիոս Թադաւորէն իր առնելիքները գանձել:

Տեսնելու էր թէ հոն ապաստանող Հայերը ի՛նչ

միջոցներու կը դիմէին համեստ ապրուստ մը ապահովելու համար իրենց։

Պատուելի Նշան Քէշիշեան, Գալուստ Արմանեանի սիրական ընկերը, որ տարիներով լեռները ապաստանած էր, քարայրներու խոնաւութեան մէջ իր մարմինը մաղձնելով ու անտանելի յօդացաւներու ենթարկուելով, ի սէր յեղափոխութեան, հիմա, Աթէնքի ու Բիրէյի մէջ պաղպաղակ կը ծախէր երկար ձողի մը տակ կքած։

Արամ Բազրատ, Միլքիէի չրջանաւարտ, Թուրքերէն, Ֆրանսերէն, անգլիերէն ու գերմաներէն լեզուներու հմուտ, որ Իզմիրի մէջ կարեւոր պաշտօն մը վարելէետք, յեղափոխական գործի մը հետեւանքով ամէն բան թողած ու փախած էր Յունաստան, մեծ օթէլներու դրանց առջեւ կը սպասէր անգլիացի զբօսաշրջիկները առաջնորդելու համար՝ իբրեւ կիկերոն՝ Ամերիկեան հնութիւնները և քանի մը արախմի չափելու։

Ու յաճախ դառն փորձութիւններու կ'ենթարկուէր խեղճը, որովհետեւ լաւ չէր ճանչնար այդ հնութիւնները և Աբիսպագոսի բլուրը՝ Սոկրատի բանտին, Թեսէոսի տաճարը Բագոսի թատրոնին հետ կը չփոթէր։

Եւ երբ հետաքրքրուն «Պէտէքէր» ունեցող զբօսաշրջիկներ իր սխալը ցոյց կուտային պատմական աղբիւրի մը, սիւնի մը կամ հորի մը մասին՝ Արամ Բազրատ անդրդուելի համարձակութեամբ մը կը պատասխաներ.

— Ներեցէ՛ք, պարոն, Պէտէքէր կրնայ սխալած ըլլալ՝ քանի որ հնագիտութիւնը այս կէտին նկատմամբ իր վերջնական վճիռը չէ արձակած տակաւին։

Սիմոն Մանիկեան, Արմանեցի փոապանը, որ Պոլսոյ մէջ տասնեակներով գործաւորներ բանեցուցած ու

փայլուն դիրք մը ունեցած է, Բիրէյի մէջ խուրու խարուեճիի փոքրիկ խանութ մը ունէր, որմէն հազիւ օրական ապրուստը կրնար ճարել։

Զարեհ Գոչեան, ինքն ալ Ատա Բազարցի ունեւոր ընտանիքի զաւակ մը և իր քալքին մէջ իբրեւ վաճառական դիրք ունեցող մէկը, խեղճ ու կրակ կեանք մը կը վարէր Աթէնքի մէջ։

Անդրէաս Մկրեան կամ Բարեպաշտ իր արհեստը ի դէպ կը դնէր բապէլաներ դրելով ճղճիմ օրականներով։

Ընդհանրապէս մեր սովորական կերակուրն էր ամամթէս սալաթասին ու ձիթապտուղը, զոր մեծ աւսթժով ու համախմբուած կ'ուտէինք Բիրէյ՝ Սիմոն Մանիկեանի վարձած փոքրիկ տունը, որ Բիրէյէն անցնող բոլոր չքաւոր հայ գաղթականներու ժամադրավայրն էր և ուր սովորաբար ճաշի ու պատկելու համար 8—10 բացատիկ հիւրեր կը գտնուէին։

Իմ Աթէնք գտնուած միջոցիս Պոլսէն եկան նաև ուրիշ Հնչակեաններ՝ Սեդրակ Ալպարեան, Շահրիմեան, Սուրէն, ևլն.։

Շահրիմեանը Պոլիս մէկ երկու անգամ տեսած էի վահէ Արզուեանի հետ, բայց գինքը աւելի մօտէն ճանչցայ Աթէնքի մէջ ուր մէկ քանի ամիս մնաց։

Պոլսէն փախչող և Աթէնք ապաստանողներուն մէջ կային նաև Տօքթ. Ճէլալեան, Տօքթ. Թիւրաք, որոնք առաւօտուն մինչեւ իրիկուն Պոլսոյ ախը կը քաշէին ու անհամբեր կը սպասէին որ բարելաւութիւն մը տեղի ունենար ու հանգիստ սրտով երթային իրենց տեղը։

Տօքթոր Ճէլալեան, որ Օմանիա հրապարակը պանդոկ մը իջած էր, շատ կը նեղուէր գաղթականներէն, որոնք իր վրայ կը խուժէին՝ յանուն ազգասիրութեան՝ ձրիարար ինքզինքին դարմանել տալու համար այն

տխաներէն, որոնց մասնագէտն էր հանդուցեալ աօքթօրը։

Վահէ Արզուհան ևս Պոլիսէն մեկնած ու Եգիպտոս գացած էր։

Մի քանի մը Զարեհ Գոչեան եւ ևս ճամբու ծախք մը հալթաթելով, ինչ որ մեծ դժուար մը չէր, քանի որ երրորդ կարգով կը ճամբորդէինք, Ալեքսանդրիա գացինք միասին, ուր մնացինք չաբաթի մը չափ։

Առաջին անգամն էր որ ոտքս Եգիպտոս կը դնէի եւ միայն Պոլսեցի փախստական ծանօթներ ունէի Ալեքսանդրիա, որոնց մէջ ամենէն մտերիմն էր Վահէ Արզուհանը։

Ալեքսանդրիա նոյն միջոցին ապաստանած էին հարիւրաւոր հայ գաղթականներ, որոնց մեծ մասը լեցուած էին Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիին բակն ու դրսբոցը որ կատարեալ ոջնավաճառի մը երեւոյթը ունէր։ Եկեղեցիին չուրջը տարածուող ընդարձակ պարտէզը լեցուած էր վայտէ տաղաւարներով, որոնք կը ձեւացնէին արհարաններ, ճաշարաններ, սափրիչի, նպարավաճառի, ծխախոտավաճառի խանութներ, եւն.։ Բոլոր այդ գաղթականները կը կերակրուէին ու կը իմանային Նպաստաժողովի մը ձեռքով, որուն հասոյթի աղբիւրները այլապէս առատ էին քան մեր Աթէնքի Յանձնաժողովինը։

Քանի մը օր Ալեքսանդրիա մնալէ ետքը՝ գացի Գահիրէ օր մը մնալու համար։

Մանաւանդ կը փափաքէի տեսնել Տիգրան Աբփիարեանը, որ ինքն ալ Պոլիսը թողած ու Եգիպտոս ապաստանած էր։

Էզպէքիէի պարտէզին դէմ Օփերայի հրապարակը հանդիպեցայ իրեն եւ համբուրուեցանք։

Տիգրանը մեր մէջէն՝ կարելի է ըսել՝ ամենէն բախտաւորը նզեր էր։ Հազիւ ոտքը Ալեքսանդրիա դրած՝ գինքը պատուով ընդուներ էին ու զրպանը 5—10 ոսկի դնելով՝ զրկեր էին Գահիրէ, ուր նոյնպէս բարոյական ու նիւթական ձեռնտուութիւնները չէին պակսեր իրեն։

Իմ տեսած միջոցիս տակաւին նոր հասած էր Գահիրէ եւ զբաղում մը չունէր, այսուհանդերձ գինքը ապահովցուցած էին թէ քիչ օրէն իրեն գործ պիտի հայթայթուէր, ինչպէս որ իրօք ալ եղաւ։

Այս կարճատեւ ուղեւորութիւնս Եգիպտոս՝ պատճառ եղաւ որ վերջնականապէս որոշեմ տամ Ցունաստանը թողլու եւ Եգիպտոս հաստատուելու։ Բարեկամներս ու ծանօթներս ալ արդէն նոյնը խորհուրդ տուին ինծի։

Այսուհանդերձ Գոչեանի հետ վերադարձանք կրկին Աթէնք միասին առնելով նաեւ Վահէ Արզուհանը, որ պժգոհ էր Ալեքսանդրիայէն, ուր կը տառապէր ստամոքսէ ու չէր կրնար իր ուզածին պէս հետեւիլ քանջարակերութեան, որմէ կը սպասէր իր բուժումը։

Այդ թուականին Վահէ կատարեալ փնայթեան մըն էր, որուն գիրքը օրն ի բուն Սաղմոսի պէս կը քաղէր։ Փնայթի ամբողջ առողջապահական դրութիւնը երկու բանի մէջ կը կայանար. «բացօդեայ բանջարակերութիւն եւ չոգիի լոգանք»։

Շոգենաւին մէջ, ամբողջ երկու օր, Վահէ մեզ իր աւետարանը քարոզեց, այնպէս որ երբ ոտքերնիս Բիրէյի քարափը դրինք Զարեհ Գոչեան եւ ես կատարեալ հաւատացեալներ եղեր էինք բանջարակերութեան։

Նիւթական տեսակէտով փնայթի դրութիւնը կը յարմարէր մեր քսակներուն եւ թերեւս քիչ մըն ալ այս պատճառաւ Վահէի վարդապետութիւնը դիւրաւ ընդունեցինք։

Աթէնք հասնելով՝ տան մը մէջ կահաւորեալ երկու սենեակ վարձեցինք, ուր միասին կը բնակէինք վահէ Արզուման, Շահրիման, Զարեհ Գոչեան և Սեդրակ Ամպարեան։

Ամէքս ալ բանջարակերներ եղած էինք, թէև վահէն զատ ուրիշներ չէին հետեւէր չոդիի լոգանքին՝ որ պարտաւորիչ չէր։ Պուուկի մը մէջ եղանակին բանջարեղէնները կը լեցնէինք ու կազի լամբարի մը վրայ ժամերով կը խաչէինք։ Նոյնիսկ աղ չէինք դներ մէջը։ Եւ սակայն չատ համեղ կ'ըլլար պատրաստուած կերակուրը, զոնէ մենք այսպէս կը ջանայինք հաւատալ վրան։ Սեդրակ Ամպարեան սակայն մսեղէնի վերադառնալու կ'ուշեներ երբեմն և օրտաճմլիկ հառաչանքներ կ'արձակէր, երբ տան խոհանոցէն կասկարա եղած կողիկներու հոտեր վեր կը բարձրանային։

Օր մըն ալ չկրնալով ինքզինքը զսպել, կը դիմէ մօտակայ ճաշարան մը և վրայ վրայի տասը պնակ մսեղէն կերակուր կ'ուտէ անհնձելով ինայրն ու իր դրամը։

Այս դասալքութիւնը մեզ ալ քաջալերեց լքելու վահէն, որ սակայն մինչև ետքը հաւատարիմ մնաց բանջարակերութեան և արդարև չատ ալ օգտուեցաւ անկէ։

* * *

Աթէնք գտնուած միջոցիս յաճախակի թղթակցութեան մէջ էի Արփիարի հետ որ Լոնտոն կը գտնուէր և երկարապատում, երբեմն մինչև 20—30 երես նամակներ կը գրէր գանգատ յայտնելով թէ՝ իր վիճակէն և թէ իր Հնչակեան ընկերներէն, որոնց հետ չէր կըրնար համաձայնիլ։

Իր միակ փափաքն էր ապրուստի անկախ միջոց

մը գտնել ու յեղափոխութենէ քաշուելով՝ ինքզինք նուիրել զուտ գրականութեան։

Արդէն այդ սեւեռուն գաղափարը ունեցած էր մինչ արտասահման անցուցած ամբողջ տարիներու ընթացքին՝ առանց կարենալ զայն իրագործելու։

Բայց մանաւանդ այդ ամիսներուն բոլորովին զզուած կը թուէր Լոնտոնի կեանքէն։

Արդարև խառնաչփոթութիւնը Հնչակեան կուսակցութեան մէջ իր ծայրայեղ աստիճանին հասած էր։

Նազարբէկի դէմ մղուած պայքարը մասամբ միայն յաջողած էր։ Իրա՛ւ է որ զինքն ու Մարօն հեռացուցած էին կեդրոնէն, բայց անոնք ինքզինքնին պարտուած չէին համարեր և իրենց կողմնակիցներով կը չարունակէին գործել յանուն Հնչակեան կուսակցութեան։

Ընդդիմադիրները, որոնց պարագլուխներէն մին էր Արփիար, թէև մեծամասնութիւն էին բայց դրամ չունէին, մինչդեռ Նազարբէկ և իրենները նիւթապէս չատ աւելի ղօրաւոր էին։

Ասկէ զատ «Հնչակ» թերթը Նազարբէկի անունովը արձանագրուած էր Լոնտոնի մէջ և քսան օրինի առնօր ստացուածքը կը համարուէր։ Այնպէս որ Նազարբէկ կրցաւ «Հնչակ»ը ինք չարունակել և միւս կողմէ թոյլ չտալ որ ընդդիմադիրները այդ անունով թերթ հրատարակեն։ Ասոր համար նոյն միջոցին հականազարբէկեան Հնչակեաններու ժողովը, զոր Արփիար կը խմբագրէր, անանուն կը հրատարակուէր Լոնտոնի մէջ, որովհետև կուսակցութիւնը չէր ուզեր «Հնչակ»էն տարբեր անուն մը գործածել։

Միւս կողմէ, հականազարբէկեանները, որոնք քնչպէս ըսի, այն ատեն սուուար մեծամասնութիւն մը կը կազմէին, իրենք իրենց մէջ համաձայն չէին, իսկ

Արփիար իր ո՛չ մէկ ընկերին հետ կրնար տրլիկ ընել։

Իրարու դէմ հայհոյալից ամբաստանագիրներ, չըր-ջաքերականի ձեւով, ամէն չաբաթ կը տեղային Լոնտոնէն, Եգիպտոսէն, Պուլկարիայէն, Ամերիկայէն, անօրինակ խաղքութեան մը տեսարանը պարզելով Պոլսէն փախստական հայերուն աչքին՝ որոնք առաջին անգամ առիթ կ'ունենային տեսնելու Հնչակեանութեան ներքնակողմը։

Վահէ Արզուեան այդ թուականին ինքն ալ սկսած էր իր մասնաւոր փոքրիկ խումբը ունենալ, ինչպէս նաև կատաղի հակառակորդներ ու համակիրներ ալ։ այս վերջիններէն էր Արփիար Արփիարեան որ Վահէն կը պաշտպաններ ոգի ի բուին։

Այդ պաշտպանութիւնը տակաւին տարիներ պիտի տեւեր մինչև որ կատաղի հակառակութեան մը փոխուէր։

* * *

Նոյեմբերի մէջն էր կարծեմ երբ հեղեղանման անձրեւ մը, որ քսանըչորս ժամ անընդհատ տեւեց, ողողեց Ֆալէրօյի դաշտը, ինչպէս նաև Բիրէյի և Աթէնքի չատ մը փողոցները։

Հայ գաղթականները սոսկուեցան թողուլ իրենց վրանները և Աթէնք ապաստանիլ, ուր փոխադրուեցան նաև վրանները անձրեւը դադրելէ ետքը։

Յանձնաժողովը ա՛լ կարող չէր դրամ ճարել ու կակաղել գաղթականները, որոնք թէեւ հետզհետէ նուազած էին, բայց կրկին պատկառելի թիւ մը կը կազմէին։

Բարեբախտաբար այդ միջոցին Անգլիական դեսպանատունը մեզի օգնութեան հասաւ։

Մեր նախագահը Սերովբէ Կիւրճեան, որ յարաբե-

րութիւններ ունէր դեսպանատունները հետ, օր մը եկաւ իմաց տալու թէ Անգլիոյ դեսպանը՝ պարոն Լէյարդ՝ ի նպաստ Հայերուն մեծաքանակ գումար մը ղրրթքն՝ ի նպաստ Հայերուն մեծաքանակ գումար մը ստացած է Լոնտոնէն, բայց այդ գումարը պիտի գործածուի կարօտեալներու գործ հայթայթելու կամ տեղաւորելու համար։

Իսկոյն փութացինք դեսպանատուն և ստուգեցինք թէ ճիշդ էր տեղեկութիւնը։ Այն տեղն գաղթականներու թէչուառ կացութիւնը պարզելով՝ բսինք թէ տուր հացի կարօտ էին ու մենք այլևս չէինք կրնար զիրենք կերակրել։ Վերջապէս ա՛նչափ սոսկացինք որ մարդիկը հատանեցան վրանաբնակներուն հոգը տանելու։

Ա՛լ անկէ ետքը, ամէն օր, դեսպանատան պաշտօնեայ մը տոպրակ մը մանրուք դրամ առած և մենք մեկ փանիին ընկերակցութեամբ կուգար դրամ բաշխելու փախստականներուն։

Այս վերջիններս երբոր իմացան թէ Լոնտոնէն Անգլիական դեսպանատան միջոցաւ նպաստ եկած է իրենց՝ նորէն գլուխ բարձրացուցին և սկսան աւելի դրամ պահանջել անօրինակ խաղքութիւններով և օր մըն ալ նոյն իսկ սարճանակով սպառնացան Անգլիացի քարտուղարին, որ դրամները առնելով մեկնեցաւ՝ անդամ մըն ալ չի գալու պայմանաւ։

Նպաստը վերջնականապէս դադրելէն քանի մը օր ետքը ա՛լ վրաններուն մէջ մարդ չէր մնացած ու ամէնքն ալ իրենց գլխուն ճարը տեսած էին։

Նպաստընկալ գաղթականներու այս պատմութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կրկնուած է նաև Ալեքսանդրիա ու Գահիրէ, ուր գործը կռիւով ու ոստիկանական միջամտութեամբ վերջացած է։

Կարծեմ նոյն բանը տեղի ունեցած է նաև Վառնա-

յի մէջ, ուր Նպաստամատոյց Ցանձնաժողով մը կար։ Անպատկառ դատարկապորտներ իրենց բան գործ ըրած էին Գահիրէէն վառնա, վառնայէն Աթէնք, Աթէնքէն Ալեքսանդրիա երթալ և նպաստ ընդունելով ապրիլ։ Այս խաչագողութիւնը տարիի մը չափ տեւեց մինչև որ նպաստամատոյցները զգուշացան դոյութիւն ունենալէ։

* * *

97 Յունվարի վերջերն էր երբ վերջնականապէս մեկնեցայ Աթէնքէն երթալ Եգիպտոս հաստատուելու համար։

Ճամբորդութիւնը երի Բանթալէօն ընկերութեան «Ուրանիա» անուն մէկ փոքրիկ չոգենաւովը, որ ուրբաթ օրէն հազիւ Իւրէէն Ալեքսանդրիա հասաւ, մինչ խոտիվեան չոգենաւերը 36 ժամէն կը կտրեն այդ ճամբան։

Իրա՛ւ է որ «Ուրանիա» կրեւէի բոլոր նաւահանգիստները հանդիպեցաւ։

Երբ Հանիա հասանք, նաւապետը, որուն հետ ծանօթացած էի և որ յոյն ծերուկի մըն էր ժամանակաւ Ունճեանի չոգենաւներուն մէջ պաշտօնավարած՝ ուզեց ինձ իր հետը ցամաք հանել։ Բնականաբար մերժեցի այդ վտանգաւոր հրաւէրը, որ կրնար գլխուս փորձանք բերել։

Հանեայէն մեկնելէ ետքը սոսկալի փոթորիկի մը բռնուեցանք և գացինք ապաստանիլ Սուտայի ծովախորշը, ուր մնացինք 24 ժամ։ Ցետոյ եկանք Ռեթիմօ և վերջապէս Հանտիա, ուր տասը ժամ պիտի մնայինք։

Նաւապետը դարձեալ ստիպեց որ հետը ցամաք ելլեմ։

— Ո՛չ, ըսի, չեմ ուզեր ինքզինքս զուր տեղը վտանգել։

— Վտանգ չիկայ, պատասխանեց, գլուխդ նաւապետի գլխարկ կը դնես և ինծի հետ դուրս կ'ելլես իբրև չոգենաւին պաշտօնեայ, ո՛չ ոք քեզի ուշադրութիւն կ'ընէ։

Վերջապէս ա՛յնքան համոզեց, որ տեղի տուի, մանաւանդ թէ չէի ուզեր չատ ալ վախկոտ երեւալ։

Արդարեւ քարափին վրայ, ուր թուրք ոստիկաններ և պաշտօնաներ կեցած էին, ոչ ոք մեզի ուշադրութիւն դարձուց և գացինք մինչեւ Բանթալէօն ընկերութեան գրասենեակը ուր նաւապետը քիչ մը գործ ունէր։

Գործը աւարտելէ ետքը դիս տարաւ քաղքին հրապարակը սրճարան մը նարտ խաղալու և մէյմէկ նարտկիլէ ձեռնոց ձեռնոց։

Հազիւ թէ նարտին սկսեր էինք երբ յանկարծ հրացանաձգութիւն մը լսուեցաւ։

Սրճարանը գտնուողները, գրեթէ ամէնքն ալ յոյներ, դուրս խուժեցին։ Մենք ալ բնականաբար դուրս նետուեցանք։

Հրապարակին վրայ խրաոանցումը աննկարագրելի էր։ Հրացանաձգութիւնը կը չարունակէր միշտ, հետզհետէ աւելի սաստկանալով։

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կ'ըլլանք կոր, հարցուցինք չէարած։

— Ասպատմբները Քանտիայի վրայ յարձակեցան, քաղաքը պաշարեցին, պատասխանեցին,

Ակնթարթի մը մէջ թուրք և յոյն զինեալ փողոցները թափեցան։ Ամէն փողոցներէ, ամէն պատուհաններէ հրացանի ու բեվոլվէրի պայթիւններ կը լսուէին։

Անկարելի էր տեղ մը երթալ։ Ասպատանեցանք

սրճարանը, որ բոլորովին ամայացած էր։ Սպասաւորները իսկ ձգեր գացեր էին։

Ծերունի նաւապետը լինդի չափ վրդոված էր ու զղջացած չոգենաւէն դուրս ելլելուն։

Դուրսը աղմուկն ու չփոթութիւնը կ'աւելնար։ Կիներու և մանուկներու աղիողորմ ճիչերը և պոռչտուքները կը լսուէին ու յետոյ, ատեն ատեն զարնուողի մը սուր աղաղակը։

Քաղքին մէջ թուրք և յոյն զէրար կը սպաննէին։

Պահ մը թուեցաւ թէ հրազէններու ձայները կը հեռանային։ Մօտեցանք սրճարանի դրան և տեսանք որ հրապարակը ամայացած էր։ Միայն տուներու պատուհաններէն կիներու գլուխներ կը տեսնուէին, որոնք ողբ ու կոծով իրարու հետ կը խօսէին։

Վերջապէս նաւապետը ծերունի յոյն մը նշմարեց որ հրապարակին անկիւնը կեցած էր։ Իսկոյն անոր քովը փութաց տեղեկութիւն առնելու համար։

Իմացանք որ քաղաքին մէջ գտնուող բոլոր զինեալ յոյները զացած էին ապստամբներուն միանալու և թէ թուրքերն ալ, զինուորական իշխանութեան հետ փութացած էին քաղքին պաշտպանութեան։

Ծերուկը աւելցուց թէ մէկ վայրկեանէն միւսը քուռն կռիւ մը կը սպասուի՛ նոյնիսկ քաղաքին փողոցներուն մէջ։

— Պաշտօնները բաղմաթիւ են և թուրքերը չի պիտի կրնան դիմադրել, յայտարարեց։

Այսուհանդերձ, ինչպէս ըսի, առժամեայ հանդարտութիւն մը կը տիրէր չուրջերնիս, ատկէ օգտուեցանք վազն ի վազ մինչեւ նաւահանգիստ գալու և ինքզինքնիս չոգենաւ նետելու համար։

Նոյն պահուն թրքական չոգենաւ մը մտած էր նաւահանգիստ և զինուոր ցամաք կը հանէր։ Հրացանակիր նաձգութիւնները կը չարունակուէին անընդհատ։

Նաւապետը խոհեմութիւն համարեց ժամանակէն առաջ մեկնիլ. արդէն կարելի չէր ցամաքին հետ հաղորդակցիլ։ Ո՛չ բեռ կրնայինք պարպել, ո՛չ ալ բեռ առնել։

Երկու օր եաքը վերջապէս կը հասնէինք Ալեքսանդրիա։

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Շարապասի ապարակը.—Որսորդութեան տարօրինակ ձեւը.—Եղբայրասպան պատանին.— Կախաղանի պատիժը.— Մօր մը մխիթարանքը.—Բարի դահիճ մը.—Արփիարեան եգիպտոսի մէջ.—Դահիրեի Պոլսեցիները.— Արփիարեան Շարապասի ապարակը.—Անուշեղէնի պատրաստութիւն.— Արփիարի զարմանցանքները. — Նոան Քէոիւեան. — Դարձ պատրաստ մը.—Կեղծ հերոսները.—Անվաւեր Հաճի Միհաս Օղլուներ եւ վաւերականը.— Նոր կեանք.— Մարտիկ աղա վէպը,—Միխայէլ Կիւրճեան։

Ամիսի մը չափ անդործ թափառելէ եաքը՝ Պօղոս փաշա Նուպար զիս իր ապարակներէն մին զրկեց իբրև հաշուակալ-դանձապահ։

Այս ապարակը Ալեքսանդրիայէն ու Գահիրէէն եօթը ութը ժամ հեռու. Տամիէթի կողմերը ընդարձակ կալուածք մըն էր բամպակի և բրինձի մշակութեան յատկացուած և կը գտնուէր Շարապաս անուն արաբա-

կան փոքրիկ գիւղի մը մօտ, որուն անունովը կը կոչուէր ագարակը։

Եգիպտական ապատիէ մը սակայն պէտք չէ կարծել թէ կը նմանի մեր դէպցած ագարակներուն, ծառերով ու մարգագետիններով շրջապատուած՝ ընտանի անասուններով լեցուն, ուր կաթն ու մածունը, կարագն ու պանիրը, առատ առատ ու անարատ կը մատակարարուին։

Բամպակի մշակութեան յատկացուած այդ ագարակները ընդհանրապէս լերկ դաշտեր են անհամար ջրանցքներով կտրտուած, ուր ո՛չ մէկ ծառ կ'երեւայ, իսկ գալով ուտելիքներուն՝ շատ անգամ հաւկիթն ու կաթը անգամ պէտք է մօտակայ քաղաքէ մը բերել տալ, որովհետեւ ֆէլլահները չափազանց ո՛չ հաւ կը պահեն և ո՛չ ալ կով։

Իրա՛ւ է որ Շարապասի ագարակին Նեղոսի ափունքին վրայ, համեմատաբար լաւագոյն դիրք մը ունէր և քանի մը ծառեր կ'երեւային մեր բնակութեանց չուրջը։

Ես իմ համար ունէի մանաւանդ տուն մը երկու խոշոր սենեակներէ ու սրահէ մը բաղկացած և զարդարուած։

Առաջին անգամ երբ ինքզինքս առանձին գտայ հոն, Աթէնքի, Ալեքսանդրիոյ ու Գահիրէի աղմկալից կեանքէն ետքը, ճշմարիտը լաւ տպաւորութիւն մը չի կրեցի։ Մանաւանդ դիւերները անտանելի էր. ջղլիկները, մուկերը, ուտիճներ չուրջս կը վխտային։ Բայց աստղմէ զատ ուրիշ բաներ ալ քունս կը խանգարէին։ Գիտէի որ տանս նեղքնայարկը, որ ընդարձակ մթերանոց մըն էր ագարակի վերաբերեալ զանազան բաներու յատկացուած, լեցուն էր օձերով, որոնցմէ յաճախ կը սպաննէին։ Ասկէ զատ պատերուն վրայ երբեմն կը

տեսնէի կարիճներուն քալելը և ննջասենեակիս ձեղունէն ատեն ատեն մողէսներ վար կ'իյնային։

Բոլոր ասոնք միանալով՝ ագարակ հասնելուս առաջին գիշերները գրեթէ բոլորովին աչքերս բաց կ'անցընէի ու ցերեկը քանի մը ժամ կը քնանայի։ Բայց յետոյ չուտով վարժուեցայ, երբ տեսայ որ այդ կեներն ալ դանիներէն ո՛չ մէկը ընտանի մը կը պատճառէր։

Երկու տարուան ընթացքին, ուր ինծի Շարապասի ագարակը, օր մը չլսեցի որ օձի կամ կարիճի խայթուածէ մէկը ընտանուած ըլլար։

Ամենէն անտանելին ճանճերու առատութիւնն էր՝ այն աստիճան որ անկարելի կ'ըլլար սենեակին մէջ կարդալ կամ գիր գրել և ստիպուած էի գրասեղանիս վրայ ճիպիճլիկ մը անցընել և այնպէս գրել կամ կարդալ։

Շարապասի մէջ ինէ զատ կային նաև Պօղոս փաշայի վէքիլը Մկրտիչ Լիֆ. Անդրանիկեան, որ այդ թբեւականին հոն կը բնակէր, թէեւ յաճախ բացակայ կը գտնուէր գործերու պատճառաւ։ Ցետոյ Զուէյերիացի ճազիր մը կամ տնօրէն մը իր կնոջը հետ և ուրիշ Զուէյերիացի երիտասարդ մը՝ որ քիմիական տարրալուծումներ կատարելու համար բերուած էր և որ որսորդութենէ ոարիւ գործ մը տեսած չէուներ։ Բայց նըշանառութեան մէջ տարօրինակ յաջողութիւն մը ունէր և երբեք չէ եղած որ իր հարուածը վրիպի։

Նոյն իսկ կը յիշեմ որ անգամ մը հրացանով ու շատ հեռուէն գլխին մը զարկաւ, որ Նեղոսի մէջ մոլորած էր։

Դլխինի մը ներկայութիւնը Նեղոսի տին մասին մէջ ուր կը գտնուէր Շարապաս, թո՛ղ զարմանալի չի թուի։ Ջուրերու նուազման եղանակին Նեղոսի ջուրերը ա՛նքան կ'իջնան, որ ծովը ներս կը խուժէ իր բնա-

կիչներով, անանկ որ մեր գետեզերքէն ծովային ձուկեր կրնայինք որսալ որոշ ժամանակներ։

Բայց մենք ընդհանրապէս, ագարակին մէջ ձուկերը դաշտերուն երեսը կ'որսայինք ու թռչուններն ալ ջուրին մէջ։

Այս տարօրինակութիւնը բացատրութեան կը կարօտի անշուշտ։

Արդ, Եգիպտոսի ապատիճներուն մէջ ընդհանրապէս բամպակ, բրինձ ու պէրսիմ կը մշակուին։ Սովորութիւն է որ այն արտերը՝ ուր բամպակ ցանուած է քաղէն ետքը բրինձ ցանուի, որովհետեւ բամպակը հողը կը յոգնեցնէ և անոր կենսականութիւնը կը նուազեցնէ, մինչ բրինձը ընդհակառակը կը զօրացնէ։ Բրինձի արտերը կը ջրուին առատ ջուրով, այսինքն Նեղոսի վրայ գտնուած ջրաբերանները կը բացուին և արտերը մինչև կէս մէտր ջուրի տակ կ'ողողուին, այդ արտերը վերածելով անսահման լիճերու։

Հողը քանի մը օրուան մէջ ջուրը կը ծծէ ու այն ատեն ձուկերը, որոնք Նեղոսի ջուրին հետ եկած են, կը սկսին ցատկռտել արտերուն մէջ։ Կ'ըմբռնէք թէ այդ պարագային որքա՜ն բնական է բրինձի արտերէն ձուկ հաւաքելը։

Իսկ վայրի բադ կամ այդ տեսակ խոշոր թռչուններ որսալու համար կ'երթայինք Մէնզալէի լճին քով, որ ագարակէն հազիւ ժամ մը հեռաւորութիւն ունէր, ու կը մտնէինք ջուրը և 20—30 վայրկեան յառաջ կ'երթայինք, որովհետեւ լճին ջուրը հազիւ մէկ մէտր խորութիւն ունի, թէև տարածութիւնը չատ ընդարձակ է ու Տամիէթէն մինչև Բօրթ-Սայիտ կը տարածուի։ Հոն կը կծկուէինք ջուրին մէջ ու կը սպասէինք մինչև որ թռչուններու երամակներ գային լողնալու կամ ջուր խմելու, իրենց ոտքերը կախած լճին մէջ։

Այն ատեն մեծ ճարպիկութեան մը պէտք չի կար ձեռքի մէկ հարուածով մը ոտքերնէն մէկ քանի թռչուն մէկէն բռնել, միայն թէ հարկ էր համբերութեամբ, երբեմն մէկ քանի ժամ, սպասել որ թռչունները բարեհաճին գալու։

* * *

Շարապաս գտնուած միջոցիս չատ մօտէն ներկայ եղայ մահուան պատիժի մը, որ խորին տպաւորութիւն գործեց վրաս։

Ոճրագործը քսան տարեկան պատանի մըն էր, որ իր մօրը դէդուձով սպանած էր իր երկու խորթ եղբայրները, ինը տասը տարեկան մանուկներ։

Այդ պատանին մեր ագարակին մօտերը քանի մը ֆէտտան անձնական հող ուներ, հօրմէն՝ իրեն ու երկու խորթ եղբայրներուն ժառանգութիւն մնացած, զոր կը մշակէր։ Զինուորական ծառայութեան համար կը կանչուի ու այն ատեն մայրը կ'ըսէ իրեն.

— Դուն պիտի երթաս զինուորական ծառայութեան մէջ չարչարուիս ու թերեւս մեռնիս ու քու խորթ եղբայրներդ պիտի ստանան քու բաժինդ ալ։ Մեկնելէ առաջ մեռցո՛ւր զանոնք որ գոնէ քու իրաւունքդ չուտեն և եթէ երբեք ծառայութիւնը կատարես ու դառնաս զաս, լաւ վիճակ մը ունենաս։

Վերջապէս այս տեսակ խրատներով կը յաջողի զաւակը ոճրագործութեան մղել։

Պատանին դիւլեր մը կացինը կ'առնէ ու քունի մէջ եղող իր երկու եղբայրները կը սպանէ։ Հետեւեալ օրն իսկ ոճրագործը կը ձերբակալուի և թեթև ուրացումէ մը ետքը ամէն բան կը խոստովանի, որուն հետեւանքը կ'ըլլայ իր մօր ձերբակալումն ալ։

Բայց ի վերջոյ մայրը ազատ կը թողուի ու տը-

ղան կը դատապարտուի մահուան պատիժի։

Մահուան պատիժը, որ Եգիպտոսի մէջ կախաղանի վրայ կը գործադրուի, տեղի պիտի ունենար Ֆառաս-քուր, որ մեր ագարակէն մէկուկէս ժամ հեռաւորութեամբ քաղաք մըն էր։

Վճիռը պիտի գործադրուէր, ըստ սովորութեան, արշալոյսին, ուստի ես և Ջուլիցերիայի Նազիրը մութին ճամբայ ելանք ներկայ գտնուելու համար այդ սարսուռը արարողութեան։

Ագարակի մը մէջ ժամանցի միջոցները այնքա՜ն հազուագիւտ են որ ամէն ներկայացած առիթէ պէտք է օգտուիլ առանց չատ բարակը նայելու։

Երբ հասանք բանտին հրապարակը, արդէն կախաղանը կանգնած էին և բազմութիւնը խուռներամ ամէն կողմէ կը հասնէր հետզհետէ։

Մեղի պատուոյ տեղ մը տուին ճիշտ կախաղանին քովը, Ֆառաս-քուրի միւտիրին ու հարիւրապետին քով։

Արշալոյսին՝ երբ արեւը տակաւին չէր ծագած, բանտին դուռը բացուեցաւ և մահապարտը դուրս հանուեցաւ ոստիկաններէ չրջապատուած, մինչ դահճապետը, Սայիտցի հսկայ խափչիկ մը, և իր երկու օգնականները կախաղանին ոտքը կը սպասէին։

Ոճրագործ պատանին ահռելի կերպարանք մը ունէր և երեսին դոյնը կապոյտի ու կանանչի խառնուրդ մըն էր պարզապէս, այսուհանդերձ բաւական հաստատ քայլերով կը յառաջանար, թեւերը պնդօրէն ետին կապուած։

Կին մը և աղջիկ մը կեցած էին մեր քով։

— Ոճրագործին մայրն ու քոյրն է, փսփսաց մեղի միւտիրը. ա՛յն որ իր զաւակը մղած է ոճիրը գործելու...։

Մահապարտը նախ քերին այդ երկու կիներուն

քով։ Աղջիկը կը հեծկլտար, իսկ մայրը անզգայ կեցած էր։ Պատանին երբ զայն տեսաւ, գլուխը անդին դարձուց առանց բառ մը արտասանելու, մինչ կինը ձեռքը տղուն ուսին զարնելով, իբրեւ յետին մխիթարանք ըսաւ.

— Հալի տիւնեա, եա՛ վիլէս, հալի տիւնեա...

(Այսպարհի վիճակը այս է, տղա՛ս.)

Կարծեմ այդ միջոցին պառաւ Ջաուշկը ներքնապէս կը հրճուէր հողը ամբողջովին իրեն մնալուն համար։

Այս տեսակցութենէն ետքը հարցուցին մահապարտին թէ բան մը կ՚ուզէ՞ր։

— Ջուր մը Ջուր, մրմռաց անլսելի ձայնով մր։

Ջուր բերին իրեն և ոստիկան մր մեղի ըսաւ թէ առտուընէ ի վեր անընդհատ ջուր խմած էր առանց կարենալ բառ մը արտասանելու։

Յետոյ գինքը տարին կախաղանին ոտքը, ուրկէ սանդուխով մը վրան պիտի ելլէր։

Երբ սանդուխին քով հասաւ ոստիկանները գինքը յանձնեցին դահճապետին ու իր օգնականներուն և իրենք մէկ կողմ քաշուեցան։

Պատանին, որ մինչև այդ վայրկեանը գիչերաչրջիկի մը երեւոյթովը կը քալէր, երբ կախաղանին սանդուխը տեսաւ, զոր կարծեմ առաջին անգամ նչմարեց, թէև իր աչքին առջեւն էր այն, ահաւոր ցնցում մը ունեցաւ և սոսկումով ոստում մը ըրաւ դէպի ետև։

Այն ատեն գլխաւոր դահիճը, հսկայ Սայիտցին անոր ծոծրակէն բռնեց ու սանդուխներէն վեր հանեց իր երկու օգնականներուն հետ։

Վերը պատանին կրկին ընդդիմացաւ երբ չուանը իր վիզը անցնել կ՚ուզէին։

Տեսանք որ դահճապետը այդ րոպէին ծռեցաւ դէ-

պի մահապարտը և անոր ականջին բաներ մը փսփսաց։

Պատանին իսկոյն հանդարտեցաւ և Թոյլ տուաւ որ աղետալի չուանը անցընեն,

Յետոյ զսպանակի մը վրայ կոխուելուն պէս, այն տախտակները՝ որոնց վրայ կեցած էր մահապարտը, բացուեցան ու ոճրագործին մարմինը իջաւ վար ու օդին մէջ կախուած մնաց, մինչ իր ամբողջ անդամները ջղաձգային չարաշուք ցնցումով մը կը պրկուէին։

Այդ չարչարանքը հազիւ մէկ երկու վայրկեան տեւեց։

Կառավարական բժիշկը, որ կախեալին քով կեցած ու բազկերակը բռնած էր, ձեռքը վար առաւ և ըսաւ։

— Մեռա՛ւ։

Իսկոյն Իրաիվին ուղղուած պաշտօնական հեռագիր մը խմբագրուեցաւ և ղրկուեցաւ ծանուցանող թէ արդարութիւնը գործադրուած էր։

Բազմութիւնը, որ հինգ վեց հազար հոգիի կը հասնէր, սկսաւ ցրուիլ ու մինչ գացինք Նեղոսի եղերքը գտնուած յունական սրճարան մը քանի մը չիչ գարեջրով մոռնալու համար մեր կրած դժնդակ տպաւորութիւնը։

Դահիճը իր գործը լմնցնելով՝ ինքն ալ եկաւ սրճարան իր յոգնութենէն հանգչելու համար։

Դահիճը Եգիպտոսի մէջ անձնաւորութիւն մըն է, որ իշխանութիւնը կը ներկայացնէ և ակնածանքով կ'ընդունուի ամէն տեղ։

Հազիւ թէ սրճարանէն ներս մտած՝ իսկոյն ինքը հրաւիրեցինք մեր սեղանը, զոր բարեհաճեցաւ պատուել։

Հետաքրքիր էի լսելու թէ վերջին րոպէին ի՞նչ ըսած էր մահապարտին և զայն հանդարտեցուցած։

— Հնարք մըն է որ ամէն անգամ կը գործածեմ և որ միշտ կը յաջողի, պատասխանեց երբ այդ մասին իրեն հարցում մը ուղղեցի։

— Ի՞նչ հնարք։

— Խեղճերը, չարունակեց դահիճը, երբ չուանը վզերնուն անցընելու րոպէն կը հասնի, սոսկալի տագնապներու կը մատնուին և կը սկսին կա՛մ բոլոր ոյժերնին դիմադրել և կամ լալով աղաչել ու ձեռքերս համբուրել՝ որպէս զի զիրենք չկախեմ։ Այդ միջոցին կամաց մը իրենց ականջին կը փսփսամ որ զիրենք ազատելու համար պատրաստութիւններ տեսած եմ, թէ չուանին վրայ այնպիսի օղակ մը չինած եմ որ իրենց կիզը չատ չսեղմէ, թէ պէտք է որ իրենք մեռնելէ ձեւանան, մինչեւ որ իշխանութեան ներկայացուցիչները ցրուին, թէ անկէ ետքը իմ օգնականներուս հետ զիրենք պիտի փախցնենք ևլն.։ Եւ որպէս զի այս խօսքերուս հաւատք ընծայեն՝ կ'աւելցնեմ որ ի փոխարէն այս ծառայութեան ինծի՝ որոշեալ գումար մը պիտի տան...։

— Եւ կը հաւատա՞ն, հարցուցի զարմացած։

— Իրենց վիճակին մէջ, ուր ա՛լ ամէն յոյս կտրած է, խեղճերը կը հաւատան և այդ յետին յոյսին կառչած՝ Թոյլ կուտան որ չուանը անցունեմ վզերնին ու թերեւս հանգիստ ու ապահով սրտով կը մեռնին։

Սայիտցի դահիճը, ինչպէս կը տեսնէք, բարի դահիճ մըն էր որ կ'ուզէր իր զոհերուն վերջին վայրկեանները անմեղ խաբեբայութեամբ մը ամոքել։

Նոյն միջոցին կախաղանը քակած և ձողերն ու փայտերը գետինը տարածած էին։

Այն տեղն տարօրինակ բան մը տեսանք։ Արաբ կիներ, որոնք հոն կը սպասէին, սկսան այդ ձողերուն վրայ ցատկոտել յիմարներու պէս։

Այդ տարօրինակ երեւոյթին պատճառը հարցուցի։

Ասոնք ամուլ կիներ են որոնք զաւակ ունենալու համար կախաղանի փայտին վրայէն կը ցատքեն, բացատրեց տեղացի մը։

Այդ նախապաշարումը այնքա՞ն արմատացած է եղեր արաբ կիներու մէջ որ նոյն իսկ հարուստ դասակարգի կիներ երկար ուղեւորութիւններ կ'ընեն եղեր կախաղանի փայտերուն վրայէն ցատքելու համար։

— Այստեղ գտնուող կիներուն մէջ կան որոնք Գահիրէէն մինչեւ հոս եկած են ասոր համար, բսաւ տեղացին։

Զարմանալի է որ Եւրոպացիներն ալ եւ մանաւանդ Ֆրանսացիք մեծ յարգ կուտան կախուած մարդու չըլսանին, իբրեւ բախտ եւ յաջողութիւն բերող հմայիկ մը։

Մահուան պատիժի այս տեսարանը հետեւեցայ օր ցաւալի հետեւանք մը ունեցաւ Ֆարաօքուրի մէջ։ Ձէլլահ 8—10 փոքր տղաք կը հաւաքուին, չուան մը կը ճարեն ու ծառի մը տակ երթալով կը փորձեն նախորդ օրուան ներկայացումը կրկնել։

Իրենցմէ մին դատապարտեալը կ'ըլլայ, ուրիշ մը դահիճը, ուրիշներ ոստիկան եւն.։ Տղեկը կը բերեն ծառին տակ որուն մէկ ճիւղէն կախած էին հանգուցեալ չուանը ու աթոռի մը վրայ հանելով՝ չուանը ճիւղը կ'անցունեն ու աթոռը կը քաշեն տակէն։ Ցետոյ տեսնելով որ անմեղ «դատապարտեալ»ը չուանին սեղմումէն խեղդումի ահռելի գալարումներու մատնուած է, կը սարսափին ու կը ձգեն կը փախչին ու խեղճ տղեկը կը մեռնի վայրկեան մը ետքը։

Այդ փոքրիկ ու անգիտակից ոճրագործները անպատիժ մնացին, քանի որ իրենցմէ ամէնէն մեծը հազիւ տասերեակ է եղեր։

*
* *

97ի Սեպտեմբերին վերջերը Արփիար Արփիարեան Եգիպտոս կուգար Լոնտոնէն։

Երբ իմացայ որ Ալեքսանդրիա հասեր է, իսկոյն մեկնեցայ Շարապատէն գինքը տեսնելու համար։

Պոլիսը ձգելէս ի վեր առաջին անգամն էր որ գինքը պիտի տեսնէի ու սիրտս ուրախութենէ կը արտփէր։ Ինչպէս ըսի, Արփիար միշտ իր նամակներուն մէջ դժգոհութիւն կը յայտնէր իր վիճակէն եւ կը փափաքէր թողուլ յեղափոխական չրջանակը, որուն մէջ բանտարկուած կը զգար ինքզինքը։

Ենթադրեցի որ Եգիպտոս հասնելէն ետքը, ուր կը գտնուէինք ես ու եղբայրը, Տիգրան Արփիարեան, ինչպէս նաեւ ուրիչ բարեկամներ, պիտի կրնայինք գիւրաւ գինքը քաշել հանել գործունէութենէն ասպարէզ մը, որ իրեն չէր յարմարեր բնաւ եւ որուն համար տարիէ մը ի վեր գրեթէ զղուանք կը յայտնէր։

Իրեն ապրուստ մը ապահովելու խնդիրը կար, բայց այդ ալ դժուար չէր թուեր։ Գահիրէի մէջ Յ. Ալփիար եւ Տիգրան Արփիարեան սկսած էին ՓԱՐՈՍԸ հրատարակել չաբաթը երեք անգամ որ հետզհետէ յաջողութիւն կը գտնէր եւ որ Արփիարի աշխատակցութեամբ, վճարեալ աշխատակցութեամբ անշուշտ, կըրնար աւելի փայլիլ։ Միւս կողմէ ՄԾԱԿ միշտ տարամադիր էր իր յօդուածները վճարելու։ Այս երկու զբաղումները կրնային իր ապրուստը համեստ կերպով ապահովել։ Ասոնցմէ զատ չատ հաւանական էր որ այցելու տոմարակալի մէկ երկու գործեր ալ գտնուէին։

Արփիար տակաւին Եգիպտոս չհասած Տիգրանը եւ ես ծրագրած էինք այս ամէնը եւ որոշած որ ամէն ձիգ

թափեցնք դինքը յեղափոխական չրջանակէն հեռացնելու համար։

Երբ Ալեքսանդրիա հասայ, Արփիար կայարանը արդէն ինծի կ'սպասէր. միասին դացինք ճաչելու բարեկամներու հետ և յետոյ առանձնացանք իր պանդոկին սենեակը։

Հազիւ թէ մեր կարգադրութիւններուն խօսքը բացի իր ապագային մասին, Արփիար դիս կեցուց։

— Պարապ տեղը մի՛ խօսիր, ըսաւ։

— Ինչո՞ւ համար։

— Որովհետեւ նոր որոշումներ տրուեցան, նոր ծրագիրներ պատրաստուեցան, նոր ուղղութեան պիտի ձեռնարկուի, ևլն. ևլն։

Եւ այն Արփիարը՝ որ դեռ քանի մը ամիս առաջ իր նամակներուն մէջ չլսուիլ յուսահատութեամբ մը կը խօսէր կուսակցական խնդիրներու մասին ու ժամ առաջ այն չրջանակէն բոլորովին քաշուելու կամքը յայտներ, հիմա խանդավառ յեղափոխական մը դարձած էր։

— Բայց դո՛ւն էիր որ այնքան դժգոհութիւն կը յայտնէիր թէ՛ ընկերներէդ, թէ՛ կուսակցական վիճակէն և թէ մանաւանդ քու ապրելակերպէդ։

— Այո՛, բայց հիմա ամէն բան կարգադրուեցաւ պատասխանեց, ալ դժգոհութեան պատճառ չմնաց, հիմա լրջօրէն գործի պիտի սկսինք...

— Ինչ գործ, հարցուցի թերահաւատ դէմքով մը։

Այն ատեն Արփիար հրաչալիքներու տօպրակը պարպեց։ Նախ՝ բացի ՀՆՋԱԿէն, որ կուսակցութեան պաշտօնական օրգանն էր որուն անունը վերջապէս յաջողած էին փակցնել թերթին ճակատը, Լոնտոնի մէջ պիտի հրատարակուէր կիսամսեայ գրական թերթ մը, որուն հսկողութեան գործը յանձն առած էր Լեւոն Բաչալեան, որ Բարիզէն Լոնտոն պիտի երթար հաստատուելու։ Ասկէ զատ Բարիզի մէջ ունեցած և կատարած անձերէ մասնախումբ մը կազմուած էր, որ պիտի օժանդակէր կուսակցութեան և ի հարկին մինչև յիսուն հազար ռսկի պիտի տրամադրէր։ Վերջապէս լուրջ միջոցներով ու երկարաչունչ չանքով դինեալ յեղափոխութիւն մը պիտի պատրաստուէր հայաչատ կեդրոնի մը մէջ։

Արփիար այնքա՛ն խանդավառօրէն այս ամէնքը կը պատմէր, այնքա՛ն համոզուած ու հաւատացած կ'երեւար որ անկարելի էր չհիանալ իր միամիտ ոգեւորութեանը վրայ։

Իսկոյն հասկցայ որ Տիգրանի ու մէկ քանի բարեկամներու հետ մեր ծրագրած խորհուրդները երբեք կամներու հետ մեր ծրագրած խորհուրդները երբեք կարելի չպիտի ըլլար գործադրել և Արփիար տուաւել քան երբեք պիտի մնար Հնչակեան յեղափոխական։

— Ուրեմն ինչո՞ւ եկար Եգիպտոս, հարցուցի։

— Որովհետեւ պատգամաւորական ժողովը այս անգամ Ալեքսանդրիոյ մէջ պիտի գումարուի, պատասխանեց։

Հետեւեալ օր միասին գացինք Գահիրէ, ուր մեզի դիմաւորելու եկած էին Տիգրան Արփիարեան, Սարգիս Սուքին, Սեդրակ Դաւիթեան, Յ. Ալփիար և ուրիշներ։

Ամէնքն ալ այդպէս կը կարծէին թէ Արփիար կուսակցութենէն բոլորովին հրաժարած կուգար Եգիպտոս, հոն հաստատուելու մտադրութեամբ։ Բայց առաջին վայրկեանէն Արփիար իրենց զգացուց թէ կը սխալէին։

Ինծի պէս անոնք ալ զարմանք յուսախափութեան մը մատնուեցան, մանաւանդ եղբայրը, Տիգրան որ ամէն կանչելնին կը գոյէր կամ հեռու կը փախչէր Արփիարին յեղափոխական զաւեշանքը չլսելու համար։

Նոյն թուականին չատ հաճելի էր Գահիրէի մեր

հայկական չրջանակը, զոր մէկ երկու ամիսը անգամ մը կ'երթայի վայելել՝ Շարապասէն՝ չաբաթի մը չափ։

Բացի վերը յիշած անձերէս, հոն հաստատուած էին նաև Պոլսեցի ուրիշ բարեկամներ, ինչպէս Ծանօթ ակնաբոյժ հանգուցեալ Տօքթ. Խմէրեանը, որ չատ զբաղարճախօս և բարեմիտ անձ մըն էր մտերմական չրջանակի մէջ, նաև Տօքթ. Եդուարդ Մասիսը ո՛չ նուազ հաճելի ընկերակցութեամբ։ Յետոյ ուրիշ մէկ քանիներ, որոնք առժամեայ կերպով Գահիրէ կը գտնուէին։

Ընդհանրապէս իրիկուններըը կը հաւաքուէինք Տօքթ. Խմէրեանի բնակարանը և յետոյ ամէնքս միասին կ'երթայինք ճաշելու։ Իսկ ճաշէն ետքը կ'երթայինք Պ. Էչքէճեանի տունը, որ Օրմանեան Սրբազանի քեռայրն է և Գահիրէի ամենէն հռչակաւոր լուսանկարիչը։

Սրփիարի չատ հաճելի էր այս բարեկամական չրջանակը, մանաւանդ Լոնտոնի առանձնութենէն ետքը։

— Ինքզինքս Պոլսոյ մէջ կ'զգամ կոր, կ'ըսէր յաճախ և ասիկա իրեն համար ճշմարիտ երանութիւն մըն էր, որովհետև միչտ Պոլիսը կ'երազէր։

Իր Եգիպտոս հասնելէն քիչ ետքը եկաւ ամիս մը ինձի հիւր մնաց Շարապասի ագարակը։

Հոն միևնոյն իրիկուն պտուղ ուտելով ժամանակ կ'անցընէր։

Սրփիար իր ամբողջ կեանքին մէջ եօթը մահացու մեղքերէն միայն ունեցած է միայն՝ այն է որկրամոլութիւնը։ Պտուղի ու անուչեղէնի համար հոգի կուտար, ինչպէս նաև ո և է համեղ կերակուր իրեն ճշմարիտ հաճոյք մը կը պատճառէր։

Պտուղը թէև առատօրէն կրնայինք հայթայթել ագարակին մէջ, սակայն անուչեղէն չունէինք։

Օր մը իրեն հաճոյք պատճառելու համար փորձեցի անուչեղէն մը պատրաստել։

Կարագ, չաքար, ալիւր, հաւկիթ իրար խառնեցի ու կրակին վրայ բաւական եփելէ ետքը, իբր թէ խմորը ուռեցնելու համար, վրան բաւական օղի լեցուցի, բայց կրակին ջերմութենէն օղին բռնկեցաւ և խմորին երեսը այրեց սեւցուց։

Կ'երեւակայէք որ այս պայմաններուն մէջ պատրաստած խմորեղէն մը ի՛նչ հաճոյք կրնայ պատճառել նոյն իսկ ո՛չ խստապահանջ քիմքերու։

Ես համը նայեցայ և տեսնելով որ խոհարարական տաղանդս բան մը չէր արժեր, հակառակ անկեղծ ջանքերուս և բարեկամեցողութեանս, ուզեցի թափել այդ անորակելի խառնուրդը, բայց Սրփիար զիս կեցուց սա տրամաբանութեամբ.

— Ասոր մէջ գէշ բան մը չի կայ, անտրատ կաթագ, չաքար, ալիւր և թարմ հաւկիթ, առանց Դաչնակական մը միջամտութեան, չէր կրնար անհաճոյ բան մը արտադրել։ Պահէ՛ այդ անուչեղէնը և ես կ'ուտեմ։

Եւ արդարև ըմբոչխնելով ճաշակեց, մինչեւ իրիկուն, այդ արտասովոր անուչեղէնը, միայն սա պիտողութիւնը ընելով.

— Եթէ մէջը քիչ մըն ալ պտուղ խառնէիր՝ հիանալի բան մը պիտի ըլլար։

Գիշերները միևնոյն սենեակը կը պառկէինք և առաջին անգամ ըլլալով նչմարեցի որ Սրփիար քունին մէջ, յաճախ բարձրաձայն կը խօսէր չատ յստակօրէն և միչտ ազգային խնդիրներն էին որ իր ուղեղը կը չարչարէին նոյն իսկ քնացած ատենը։

— Ներսէս Պատրիարքը, Պերլինի Վեհաժողովէն առաջ, արդէն օր մը ըսաւ որ...

— Խրմեան, Լոնտոնի մէջ, Սալըզպըրիին ըսած է որ...

Եւայլն, եւայլն. ասոնք էին իր գիւղերային զառանցանքները, որոնք չատ տարբերութիւն չունէին ցերեկուաններէն։

Արփիարէն զատ, Շարապասի ազարակը, ամիսի մը չափ հիւրընկալեցի նաև պատուելի Նշան Քէչիչեանը, որ ինքն ալ Աթէնքը Թողած՝ Գահիրէ եկեր հաստատուեր էր եկեղեցեան անուն Հնչակեան գործիչի մը քով, որ հացագործութիւն կ'ընէր։

Ես՛ղճ պատուելին հետզհետէ կը տկարանար և կը զգար որ մահը մօտ էր։ Ինչպէս ըսի արդէն՝ յոգեփոխական փայլուն և ճշմարիտ գործունէութիւն մը ունեցած էր՝ գործակցելով Գալուստ Արխանեանի հրատարակութեան։ Ցեղոյ խնամքը հալածուած ու ցրուած էր, պատուելին յաջողած էր փախչիլ արկածալից դէպքերէ ետքը, մինչ Արխանեան ձերբակալուած ու երշնկայի բանտը նետուած էր, ուր կը մնար մինչև այդ օր, և ասիկա պատուելիին սրտին համար անբուժելի խոց մըն էր, որովհետեւ պաշտումի հասնող հիացում մը ունէր իր վաղեմի գինակցին համար։

Ագարակ գտնուած միջոցին գինքը ստիպեցի իր յիշատակները գրի առնելու, ինչ որ դժուարաւ յանձն առաւ ընել և գրեթէ ամիս մը այդ եղաւ իր զբաղմունքը Շարապասի մէջ։ Ցեղոյ իր ժառանգութեան ետքը որ քանի մը ամիս վերջը տեղի ունեցաւ, այդ ձեռագիր տետրակները յանձնուեցան Արփիարին, որ զանոնք սրբագրելէ ու կարգի դնելէ ետքը, «Նոր Կեանք»ի մէջ հրատարակեց, մաս առ մաս, ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԷՋԵՐ՝ հրոսակի մը յիշատակներուն կրկնակ վերնագիրով։

Ես՛ղճ պատուելին իր կեանքի վերջին ամիսներուն

մէջ դառն յուսախաբութիւն մը ունեցաւ որ թերեւս փութացուց իր մահը։

Օր մը, երբ Ալեքսանդրիա կը դանուէի, լուր մը տարածուեցաւ Մէնչիկի հրապարակը.

— Գալուստ Արխանեանը եկեր է։

Գալուստ Արխանեան՝ այն ազնիւ Արմատացի եւրիատասարդը որ իր հարստութիւնն ու կեանքը զոհած էր ազատութեան համար և տարիներով բանտի մէջ տառապած։

Լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի Գահիրէ, ուրկէ պատուելին կը վազէ կուգայ Ալեքսանդրիա։

Արփիար իր «Օրուան Կեանք»երէն մէկուն մէջ չատ սրտայոյզ կերպով պատմած է այս դէպքը։

Պատուելին հազիւ կայարանէն դուրս ցատքած՝ դէմը ելլող Հայուն կը հարցնէ դողդողացող ձայնով մը.

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է իմ Արխանեանը։

— Հոս է, չի՛ փախչիր, քիչ մը չունչ առ, ատ ինչ գոյն է, մեղք ես։

«Մե՞ղք էր, ո՜հ ամէն մէկ րոպէն որ կ'ուշացնէր գինքը Արխանեանին գիրկը նետուելէ, բան մը կը պակսեցնէր իր կեանքէն։

«Մէկ հողի զաւակ, մէկ սրտով կռուեր էին Արմատանի լեռներուն վրայ ձեռք ձեռքի տուած լուսաղբարներ, մէկտեղ վազեր էին համբուրելու կրակին լոյսը, որ գերեզմանէն հայրենիքի Ցարութիւնը պիտի աւետէր»։

Ու պատուելին՝ խելայեղ՝ կը վազէ Արխանեանը տեսնելու։

Խարխափելով վեր ելած էր խանի մը սանդուխներէն, մտնելով մութ սենեակ մը։

— «Հոգիս, Գալուստ» կանչած էր։

— Հոս եմ, պատասխանած էր տկար ձայն մը։

Դէպի ձայնը երթալով գրկերուն մէջ սղմած էր իր Գալուստը, ջղային գրդռումի դիւամոլ ուժովը ու գըրկախառն վար կ'իջնէին։

— Մ'ախ, որքա՜ն նիհարցեր ես, աղբարս, բայց քաշածներդ Աստուած գիտէ...։

Ու երբ դուռը կը հասնին, լոյսին մէջ կը սարսռայ պատուելին։

Արխանեանը չէր։

Ու խեղճը՝ սրտաբեկ, յուսահատ, ընկճուած ու ա՛լ աւելի քայքայուած, եկաւ մեզ գտաւ Մէնչիկի հրապարակը ու պատմեց գլխուն եկածը։

— Ա՛խ, աս ի՛նչ խըղճահարութիւն էր ինծի ըրին, լմնցաւ, պիտի չապրիմ... ան չէր։

Ու հեծկլտալ սկսաւ։

Ջինքը հանդարտեցուցինք, ջանացինք մխիթարել։ Մենք ալ խաբուած էինք արդարեւ, բայց ո՛ւր մերին խաբուիլը, ո՛ւր իրեն յուսախաբութիւնը։

Ու պատուելին իր յուսախաբութեան մէջ մեզքցաւ կեղծ Գալուստն ալ։

— Անոր ալ մեղք եղաւ, ըսաւ և պատմութիւնը պատմեց.

Անօթի ծարաւ Ալեքսանդրիա կը նետուի այդ Գալուստը ու կը դիմէ Հայերու օթէլ մը, քիչ մը կեբակուր խնդրելով, անունը կը հարցնեն.

— Գալուստ կը պատասխանէ։

— Ի՞նչ ընէի, ըսած է խեղճ մարդը պատուելիին, անունս Գալուստ է, ուրի՞շ անուն մը տայի, մէյ մըն ալ տեսայ որ եառնէն Արխանեանց մըն ալ թախիծ ըրին, չհասկցայ ինչո՞ւ համար։ «Պարոն Արխանեանց վար», ըսելով ինծի ձեռքէ ձեռք կը քաշեն։ Սենեակ կուտան, վերակուր կուտան, պատիւ կ'ընեն։

— «Մեր ընկերը», կ'անուանեն ինծի երբ ուրիշին ներկայացնեն։ Չեմ գիտեր ի՞նչ է գործերնիս որ ինծի ալ ընկեր կ'ըսեն։ Մարդ մը եկաւ անունը տուաւ, չճանչցայ, արդէն մէկը չեմ ճանչնար, «որ մենք հերոս» ըսելով ձեռք երկնցուց։ Ինչ որ է, կ'երեւայ թէ Աստուած վրաս զթաց ու ալ նեղութիւններուս վերջ պիտի տայ, կ'ըսէի ինքնիրենս, երբ դուն վրայ հասար։ Ի՞նչ ընեմ, ես ի՞նչ ըրի։

Ու պատուելին հառաչելով կ'ըսէր.

— Մ'ախ, կարծեցի թէ կարօտս պիտի առնեմ։ Հիմա աւելի չատցաւ, ա՛լ չպիտի դիմանամ։ Այն ուրախութենէս ետքը՝ երբ Գալուստին կեղծ ըլլալը իմացայ, սրտէս բան մը բրդաւ։

Եւ իրա՛ւ ալ խեղճ պատուելին արդէն մաշած քիչ ետքը մեռաւ։

* * *

Այս կեղծ հերոսը բացառութիւն մը չէր Եգիպտոսի համար։ Այդ թուականին գրեթէ ամէն ամիս քանի մը հատ այդ տեսակ հերոսներ կ'իյնային Ալեքսանդրիոյ քարափը, որոնք միշտ ոգեւորութեամբ կ'ողջունուէին միամիտներուն կողմէ։ Անոնք սակայն ճշմարիտ խաբեբաներ էին, որոնք կ'ուզէին չահագործել ժողովրդային խանդավառութիւնը։

Ամէնէն չատ իրը թէ պանքան մանող կեղծ հերոսներ կ'ունենայինք։

Բարեկամ մը, ցուցակի մը մէջը անունով ու թուականով նշանակած էր բոլոր այն հերոսները որոնք ինքզինքին ներկայացուցած էին իբրեւ Օսմանեան Պանքան մանողներէն մէկը։ Երկու տարուան մէջ առնց թիւը երկու հարիւրը անցած էր։

Ցետոյ ունեցանք նաեւ մէկ քանի կեղծ Մինաս

Օղլուներ, այն քաջարի հրոսապետը որ այնքա՛ն չա-
հատակութիւններ գործած է Սամսոնի և Սեբաստիայի
մէջեւ և հայկական կեանքեր փրկած՝ ահ ու սոսկաի
ազդելով վայրագ աւազակներուս:

Մէկոց մը նոյնիսկ երկու Մինաս Օղլու ունեցանք
Ալեքսանդրիոյ մէջ, ուրիշ մէկ քանի կեղծ Մինաս
Օղլուներէ ետքը:

Երկուքն ալ իրենց հարազատութեան վրայ կը
պնդէին ու փոխադարձաբար զիրար կ'ամբաստանէին
իբր խաբեբայ:

Որո՞ւ հաւատալ, «զո՞րն առնել և զորն թողուլ»:

Շատեր երկուքն ալ կը մերժէին իբրեւ անվաւեր
բայց ուրիշներ, երկու խումբի բաժնուած, իր Հաճի
Մինաս Օղլուի հարազատութեան վրայ կը պնդէր. այս
հակառակամարտ կիրքերէն ընականաբար կ'օգտուէին
երկու խաչագողները, որոնք ամէն տեսակ օգնութիւն
կը գտնէին իրենց մոլեռանդ կուսակիցներուն կողմէ:

Այդ մէկոցին սակայն վրայ հասաւ բո՛ւն իսկ հա-
րազատ Հաճի Մինաս Օղլուն, յանձնարարագրով, պաշ-
տօնական վաւերաթղթերով, և վերջ դրաւ կատակեր-
գութեան մը որ ա՛լ միօրինակ դառնալ կը սկսէր:

Բո՛ւն Մինաս Օղլուն, որուն հետ ծանօթանալու
հաճոյքը ունեցայ, երկայնահասակ, նիհար, կորովի
դիմագիծերով, համեստ ու պատուական անձ մըն էր:

Հակառակ կեղծերուն՝ որոնք իրենց երեւակայա-
կան քաջագործութիւնները կը պատմէին առատաբնէ
մինչեւ իրիկուն, սրճարաններու անկիւնը, Մինաս Օղ-
լու երբէք չէր սիրեր իր ըրածներուն վրայ խօսիլ, հա-
կառակ զինքը խօսեցնելու համար ըրած մեր ջանքե-
րուն: Ճշմարիտ հերոսի մը պէս՝ այդ մարդը դրեթէ
խօսիլ չէր գիտեր և կարծես արհամարհանք մը ունէր
խօսքին դէմ:

Նահե չափազանց մեծանձն էր: Բաւական ատեն
Ալեքսանդրիա մնաց առանց իր նիւթական վիճակին
վրայ տեղեկութիւն տալու և մենք ամէնքս այնպէս կը
կարծէինք թէ ապրուստի միջոցներ ունէր: Յետոյ դիպ-
ուածով լսեցինք թէ մարդը անօթի է եղեր գրեթէ ու
այն ատեն յիշեցինք թէ ո՛չ օր, օր մը ճաշարանի մէջ
անոր կերակուր ուտելը տեսած էր:

Նկղեցիչն ուզեցին իրեն նիւթական օգնութիւն
մը ընել, մերժեց:

— Եթէ գործ մը գտնէք՝ կ'աշխատիմ, բսած էր:

Յետոյ, Հայկ էֆէնտի Էքիզեանի Գահիրէի մօտերը
ունեցած մէկ ագարակին պահապան կարգուեցաւ ու
հոն գնաց՝ ուր բաւական ժամանակ մնաց կարծեմ.

*
* *

Արփիարեան տակաւին Եգիպտոս էր երբ ՆՈՐ
ԿԵԱՆՔի առաջին թիւը հրատարակուեցաւ Լոնտոն
1898 Յունուար մէկին, Լեւոն Բաչալեանի հսկողու-
թեան տակ, որ յատկապէս Բարիզէն Լոնտոն եկած
հաստատուած էր՝ այդ հրատարակութեան հոգը ստանձ-
նելու համար:

Այս առաջին թիւին մէջ կ'երեւային Արշակ Զօ-
պանեան՝ իր Մայր Հայաստանի ուղղուած օրօրովը,
Արփիարեան՝ որ իր «Ժամանակակից պատմութեան
էջեր»ը կը սկսէր, ես՝ իմ Արիւնոտ Ցիչատակներ»ովս
և Վահրամ Ծածկանունով և վերջապէս Լեւոն Բա-
չալեան (Լ. Զարթուխեան ծածկանունով) իր մէկ ան-
կորնչելի հրաչակերտովը՝ Կաղանդ վերնագրով:

«Նոր Կեանք»առաջին թիւէն իսկ խանդավառ ըն-
դունելութիւն մը գտաւ արտասահմանի հայութեան
մէջ: Պոլսոյ «Հայրենիք»ն էր այն որ կը վերածնէր
առանց Շահնազարի:

Արփիարի ուրախութիւնը չափ չունէր, իր երազները մին էր որ վերջապէս կ'իրականանար, երեք գլխաւոր նպատակներէն մին, որոնց համար կապուած մնացած էր Հնչակեան կուսակցութեան մէջ։

Եգիպտոսի հայութիւնը մանաւանդ չերմ ընդունելութիւն մը ըրաւ այս ազգային, դրական և քաղաքական հանդէսին և կարճեմ քանի մը թիւ լոյս տեսնել հաքը, Գահիրէի ու Ալեքսանդրիոյ մէջ, «Նոր կեանք»ի բաժանորդներուն թիւը երեք հարիւրը անցաւ, ինչ որ պատկառելի բան մըն էր հայկական հրատարակութեան մը համար։

Բայց ահա՝ օր մը ամբողջ Ալեքսանդրիոյ հայ գաղութը յուզուեցաւ, ալեկոծուեցաւ։ անօրինակ տագնապի մը մատնուեցաւ «Նոր կեանք»ի համար։

Ի՞նչ էր պատահած։

Իր Հոկտեմբեր մէկի թիւով սկսած էր վէպ մը «Մարտիկ աղա» համեստ խորագրով, որուն ներքեւ իբրեւ հեղինակի անուն կ'երեւար Պարոյր սեորագրութիւնը։

Առաջին թիւը իրրեւ գրական գեղեցիկ էջ մը հաճոյքով կարդացուեցաւ և չատեր հետաքրքրուեցան իմանալու համար թէ ո՞ր ծանօթ գրիչը ծածկուած էր այդ Պարոյր անունին տակ։

Նոյնիսկ Արփիար ու ես չէինք գիտեր ո՛վ ըլլալը որովհետեւ գրութիւնը ուղղակի Լոնտոն՝ Բալաեանին ղրկուած էր։ եւ սակայն սկսնակի մը գրութիւնը չէր ապահովաբար։

— Տիգրան Կամսարականը ըլլալու է... չէ՛ անպատճառ Արփիարն է գրողը... Թերեւս Օտեանն է...

Վերջապէս ամէն մարդ ենթադրութիւններու մէջ կը մոլորուէր։

Քանի մը թիւ հաքը՝ վէպը կը ներկայացնէր Ա-

լեքսանդրիոյ մէջ հայկական սալօն մը ուր կ'երեւային գաղթականութեան չատ մը ծանօթ դէմքերը ամենաճըշգրիտ՝ և սակայն գերազանցօրէն ծաղրանկարուած դիծերով, կին, էրիկմարդ և ո՛չ մէկուն խնայուած էր, ամէնքը հո՛ն իրենց ծիծաղելի կողմերուն բռվանդակ մերկութեամբը կ'երեւային։ Իրենց դէմքը, մարմինը, խօսուածքը, հագուստը, ամէն ինչ մէջտեղ հանուած էր անպատկառ չարաճճիութեամբ մը։

Տեսէ՛ք, օրինակի համար, մէկ քանի խիստ ծանօթ ջոջեր ինչպէ՞ս նկարագրուած են.

«Պալսեզի հարուստ վաճառական Սարգիս էֆ. Խապառաճեան և իր կինը։ Շատ յարմար լծուած զոյգ մը։ Մարդը կարճահասակ, գիրուկ, խաշոր լեռնուտ գլուխ մը, ժայռի պէս յամառ ճակատ, հաստ իյնող պեխեր, կախուող կոր քիթ, խռպոտ, պարարտ ձայնին ելեւէջներուն, մարմնին չարժուձեւերուն՝ ձեւերուն մէջ՝ ոգեշնչող կենդանիներու դանդաղութենէն, կոչտութենէն, պինդ գլխութենէն բան մը։ Արդէն գլուխը մըխրճած իր լայն ու ծայրացից ուսերուն մէջտեղ, յիշեցնելով եզի մը գլուխը՝ յամբերեր իր լուծին առաջ, որուն իր ուսերը չրջագիծը կը ձեւացնեն։

«Իր քովը տոտոզուած է կինը, նմանապէս գէր, պայթող թյաերով, կրկնակ ծնօտով, յոյր ծծերը մսէ ծրարներու պէս նստած ուռած փորին վրայ, ու ձեռքերը կուրծքին վրայ ծալլուած։ Իր ձեւերը, չեչոը, տեսակ մը գոռոզութիւն, եսեմութիւն ունին, ու չըրթունքներուն քովերը արհամարհոտ ծալքեր՝ երբ խօսի։ Միշտ իր վրայ, տանը վրայ, հարեւանց մէկուն մը հետ ամուսնացած աղքատ դաստակարգի աղջկան մը չես պարծենկոտութիւնովը, մեծ քիթութիւնովը մեծցնող կին մը։»

Ցետոյ ուրիշ նկար մը, Գաֆաֆեան և իր կինը.

«Գէր մըն ալ ան։ Արջի ու խոզի խառնուրդ մը։ Էն ցայտող բանը իր մէջ իր գլուխն է, ահագին բազմահատոր գլուխ մը, խոշոր ձմեռուկի մը ձեւով, գրեթէ առանց վզի փակցուած կարճոտն պատկառելի մարմնի մը, տակառաձեւ ցցուած փորով մը բեռնաւորուած։ Ինծուձէ յօնքեր, մացառուտ պեխեր, լայնչի, մեծ փոր քիթ մը, խոշոր աչքեր ուռած, ցցուած ակնագունտերով, ահագին խոշոչմներով խորխորատուած դէմք մը, ձայնը աստղ համեմատ։ Կինը իրմէ միայն անունը ունի։ Ծանր, կոշտ, լայն փոր բաներուն այդ դէղը ամուսնացած է չիղերու նիհար ծրարի մը, կինկան պչրող մարմինի մը հետ, քիչ մը անցած գեղեցկութիւնով, անհանդարտ, ախոյժ, որ կը սրնդէ ու կայծուրռայ այդ խոշոր թմրուկին, այդ գոմէշին քով։»

Ու այս ձեւով, մէկիկ մէկիկ, Պարոյր անողոք երգիծանքով մը կը նկարագրէ Ալեքսանդրիոյ Հայ ծաննօթ տիպարները։

Թէև անուններուն չարափոխուած՝ բայց նկարը այնքա՜ն ճիշտ է որ կարելի չէ սխալիլ, և ո՛չ ոք կրնայ պնդել թէ ինք չէ ակնարկուած անձը։

Ահռելի փոթորիկ մըն էր փրթաւ քաղաքին մէջ։ Տուները, սրճարանները, զբօսավայրերը, ամէն մարդ Մարիկ աղայով կը զբաղէր։ Անոնք որ տակաւին վէպին մէջ չէին երեւցած՝ սրտատրոփ անձկութեամբ կը սպասէին իրենց կարգին. արդէն իսկ ծաղրուածներուն կը ջանային իրենք զիրենք մխիթարել ըսելով.

— Մենք մեր կարգը անցուցինք։

Եւ սակայն և ո՛չ մէկը կը ներէր Պարոյրին՝ որուն ո՛վ ըլլալը սակայն չէին գիտեր։

Այդ յուզումին առեւն էր երբ օր մը Շարապասէն Ալեքսանդրիա գացի ուր կը գտնուէր Արփիար որ կը պատրաստուէր վերադառնալ Լոնտոն։

Խեղճը փորձանքի հանդիպած էր Մարիկ աղային պատճառաւ։

Լեւոն Բաշալեան գաղտնաբար Արփիարի իմացուցած էր Պարոյրին ո՛վ ըլլալը, սակայն պատուիրելով որ ինէ զատ և ո՛չ մէկուն յայտնէ։ Միւս կողմէ՝ Լեւոն Մկրտիչեան, իբրև Հնչակեան պետերէն մին, դիմում էր Լոնտոն հեղինակին իսկական անունը իմանալու համար, սակայն Բաշալեան մերժած էր յայտնելու։ Մը-կըրտիչեան պահանջած էր որ վէպին հրատարակութիւնը դադրեցնեն, Արփիար և Բաշալեան ընդդիմացած էին ասոր։ Մկրտիչեան հեռագրով հրահանգ տուած էր դարձեալ վէպը դադրեցնելու, սակայն չարունակուած էր։ Ասոր վրայ Մկրտիչեան սպառնացեր էր հրաժարելու և կուսակցութենէն քաշուելու։

Ամենէն զուարճալին այն էր որ վէպին հերոսը՝ Սուրեան՝ որ իրրև Դաշնակցական ներկայացուցած է՝ Հնչակեան ծանօթ գործիչ մըն էր։ Այս ալ ո՛չ նուազ գայթակղութիւն կը պատճառէր խնդրին տեղեակ կուսակցականներուն մէջ։

Ինչպէս ըսի՝ երբ Ալեքսանդրիա գացի ամբողջ Հայերը այս իրարանցումին մէջ էին։ Մազ մնացեր էր որ Ց. Ալփիար ծեծ մը ուտէր, որովհետև տեղ մը անխոհեմութեամբ յայտարարեր էր թէ՝

— Ասանկ վէպ մը ես միայն կրնամ գրել, ինչ որ թերեւս չափազանց ինքնագովութիւն էր իրեն համար։

Հոն հասնելուս հետեւեալ օրը Արփիար խորհրդաւոր չեչոով մը ըսաւ ինծի, երբ Մէնչիկի հրապարակը նստած էինք։

— Եկուր քեզ պարոյրին տանիմ։

— Ո՞ւր է որ։

— Տեղ մը մեզի կը սպասէ կոր, քեզի հետ ծա-

նօթանալ ուզեց, միայն թէ խօսք պիտի տաս որ մէկու մը չպիտի յայտնես իր անունը։

Խոստացայ և միասին ուղղուեցանք Շէրիֆ փաշա փողոցը. յետոյ կողմնակի փողոց մը մտանք և կանգ առինք «Զօլա» կոչուած չաքարավաճառի մը խանութին առջև։

(Արփիարեան սովորութիւն ունէր միշտ իր ժամադրութիւնները չաքարավաճառներու խանութը տալու)։

Ներս մտանք և տեսանք որ անկիւն մը նիհար ու ժժգոյն աղայ մը նստած է.

— Ահաւասիկ Պարոյրը, ըսաւ Արփիար։

— Բայց բուն անո՞ւնը։

Միքայէլ Կիւրճեան։

Նստեցանք և սկսանք իրարու հետ տեսակցիլ։ Առաջին վայրկեանէն ջերմ համակրութիւն մը զգացինք փոխադարձաբար, իրարու հանդէպ, համակրութիւն մը որ յետոյ, կամաց կամաց, հաստատուն ու բարեկամական անխառն սիրոյ մը փոխուեցաւ։

Ինչպէս վերը ըսի՝ Կիւրճեան այդ թուականին նիհար ու ժժգոյն աղայ մըն էր որ թոքախտաւորի տպաւորութիւն կը գործէր տեսնողին վրայ։

Ինք Մարսիկ Աղայեան մէջ ինքզինքն ալ նկարագրած է։

Ահաւասիկ այդ ինքնապատկերը.

«... Կար նաև 19—20 տարեկան երիտասարդ մը, ժժգոյն, նիհար, սմքած, սատկած երեւոյթով, երկայն սուր քիթ մը ունէր, ոլոր մոլոր բուանոց նորածիլ պեխեր, մօրուքի կասկած մը թուչին ծայրը մրոտող, թաւ տգեղ յօնքեր՝ մարած մարմրած աչքերուն վրայ։ Մինակ կամ ընկերներու հետ, երկինք նայելով կամ ձեռքը ունեցած մէկ գրքին վրայ, աս աղան իր մտա-

հոգ սիլուէթը կը պատցնէր ամբոխին մէջէն, ակնարկը տարտամ, քալուածքը փլփլող, անցօղուն։ Հակառակ աս բաներուն՝ կրցեր էր աղուոր պաշտօն մը ձեռք ձգել պետական պաշտօնատան մը մէջ, իմ մեծ ապշութիւն չատերու որոնց համար իր սերսեմութիւնը վաւերական էր։ Անունն էր Փուրչեան, չատ լաւ պատկերացնող իր անձը ու նկարագիրը։»

Անոնք որ կատղած էին «Նոր կեանք»ի Պարոյրին դէմ այս տողերը կարդալով ու Փուրչեանի մէջ ճանչնալով Միքայէլ Կիւրճեանը, սրտմտած կ'ըսէին իրարու։

— Անպիտանը, այս խե՛ղճ Միքայէլէն ի՞նչ կ'ուզէ, հանդարտ, խելօք տղայ մը որ մէկու մը սիրտը կոտրել չուզեր...։

Եւ սակայն այս վէպին յարուցած գայթակղութիւնը այնքա՜ն մեծ էր որ ի վերջոյ «Նոր կեանք» ըստիպուեցաւ գայն կարճ կապել, ամբողջ գլուխներ կրճատելով, այնպէս որ հազիւ թէ կէսը հրատարակուած է։ Եւ այդ պակասաւոր վիճակին մէջն էր որ Ամերիկայի «Աղգ»ը գայն քաղի մը տարի առաջ արտատպեց։

Լոնտոն գտնուած միջոցիս, երբ սրտերնիս նեղսնար գիշերները, Լեւոն Բաչալեանի հետ կը հանէինք Մարսիկ աղայի անտիպ մնացած ձեռագիրները, և գոնէ կարդալով հաճելի ժամանց մը կ'ընծայէինք մեզի։

Տարիներ անցնելէն ետքն ալ Պարոյրի դէմ գրգռումը չանցաւ Ադեքսանդրիոյ հայ գաղութին մէջ, և ի վերջոյ, երբ իմացուեցաւ անոր իսկական անունը, ճչմարիտ հալածանք մը սկսաւ Միքայէլ Կիւրճեանի դէմ, այն աստիճան որ խեղճը, քաղաքին մէջ հանգիստ ապրելու համար, ստիպուեցաւ հրապարակաւ յայտարարել թէ «Մարսիկ Աղան գրելով գրական նախատ մը ընել ուզած էր որուն համար կը զղջար»։

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Ճանկիւլեան Եգիպտոսի մէջ.— Ձեռէ ձեռ կը յափշտակուի.— Դիմակաւորները.— Միջադէպ մը.— Բանտարկութիւն եւ տուգանք.— Պաշտամաւորական ժողովին որոշումները.— Տիգրան Արփիարեանի հայրենաբաղձութիւնը.— Պոլիս կը վերադառնայ.— Կալաթայի ատեարակը եւ արեւելեան խնդիրը.— Տիգրան Երկար Եգիպտոսի մէջ.— Խաժակ.— Կուճծիկ.— Աբեղա.— Մեկնում Եգիպտոսեն.— Յուսահատ Իտալացին.— Մկրտիչ Փորթուգալեան.

Նոյն միջոցներուն էր որ Պ. Յարութիւն Ճանկիւլեան Ազիայի բերդարդել բանտարկութենէն ելլելով Ալեքսանդրիա ապաստանեցաւ։

Իր գալուստը բնականաբար յուզում յառաջ բերաւ, յեղափոխականներուն մէջ։

— Ճանկիւլեանը Ազիայէն եկեր է...։

Անոնք որ նոր սերունդի յեղափոխականներ էին հետաքրքիր կը հարցնէին.

— Ո՞վ է Ճանկիւլեանը։

Ու հինները կը պատմէին ու կը բացատրէին որ Ճանկիւլեան Անդրանիկ յեղափոխական գործիչ մըն էր որ մասնակցած էր Գում-Գաբուի Պատրիարքարանի ցոյցին, յեղափոխական անդրանիկ ցոյցը Կ. Պոլսոյ մէջ, թէ Ապտիւլ Համիտի պատկերը ջախջախած էր ոտքին տակ, թէ Աչըքեան Պատրիարքը կառքը դնելով ուզած էր պալատ տանիլ և թէ՝ վերջապէս՝ ձերբակալութեան դատապարտուած էր ու յետոյ մահուան պատիժը փոխուած էր ցկեանս բանտարկութեան։

Բոլոր ատենք բաւ էին անշուշտ հերոսամօլները իսադավառելու և չատերը բոլորելու ապաստանելին չուրջը։

Ու պայքար մը կը մղուէր իր բոլորտիքը Հնչակեաններու և Դաշնակցականներու միջեւ, նորեկ հերոսը իւրացնելու, իրենց սեփականելու համար։ Ճանկիւլեան նախկին Հնչակեան մըն էր, բայց ասիկա պատճառ մը չէր որ այժմ ալ Հնչակեան մնացած ըլլար և յաճախ տեսնուած էր բանտի մէջ տեղի ունեցած դարձեր։ Բանտ մտնող Հնչակեան մը անկէ դուրս ելած էր իբրև թունդ Դաշնակցական և փոխադարձաբար։

Ասոր համար ահա՛ յեղափոխական ընդդիմամարտ սիրտերը անձկութեամբ կը տրոփէին հասկնալու համար թէ նոր հերոսը ո՞վ պիտի ընդունէր և ո՞վ պիտի մերժէր։

Վերջապէս Լեւոն Մկրտիչեան, Միհրան Տամատեան և ուրիշ Հնչակեան կարեւոր գործիչներ յայտնեցան Ճանկիւլեանը իրենց կողմը չգրաւելու։

Եւ այս չարքանակը պանծացնելու համար բանասիրութիւններ կազմակերպուեցան Լեւոն Մկրտիչեանի նախաձեռնութեամբ, որոնց մէջ Ճանկիւլեանը կը ներկայացուէր հանրութեան և ուր Պ. Յարութիւն Ճանկիւլեանն ալ ինքզինքը կը ներկայացնէր այն ինքնայատուկ պերճախօսութեամբ որուն նմոյշները, այժմ ալ աստն աստն կը տեսնենք Ազգային ժողովին մէջ ուր նախկին յեղափոխականը իր ծննդավայրը կը ներկայացնէ խիստ բնորոշ կերպով։

Բայց, ափսո՛ս, Ճանկիւլեանի Հնչակեանութիւնը երկար չտեւեց և օր մըն ալ իմացանք որ Դաշնակ-

ցականներուն ճանկը ինկեր է մեր Պապա Գասպարի, կամ ինչպէս զինքը կը կոչէինք Եգիպտոս Պարոն Պապեանցի և կամ ինչպէս հիմա զինքը կը կոչեն հոս Պ. Յաժակի անխոնջ ջանքերովը։

Պ. Ճանկիւլեան գոհ չեղաւ միայն լուիկ մինչիկ Դաշնակցութեան յարելով՝ այլ պարսաւագիր մըն ալ հրատարակեց ԴԻՄԱԿԱՒՈՐՆԵՐԸ անուն, որուն մէջ բուռն յարձակումներ կ'ընէր բոլոր այն Հնչակեան գործիչներուն դէմ որոնք իր քանոը գտնուած միջոցին կուսակցութիւնը վարած էին և որոնց արարքները ինք յետոյ բերնէ բերան իմացած էր զանազան աղբիւրներէ։ Այդ տետրակը ճշմարտութիւններ պարունակելով հանդերձ կարգ մը անհիմն ամբաստանութիւններ ալ կ'ընէր, անշուշտ գոհ երթալով իր դիւրահաւանութեան, որովհետեւ Ճանկիւլեան անկեղծ նկարագրի տէր մէկը կը թուէր ըլլալ այն ատեն։

Այդ տետրակէն հատ մըն ալ իմ ձեռքս անցաւ Ալեքսանդրիա գտնուած միջոցիս և սկսայ հետաքրքրութեամբ կարդալ,—այն ատեն այս տեսակ ապուշ բաներ կ'ընէի,—տեսայ որ Ճանկիւլեան իր կարգ մը յայտնուն ամբաստանութիւններուն մէջ եղբօրս մասին ալ կարգ մը ցնորական բաներ գրած էր։

Որովհետեւ մօտէն տեղեակ էի թէ ի՛նչ պարագաներու մէջ եղբայրս Պոլսէն փախաւ, չկրցայ պաղարիւնութեամբ կարդալ այդ խեղաթիւրումները։

Իրիկունը գացի ճաշելու ծովեզերեայ ճաշարան մը զոր կը բանեցնէին երկու յեղափոխական գործիչներ, Անտոն Ռչտունի և ընկեր Վահագն, որուն պատրաստած ձէթով պատինճանի ձուլմանները համբաւաւոր էին որկրամոլներու չրջանակին մէջ։

Ռչտունիին ըսի որ պիտի երթամ բացատրութիւն պահանջեմ ԴԻՄԱԿԱՒՈՐՆԵՐուն մէջ եղբօրս մասին

գրուածներուն համար։

— Կարեւորութիւն մի տար, խորհուրդ տուաւ Ռչտունի, ինծի համար ալ բաներ մը գրած է, բայց ես...

Եւ պարոն Անտոն Ռչտունի իրեն յատուկ հանգամանքութիւն մը գործածեց այդ տեղ, զոր գրական ամօթխածութիւնը թոյլ չի տար ինձ հոս կրկնելու։

Ափսոս որ չհետեւեցայ այդ իմաստուն խորհուրդին և երբ ճաշարանէն ելլելով Մինչիւէի հրապարակը տեսայ Պ. Ճանկիւլեանը որ սեղանի մը քով նստած էր և որ ինծի ցոյց տուին, որովհետեւ զինքը տակաւին չէի տեսած, քովը մօտեցայ և անունս տալէ ետքը, ըսի.

— Պարոն Ճանկիւլեան, կարդացի ձեր «Դիմակաւորները», որոնց մէջ եղբօրս մասին ալ կարգ մը ամբաստանութիւններ կան. կարդացի նաեւ ձեր յառաջաբանը, որուն մէջ կ'ըսէք թէ ձեր գրքոյկին մէջ եղած բոլոր ամբաստանութիւնները, եթէ հարկ ըլլայ պատրաստ է գրաւոր կամ բերանացի ապացուցանելու։ Արդ, կը խնդրեմ որ ապացոյցները տաք ինծի։

— Ես բանտն էի և բանէ մը տեղեկութիւն չունէի, պատասխանեց Ճանկիւլեան, երբ բանտէն ելայ մեր ընկերները չատ բաներ պատմեցին ինծի և ես ալ անոնցմէ լսելով գրեցի։

— Ո՞ր ընկերը պատմեց եղբօրս մասին ձեր գրածները, հարցուցի։

Ճանկիւլեան անուն մը տուաւ զոր չեմ յիշեր, Մարկոս կամ Գրիգոր և աւելցուց։

— Նա՛ ասաց.

— Հո՞ս է այն մարդը։

— Ո՛չ մեկնեցաւ, Ռուսաստան գնաց։

— Ա՞յդ է ձեր բոլոր ապացոյցը։

— Այո՛։

— Ուրեմն ահա այդ ապացոյցին պատասխանը։

Եւ ձեռքս վեր վերցուցի՝ իբր թէ ապտակելու համար, բայց հազիւ վեր բարձրացուցած՝ Ճանկիւլեան ոտքի ելաւ և սկսաւ աղաղակել բոլոր ուժովը թէ զինքը կը ծեծեն կը սպաննեն։

Հրապարակին վրայ պտտող ոստիկան մը իսկոյն վազեց եկաւ, հոն նստող բազմաթիւ ծանօթներ ոտքի ելան ու մեր քով փութացին ու ամէնքս միասին առօք փառօք առաջնորդուեցանք Մէնչիէլի պահականոցը, ուր կարճ քննութենէ մը ետքը մեզ ազատ թողուցին, միջադէպին անկարեւորութեանը պատճառաւ։

Բայց խնդիրը այդտեղ չվնցաւ։ Կէս գիշերէն ետքը՝ երբ Բարեպաշտին ընկերակցութեամբ, որ Աթէնքէն Ալեքսանդրիա եկած ու հոն հաստատուած էր, Օթէլ Պոնար կը վերադառնայի և արդէն օթելի դրան առջեւ հասած էի, յանկարծ քսիլեան մութ փողոցէ մը երեք հոգի պոռչտուքներ արձակելով ու գաւազաններ բարձրացուցած վրաս յարձակեցան։

Բարեպաշտ փութաց ինձ օգնութեան և իրարանցում մըն է սկսաւ փողոցը։

Ոստիկանները իսկոյն վրայ հասան։ Այդ միջոցին յարձակողներէն մին փախաւ քսիլեան մութ փողոցէն, իսկ ես, Բարեպաշտը և ուրիշ երկու յարձակողները՝ որոնց մին էր Ճանկիւլեան, պահականոց առաջնորդուեցանք։

— Արդէն ձեր գալուն կը սպասէի կոր, ըսաւ մէմուրը ժպտելով։

— Ինչպէս, հարցուցի զարմացած։

— Որովհետեւ այս մարդիկը, (և ցոյց տուաւ Ճանկիւլեանը և իր ընկերը) ձեզ կը հետապնդէին կոր դուբսը չջլան ըրած միջոցիս։

— Ուրեմն քանի որ մեր անմեղութիւնը գիտէք թոյլ տուէք որ տեղերնիս երթանք ըսի։

— Չէ, պատասխանեց, պէտք է որ հարցաքննութիւն մը կրէք և հիմա ժամանակը ուշ է, առտուան երկուքն է, այս իրիկուն հոս բանտը մնացէ՛ք, վաղը առտու ձեր խնդիրը կը քննեն։

Ես ու Բարեպաշտ քիչ մըն ալ պնդեցինք, բայց տեսանք որ անկարելի էր ու հարկ էր համակերպիլ։

Ճանկիւլեանի ընկերը գրպանէն ամերիկեան նշագիր մը հանեց և յայտարարեց թէ ինք ամերիկեան հպատակ է։

Ասոր վրայ զինքը անմիջապէս ազատ թողուցին։ Իսկ մեզ երեքս առաջնորդեցին վար, պահականոցի առժամեայ բանտը որ արդէն լեցուած էր նոյն գիշերը ձերբակալուած գողերով, գինովներով, կռուարարներով և հաշիւ մոլներով։

Ճանկիւլեանի ճակատը թեթեւ սկրտուք մը կար, ամբողջ արդիւնքը տեղի ունեցած յարձակողական և պաշտպանողական կռիւին։ Գրեթէ աննշմարելի բան մը որուն ինքն ալ նախապէս կարեւորութիւն տուած չէր, բայց բանտին մէջ Ճանկիւլեան նշմարեց այդ սկրտուքը և սկսաւ երկու ձեռքերուն եղունգներովը զայն քերթել, քերթել մինչեւ առտու, այն աստիճան որ այդ աննշան սկրտուքը չենք չնորհք արիւնլուայ վերք մը դարձաւ որ տաժանելիօրէն կը տգեղցնէր իր արդէն գեղեցիկ դէմքը։

Այս յանպատրաստից վէրքը ստեղծելէ ետքը՝ Ճանկիւլեան բանտին դուռը պահպանող ոստիկանէն բժշկական օգնութիւն հայցեց յայտարարելով որ վէրքին ցաւերուն չէր կրնար դիմանալ։

Բժիշկը եկաւ, հարկ տեսաւ որ «վիրաւորը» հիւանդանոց փոխադրուի «խնամուելու համար»։

Բնականաբար պարոն Ճանկիւլեանի դիւցազնաբար իր ճակտին վրայ դոյացուցած վէրքը սանմանուած էր

մեր գլուխը ցաւցնելու, որովհետև ոտիկանական բժիշկը եթէ տեղեկագրեր թէ վէրքը առ նուազն տասնրհինգ օրուան դարմանումի պէտք ունի՝ մենք իրրև ենթադրեալ հեղինակները այդ վէրքին՝ կ'ըլլայինք ճարագործներ և կը դրկուէինք Ոճրադատ Ատեանին։

Բարեբախտաբար այս հանճարեղ տակտիկան չյաջողեցաւ և բժիշկը յայտարարեց թէ այդ վէրքը գաւազանի հարուածներու արդիւնք չէր, ինչպէս կը պնդէր ճակատին տէրը, այլ պարզապէս քերուբտուքի։

Այսուհանդերձ այս միջադէպը պատճառ եղաւ որ փոխանակ հետեւեալ առաւօտ կանուխ ազատ ձգուելու՝ մինչեւ իրիկունը բանտը անցուննենք ու կարգ մը քննութիւններու և ձեւակերպութիւններու ենթարկուինք։ Եւ ի վերջոյ նոյն իսկ հազիւ Ռէիզեան պէյի երաշխաւորութեամբ գիս ու Բարեպաշտը արձակեցին բանտէն։

Եւ սակայն նորէն օձիքս չազատեցաւ այս խնդրէն։

Հետեւեալ օրն իսկ վերադարձայ ագարակ, ուր աւիս մը եաքը դատարանի կողմէ կոչնագիր մը ստացայ գիս Ալեքսանդրիա հրաւիրող։

Ընդհանուր դատախազ ամէնուս դէմ դատ բացած էր իրրեւ ռազիւերային աղմուկ յարուցանող և հանրային անդորրութիւնը վրդովող»։

Ագարակէն Ալեքսանդրիա երթալ, քանի մը օր կենալ ու վերադառնալ բաւական ծախքի դուռ մըն էր։

Գացի խորհուրդ հարցնել Մկրտիչ էֆ. Անդրանիկեանի։

— Ձեղէդ մի՛ երերար, խրատեց, Թող ի բացակայութեան դատապարտեն զեզ. առ առաւելն քանի մը հարիւր ղրուշ առւգանքի պիտի դատապարտուիս և դարձեալ դուն չահաւոր կ'ելլես։

Հետեւեցայ այս խորհրդին և երկու կոչնագիրներն ալ անպատասխանի Թողուցի։

Եւ ահա՛ դատը տեղի ունեցաւ, ներկայացողները մէյմէկ ոսկի առւգանքի դատապարտուեցան, իսկ ես բացակայ ըլլալուս համար՝ երկու ամսուան բանտարկութեան։

Այս լուրը Արփիար հաղորդեց ինձ հեռագրով։

Սեպտեմբեր հետեւեալ օրն իսկ Ալեքսանդրիա երթալ, փաստաբան մը բռնել, տրուած վճիռին դէմ բողոքել և վերաքննութիւն պահանջել։

Երկու շաբաթ ետքն, կրկին դատարան ներկայացայ, բանտարկութեան վճիռը բեկանեցին և ի փոխարէն 400 ղրուշ տուգանքի դատապարտեցին։

Դատարանական, փաստաբանի, տուգանքի, ճամբորդութեան, և այլ բոլոր ծախքերը 25—30 ոսկիի նստեցան ինծի՝ բայց վերջապէս օձիքս ազատեցի ու ա՛լ անկէ ետքը երդում կրի ձեռագիր կամ տպագրուած դրուագքներու քա՛ն կարեւորութիւն չի տալ, մանաւանդ երբ հեռուէն կամ մօտէն ինծի հետ վերաբերում ունին։

Այս միջադէպին պատմութիւնը առաջին անգամ երեւցաւ ժամանակի մէջ, երբ արտառոհմանեան յիշատակներս իրրեւ թերթօն կը հրատարակէի։ Ես իրողութիւնը պատմած էի կէտ առ կէտ, առանց ճշմարտութիւնը ամենափոքր չափով մը խեղաթիւրելու, ոտւթիւնը ամենափոքր չափով մը խեղաթիւրելու, բայց հակառակ միտքս դրած եմ բոլոր այս պատմութեանս մէջ բացարձակօրէն անկեղծ ըլլալ։

Եւ ահա՛ այդ հրատարակութենէն եաքը երեւցաւ Ց. Ճանկիւլեանի Ցիշատակները որուն հինգերորդ մասին մէջ վերոյիշեալ միջադէպը կը պատմէ այլանդակօրէն խեղաթիւրելով ու անպատկառ ստութիւններ քաղելով։

Իրողութեան վկաներ չա՞ն կան տակաւին և ինծի համար չա՞տ հեշտ էր ապացուցանել թէ երկու պատ-

մութիւններէն ո՞րն է ճշմարիտը։ Բայց դէպքը արդէն մեծ կարեւորութիւն մը չունի և երէկ ես զայն մանամանօրէն պատմեցի՝ պատճառը այն էր որ չատ տարօրինակ երեւցած էր ինծի ինքզինք «նշանաւոր հերոս» դաւանող մէկը որ սկզբունք մը եղուն քներովը կը քերթէ զայն արիւնլուայ վէրքի մը վերածելու համար, որպէս զի իր հակառակորդին կրելիք պատիժը ծանրանայ։

Այս տեսակ «անձնազոհութիւն»ներու կարող հերոս մը անչուշտ կրնայ ի պահանջել հարկին սեւը ճերմակ ու ճերմակը սեւ ներկայացնել։

* * *

Ըսի որ Արփիար եգիպտոս եկաւ, առաջին անգամ, Հնչակեան պատգամաւորական ժողովին ներկայ գտնուելու համար։

Ժողովին նիստերը տեղի կ'ունենային Ալեքսանդրիոյ մէջ ուր հաւաքուած էին պատգամաւորները։ Այս վերջիններուն մէջ կը գտնուէր Ցունաստանի պատգամաւոր Սիմոն Մանիկեանը օրուն մասին առիթ ունեցայ խօսելու արդէն։

Իրիկուն մը Մանիկեանի հետ գացինք ճաշելու։

Հակառակ իր առողջական մելամաղձութեան առաջ և յաղթական հրեւոյթ մը ունէր այդ օրը և հասկցայ որ պատգամաւորական ժողովին մէջ փայլուն գործ մը տեսած էին։

— Ինչ րրիք այսօր, ժողովիդ չատ երկար տեւեց, հարցուցի միջոց մը։

— Վերջապէս գործ մը վերջացուցինք, պատասխանեց զուարթ դէմքով մը։

— Ինչ գործ։

— Եղբայր դուն ալ Թուլբերան տղայ մըն ես, խօսք մը ըսելու չի գար։

Կը խոստանամ որ մինչեւ գերեզման հետս պիտի տանիմ զազանիքը, և երէկ կը պահանջես՝ նոյնիսկ անկէ ալ անդին։

— Խնդիրը այնքան կարեւոր չէ, միայն թէ խօսք տուած ենք որ ժողովին վիճաբանութիւնները դուրսը չյայտնենք։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, վստահ եղիր վրաս։

Վերջապէս Մանիկեան կրկին ու կրկին լուռ մնալուս մասին երաշխաւորութիւններ պահանջելէ ետք ըսաւ.

— Ձանըմ, Արփիարեանի ձմեռուան բալթօ մը և երկու ֆանէլա պիտի առնուէր, մէկ քանի ընկերներ համաձայնած էինք, ուրիշներ գիտողութիւն ըրին, խընդիրը ծանր հանդամանք մը առաւ, վերջապէս այսօր Ամերիկայի ու Պուլկարիոյ պատգամաւորներն ալ մեզի միացան և ժողովը որոշեց բալթօն ու ֆանէլաները առնել...

— Գանձարանը ատոր համար հարկ եղած գումարը կա՞յ, հարցուցի ամենայն լրջութեամբ։

— Չէ՛, պատասխանեց, բայց Լեւոն Մկրտիչեան հաւանեցաւ փոխառութիւն մը ընել այս նպատակով։

— Ուրեմն Հայաստան փրկուած է։

Գուցէ ընթերցողներէ չատեր կարծեն թէ կը չափազանցեմ, կը խեղաթիւրեմ ժամանակակից Հայ պատմութիւնը։ Բայց իմ պատմած իրողութիւններուս բոլոր վկաները, բարեբախտաբար ողջ առողջ են տակաւին և ի հարկին կրնան ըսել թէ ո՛և է չափազանցութիւն չկայ յիշատակներուս մէջ։

Այո՛, կը կրկնեմ, 1898ին, Ալեքսանդրիոյ մէջ գումարուած Հնչակեան պատգամաւորական ժողովի օրակարգին մէջ գտնուած գլխաւոր խնդիրներէն մին էր Արփիարի ձմեռուան բալթոյին և ֆանէլա վարտիքներուն խնդիրը...։

Եւ մտածե՛լ որ խեղճ Արփիարեան յոյս դրած էր այդպիսի կուսակցութեան մը վրայ, Հայաստանը փրկելու համար։

Ցոյս դրա՞ծ էր...։

Այս բանը ահա՛ մինչեւ այսօր չեմ կրցած հասկնալ և ասկէ ետքն ալ, հաւանաբար, հասկնալիք չունիմ։

Երբեք չեմ կրնար հաւատալ որ Արփիար ա՛յնքան միամիտ ըլլար զործակցելու համար կուսակցութեան մը, որ իրեն ձմեռուան քալիօ և ֆանէլա վարտիք առնելու համար պատգամաւորական ժողովի մէջ օրերով վիճաբանութիւններ կը կատարէր։

Այս բանը այնքան տարօրինակ թուեցաւ ինծի որ առանց կարեւորութիւն տալու Սիմոն Մանիկեանի ուսած խոսքուտիքս, որուն համեմատ, երբեք երեւան չպիտի հանէի պատգամաւորական ժողովի մէջ տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները, երբ մէկ քանի օր ետքը տեսայ Արփիարեանը նոր բալիօյով մը գեղադարձած, չկրցայ ինքզինքս զսպել և ըսի.

— Հիմա փրկեցիր Հայաստանը։

— Ինչպէ՞ս, հարցուց Արփիար զարմացած։

Մատովս ցոյց տուի իր նոր բալիօն որուն մէջ հնչատիւրէն պարուրուած էր հէ՛ք սիրելի բարեկամս։

Արփիար ակնմիջապէս հասկցաւ թէ ի՛նչ բանի կ՛ակնարկեմ և ըսաւ։

— Երանգ, ինչ ընեմ, եթէ զործէն քաշուիմ՝ իմ տեղս խեղճեր պիտի գան որոնք իրենց յախուռն գործերով նորանոր չարգերու պատճառ պիտի ըլլան, իսկ եթէ ես մէջերնին ըլլամ գոնէ այդ բանը կ՛արգիլեմ։

Այս նկատողութիւնը այնքան հիլա էր որ չէի կրնար պատասխան մը գտնել և Արփիար մինչեւ հասքը իր յեղափոխական մնալուն իբրեւ արդարացուցիչ պատճառ ցոյց կուտար իր հակայեղափոխական գործունէութիւնը...։

Կարելի՞ է երեւակայել կուսակցութեան մը պետը որ այդ կուսակցութեան գործունէութեան համոզումով հակառակ ըլլալով կը չարունակէ իր պաշտօնը միմիայն իր կուսակցութեան գործունէութիւնը չեզոքացնելու համար։

* * *

Հայրենասիրութի՛ւն...

Ահա՛ հիւանդութիւն մը՝ որուն անունը յաճախ լսած էի առանց ատկէ վարակուած մէկը տեսնելու։

Եգիպտոսի մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, այդ ախտէն բռնուած հիւանդ մը տեսայ։

Այդ հիւանդն էր Տիգրան Արփիարեան, մեծ Արփիար եղբայրը, որ գահիրէ հաստատուած և համեմատաբար նախանձելի վիճակի մը տիրացած ըլլալով հանդերձ, առտուընէ մինչեւ իրիկուն գոլիօը կ՛երազէր ու միջոց մը կը փնտռէր ինքզինքը հանդստեցնելու։

Ի զո՞ւր գինքը կը ջանայինք համոզել թէ կատարեալ յիմարութիւն մը սլիտի ըլլար իր հանգիստ վիճակը ձգել և երթալ գոլիսի դժոխքին մէջ մտնել։ Եղբօրը բարեկամներուն, համակիրներուն յորդորներն ու բարի խրատները ո և է օգուտ մը չունէին։ Տիգրան Արփիարեան անդառնալիօրէն որոշած էր գոլիս երթալ։

— Եթէ հոս մնամ, կը մեռնիմ, կը կրկնէր չարունակ։

Եթ քրա՞ւ ալ օրէ օր ան մեղամաղձութիւն մը կը տիրէր վրան։ Գոլիսի վերյիշումներովը կ՛ապրէր մինչեւ հաքը և գոլոյ սուրճանգաթը եկած օրերը, նամակագրութենէն մէկ քանի ժամ առաջ կ՛երթար

թղթատան կիչէին առջեւ կը կայնէր՝ ամենէն առաջ ստանալու համար Պոլսէն եկող նամակներն ու թերթերը։

Վերջապէս օր մըն ալ բացարձակապէս որոշեց ճամբայ ելլել, հակառակ այն վտանգներուն՝ որ իրեն կը սպասէին հոն։

Բայց մեկնելէ առաջ ուզեց քիչ շատ ապահովութիւն մը ձեռք բերել և ասոր համար դիմեց Տիկին Լէքէճեանի՝ խնդրելով որ իր Պոլիս վերադառնալու գիտաւորութիւնը նամակով մը հաղորդէ եղբօրը՝ Օրմանեան Սրբազանի՝ և այս մասին անոր կարծիքը հարցընէ։

Նամակին պատասխանը ուշացաւ և Տիգրան ա՛լ սպասումէն համբերութիւնը սպառած՝ պայուսակը կապեց ու Գահիրէէն Ալեքսանդրիա իջաւ չոգենաւ մրտնելու համար։

Ես ալ Շարապասէն եկայ հոն դէնքը ճամբու դրնելու։ Հոն էր նաև Արփիարը, որուն հետ կրկին ջանացինք Տիգրանը ետ կեցնել իր խորհրդէն բայց ի զո՛ւր։

— Եթէ Թիարան ալ ղրկեն՝ պիտի երթամ Պոլիս, կը կրկնէր յամառօրէն։

Այսուհանդերձ ինքզինք չվտանգելու համար, վտղոցին մէջ իր եղբօրը հետ չէր պատեր։ Իսկ երբ դիպուածաւ յեղափոխական խնդրի մը վրայ խօսք բացուէր իր բովը, իսկոյն ձեռքերովը ականջները կը գոցէր՝ որպէս զի բան մը չլսէ։

— Թերեւս դիս Պոլիս ուղարկեն ու բերնէս կը փախցնեմ լսածներս, կ՚ըսէր։

Իր մեկնելուն նախորդ օրը Տիկին Լէքէճեանէն նամակ մը ստացաւ՝ որով իմաց կը տրուէր իրեն թէ Օրմանեան Սրբազան համաձիտ չէր իր Պոլիս դառնալուն և խորհուրդ կուտար առ այժմ Եգիպտոս մնալու։

Այդ նամակն ալ չկրցաւ ազդել իր հայրենադարձութեան վրայ։

— Ինչ որ ալ ըլլայ պիտի երթամ, յայտարարեց և հետեւեալ օրը խոհվական չոգենաւը նստաւ, ուր ոգջերթ մաղթելու գացի ես, իսկ Արփիարը՝ զգուշութեան համար՝ չեկաւ։

Տիգրան Պոլիս հասնելով՝ իսկոյն ոստիկանատուն կը տարուի ու հոն կը բանտարկուի մէկ երկու ամիս և ի վերջոյ կ՚ազատի Օրմանեան սրբազանի չնորհիւ։

* * *

Երբ չոգենաւէն վերադարձայ Արփիար բաւ, Տիգրանին ակնարկելով.

— Իննէթ ապուչը, չկրցաւ մէկ քանի ամիս ալ համբերել որպէս զի ամէն բան կարգադրուէր ու ամէնքս միասին Պոլիս դառնայինք...։

Արփիարի մէկ սեւեռուն դաղափարն էր այս. միշտ կը կարծէր թէ քանի մը ամիսէն Հայկական խնդիրը պիտի կարգադրուի ու ամէնքս յաղթականօրէն Պոլիս պիտի վերադառնանք։

Քաղաքական ամենաանշնչան հեռագիր մը բաւ էր զինքը յուսադրելու, խանդավառելու համար։ Ոչինչ լուրէ մը, կասկածելի տեղեկութենէ մը քաղաքական ամենամեծ հետեւութիւններ կը հանէր ու անով կը սքնանար օրերով։

Օր մը միասին Մէնչիէի հրապարակը նստած էինք երբ մէջտեղ մը քովէն հեռացայ Լուվրի սրճարանը երթալու և օրուան հեռագիրները աչքէ անցնելու համար։

Ո և է կարեւոր լուր մը չի կար։

Վերադարձիս գիտնալով որ Արփիար անպատճառ

տեղեկութիւն պիտի հարցնէր օրուան հեռագիրներուն մասին, ուստի մը պատրաստեցի, այնպիսի սուտ մը որմէ չկրնայ քաղաքական մեծ հետեւութիւններ հանել։

— Ի՛նչ լուր, հարցուց երբ քովը եկայ.

— Ոչինչ, բան մըն ալ չիկայ։

— Պոլսէն հեռագիր չէ՞ եկած։

— Հեռագիր մը կայ, բայց անկարեւոր բան է...

— Ի՞նչ է, ըսէ՛ տեսնենք։

— Կալաթայի աշտարակը ճաթեր է եւ չուրջը երկաթ շրջանակներ անցուցեր են որ չփլչի, ըսի անտարբեր կերպով մը։

— Իրա՞ւ կ'ըսես, գոչեց Արփիար իրար անցած։

— Այո՛, աշտարակը ճաթեր է, ի՞նչ կարեւորութիւն ունի...

— Եթէ իրաւ է, ասիկա չա՛տ կարեւոր բան է ու մեր խնդրին համար մեծ օգտակարութիւն ունի, ըսաւ Արփիար խանդավառուած։

— Խենդ խօսքեր մի՛ ըներ, կալաթայի աշտարակին ճաթելը ի՞նչ կապակցութիւն կրնայ ունենալ հայկական խնդրին հետ, պատասխանեցի։

Բայց Արփիար արդէն իր հետեւութիւններուն ընկած էր։

— Կալաթայի աշտարակին ճաթելը, յայտարարեց գերմանական ազդեցութիւնը պիտի ջնջէ Թուրքիոյ մէջ, եւ հետեւաբար անգլիական քաղաքականութիւնը անոր տեղը պիտի անցնի։

— Բայց ինչո՞ւ համար...

— Կեցիր որ բացատրեմ. գիտես որ այս օրերս

Գերմանիոյ Թագաւորը Պոլիս եկաւ. այս առթիւ թերթերը ծանուցին որ Կալաթայի աշտարակին վրայ թրքական դրօշակին քով գերմանական դրօշակ ալ բարձրացուցած են ի պատիւ Վիլհելմ կայսեր։ Արդ, երբ գերմանական դրօշակին իր վրայ ծածանումէն անմիջապէս ետքը՝ Կալաթայի աշտարակը կը ճաթի՝ բնականաբար ազէտ ժողովուրդը պիտի ըսէ թէ յանցանքը դրօշակինն է եւ ասկէց հակագերմանական բուռն հոսանք մը առաջ պիտի գայ Թուրք ժողովուրդին մէջ եւ որովհետեւ Ապտիւլ Համիտ չատ կը վախնայ ժողովրդային յուզումներէ, պիտի ստիպուի տեղի տալ ու իր գերմանասէր քաղաքականութիւնը փոխել, Միւս կողմէ Անգլիա որ առիթի մը կը սպասէ իր կորնցուցած դիրքը վերստին ձեռք բերելու համար...։

Ու այսպէս Արփիար ամբողջ ժամ մը հետեւութիւններ հանեց Աշտարակին ճաթելէն ու ի վերջոյ գնաց այդ կարեւոր լուրը աչքովը կարդալու եւ խմբագրական մը պատրաստելու «Նոր Կեանքին»։

Ափսո՛ս, սակայն, աշտարակը չէր ճաթած եւ գերմանական ազդեցութիւնը անխախտ կը մնար։

*
* *

1898ի վերջերը Տիգրան Երկաթ եկաւ Եգիպտոս չա՛տ տխուր վիճակի մէջ։

Անողոք հիւանդութիւնը, թոքախտը, արդէն յառաջացած էր ու իսկզ տղան գրեթէ քալելու կարողութիւն չունէր։

Քանի մը ամիս Գահիրէ մնալէ ետքը Ալեքսանդրիա գնաց, հոնկէ Ցունաստան երթալու համար. ճամբայ չելած անկողին ինկաւ։

Ալեքսանդրիոյ հայութիւնը գեղդուրանքով չրջապատեց տաղանդաւոր հիւանդը եւ ամէն խնամք տարաւ անոր։

Իր այդ հիւանդագին վիճակին մէջ, Տիգրան Երկաթ անկողնին մէջ պառկած, ոտքերն ու թեւերն մէկ-յօդացաւէ անշարժութեան դատապարտուած՝ կը չարունակէր «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ»ին յօդուածներ գրել որ րոպէ հիացումով կը կարդացուէին։

Թուրքիոյ մասին գրած ուսումնասիրութիւնները այն աստիճան ուշադրութիւն գրաւեր էին որ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարը Պ. Տէլքասէ, մարդ ղրկելով «Ռըվիւ»ի անօրէնին հարցուցած էր թէ արդեօք Հանոթօ՞ն է այդ յօդուածները գրողը։

Տիգրան Երկաթ բաւական ժամանակ Ալեքսանդրիա մնալէ ետքը, երբ քիչ մը կազդուրուեցաւ Աթէնք երթալու պատրաստուեցաւ, բայց, ափսո՛ս, ճամբորդութիւնը հանգստանալէ պայմաններու մէջ կատարելու համար պէտք եղած դրամը չունէր։

Այն ատենն էր որ պահարանի մը մէջ առաջին կարգի չոգենաւի տոմսակ մը տեսաւ Ալեքսանդրիայէն Բիրէ երթալու համար, անձանօթ համակիրի մը կողմէ։

Ցետոյ իմացանք որ այդ անձանօթը Տիգրան Կամսարականն էր։

Երկաթ Ցունաստանի մէջ ալ մէկ քանի ամիս հիւանդանոցին մէջ տառապելէ ետքը գնաց Պոլիս իր ծննդավայրին քով ու Հալքի կղզիին մէջ մեռաւ, չկրնալով ազատիլ իր անողոք հիւանդութենէն, 1899ի վերջերը։

Ճշմարտապէս գերազանց անհատականութիւն մըն էր Տիգրան Երկաթ կամ բուն անունով Կարապետ Պիլէզիքճեան զոր նոր սերունդը չճանչցաւ և ընդհանրապէս Պոլսեցի հայութեան անձանօթ մնաց։

Ֆրանսա մեծցած ու հոն կրթուած, հոն սկսած էր նախ իր կեանքի գործունէութիւնը, Ֆրանսացի մըն էր ինք մտքով ու լեզուով։ Իր ցեղը սակայն երբեք իր

իրաւունքները կորնչուցած չէր իր էութեան խորը, որոնք գեղեցիկ թափով մը արթնցան մեր աղէտքնեբուն հետ։ Պոլսէն արդէն ֆրանսական հանդէսներու կ'աշխատակցէր, յետոյ, ինչպէս յիշատակներուս սկիզբը պատմեցի, պահ մը մասնակցեցաւ յեղափոխական չարժումին ու կ. Պոլսոյ դեսպաններուն ուղղուած յիշատակագիր մը խմբագրեց որ զարմանք ու հիացում պատճառեց դիւանագէտներուն։

Ակադեմական Մոռիս Պարէս որ մտերիմ բարեկամը հղած էր իրեն, հետեւեալ տողերով, «Ժուռնալ»ի մէջ որակած է զինքը. «Նշանաւոր գրող մը, հայրենասէր մը, երիտասարդ հայը որ Ռըվիւ տէ Ռըվիւի մէջ Տիգրան Երկաթ անունով կը ստորագրէ առաջնակարգ ուսումնասիրութիւններ»։

Իրաւցնէ նշանաւոր գրող մը կար իր մէջ, Ֆրանսական նոր գրականութեան լաւագոյն ուղղութեամբ։ Ափսո՛ս որ Ֆրանսերէնի մէջ միայն կրցաւ արտայայտել իր տաղանդը։ Հայերէնն չէր գիտեր գրեթէ և վերջէն սկսաւ սորվիլ, բայց անշուշտ տարիք չէր կրնար բաւել իրեն՝ զայն սիրաբար գործածելու։

Պոլիս «Հայրենիք»ին աչխատակցեցաւ «Մանկական Հոդիներ» վերնագրով դմայլելի փոփկութեամբ ու կըրծող հոգեբանութեամբ էջերով, որոնք, իր հոկողութեան տակ հայերէնի թարգմանուած՝ պիտի մնայ Հայ գրականութեան մէջ։

Լեւոն Բաչալեան իր մահուան առթիւ «Նոր Կեանք»ի մէջ գեղեցիկ էջ մը գրած է որմէ յառաջ կը բերեմ սա տողերը։

«Մեծ գրագէտ մը կար իր մէջը որ անշուշտ չատ գեղեցիկ էջեր արտադրեց, այլ որ ժամանակ չունեցաւ իր լրութեանը մէջ ի յայտ գալու։ Անողոք հիւանդութիւն մը որ ներել չգիտեր, իր փափուկ ձեռքը ա-

նոր վրայ դրած էր արդէն, երբոր ան արիօրէն կը ձգնէր իր ցեղին համար: Աւելի ամուր հոգի մը երբեք իրեն պատեան չունեցաւ աւելի ու զաղփաղփուն մարմին մը: Տարօրէն հակադրութիւն մըն էր ասիկա: Ծածկանունը զոր առած էր, իրաւցնէ իր հոգիին յատկանիշներէն կը բղխէր.—պողպատի արիութեամբ ու տոկունութեամբ լեցուն էր ան: Ազգային չարժման մէջ, անխոնջ ու անհաչիւ մաքառումին կողմնակիցն էր, առանց վհատելու, առանց կքելու, աչքերնիս յառած դէպի հեռաւոր մեծ նպատակը:

«Հիմակ ա՛լ յոյսերը մեզի հետ չունի բամնելիք, մեր մեծ ու աղուոր բարեկամը: Եգիպտոսէն՝ ուր գացած էր իր ցաւը քնացնելու, խանդակաթ ձեռքեր դինքը առին Պոլիս տարին, ուսկից ահա կը հասնի իր անուան լուրը: Իր վերջին ճիգը մեզի համար եղաւ նորէն: «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ» իր թերթին ճակատը Յուլիս 15ի և Օգոստոս 1ի թիւերուն մէջ կը տրաստարակէր իրմէ նշանաւոր ուսումնասիրութիւն մը «Թուրքիան կրնա՞յ ապրիլ»: Բարեկամներ որոնք ամերիկեան ամսաթերթերու մէջ այդ յօդուածներուն չերմ գովեստը կարդացեր էին, մեզի կը յանձնարարէին զայն, առանց տարակուսելու որ հայրենակից մըն էր անոնց անծանօթ հեղինակը:

«Անոնցմէ, որոնց հետ լաւ կռիւը կռուած ենք, ահա՛ մէկն ալ կ'ինայ— ու էն թանկագիններէն, անփոխարինելիներէն մին: Ու անոր կսկիծը մեզի հետ պիտի ըլլայ մինչև»:

*
* *

Եգիպտոսի մէջ, առաջին անգամ, ճանչցած եմ Յաժակը, կամ ինչպէս այն տեղն գինքը կը կոչէինք Պապեանցը, այժմ Սաժաքիոյ վարժարանին տնօրէնն:

Յաժակ Դաշնակցութեան լիազօր ներկայացուցիչն էր ու թէև այն տեն Հնչակեաններն էին Եգիպտոսի մէջ յեղափոխական գօրաւոր տարրը, այսուհանդերձ ինք իր խօսունութեամբը, մտացիութեամբը և համակրելի բնաւորութեամբը յաջողած էր ինքզինքը սիրցնել ամենուն և նոյնիսկ Հնչակեաններուն որոնց հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունէր:

Իր նախորդը, որուն անունը չեմ յիշեր, յախուռն ու կուսակցամոլ ընթացքովը ընդհանուր դժգոհութիւն յառաջ բերած էր ու կուսակցութեան վարկին վնասած: Այդ մարդը այնքան միամիտ է եղեր որ տեսնելով Ա. Լեքսանդրիոյ մօտերը, Ռամլէ, Սան-Սթէֆանօ տնուն դեղ մը կայ, կարծեր է որ հոն կնքուած է Ռուսաստանի դաշնագրութիւնը: Արփիար այս եղելութիւնը իմանալով՝ զայն Խոխոթօֆ անունով մկրտեց և իր վրայ մէկ քանի երգիծական յօդուածներ գրեց «Նոր Կեանք»ի մէջ:

Գալով Յաժակի՝ իրրեւ հրապարակախօս ճչմարիտ հաւքաւ մը կը վայելէր և Հնչակեաններուն մէջ անոր հետ հակաճառելու կարող մէկը չէր գտնուեր, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար չատերը Դաշնակցական փարախը մտցնելու:

Յաժակ կարծեմ տարիի մը չափ միայն Եգիպտոս և յետոյ գնաց Պոլիս իր յեղափոխական գործունէութիւնը չարունակելու:

96ի ձմեռը Եգիպտոս եկաւ ու հոն մեռաւ կուն. ծիկ աբեղան: Թամզարացի այն ժամեակ պատանին՝ բուն անունով Շահրիկեան, որ Սրմաշի դպրեվանքին մէջ մէկ քանի տարի աշակերտելէ ետքը, չկրնալով հաւատալ քրիստոնէութեան ու չուզելով կեղծաւոր վարդապետ մը ըլլալ, չատերու պէս նախընտրեց Թո-

զուլ վանքը և դառնալ աշխարհիկ կեանքին, գլուխ-
թեան մէկ քանի աստիճանները ընդունելէ ետքը։

Շահրիկեան, Կունձիկ արեղայ ծածկանունին տակ «Հայրենիք»ի մէջ գրած է կարգ մը կրօնական հարցե-
րու մասին յօդուածներ, որոնք մեծ ուշադրութիւն գրաւած են։ Յետոյ եղաւ նաև «Հայրենիք»ի միայն-
ակ խմբագիր, Արփիարի ու Լեւոն Բաչալեանի փախուս-
տէն ետքը։

Երբ Շահնազար բանտարկուեցաւ, «Հայրենիք» կրկին ու վերջնականապէս խափանուեցաւ ու ես մեկ-
նեցայ Պոլիսէն, Շահրիկեան հոս մնաց ու այդ միջոցին ինքն ալ մտեր էր Հնչակեան կուսակցութեան մէջ և նոյնիսկ Պոլսոյ գործադիր ժողովի անդամ անուանուեր էր։

Այդ տան, ու անկէ ալ առաջ, Շահրիկեան արդէն թոքախտի անողոք ճիրաններուն մատնուած էր, թէև ինք երբեք կասկած չունէր ցնքը արագօրէն դէպի մահ առաջնորդող ախտին վրայ։

Զուարթ, ժպտուն, բարի ու անկեղծ տղայ մըն էր Կունձիկ արեղան, որ բոլոր գինքը ճանչցողներուն սէրն ու համակրանքը գրաւած էր։

Իր Հնչակեանութեան կարճ շրջանին մէջ, կարճ բայց տաղնապալից շրջան մը, խեղճը բնականաբար բուռն յուզումներու, վախերու կ'ենթարկուի, ինչ որ կը ծանրացնէ իր հիւանդագին վիճակը։

Վերջապէս օր մըն ալ այլեւս անկարելի կ'ըլլայ Պոլիս մնալ, ինքն ու իր ընկերները կ'որոշեն փախչիլ, բայց փախուստի անհրաժեշտ ու գլխաւոր միջոցը, դրամը, բացարձակապէս կը պակսէր։

Այն տեն մեր տագնապուխ երիտասարդները հնարք մը կը մտածեն դրամ ճարելու, հնարք մը որ անչուշտ յանձնարարելի չէ ամէն տեն, բայց այդ դժնդակ պա-

րագային կրնայ մեղմացուցիչ պարագայ մը նկատուիլ։

Իրենցմէ մին հիւանդ կը ձեւանայ ու կը մտնէ անկողին, երկու ուրիշ ընկերներ դարակի մը մէջ կը պահուըտին, մէկն ալ կ'երթայ ծանօթ տօքթոր մը հրաւիրելու կեղծ հիւանդը դարմանելու համար։

Բժիշկը առանց կասկածելու, կը փութայ ցոյց արուած հասցէին ու հազիւ սենեակէն ներս մտած անա դարակէն երկու երիտասարդ դուրս կ'ելլեն, հիւանդը վերմակը մէկ կողմ կը նետէ ու անկոչնէն վար կը ցատքէ։

Տօքթորը խիստ կ'րմռնէ երազ կացութիւնը և սակարկութեան կը սկսի երիտասարդներուն հետ։ վերջապէս երկու հարիւր ոսկի փրկանք վճարելով օձիքը կ'ազատէ։

Այդ գումարով անա 4—5 երիտասարդները կը պատրաստուին փախչիլ Պոլսէն՝ իրենց հետ առնելով Կունձիկ արեղան։

Բայց մինչ միւսները, աւելի ճարպիկ, կը յաջողին ինքզինքնին չոգենաւ նետել, Կունձիկ արեղայ քարա-
փին վրայ կը ձերբակալուի ու բանտ կ'առաջնորդուի, ուր անկէ ալ հիւանդանոց, ուր կը մնայ բաւական ժա-
մանակ։

Երբ փիլ մը կը կազդուրուի՝ Յովհաննէս Շահնա-
զարի օգնութեամբ չոգենաւ կը գրուի ու Եգիպտոս կը ղրկուի Հնչակեան օրիորդի մը, Օր. Քրիսթինէի ընկերակցութեամբ։

Երբ տաժանակիր ուղեւորութենէ մը ետքը՝ Կունձիկ Գահիրէ կը հասնի, ո՛չ մէկ պանդոկի մէջ կ'ուզեն գինքը ընդունիլ իր հիւանդագին վիճակին պատճառաւ և գիշեր մը դուրսը մնալէ ետքը կը փոխադրուի գեր-
մանական հիւանդանոցը, ուր քանի մը ամիս հազիւ ապրելէ ետքը մեռաւ։

Թէ՛ Պոլսէն Գահիրէ ճամբորդութեանը առեն և թէ իր հիւանդութեան ամբողջ տեւողութեանը Օրիորդ Բրիսթինէ անմոռանալի անձնուիրութեամբ մը խնամեց հէ՛ք թոքախտաւոր պատանին, առանց օր մը հեռանալու իր անարին քովէն։

* * *

Մօտաւորապէս երկու տարուան ազարակային կեանքը ա՛լ անտանելի դարձած էր Լնձի և օր մըն ալ հրաժարականս տալով մեկնեցայ Շարապասէն Եւրոպա երթալու համար։

1899 Յունուարի մէջն էր երբ Ալեքսանդրիա հասայ ուր քանի մը օր մնացի բարեկամներու հետ։ Նախիր հոն էր այդ միջոցին, բայց Լնձն ալ քանի մը ամիսէն, պիտի վերադառնար Լոնտոն, Պատգամաւորական ժողովը աւարտած ըլլալով։

Մէյսաժրոնի «Սակալիէն» չոգենաւով մեկնեցայ Ալեքսանդրիայէն դէպի Մարսէյլ։

Դժնդակ ու ագետալի դէպք մը որուն առաջին դրուագը չոգենաւին մէջ սկսաւ ու վերջինը Մարսէյլի մէջ լրացաւ անջնջելի տխուր յիշատակ մը թողած էր մտքիս մէջ։ Շոգենաւին մէջ երկրորդ կարգով կը ճամբորդէի և իրրեւ սենեկակից ունէի Ֆրանսացի ուղեւոր մը որ աշխարհի չրջանը կ'ընէր առանց տասը փարայի։ Իր ապրուստի միջոցներն էին պատկերազարդ քարթ փոսթալներ ծախել, արտասանութիւններ ընել, խաւաքարտի վրայ զարդանկարներ չինել և ի հարկին անծանօթներէ նպաստ խնդրել, կամ Ֆրանսական հիւպատոսարաններու վրայ բեռ ըլլալ։

Այս միջոցներով, երկու տարիէ ի վեր, ոտքով ճամբորդած էր ամբողջ Եւրոպա, Ասիական Թուրքիա, Սուտան, Հապէշիստան և ի վերջոյ եկած էր Եգիպտոս ուրկէ կը վերադառնար Մառսէյլ՝ հանկէ ոտքով Բարիզ երթալու համար, ուր իբր թէ, տասը հազար ֆրանքի նուէր մը պիտի ստանար իր այս չահատակութեանը համար։

Ալեքսանդրիա գտնուած միջոցին ծանօթացած էր Իտալացի ընտանիքի մը հետ որ մեր չոգենաւով կը ճամբորդէր, միայն թէ առաջին կարգով։ Երիտասարդ ամոլ մըն էին ատոնք, կինը չափազանց գեղեցիկ ու չնորհալի և այրն ալ նմանապէս խիստ վայելուչ։

Ֆրանսացի աչխարհաչրջիկը, որ Ալեքսանդրիոյ մէջ անոնց օգնութիւնը վայելած էր, չոգենաւին մէջ ալ քովերնէն չէր զատուեր և գիս ալ ի վերջոյ ներկայացուց իրենց։

Այր ու կին, թէեւ քանի մը տարիէ ի վեր ամուսնացած, բայց նոր սիրահարներու պէս կը վարուէին իրարու հետ։

Կինը չափազանց քմչոտ ու չփացած կը թուէր և միշտ իր ամուսնոյն խնդիրքներ կ'ուղղէր զորս այս վերջինը ամենայն հլութեամբ կը փութար կատարելու։

Ֆրանսացիին զուարթախօսութիւնը չատ հաճելի էր մանկամարդ Իտալուհիին, որ ժամերով կը խօսեցնէր զայն և որպէս զի անոր հաճոյակատարութիւնը վարձատրէ՝ անընդհատ հրաման կ'ընէր ամուսնոյն որ բամպալիներ բերել տայ մեզի, բան մը որ չոգենաւին մէջ բացառիկ ծախքի մեծ դուռ մըն էր։

Ֆրանսացին և ես սակայն չատ բարակը չէինք նայեր ու առանց քաչուելու պատիւ կ'ընէինք մեզի ընծայուած ըմպելիներուն, մանաւանդ որ ըստ իմ սենեկակից վկայութեան՝ Իտալացին չատ հարուստ մէկն էր։

Եւ սակայն իրիկուն մը, երբ ա՛լ օր մը մնացած էր Մառսէյլ հասնելուս և Իտալացին կամրջակին վրայ

կը գտնուէր, կինը իր խցիկը քաշուած ըլլալով եկաւ մեր քովը և չփոթած երեւոյթով մը ըսաւ։

— Բարեկամներ, ձեզի աղաչանք մը ունիմ։

— Ի՞նչ, հարցուց Ֆրանսացին։

— Եթէ անգամ մըն ալ կինս ձեզի ըմպելիք հրամցնել ուզէ, կը խնդրեմ մերժեցէք բացարձակ կերպով...

Այս տարօրինակ խօսքերը, զորս դողդոջ ձայնով մը արտասանեց՝ մեզ ապշեցուց բոլորովին։ Չէինք կրնար ըմբռնել թէ ինչո՛ւ այդ բանը կ'ըսէր մեզի։

— Բայց, կմկմաց Ֆրանսացին, բոլոր սրտով կը խոստանանք ձեր այդ խնդիրը կատարել, միայն թէ հաւատացէք որ ձեր խօսքերը...

— Գիտեմ, գիտեմ ընդմիջեց միւսը, իմ խօսքերս չատ տարօրինակ կը թուին ձեզի, բայց հիմա ձեզի ամէն բան պիտի բացատրեմ։

Եւ մարդը սկսաւ իր դժնդակ պատմութիւնը մեզի։

Ինք Միլանցի գործարանատէր մըն է եղեր իտալական լուցկի պատրաստող, այն լուցկիները, որոնք ծանօթ են հոս ընդհանրապէս իպպրիք անունով։ Հետզհետէ ձախորդութիւններ, գործադուլ, տնտեսական տագնապ, մրցում ևլն. մէկ քանի տարուան մէջ կը սքանչացնեն մարդը և հազիւ կը յաջողի այդ ընդհանուր կործանումէն 30000 ֆրանք մէկ կողմ դնել, անով ուրիշ տեղ իր կեանքը վերսկսելու համար և կ'որոշէ Եգիպտոս երթալ բախտ փնտռելու, ուր լաւ օրերու բարեկամներ ունի եղեր։

Իր այս յաջորդական դժբախտութիւնները բոլորովին կը ծանկէ սակայն իր մանկամարդ կնոջմէն, որ միշտ կը կարծէ թէ ամուսինը հարուստ է։

— Կինս չուայլ և հաճոյքն ու զբօսանքը, ինչպէս նաև պերճութիւնը սիրող կին մըն է, ըսաւ մեզի, և

գիտեմ որ եթէ կործանած ըլլալս լսէ, սարսափելի կերպով պիտի տառապի և որովհետեւ դինքը կը պաշտեմ չպիտի կրնամ այդ բանին հանդուրժել։ Թերեւս լաւագոյն պիտի ըլլար եթէ առաջին օրէն վիճակս բացատրէի իրեն, բայց որովհետեւ մէյ մը խաբեցի զինքը, յուսալով որ գործերս ոևէ կերպով կը կարգադրուին, ա՛լ անկէ ետք ստիպուեցայ միշտ նոյն խաբեբայութեան դիմել։

Եգիպտոսի մէջ, իր նախկին բարեկամները, որոնք իմացած էին իր անձնկութիւնը, երես կը դարձնեն իրմէ։ Միւս կողմէ կինը կը չարունակէր Գահիրէի մէջ իր բազմածախս կեանքը, այնպէս որ չուտով կը սպառի իր երեսուն հազար ֆրանքը։

Օր մը կինը կ'իմանայ թէ իր ամուսինը նիւթական անձկութեան մէջ կը գտնուի, ու այս մասին՝ զարմացած՝ հարցումներ կ'ընէ իրեն։

Ամուսինը կ'ուրանայ և կ'ըսէ թէ սխալ են իրած տեղեկութիւնները և զայն համոզելու համար իր կնոջ ցոյց կուտայ մէկ քանի կեղծ թուղթեր որոնք կ'ապացուցանէին, իբր թէ, պանքաներու մէջ ունեցած մեծաքանակ դրամարկղերը։

Կինը՝ որ մատանջութեան մատնուած է եղեր կը հանդարտի, կը զուարթանայ և կը սկսի ա՛լ աւելի պահանջկոտ դառնալ։

Վերջապէս Ալեքսանդրիա կուգան երբ ալ միմիայն մէկերկու հազար ֆրանք մնացած էր մարդուն քով։ Հոն երկու չաբաթ կը մնան պանդոկը և մարդը տեսնելով որ հազիւ ճամբու ծախքի դրամ մը մնացած է քովը, կը փութայ երկու տոմսակ առնել Մարսէյլ երթալու համար։

— Պանդոկի ծախքերը, տոմսակներու արժէքը վճարելէ ետքը, երբ չոգենաւ մտանք, քովս հազիւ

հարիւր ֆրանք մնացած էր, խոստովանեցաւ մարդը՝ կը կարծէի որ չոգենաւին մէջ դրամ ծախսելու առիթ չի պիտի ներկայանար, բայց ահա՛ երեք օրէ ի վեր վաթսուն ֆրանք ըմպելիի դրամ տուի և հիմա հազիւ քսանի մը ֆրանք մնացած է գրպանս ցամաք նետելու համար։ Հիմա որ կացութիւնս պարզեցի՝ կարծեմ տաբօրինակ չպիտի դանէք ձենէ խնդրածս...։

Այս պատմութիւնը այնքա՜ն գժնդակ տպաւորութիւն մը ըրաւ մեր երկուքին վրայ որ չէինք գիտեր թէ ի՛նչ պատասխանենք։

Պահ մը խորհեցայ մարդուն վերադարձնել մեղի համար ըրած ծախքերը, բայց զգացի որ տակիկա մեծ վիրաւորանք մը պիտի ըլլար իրեն, ու չհամարձակեցայ առաջարկել։

— Աշխարհի մէջ չատ քիչեր իմ կացութեանս պէս դառն կացութեան մը մէջ գտնուած են, չարունակեց մարդը։ Եթէ կնոջս առաջին օրէն յայտնած ըլլայի վիճակը՝ գուցէ չատ դիւրաւ կարենայի նոր կեանք մը ստեղծել ինձ համար։ Արիասիրտ, երիտասարդ, առողջ և ուսեալ եմ, կրնամ ո և է գործի մը ձեռնարկել, յաջողիլ, գերքս վերատին չինել բայց ատոր համար գոհողութեան, խնայողութեան, զրկանքի չրջան մը պէտք է անցընենք ու այս բանը չեմ կրնար պարտադրել կնոջս, որովհետև կը քաշուիմ, կ'ամչնամ իրմէ... ինծի այնպէս կուգայ որ եթէ դիս աղքատ տեսնէ՝ ա՛լ սէրը պիտի դադրի ու պիտի սկսի դիս արհամարհել ու այս մտածումը կը չլատէ, կ'անէացնէ դիս։ Եգիպտոս, բարեկամներ, համեստ պաշտօններ առաջարկեցին ինծի, 5—600 ֆրանք ամսականով, բայց չկրցայ, չուզեցի ընդունիլ։ Կինս ինքզինք հարուստ դործարանատէրի մը կինը կը կարծէր ու չէր կրնար յանկարծ ամսականաւոր պզտիկ պաշտօնեայի մը կինը դառնալ։

— Եւ հիմա ի՞նչ պիտի ընէք Մարսէյլի մէջ, հարցուցինք։

— Վերջին յոյս մը ունիմ, պատասխանեց, հարուստ բարեկամ մը կը ճանչնամ հոն որ Թերեւս հաւանի ինծի կարեւոր դրամագլուխ մը տալ գործի մը ձեռնարկելու համար, գործ մը որով կարենամ ամսական առ նուազն երկու հազար ֆրանք ապահովել. երբ այսպիսի գործ մը ունենամ այն ատեն քաջալերին պիտի ունենամ ամէն բան կնոջս պարզելու, բայց ներկայ վիճակիս մէջ անկարելի է...։

Չհարցուցինք թէ հակառակ պարագային մէջ ի՞նչ պիտի ըներ, բայց ինք արդէն չարունակեց.

— Իսկ եթէ այս յոյսս ալ գերեւ ելլէ՝ ինքզինքս պիտի սպաննեմ...։

Եւ Իտալացին այնքա՜ն վճռական չեչտով մը ըսաւ այս խօսքերը որ սարսռացինք։

Հետեւեալ օրը կը հասնէինք Մարսէյլ։

Շոգենաւէն մեկնելէ առաջ Ֆրանսացի ուխտարչրջիկին հետ գացինք մնաս բարով ըսելու Իտալացի ամոլին։

Գեղանի մանկամարդուհին ալբալիր ժպիտով մը ընդունեց մեզի.

— Օթել ու Նօայլ պիտի օթեւանինք, ըսաւ, այս իրիկուն անպատճառ ճաշի կը սպասենք ձեզի։

— Ես ժամէ մը ճամբայ կ'ելլամ, հեռիստն Բալրիզ երթալու համար, յայտարարեց Ֆրանսացին, հետեւաբար չպիտի կրնամ ձեր հրաւէրը ընդունիլ, օրուն համար մեծապէս կը ցաւիմ։

— Իսկ ես իրիկուան կառախումբով պիտի մեկնիմ, պատասխանեցի իմ կարգիս։

Ու սրտի տաբօրինակ սեղմումով մը բաժնուեցանք իրենցմէ։

Կինը միշտ կը ժպտէր ձեռքը մաերմաբար չարժե-լով, իսկ մարդը կարծես կ'ամչնար երեսնին նայելու։ Իր խոստովանութիւնը զննքը ամօթահար թողած էր։

Հաղիւ թէ Մառսէյլի քարափը ելած՝ հանդիպեցայ Գեղամ Պարսամեանի, զոր Պոլիսէն մեկնելէս ի վեր չէի տեսած։

Միասին գացինք ճաշելու և յետոյ այցելեցինք «Արմէնիա»յի Տնօրէնին Մկրտիչ Փորթուգալեանի, զոր առաջին անգամ կը տեսնայի և որ չատ ընկճուած և յուսաբեկ գտայ այդ թուականին։

Երբէք կարելի չէր երեւակայել թէ յեղափոխու-թեան ուսվիրաներէն մին էր դէմս գտնուողը։

Մորին դառնութիւն մը կար իր չեչտին, դէմքին, չարժուձիներուն մէջ։ Ահա՛ այն տպաւորութիւնը, զոր Փորթուգալեան գործեց վրաս։

Երկու երեք օր Մառսէյլ մնալէ ետքը, առտուան ճեպընթացով մեկնեցայ Բարիզ։ Կայարանին մէջ մէկ քանի թերթեր առի ճամբան կարդալու համար։

Առաջին անգամ երբ թերթերէն մին բացի աչքէ անցնելու համար, ակամայ ձիչ մը արձակեցի. քանի մը տողերով կը ծանուցանէր Իտալացիի մը անձնաս-պանութիւնը, քունքին պարպուած րէվոլվերի հար-ուածով մը։ Իտալացին Եկիպոսէն եկած էր, քանի մը օր առաջ, իր մանկամարդ կնոջ հետ, Սակալիեն չոգենաւով։

Մեր գործարանատէրն էր, որուն վերջին յոյսը կերեւայ թէ ի դերեւ ելած էր։

ԵՕԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արշակ Չօպանեանի սենեակը.— Սահակի ու Մեսրոպի թշնամին.—Հայկական խնդիրը լուծելու կերպ մը.— Անտրօնիք Նահեսօ.— Միասին կը մեկնինք Վիեննա. — Նահեսոյի բառարանը.—Վիեննայի Մխիթարեանները. — Մեկ հանի մանրադիպեր.—Խզում.—Լոնտոն.—Տիկին Բաֆֆի.—Արփիար Լոնտոնի մէջ.—Օհանջանի լեզուա-գիտութիւնը.—Մենամարս մը որ տեղի չունենար.—Միու-թեան պայմանները։

Փետրուարի ցուրտ ու ձիւնոտ առտու մը հասայ Բարիզ, Լիոնի կայարանը։

Առաջին անգամ, կառք մը վարձելով, գացի Ռոյէ ֆօլար փողոցը թիւ 14, հասցէ մը զոր ինծի տուած էր Արփիար և ուր պիտի գտնէի վահէ Արզուեանը։

Վահէ տակաւին անկողինն էր երբ սենեակին դուռը զարկի։

Իսկոյն հագուեցաւ և դուրս ելանք միասին նա-խաճաշ ընելու։

Ես ալ սենեակ մը վարձեցի իր գտնուած պանդո-կը, ուր արդէն բնակած էին բոլոր բարեկամներս և գրեթէ Բարիզ գացող Հայ գաղթականներուն մեծ մասը։

Յետոյ գացի տեսնել եղբայրս, Արշակ Չօպանեանը,

Տօքթօր Քօլէեանը, Մինաս Չէրազը վերջապէս բոլոր բարեկամներս ու ծանօթներս:

Զօպանեան այդ թուականին կը բնակէր Օտէոնի հրապարակը գտնուած պանդոկի մը վերնայարկը, նեղ ու ադտոտ սենեակ մը գիրքերով ու թերթերով խըճողուած:

Սենեակին մէջ գրեթէ անկարելի էր չարժիլ, հազիւ մէկ երկու աթոռ կար և երբ հինգ վեց հոգի ըլլայինք, ինչ որ յաճախ կը պատահէր, ստիպուած էինք կէսերնիս անկողնին վրայ նստիլ:

Արշակ Զօպանեան նոյն միջոցին տակաւին «Անահիտ»ը չէր սկսած հրատարակել, ապրուստի որոշ աղբիւր մը չունէր և նիւթական կացութիւնը չատ հեռու էր փայլուն ըլլալէ: Այսուհանդերձ անյողդողդ կորովով մը կեանքի պայքարը կը մղէր առանց կրքէք յուսահատելու. ընդհակառակը միշտ մեծամեծ ծրագիրներ ունէր մտքին մէջ, որոնց իրականացումին կ'աշխատէր օրն ի բուն: Այդ ծրագիրներէն մին էր Հայ գրական և ազգային հանդէսի մը հրատարակութիւնը Բարիզի մէջ որ քիչ առնէն կրցաւ գլուխ հանել իր «Անահիտ»ովը:

Ասկէ զատ հայկական վարժարանի մը, հայկական միութեան մը, յեղափոխական կազմակերպութիւններու միացման և ուրիշ այս տեսակ ազգօգուտ ձեռնարկներու ալ կ'աշխատէր:

Արշակ Զօպանեանի Օտէոնի հրապարակի այդ սենեակը ժամադրավայր մըն էր բոլոր հայ պօհեմներուն որոնք գրեթէ ամէն օր հոնտեղ կը հաւաքուէին խօսելու և երբեմն ալ սուրճ խմելու համար, եթէ երբեմն կարելիութիւն ըլլար խոհուէ, չաքար և լամբարր վառելու համար ալքօլ ճարել:

Տիկին Զապէլ Եսայեան, տակաւին այն առեն օրիորդ Յովհաննէսեան, Տիգրան Եսայեան, վահէ Աբ-

զուեան, Ատոմ Եարճանեան, այժմ Սիամանթօ, Օննիկ Հարիպեան, Վահրամ Սվաճեան, ես և ուրիշներ ընդհանրապէս հոն կը հաւաքուէինք:

Բարիզ հասնելէս մէկ քանի ամիս ետքն էր, երբ օր մը Զօպանեան ինձ ըսաւ որ տարօրինակ մարդու մը այցելութիւնը ընդունած էր:

— Կարծեմ կատարեալ փախուկ մըն է, բայց այս հանդերձ իր տեսակցութիւնը չատ չահեկան է, ըսաւ, ու բաւական զուարճացայ հետը տեսնուելով:

— Ո՞վ է և ո՞րկէ կուգայ, հարցուցի:

— Ռումանացի հայ մըն է եղեր, Անտրոնիք Նանէքօ անուն...

Եւ Արշակ Զօպանեան պատմեց իր տեսակցութիւնը:

Նանէքօ հազիւ թէ սենեակէն ներս մտած ու ինքզինք ներկայացուցած՝ կը սկսի հայհոյանքներ տեղալ Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի գլխուն՝ զանոնք իբրեւ խարեբայ ամբաստանելով և ըսելով որ հայ ժողովրդին ներկայ դժբախտութեանց ամբողջ պատասխանատուները այդ երկու երանելի Հայրերն են, որոնք նոր այբուբէն մը ստեղծելով՝ պատճառ եղած են Հայերը անջատելու Եւրոպացիներէն, մինչդեռ եթէ փոխանակ Մեսրոպեան տառերու, այսօր ընդունած ըլլայինք լատինական տառերը, մենք ալ պիտի մանէինք Եւրոպական քաղաքակրթ ազգերու չարքին մէջ և անոնց համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը պիտի վայելէինք, ինչպէս վայելած են Յոյները, Ռումանացիները, ևայն.:

— Սահակի և Մեսրոպի գործած չարիքին առաջքը առնելու համար, չարունակեց Զօպանեան, մարդը հիմակ ձեռնարկեր է բառարան մը պատրաստելու, որուն քանի տարիէ ի վեր կ'աշխատի եղեր, ապացուցանելու համար թէ աշխարհի բոլոր լեզուները հայե-

բէնէն ծագում առած են։ Երբ այս բառարանը հրատարակուի և Եւրոպացի գիտնականները համոզուին հայ լեզուի մայրութեան՝ Ճանէօքօ համոզուած է որ հայկական խնդիրը չատով լուծում պիտի գտնէ, որովհետեւ բոլոր Եւրոպա ինքզինք պարտական պիտի զգայ ազգի մը, որուն լեզուէն ծնունդ առած են բոլոր իրենց լեզուները։

Ճանէօքօի մասին այս տեղեկութիւնները հաղորդելէ ետքը՝ Արշակ Չօպանեան աւելցուց թէ՝ մարդը քանի մը օրէն վիէննա պիտի վերադառնար իր աշխատութիւնները չառաջ տանելու և թէ իրմէ երիտասարդ մը ուզած էր իր բառարանին օգնելու համար։

— Ձեզ միտքս ինկաւ, արդեօք կ'երթա՞ս հարցուց։

— Հարկաւ կ'երթամ, բսի վերջապէս։

Ուրեմն վաղը առտու ինծի եկուր որպէս զի քեզ իրեն ներկայացնեմ ու պայմաններուն վրայ համաձայնիք։ Միայն թէ, աւելցուց Չօպանեան, եթէ կ'ուզես որ գործը յաջողի ու իրեն համակրութիւնը չահիս առաջին վայրկեանէն՝ կրցածիդ չափ հայհոյէ Սահակի ու Մեսրոպի հասցէին։

— Կը հայհոյեմ, բսի վճռաբար։

Հետեւեալ առտու կանուխ գացի Չօպանեանի սենեակը, ուր քիչ յետոյ նկաւ նաեւ Անտրանիկ Ճանէօքօ, կամ ըստ հայկական անուանակոչութեան՝ Անդրանիկ Ճուխանեանեան։

Վաթսուն տարեկանի մօտ, նիհար ու հիւանդագին ծերունի մըն էր, ալ ոտքը յօդացաւէ բռնուած, Լեհացի հրեայ վաչխառուի դէմքով, ահագին ու դէպի վար կախուած մեծ մեծ քիթ մը երեսին մէջտեղը։

Արտաքինը խիստ վանողական էր և առաջին ապտաւորութիւնս չատ ախնպատ եղաւ։

Եւ սակայն նոյն մէջոցին նիւթական կացութիւնս չէր ներեր ինձ դժուարանամ ըլլալ։ Ամէն պարագայէն պէտք էր մարդուն օձիքը չթողուլ։

Չօպանեան մեզ իրարու ծանօթացուց։ Կարծեցի որ անունս ո և է ազդեցութիւն մը պիտի ընէր նէօքօյի վրայ, որովհետեւ միամօրէն կ'ենթադրէի թէ իբրեւ հայ բանասէր՝ քիչ չատ հետաքրքրուած էր հայ գրականութեան։ Բայց մարդը անտեղեակ էր։ Իրեն համար մէկ քանի հայ գրագէտներ միայն գոյութիւն ունէին, Աբրահամ Այվազեան, որ Գաղատիոյ Հայ գաւառաբարբառի բառերը հաւաքած էր, Սմբատ Դաւիթեան՝ որ «Բիւրակն»ի մէջ Ալինայ հայ բառերը ամփոփած էր և մէյ մըն ալ քանի մը գաւառացիներ, որոնք օրաթերթերու մէջ այդ տեսակ բառացուցակներ հրատարակած էին։ Ասոնցմէ դուրս հայ գրագէտ գոյութիւն չունէր իրեն համար։

Այսուհանդերձ սկսանք տեսակցիլ իրարու հետ, Չօպանեան պահ մը զիս մատնաչելով բսաւ.

— Պարոն Օտեանը կատարի հակառակորդ մըն է Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի...

— Մեր ազգին մեծագոյն գաւաճաններն են այդ մարդիկը, գոչեցի ես ալ իմ կարգիս, համոզուած չեչտով մը։

Ճանէօքօ հանգիստ ակնարկ մը ուղղեց ինծի և բսաւ.

— Մեր գործը պիտի ըլլայ անոնց գործած չարիքը գարմանել, բայց տալ իրենց խարեբայութիւնը և ապացուցանել թէ հայկական տառերը ուրիշ բան չեն այլ եթէ Փիւնիկեան և Յունական տառեր, քիչ չատ աղաւաղուած։

Բնականաբար իր խօսքերուն իմաստն է որ կատամ այստեղ, որովհետեւ Ճանէօքօ չատ այլանդակ

հայերէն մը կը խօսէր և իր ըսածները աւելի կը գուշակէինք քան թէ կը հասկնայինք։

Իր բուն մայրենի լեզուն էր Ռումաներէնը, իսկ Հայերէնը ետքէն, ինքնին սովրած էր բառարաններով և ամենաստվորական խօսքերը այլանդակ բառերով կը բացատրէր։

Թաչկինակին դաստառակ կ'ըսէր, ձեռնոցին՝ թաթապան, սպասաւորին՝ փուչտիպան, գլխարկին՝ փակեղ, կօշիկին՝ սոլեր և հագուստին՝ կոպայ։

Ետևէն ինձ բացատրեց որ պաչտօնս, իրեն քով, աւելի հայրենասիրական բան մը պիտի ըլլար քան թէ գործ մը, հետևաբար պէտք չէր որ խստապահանջ ըլլայի պահմանններուն մասին։ Բարոյական վարձատրութիւնը նիւթականին տեղը պիտի բռնէր։

Այդ միջոցին նիւթական այնպիսի կացութեան մէջ էի որ ո և է կերպով համաձայնիլը չահաբեր էր ինձի համար։

Վերջապէս պայմանաւորուեցանք հետը։ 120 ֆրանք ամսական պիտի ստանայի և ասկէ զատ բնակարանի և ուտեստի ծախքը իր վրայ պիտի ըլլար և ասոր փոխարէն օրը ութը ժամ պիտի աշխատէի իր լեզուաբանական բառարանին։

— Գործը բաւական յառաջացա՞ծ է հարցուցի։

— Տառը այբին վրայ ենք, պատասխանեց։

— Բայց ըսիք որ քսան տարիէ ի վեր այս գործին կ'աշխատիք, դիտել տուի զարմացած։

— Այո՛, բայց մահալէպի ուտելու չի նմանիր այս բառարան չինելը, պատասխանեց Նանէսքօ։

Ամիկա իրեն սիրական բացատրութիւնն էր ու յաճախ կը կրկնէր թէ՝ «Դուք Պոլսեցիդ մահալէպի ուտել դիտէք միայն»։

— Ուրեմն այս բառարանը երբէք չպիտի կրնաք աւարտել, չարունակեցի անողոք կերպով։

Նանէսքօ իր մեկ ուրիշ սիրական բացատրութեամբը պատասխանեց.

— Կի կարնամ, տղա՛յ, կի կարնամ։

Մինչ այս մեծ հաւատքը ունէր իր վրայ թէ «կի կարնայ» և այդ հաւատքով զօրացած՝ եռանդով կ'աշխատէր գիշեր ցերեկ, աւարտելու բառարան մը, զոր քսան տարուան մէջ չէր կրցած Բէյն տառին հասցնել։

Հետեւեալ օրուան համար ժամադիր եղաւ ինձի իր բնակարանը, Ավընիւ տը Վէնսայլ, ուր փութացի երթալ։ Իրեն հետ կը գտնուէր քրոջը աղջիկը, Տիկէն Մառի Էնֆիլէճեան, զոր ինձ ներկայացուց և որ Պոլսէն եկած էր պատրի համար։

Բնականաբար մեր խօսակցութեան գլխաւոր առանցքը եղաւ Սանսքրիտ, Զէնտ, Փաղդէարէն և հին Գերմաներէն լեզուները, որոնց մասին երկուքնուս ալ ծանօթութիւնը, գրեթէ կը հաւասարէր։

— Խելօք տղայ մը կ'երեւաս կոր դուն, ըսաւ Նանէսքօ իմ լեզուաբանական հմտութիւնս գնահատելով։

Յետոյ աւելցուց.

— Կապաներդ հաւաքէ՛, մխիթարիդ մէջ դիր և վաղը ցերեկ հանդոյցը գտնուէ՛։

Գուշակեցի թէ «հանդոյց»ը կայարանը ըլլալու էր ու որոշեալ ժամուն գացի gare de l'Est, ուր գտայ դինքն ու Տիկէն Էնֆիլէճեանը։

Սրշակ Զօպանեան և ժօրաքրոջ որդին Արտաւան Հովհաննան եկած էին ինձի ողջերթ մաղթելու։

Բաժանումը, մանաւանդ ինձի համար, չատ տխուր եղաւ։ Մեկ քանի տեսակցութենէ ետքը հասկըցած էի որ անկարելի պիտի ըլլար ինձի երկար ատեն ապրիլ այդ մարդուկին հետ, որ պարզապէս փախուստ

մըն էր։ Բարեբախտաբար մեր պայմանագրութիւնը այնպէս էր որ եթէ ո և է պատճառով ես կամ ինք իրարմէ զժգոհ ձնայինք, իսկոյն իմ ճամբու ծախքս պիտի վճարէր և Բարիզ պիտի վերադարձնէր։

Ուրիշ պարագայ մը նաև անհաճոյ տպաւորութիւն մը ըրաւ վրաս։ Եանէնքօ, հակառակ իր հարստութեան, երրորդ կարգով կը ճամբորդէր, ճմեռուան ևղանակին, և ինքն ալ յօդացաւէ տառապելով հանդերձ։

Այս մասին երբ դիտողութիւն ըրի իրեն՝ Եանէնքօ պատասխանեց.

— Առաջին կարգով իմփէրաթօրները կը ճամբորդեն, երկրորդ կարգով պանքէռները, իսկ մեզի պէս մարդիկը երկու կարգով։

— Բայց ես միշտ երկրորդ կարգով ճամբորդած եմ գրեթէ, ըսի։

— Դուք Պոլսեցիքդ մահալլեպիով մնծցած էք, պատասխանեց։

Կը կարծէի թէ չափազանց ագահ մէկու մը հետ գործ պիտի ունենայի և այս բանը ինծի մտատանջութիւն կը պատճառէր, բայց յետոյ տեսայ որ Եանէնքօ ագահ մը չէր, այլ ընդհակառակը ուրիշներու համար չատ առատաձեռն էր, միայն թէ իր անձը կը զրկէր։

Վիէննա հասնելով՝ առաջին գիշերը պանդոկ մը անցուցի և հետեւեալ օրը գացի իր բնակարանը, որ Էրէսընգիլլաէր Շթրասէի վրայ կը գտնուի։

Եանէնքօ առաջին օրէն անցաւ իր գրասեղանին առջեւ և թաղուեցաւ իր երեք հարիւր բառարաններուն մէջ, իսկ ինծի մէկ քանի օր հանդիստ չնօրհեց։

Վերջապէս երբ չարաթ մը եաքը Տիկին Մաոի էնֆիէճեան գարձաւ Պոլիս և մենք առանձին մնացինք՝ լրջօրէն գործի սկսանք։

Եանէնքօ նախ բացատրեց ինծի իր մեթոտը՝ որով

ո և է օտար լեզուի բառ կարելի էր հայերէնի վերածել։

Յետոյ՝ չինկհանէ լեզուի բառարան մը առաւ ինծի որուն մէջ բառերը լատինական տառերով նշանակուած էին բացատրութիւններն ալ ֆրանսերէն էին և քանի որ այդ բառերը մէկիկ մէկիկ Հայ Քրիստոնեայ մկրտեմ իր մեթոտին համեմատ։

Մեքենական աշխատութիւն մըն էր այս որ և է մտային յողնութիւն չէր պահանջեր։

Ամիս մը եաքը բոլոր չինկհանէ արմատ բառերը իրենց Հայաստանեայց մայրենի լեզուին ծոցը դարձած էին արդէն։

Մինչ ես, սեղանիս առջեւ անցած, առտուընէ մինչեւ իրիկուն չինկհանէ բառերը դարձի կը բերէի, Եանէնքօ իր գրասեղանին առջեւ արաբական բառերը կը հայացնէր ո՛չ թէ միայն առտուընէ մինչեւ իրիկուն՝ այլ իրիկուընէ ալ մինչեւ կէս գիշեր և երբեմն մինչեւ լոյս։ Յաճախ, գիշերները սեղանին վրայ քունը կը տանէր. գրիչը ձեռքը, բառին կէսը արաբ կէսը հայ թողած։

Ես առաջին օրէն մերժեցի գիշերային աշխատութիւնը առարկելով թէ աչքերս չէին վարժուած կազի լոյսով գիր գրելու,

— Կը հասկնամ, ըսաւ Եանէնքօ, դուք Պոլսեցիքդ մահալէպիով մնծցած էք...։

Բայց այլեւս չսպրեց և թոյլ տուաւ որ իրիկուններն եօթէն եաքը ազատ ըլլամ։

Սակայն այդ ազատութենէն չէի կրնար օգտուիլ՝ որովհետեւ գերմաներէն չէի դիտեր ու գուբսը ժամանակ չէի կրնար անցընել։

Եանէնքօ երբ մէկ կողմէն իր բառարանին կ'աշխատէր՝ միւս կողմէ կը ջանար հայերէն այբուբէնը

կարգի դնել զանոնք զեղչելով ու անոնց արտաքին ձեւը մօտեցնելով, կամ աւելի ճիշտը, նոյնացնելով լատինական տառերուն։

Այս գործին մէջ ալ իրեն օգնութեան կը հասնէի անդրդուելի տառնատառութեամբ մը կարել չարդելով մեր հէդ Մեսրոպեան տառերուն գլուխը, թեւերը, ոտքերը փորը կամ կռնակը։

Հակառակ լրջութենէ և ողջմտութենէ փարախերով հեռու այս աշխատութեան, տեսակ մը յարգանք կը զգայի այդ ծերունիին հանդէպ, որ առանց իր հիւանդագին վիճակը նկատի առնելու, աննկուն կորովով մը ինքզինք կը սպառէր նպատակը իրագործելու համար։

Բարիզ գտնուած մէջոցնիս ինձ ըսած էր որ վիճէնա հաւանէինք ամիս մը եաթը ինք Ռուսիա պիտի մեկնէր իր մէկ ազգարակին գործերովը զբաղելու համար և թէ երկու ամիս մը հոն պիտի մնար։

— Ես ալ քեզ ամէն բան կը բացատրեմ և դուն իմ բացակայութեան գործը առաջ կը տանիս, ըսած էր։

Այս հեռապատկերը մանաւանդ զիս քաջալերած էր իրեն հետ մեկնելու և անհամբեր կը սպասէի այն վայրկեանին ուր Եանէսքօ պիտի երթար զիս առանձին Թողլով։

Ատեն ատեն կը հարցնէի թէ ե՞րբ պիտի մեկնէր Ռուսիա։

— Նամակի կը սպասեմ, կը պատասխաներ։

Օր մըն ալ յանձնարարեալ նամակ մը եկաւ Ռուսիայէն։ Ուրախութեամբ իրեն տարի. յուսալով որ սպասուած նամակն է։

Այդ մէջոցին ծերուկը թաղուած էր իր բառարաններուն մէջ։ Նամակը քովը դրաւ առանց բանալու և իր գիրը չարունակեց.

Պահ մը սիկառէթ մը ոլորելու համար գրիչը մէկ կողմ դրաւ և այդ միջոցին նամակը բացաւ ու կարդալ սկսաւ։

Նշմարեցի որ դէմքը մթագնեցաւ յանկարծ և գուշակեցի թէ գուժաբեր թուղթ մըն էր բայց ո՛ւր է հարցում չըրի իրեն։

Երկրորդ անգամ նամակը ուշադիր կարդաց, յետոյ ծալլեց պահարանին մէջ դրաւ և ըսաւ.

— Ագարակս ամբողջ այրեր է։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, գոչեցի։

— Այո՛, չարունակեց, տասը հազար ռակիի չափ կորուսա կայ...

Սիկառէթը վառեց քանի մը անգամ քաշեց, յետոյ տարօրինակ ուրախութեամբ մը ըսաւ.

— Հիմա ա՛լ Ռուսաստան երթալու պէտք չմնաց, կրնանք հանդարտ գլխով մեր գործին աչխատիլ...

Եւ գրիչը ձեռք առնելով աւելցուց.

— Սանսքրիտի բառարանին մէջ նայէ՛ թէ ապաւարա բառը ի՞նչ կը նչանակէ։

Պարզապէս հիանալի էր այդ մէջոցին եանէսքօ, մեղք որ սակայն իր կատարած գործին լրջութեանը վրայ հաւատք չունէր, միայն թէ իր նպատակն էր եւրոպացի գիտուններուը խաբել։

— Անոնց աչքերը կապել, ինչպէս ինք կ'ըսէր։

Անգամ մը որ Եւրոպացի գիտուններուն կլլեցնէինք թէ աչխարհի բոլոր լեզուները հայերենէն ծագում առած են՝ ա՛լ գործերնիս յաջող էր։

Եանէսքօ, ինչպէս ըսի, անանկ համոզուած էր թէ Հայկական խնդիրը այս կերպով միայն կրնար լուծուիլ։

Այսպէս ուրեմն ինքն ալ, իրեն համար, յեղափոխական մըն էր, միայն սա տարբերութեամբ որ փոխան ակ պօմպա ու տինամիթ գործածելու՝ բառարան-

ներով կը փորձէր լուծել Հայկական հարցը։ Ասով Հայերը Յարդուկոտոր ընելու առիթ չէր տար, բայց հայ լեզուն Յարդուփչուր կ'ընէր։

* * *

Վիէննայի մէջ իմ մեծագոյն հաճոյքս էր այցելել Մխիթարեան վանքը որ, ինչպէս ըսի, մեր քնակարանին մօտերը կը գտնուէր։

Հոն ճանչցայ հայր Տաչեանը որուն համար մեծ հիացում ունէի, բայց ինչ որ ինձ քիչ մը հիասթափ ըրաւ սա էր որ այդ մեծ ու հոյակապ գիտնականը բուռն հակասեմական մըն էր։ Տգէտ կաթոլիկի մը պէս կ'ատէր Հրեաները։ Նոյն միջոցին Տրէյֆիւսի խնդիրը արդէն սկսած էր յուզուիլ և ամէն տեղ թերթ ու դէմ վիճաբանութիւններ տեղի կ'ունենային։ Վիէննայի մէջ՝ ուր ընդհանրապէս հակահրէական հոտանքը զօրաւոր է, բացի հրեաներէն, ամէն մարդ Տրէյֆիւսի հակառակ էր և այդ հակառակորդներուն մէջն էին, աւա՛ղ, հայր Տաչեան և բոլոր միւս Մխիթարեանները։ Ամէն անգամ որ վանք կ'երթայի երկու գլխաւոր նիւթ ունէինք խօսակցութեան՝ նախ Տրէյֆիւսի խնդիրը և երկրորդ Եանէսքուի փախուստիւնները։

Հեղձ Մխիթարեանները փափուկ դիրքի մը մէջ կը գտնուէին հանդէպ Եանէսքոյի։

Բարեմիտ ծերուկը բնականաբար մեծ յարգանք ունէր Մխիթարեաններու մասին և կ'ուզէր որ զանոնք չհանգրդռէ իր ցնորական բառարանովը։

Ամէն չանք կ'ընէր զանոնք սիրաշահելու համար։ Իմ հոն եղած առենս Լառուսի հանրագիտարանը նուիրեց վանքին որ կարծեմ 800—1000 ֆրանք կ'արժէ։ Ասկէ զատ, իր գիրքերն ալ, որոնք բաւական մեծական արժէք մը ունէին, եթէ չեմ սխալիր, Մխիթարեաններուն կտակած էր։

Ասոր փոխարէն Եանէսքօ կ'ուզէր որ վարդապետները իր գործը դնահատեն և նոյն թուկ իրենց աջակցութիւնը նուիրեն անոր, ինչ որ չափազանց պահանջում մըն էր իր կողմէ։

Մխիթարեանները մէկ կողմէ չէին ուզեր բոլորովին երես դարձնել իրմէ և միւս կողմէ կ'զգուշանային խօսք բանալու իր բառարանին վրայ որուն արժէքը պէտք եղածէն աւելի գնահատած էին։

Ցաճախ այցելութեան կուգային իրեն և մէկ քանի փախստեայ խօսքերով իր աչխատութեանց արդիւնքը կը հարցնէին։

— Կի կարնամ, կի կարնամ, կը պատասխանէր Եանէսքօ, տառը Այրը լմնցնալու վրայ է...

Հեղձ մարդը կարծեմ մինչեւ իր մահուան օրը չէ կրցաւ «տառը Բէնին» անցնիլ և միւս բոլոր տառերը կարապետ Բասմաջեանը կլլեց ամբողջովին։

Բացի տաժանակիր աչխատութենէն՝ որմէ կախուած էր Հայ ազգին բախտը, Եանէսքօ, առտուն կանուխ խոչոր աւել մը ձեռքը, տան հոգերումն ալ կը գբաղէր, աւելով բոլոր սենեակները։

Եանէսքօ ինքզինքը կը մխիթարէր ըսելով որ լաւ և օգտակար մարմնամարզ մըն է իրեն համար, բայց թուն իրողութիւնը այն էր որ ամիսէ մը ի վեր չէինք կրցած աղախին մը ճարել տան ծառայութեան համար, որովհետեւ ո՛չ ոք կը հաւանէր մեր քով գալու։

Մէկ քանի գործակալութիւններու դիմում ըրինք որոնք օրը մէկ քանի սպասուհիներ կը ղրկէին մեզի՝ բայց հազիւ թէ ներս մտած՝ կը ձգէին կը փախչէին ըսելով։

— Դուք Հրեայ էք, Հրեայի քով չենք կենար։

Ի բուր կը փորձէի խաչակնքել քրիստոնէութիւնս

ապացուցանելու համար. Եանէնքօյի դէմքը կեղծաւոր. բաբար կը մատնէր մեր հրէութիւնը։

Եւ դժնդակ բան մըն էր մտածել որ այդ մարդը որ աշխարհի բոլոր բառերը հայերէնի վերածելու միջոցը գտած էր, կարող չէր եղած իր դէմքը Հայկական դէմքի մը փոխել։

Ի վերջոյ՝ յուսահատ՝ գործակալութեան մը ըսինք որ մեզի Հրեայ ազախին մը ղրկէ։

Դժբախտաբար այն օրն ուր Իսրայելի աղջիկ մը ներկայացաւ մեզի՝ ժանպօն ուտելու վրայ էինք, այնպէս որ Ռէբէկան. Յուդիթը կամ Ռաքէլը այս տեսակին պէս՝

— Վա՛յ դուք Քրիստոնեայ էք եղեր, ըսելով փախաւ գնաց։

Երբ միասին դուրս կ'ելլէինք բառարան գնելու համար, որովհետեւ Եանէնքօ ուրիշ բանի համար երբեք ոտքը դռնէն դուրս չէր դներ, ընդհանրապէս համակիր նայուածքներ չէին ուղղուեր մեզ և յաճախ կը լսէինք մեր հասցէին ուղղուած՝

— Նուտի

Եահուտի, խօսքը, զոր չլսելու կը ձեւանէինք։

Օր մը միասին Ս. Ստեփաննոսի հրապարակին մօտերը գտնուող մեծ գրավաճառատուն մը գացինք Տաճօմէրէնի բառարան մը փնտռելու։

Եանէնքօ այնքա՜ն վանողական, այնքա՜ն խեղճուկրակ արտաքին մը ունէր որ հազիւ թէ խանութէն ներս մտած էինք, աչակերտը ուզեց մեզ դուրս հանել հրեայ մուրացկաններ կարծելով։

Եանէնքօ որ գերմաներէն լեզուի տեղեակ էր խկոյն փութաց խանութի աչկերտին ըսելու որ մենք մուրացկաններ չէինք՝ այլ յաճախորդներ որ գիրք առնելու եկած էինք։

— Ի՞նչ գիրք կ'ուզէք, հարցուց աչակերտը միշտ խանութին մուտքը պաշտպանելով մեզի դէմ։

Եանէնքօ Տաճօմերէն լեզուի բառարանի մը անունը տուաւ։

Նոյն միջոցին խանութին տէրը մօտեցած էր մեզի դերագոյն արհամարհանքի կերպարանքով մը։

Երբ լսեց գրքին անունը սրտնեղ դէմքով մը գոչեց.

— Այդ ձեր ուզած գիրքը երեք մեծ հատորներէ կը բաղկանայ։

— Գիտեմ, թոթովեց Եանէնքօ գլխարկը ակնածանքով ձեռքին մէջ բռնած։

— Մէկ օրինակ մը ունինք քովերնիս և այն ալ կազմուած է։

— Աւելի լաւ, ես ալ կազմուած կ'ուզէի, կակազեց Եանէնքօ։

— Հատորները անջատաբար չենք ծախեր, պէտք է ամէնքը միասին գնել։

— Արդէն ամէնուն ալ պէտք ունիմ։

— Ամէն մէկ հատորին գինը յիսուն ֆիւորին է...։

— Շա՜տ լաւ։

— Դրամը անմիջապէս պիտի վճարէք։

— Բնականաբար։

Եւ Եանէնքօ անմիջապէս գրպանէն հանեց իր թղթապանակը որ միշտ պանքնոթներով լեցուած էր և որուն մէջ առնուազն 7—800 ոսկիի մօտ դրամ առնէր։

Լեցուն թղթապանակին երեւումը վայրկենապէս հրաշալի ազդեցութիւն մը գործեց։

Գրավաճառատան աչկերտը չանթահար մէկ կողմ քաշուեցաւ ճամբայ տալու համար մեզի, խանութին

աէրը այնպիսի խոնարհութիւն մը ըրաւ որ մազ մնաց մէջքէն պիտի կոտրէր։

— Հաճեցէ՛ք ներս մտնել, աէր իմ, մրմնջեց չըփոթած երեւոյթով մը...։

Հանդարտ գնացքով մը ներս մտանք և մեզ բազմեցուցին թիկնաթոռներու վրայ։

Եանէսքօյի ուշած բառարանը այնքա՜ն հաղուագիւտ բան մըն էր որ հարկ եղաւ կէս ժամ փնտռել գտնելու համար։

Բոլոր այդ միջոցին խոնարհութիւնը աէրը կատր կատր կ'ըլլար մեր առջեւ օրպէս զի յարդանքի պակասութեան մը մէջ չգտնուի։

Վերջապէս գործերնիս տեսանք, դրամը վճարեցինք ու մեկնեցանք։

Եանէսքօ, հակառակ իր եր հարստութեան, այսպէս խոշորիկ ձեւեր ունէր որոնք ծիծաղելի կը դարձընէին զինքը։

Ճաշարանին մէջ, կերակուր կերած ատենիս, ազգականներ կը մտնէին կ'ելլէին և իրենց սովորութեան համեմատ.

Բարի լոյս տեարք, կամ բարի իրիկուն տեարք, կ'ըսէին։

Որուն իրրեւ պատասխան ներկաները գլխու թեթեւ չարժում մը կ'ընէին։

Իսկ Եանէսքօ այդ քաղաքավարական բանաձեւը լսելուն պէս զսպանակէ մը մղուածի նման ոտքի կը ցատքէր, պատառաքաղ, դանակ կամ դգալ ձեռքէն կը ձգէր, գլխարկը կը հանէր և.

— Բարի իրիկուն, տիկին, կը գոչէր ամենայն ակնածանքով։

Քաղաքավարական այս ծայրայեղութիւնը կ'երեւակայէք թէ ինչ ծիծաղելի կացութեան մը կը մատ-

նէր մեզ ճաշարանին մէջ, մանաւանդ որ ամէն մէկ ճաշի տեւողութեան այդ տեսարանը երեք չորս անգամ կը կրկնուէր։

Մինչ Եանէսքօ գլխարկը կրցածին չափ ուռեցնել խմելու, ինք ամենաժուժկալ ճաշ մը կ'ընէր։ Նախ՝ ցերեկները միայն կերակուր կ'ուտէր, այն ալ ապուր մը և ձուկ մը սովորաբար, իսկ գիշերները մէկ քանի գաւաթ թէյով, զոր ինք կը պատրաստէր, կը գոհանար։

Ոգելից ըմպելի բնաւ չէր գործածեր և ըսա իր բառապնական գիտութեան ալքօոլ կը նշանակէր՝ խոնաւութիւն, հիւանդութիւն, ապականութիւն, չոբայութիւն, եւն.։

Եւ սակայն հազիւ ամիսուկէս մնալէ ետքը, ա՛լ տեսայ որ անկարելի էր ապրիլ Եանէսքօի հետ։

Ան յիմարական աչխատութիւնը որուն կը նուիրէինք մեր օրուան ամբողջ ժամերը, տաժանելի կը դառնար ինծի համար։

Կը ղդայի որ այդ փախուկ ու բարեմիտ ծերուկին այլասիրտ ընկերակցութեան մէջ կամաց կամաց ողջախոհութիւնս խոյս կուտար երթալ և առնն առնն ինծի այնպէս կը թուէր թէ երեւցնել գիտական գործի մը կ'աչխատէի և թէ ճչմարտապէս աւ արմատէն ծնունդ առած են աչխարհի բոլոր բառերը, ինչպէս կը հաւաստէր Եանէսքօ։

Իրիկուն մը տետրակներ կարելու մասին վէճ մը ունեցանք միասին։ (Որովհետեւ մեր աչխատութեանց տետրակները մենք կը պատրաստէինք և Եանէսքօ մանաւանդ ձեւ մը ունէր թերթերը բարակ չուանով մը իրար կապելու, առանց հանգոյց ձեւացնելու և այդ ձեւը սորվեցուցած էր ինծի՝ բայց, տակաւին անվարժ, երբեմն կապը սխալ կ'ըլլար։)

Այդ տեսակ սխալ կապով մը պատրաստած էի, այդ իրիկուն, տեարակները։

Եանէսքօ դիտողութիւն ըրաւ։

Համբերութիւնս արդէն սպառած ըլլալով՝ քիչ մը խստօրէն պատասխանեցի իրեն ահա՛ վիճաբանութիւնը սկսաւ երկուքնուս մէջեւ, վիճաբանութիւն մը որ հազիւհետէ լեզուի ու թթու գարձաւ։

— Ալ բաւ է որքան որ այս չխմարական գործովը զբաղեցայ, գոչեցի։

Բայց այսքանով ալ չգոհացայ և սկսայ երկար խրատական մը տալ Եանէսքօյի, ըսելով որ փոխանակ իր կեանքը սպառելու գործի մը համար որ ամենուն ծիծաղը իր վրայ հրաւիրելէ զատ ուրիշ արդիւնք մը չպիտի ունենայ, լաւագոյն է որ հանգիստ իր քէյֆը նայի քանի որ նիւթական կարողութիւնը կը ներէ։

Ասոնք լմնցուցի երեսն ի վեր գոչելով.

— Պարզապէս խենթ մըն ես դուն...

Անշուշտ պէտք չէր որ այսպէս վարուէի իրեն հետ և յետոյ, գրեթէ անմիջապէս, ղղջացի րրածիս։ Բայց գրեթէ երկամսեայ գլուխ գլխի կենակցութիւնը իրեն հետ, Բարիզի եռուզեռուն կեանքէն ետքը, տեսակ մը ջղագրգռութիւն բերած էր վրաս և ա՛լ գրեթէ ինքզինքիս տէրը չէի։

Եանէսքօ չպատասխանեց, հասկցաւ որ խզումը վերջնական էր և պահ մը լուռ մնալէ ետքը, ըսաւ.

— Արդէն մեր պայմանագրութիւնը այնպէս է որ եթէ չուզես հոս մնալ պարտաւոր եմ քեզ Բարիզ վերադարձնելու, ուրեմն հաչիւդ տամ։

Եւ իսկոյն թղթապանակը գրպանէն հանելով ճամբու ծախքի դրամը վճարեց։

Իրիկուան ժամը վեցն էր, չիտակ ննջասենեակս գացի, պայուսակս կապեցի և եկայ մնաս բարով ըսելու։

Իր հետ անցուցած միջոցիս, ինքզինքս իր գործին սիրահար ցոյց տալու համար, օր մը ըսած էի որ գաւառական բառեր ունիմ հաւաքած։ Եանէսքօ այդ բառերը ուզած էր ունենալ։ Պատասխանած էի թէ բարիզ թողած եմ ուրիչ թուղթերու հետ։ Եանէսքօ վիրտպած էր որ Բարիզ գրեմ ու հաւաքած գաւառական բառերուս տետրակը բերել տամ։ Նամակ մը իբր թէ՝ գրած էի ու տակաւին պատասխան չէր եկած։

Երբ պայուսակս ձեռքս և արդէն իմ անկիրթ վարմունքէս ղղջացած ու գրեթէ խղճի խայթով զայրի-բեն մնաս բարով ըսելու, Եանէսքօ յարգանքով ոտքի ելաւ, վիրս մինչեւ դուռը առաջնորդեց և դուրս ելած միջոցիս ըսաւ.

— Եթէ կի կարնաս՝ գաւառական բառերուդ հաւաքածոն ղրկէ՛, ինչ որ պէտք է կը վճարեմ.

— Կի կարնամ, ըսի ու առի քալեցի։

Շունչս ուղղակի Մխիթարեաններու վանքը առած ուր մէկ քանի բառով պարզեցի կացութիւնը։

— Մենք արդէն առաջին օրէն հասկցանք որ չի պիտի կրնաս այդ մարդուն հետ երկար տանեն մնալ, ըսին վարդապետները։

Վիէննա հասնելէս ի վեր մեծագոյն փափաքս էր անգամ մը ներկայանալ Մխիթարեանց վանահօր Հ. Արսէն Այտընեանի, այն հայակապ գիտնականին որ գրած էր աշխարհաբար լեզուի քննական քերականութիւնը և որուն այսօր ամէն հայ գրող, ուղղակի կամ անուղղակի, բան մը կը պարտի։ Դժբախտաբար այդ միջոցին հիւանդ էր պառկառելի ծերունին և կարելի չէր եղած փափաքիս գոհացում տալ։

Երբ վերջին անգամ վանք գացի՝ Հ. Այտընեանը տեսնելու փափաքս կրկնեցի.

— Բժիշկները արդիւնք են ոևէ այցելութիւն, պատասխանեցին վարդապետները. մանաւանդ որ հիւանդը ինքզինք չկրնար զսպել և կ'ուզէ անպատճառ երկաթօրէն տեսակցիլ իրեն քով գացողներուն հետ:

Այն տեղն ինդրեցի որ գոնէ իր ննջասենեակի դռնէն ըլլայ տան ինձ մեծ ծերունին. ինչ որ չկրցան մերժել ու այսպէս հետեւէն, իր անկողնին մէջ պառկած, տեսայ «Ինսական քերականութեան» հեղինակը իր մահուրընէն գրեթէ քանի մը չաբաթ առաջ:

Վանքէն մեկնելով ուղղակի գացի կայարան և գիշերը մեկնեցայ Վիէննայէն ու Բարիզ հասայ երեք օրետքը Զուիցերիոյ ճամբով:

Այս անգամ հազիւ մէկ երկու օր մնացի Բարիզ, ճամբաս չարունակելի մինչեւ Լոնտոն, ուր կը գըտնուէին Արփիար և Լեւոն Բաշալեան:

Երբ կառախումբը կանգ առաւ Վիքթօռիա Սթէյշըն, հարկ է ըսել որ վար իջայ վակօնէն և ուղղուեցայ կայարանին առջև գտնուած ընդարձակ հրապարակը, պայուսակս ձեռքս բռնած:

Նախապէս ո՛չ Արփիարի, ո՛չ ալ Բաշալեանի ծանուցած էի ժամանումս, հետեւաբար ո՛չ ոք եկած էր զիս դիմաւորելու:

Փոլիսմէնի մը դիմելով ցոյց տուի «Նոր Կեանք»ի հասցէն:

Մարդը անգղիերէն բաներ մը ըսաւ և երբ տեսաւ որ բան մը չեմ հասկնար իր ըսածներէն հասկցաւ որ օտարական մըն եմ և անմիջապէս ինձի ընկերացաւ քառորդ ժամու չափ, յետոյ զիս յանձնեց ուրիշ ոստիկանի մը՝ որ բաւական զիս քալեցնելէ ետքը յանձնեց երրորդի մը ու այսպէս յաջորդաբար զիս ճիւռ ընելով. վերջապէս երկու ժամ ետքը, յոգնած դադրած հասայ փոքրիկ տան մը առջեւ:

— Ահաւասիկ ձեր փնտռած հասցէն, ըսաւ վերջին փոլիսմէնը զիս բարեւելով ու հեռանալով:

Տան դուռը զարկի. մանկամարդ անգլուհի մը հակաւ բանալու:

Իսկոյն հասկցաւ որ հայ մըն էի ու ներս հրամցուց և առաջնորդեց տան գեղանայարկը, ուր կը գըտնուէր «Նոր Կեանք»ի տպարանը, կամ աւելի ճիշտ ու համեստօրէն խօսելով աղտոտ ու մութ գետնափոր մը ուր դրուած էր քանի մը քասա հայերէն տառ, որոն մէջ ուրուականի մը պէս կը չրջէր նիհար ու ժժգոյն դրաչար մը:

Ինքզինքս ծանօթացուցի իրեն և Արփիարը հարցուցի:

— Ես ալ իրեն կը սպասեմ կոր, առտուընէ ի վեր ձեռագիր պիտի բերէր ու տակաւին մէջտեղ չելաւ, պատասխանեց:

Յետոյ աւելցուց.

— Քովդ ձեռագիր մը ունի՞ս չարելու:

Բիչ մը վերջը Արփիար եկաւ ու զիս տեսնելով զարմացաւ:

Կը կարծէր թէ Վիէննայի մէջ վերջնականապէս հաստատուած էի:

Իր զարմացումը հազիւ թէ անցած՝ ինքն ալ զրաչարին հարցումը կրկնեց.

— Քովդ ձեռագիր մը ունի՞ս չարել տալու համար:

— Չէ՛:

— Ուրեմն ինչո՞ւ եկար մինչեւ հոս:

Միասին գացինք Լեւոնը տեսնելու, զոր Պոլիսէն մեկնելէն ի վեր չէի տեսած. յետոյ անմիջապէս սենեակ մը գտանք ինձի համար տպարանին մօտերը,

Սէնթ Մէրի Ռօա փողոցը, ուր կը բնակէին նաև Բաչալեան եւ Արփիար, թէեւ տարբեր տուներու մէջ։

Նոյն միջոցին բացի «Նոր կեանք»էն որ տասնըհինգ օրը անգամ մը կը հրատարակուէր, կար նաև «Մարտ» ամսօրեայ թերթը, որ Հնչակեան կուսակցութեան պաշտօնաթերթն էր։ Այդ երկու հրատարակութիւններուն ձեռագիրը հասցնել, փորձերը սրբագրել, հասցէները գրել, ծրարները պատրաստել ու թղթատուն տանիլ բաւական գործ մըն էր որուն հազիւ կը բաւէինք երեքիս։ Եւ «Նոր կեանք»ն ալ հազիւ կը բաւէր մեզ երեքիս ու գրաչարը ապրեցնելու, խնայողական արտասովոր միջոցներով։

Լոնտոնի մէջ բաւական մեծակակ հայ գաղութ մը կար գործաւորներէ ու ուսանողներէ բաղկացած։

Ուսանողներուն մէջ կը գտնուէին մեծանուն վիպասան Րաֆֆիի երկու զաւակները, որոնք իրենց մօր տիկին Րաֆֆիի հետ, հաստատուած էին Լոնտոն մէկ քանի տարիէ ի վեր և կարծեմ տակաւին հոն կը գտնուին մինչեւ այսօր։

Րաֆֆիներու տունը Լոնտոնաբնակ հայերու ժամադրավայրն էր, ուր կ'երթայինք յաճախ թէյ խմելու։

Տիկին Րաֆֆի գործունեայ կին մըն էր և գրեթէ իր նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ «Լոնտոնի Հայ գործաւորաց և ուսանողներու միութիւնը», որուն նպատակն էր անդրիական մայրաքաղաքին մէջ գտնուող հայերուն միջեւ կապ մը հաստատել, չարթիական դասախօսութիւններ ու զանազան հանդէսներ սարքելով։ Այդ միութեան նախագահ ընտրուեցաւ վրօթիեսէօր Յակոբեան, ատենապետ եղաւ Լեւոն Բաչալեան, իսկ ես՝ ատենադպիր։

Միութեան անդամները կը վճարէին ամսական փոքրիկ գումար մը, որմէ գոյացած հասոյթով կը հոգա-

ուէր Միութեան երկու սրահներու վարձքր և սեկ քանի թերթերու բաժանորդագրութիւնը։

Չմոռնամ ըսելու որ այդ վարձքը կը տանար Տիկին Րաֆֆի, որ մեզի յատկացուցած էր իր բնակած տան ստորնայարկի սենեակները։

Ամէն չարաթ, գիշերը, փոխն ի փոխ բանախօսութիւններ կը կատարէինք հոն և ունկնդիրներ իրաւունք ունէին բանախօսէն լուսաբանութիւններ ուզելու իր խօսած նիւթին վրայ, այնպէս որ երբեմն երկար վիճաբանութիւններ կը բացուէին որմէ կ'օգտուէին ամէնքն ալ։

Կը յիշեմ որ ես մէկ քանի բանախօսութիւններ ըրած եմ հրէական իմաստասիրութեան և ամբոխի հոգեբանութեան վրայ, որոնք ընդունելութիւն գտած են։

* * *

Արփիար կատարեալ տէրվիշ կեանք մը կը վարէր Լոնտոնի մէջ։ Գիշերները իր սենեակը կ'առանձնանար յօդուած գրելու համար, առտուն կանուխ կ'ելլէր հանրային ընթերցատուները վազելու, ուր ցուցադրուած են օրուան թերթերը գրականներու վրայ, զոր հարկ է կարդալ ոտքի վրայ կեցած։ Արփիար այսպէս յաճախ 4—5 ժամ կը կենար թերթ կարդալու համար։ Անդրիերէն բաւական սորված էր և կարդացածը լաւ կը հասկնար, բայց գրեթէ բնաւ չէր կընար խօսիլ։ Ընթերցումէն ետքը կ'երթար ճաշելու, եթէ նիւթական միջոցները ներէին, իսկ հակառակ պարագային թէյով մը կը գոհանար, այն մխիթարութեամբ որ իրիկունը անպատճառ պիտի ընթրէր Լեւոնին սենեակը, որովհետեւ գոնէ իրիկուան կերակուրը դիպուածի քմահաճոյքներուն ենթարկուած չէր։

Հոն գտնուած միջոցիս Բրանտֆըրտի պատերազմը տեղի կ'ունենար և ամէն օր անգղիական պարտուճ թիւններու լուրերը կը հասնէին։ Ագղիացիները, հակառակ իրենց պատերազմական չատ գերազդուած էին։

Ցաւալին այն էր որ Արփիար իր սեւուկ դէմքովը, երկար մազերովն ու լայնեզր թաղեայ գլխարկովը Պօհէմի կը նմանէր և չատ ուշադրութիւն կը գրաւէր փողոցը գացած միջոցին, մանաւանդ որ իրեն պէս թափթփած մարդ չատ չկայ Լոնտոնի մէջ ու թուխ մարդիկն ալ հազուագիւտ են։

Տղաք հետէն՝ «պլէք մէն, պլէք մէն» (սև մարդ) կը պոռային ու կը փախչէին։ Իսկ հայրենասէր, և անչուչտ քիչ մըն ալ պինով, Անգղիացիները զինքը Պօհէմ մը կարծելով բռունցքնին ցոյց կուտային ապատնագին։ Նոյնիսկ օր մը մազ մնացեր էր որ չոգեկառքին մէջ ձեռ մը ուտէր։

Իր մեծագոյն հաճոյքն էր գիրք մը կամ թերթ մը առնելով երթալ նստիլ Հայտ Փարք կամ Գրէնսինկթըն Փարք ու կարդալ։

Ցետոյ անխոնջ քալող մըն էր, գրեթէ ամէն օր Նօթինկ Հիլլն, ուր կը բնակէինք, մինչեւ Սլոթի կ'երթար ոտքով «Մաթէն» կամ «Ժուռնալ» գնելու և այս երթուդարձը կը տեւէր ամբողջ չորս ժամ։

Լոնտոն նոր հասած էի երբ առտու մը ուղեց զիս պարտցնել։ Իրեն սովորական սահմաններէն բաւական հեռացանք և յանկարծ զմեզ գտանք Թայմզի միւս կողմը, անծանօթ թաղի մը մէջ։

Արփիար՝ որ կը յաւակնէր Լոնտոնը իր գրպանին պէս ճանչնալ, ինչ որ մեծ ու կենճռոտ դիտութիւն մը չենթադրեր, նկատի առնելով իր գրպանին վիճակը,

չուզեց անցորդի կամ փոլիսմէնի մը դիմել Նօթինկ Հիլլի ճամբան գտնելու համար։

— Եթէ Լոնտոնի մէջ իսկ ճամբաս կորսնցնեմ ու չկրնամ գտնել՝ ալ ինչ երեսով յեղափոխական կուսակցութիւն մը պիտի վարեմ, ըսաւ։

Եւ չարունակեցինք մեր ըստ բախտի գնացքը։ Մինչեւ որ՝ դիպուածով՝ ծանօթ հրապարակ մը հասանք որմէ անդին դիւրաւ կրցանք մեր տան ճամբան գտնել։

Բայց երբ հասանք Բաչլեհանի քով ժամը իրիկուան ութը անցած էր։

Տասնըմէկ ժամ անընդհատ քալեր էինք։

* * *

Իմ Լոնտոն գտնուած միջոցիս հոն էր նաև Արտաւազդը կամ Արթիւր Օհանհանը, որու մասին խօսեցայ այս յիշատակներուս սկիզբը։

Արթիւր որբեւայրի և մէկ քանի զաւակներու տէր անգլուհիի մը հետ ամուսնացած էր և մեր թաղը կը բնակէր։ Ցաճախ երիկունները կուգար մեզի հետ ժամանակ անցնելու։ Հնչակեան կուսակցութեան չէր պատկաներ այլեւս, բայց նորէն կը չահագրգռուէր ազգով և յաճախ բուռն վիճաբանութիւններ կ'ունենար Արփիարի հետ։

Արթիւր բաւական դժնդակ պայմաններով կը ճարեր իր ապրուստը, այսուհանդերձ միշտ կատարեալ ձէնթըլմէնի մը պէս մաքուր հագուստ էր (հոդ Ցորմ) գլխարկ, սև դեմատ, փայլուն կոշիկ ու ձեռնոց։

Իր զբաղումն էր նախ ռուսերէն դաս տալ ազնուական հարուստ անգլիացիի մը, որ կը պատրաստուէր Ռուսիոյ մէջ դիւանագիտական պաշտօնի մը կոչուելու և ետոյ Սբեւելեան լեզուներէ թարգմա-

նութիւններ բնել Անգլիերէնի։ Այս վերջին գործը բաւական տաբօրինակ ու զուարճալի էր։

Լոնտոնի մէջ հաստատութիւններ կան, որոնք աշխարհի ամէն լեզուներէ թարգմանութիւններ կ'ընեն։ Օրինակի համար ձեռնարկէն նամակ մը կը ստանաք, լեզուն չէք գիտեր, իսկոյն կը դիմէք սոյն հաստատութեան և ձեր նամակը թարգմանել կուտաք ինչ լեզուի որ ուզէք։

Այս հաստատութիւնները սակայն քիչ գործածական լեզուներու համար մնայուն պաշտօնեաներ չունին. այլ անոնք որ ո և է օտար լեզու մը գիտեն կ'ներթան կ'արձանագրուին այդ հաստատութեանց և երբ աւելը ներկայանայ իրենց լուր կը ղրկուի և իրենց կատարած գործին կարեւորութեան համեմատ վարձք մը կը ստանան։

Արդ, Արթիւր Օհանեան այդ հաստատութիւններու դիմած ու իր անունը արձանագրել տուած էր իբրեւ համատ ռուսերէնի, հայերէնի, յունարէնի, սերպերէնի, պուլկարերէնի, թուրքերէնի պարսկերէնի, և արաբերէնի, մինչ այդ լեզուներէն միայն առաջին երկուքը գիտէր, իսկ միւսներուն համար լոյսը ղրած էր բարեկամներու վրայ։

Երբեմն արաբերէն, պարսկերէն կամ թուրքերէն լեզուներէ թարգմանութիւններու համար դիմումներ կ'ընէին իրեն։ Օհանեան թուղթը կ'առնէր մեզի կուգար. բայց դժբախտաբար Արփիարէն, Լեւոնին ու իմ միացեալ կարողութիւնները չէին կրնար լուծել հանելուկը։

Նախ պէտք է հասկնալ թէ գրութիւնը արաբերէն, թուրքերէն թէ պարսկերէն էր ու յետոյ իմաստը գուշակել։

Շատ անգամ Արթիւր կը յաջողէր իմանալ նիւթը՝ հաստատութեան պաշտօնեաները հարցուփորձելով։

— Կ'երեւայ որ ճէնթլմէնի մը մէկ արաբ բարեկամը չնորհաւորական նամակ մը գրած է իր ամուսնութեան առթիւ, կ'ուզէ որ բառացի կերպով նամակը անգլիերէնի թարգմանուի, կ'ըսէր պաշտօնեան։

Այնատեն մեր գործը կը դիւրանար։ Հարկ էր պարզապէս «Հազար ու մէկ գիշերներու» ոճով բան մը չարադրել.

«Ո՛վ հոյակապ և ատուածանահաճոյ ծաղիկ երանութեան և փառքի» ևլն.։

Եւ հաւանօրէն անգլիացին ալ նամակին թարգմանութիւնը իր բարեկամներուն ցոյց կուտար իբրեւ նմոյշ արաբական վեհանձնութեան։

Օր մը Օհանեան թանկագին ափսէ մը բերաւ, որուն վրայ արաբական վերատուութիւն մը քանդակուած էր։

Հարկ էր առեղծուածը լուծել։ Այդ հնամենի զարդապիրներուն մէջէն ելլել անկարելի էր։

— Ինչ կրնայ գրուած ըլլալ արդեօք, կը հարցնէր մաատանչօրէն խեղճ Արթիւր, ճակատը չփիղով։

— Ընդհանրապէս կարծեմ Խուրանէն խօսքեր կը դնեն պատասխանեց Արփիար։

Լուծումը գտած էինք։

«Լաի լահ հիլ Ալլահ» էր վերատուութիւնը։

Հետեւեալ օր Օհանեան իր այդ մտացածին թարգմանութեան համար երկու ոսկի կը ստանար։

*
* *

Լոնտոն գանուած միջոցիս միջադէպ մը պատահեցաւ որ չանդիցաւ իմ և Պ. Մինաս Ջերազի միջեւ մեծ նամարաի մը, որ տեղի չունեցաւ սակայն։

Օր մը նամակ մը ստացայ Արտաւան Հովուեանէն, որով ինձի իմաց կուտար թէ տաբօրինակ լուրեր կը

չէր ըլլար իմ մասիս, թէ կ'ըսուէր որ Ահմէտ Ճէլալէտտին փաշան Բարիզ գտնուած միջոցին հետը տեսակցութիւն ունեցած եմ, թէ հաւանօրէն իրմէ դրամ ստացած եմ ու ևէ ծառայութեան մը փոխարէն, ևլն.։

Այդ ըսուածները որքան ալ անհեթեթ՝ սակայն զիս յուզեցին, մանաւանդ գիտէի որ զրպարտութիւնները որքան չատ ու դիւրին կերպով արմատ կը ձգեն մեր մէջ։

Իսկոյն Արտաւազդ աւելի մանրամասն բացատրութիւններ ուզեցի և պատասխան առացայ որ այդ խօսքերը լսած էր Արտաւազդ Հանըմեանէն, իմ մտերիմ և սիրելի բարեկամներէս մին, որ այդ միջոցին քիմիագիտութեան ուսանող էր և որ հիմա եգիպտոս, պետական վարժարանի մը մէջ ուսուցիչ է։ Արտաւազդ Հանըմեան մին է նաև մեր լաւագոյն բանաստեղծներէն և որ սակայն զրեթէ բոլորովին անծանօթ մնացած է Պոլսահայ գրականութեան՝ իր քերթուածները միմիայն արտասահմանի մամուլին մէջ լոյս տեսած ըլլալով։

Դիմեցի Հանըմեանին, որ ինձ պատասխանեց թէ այդ լուրը՝ որուն ինք չէր հաւատացած՝ բղխած էր Մինաս Չերազէն, որ զայն մէկ քանի հոդիի պատմած է։

Ենթադրելով որ սուտին բուն հեղինակը գտած եմ, անմիջապէս նախատական նամակ մը գրեցի Պ. Մինաս Չերազին ու միեւնոյն առեն Տօքթ. Պօղոս Քօլէանը և Վահէ Աբգուհանը, որ այդ միջոցին Բարիզ կը գտնուէր, Չերազին զրկեցի որպէս զի բացատրութիւն պահանջեն և եթէ զոհացուցիչ հաստատում մը չի տայ՝ մենամարտի հրաւիրեն զինքը։

Բանակցութիւնները բաւական երկար տեւեցին և ի վերջոյ Պ. Մինաս Չերազ յայտարարած էր որ այդ լուրը իմացած է Տօքթ. Ռոպէնսոնէն որ իրեն հաւան-

տած է թէ ինք աչքովը տեսած է Շանզ Ելիզէ Բալաս՝ Ահմէտ Ճէլալէտտինի քով երթալս։

Հասկցայ որ այդ զրպարտութեան գործին մէջ Պ. Մինաս Չերազ բոլորովին անմեղ էր, միայն թէ չափազանց դիւրահաւան գտնուած էր Տօքթ. Ռոպէնսոնի հաստատական հաւաստումէն խաբեւելով։

Եւ խնդրեցի զուշակեցի թէ ինչպէս այդ զրպարտութիւնը ծնունդ առած էր...։

Վիէննա չգացած՝ երբ Բարիզ կը գտնուէի, օր մը, Ռուլվառներուն վրայ, հանդիպեցայ Տէքտր Քէլէկեանին, զոր տարիներէ ի վեր, այլինքն Պալխը ձգելէս ի վեր, չէի տեսած, բնականաբար համբուրուելանք ու սրճարան մը մտանք խօսակցելու համար։

Քէլէկեան բացատրեց թէ Պալխէն կուգար Ահմէտ Ճէլալէտտին փաշային հետ և քանի մը օրէն Քոնթրէքսէվիլ պիտի երթային, ըստ յանձնարարութեան բժիշկներու, որովհետեւ փաշան իր հիւանդութիւնը զարմանելու եկած էր Եւրոպա։

Քէլէկեան աւելցուց թէ փաշային կ'ընկերանար նաեւ տօքթօր Հէքիմեան՝ հօրս և մեր ընտանիքին բարեկամը։

Յետոյ աւելցուց.

— Հայրդ տօքթօր Հէքիմեանին յանձնարարեց որ Բարիզ գտնուած միջոցին անպատճառ քեզ տեսնէ ու քու մասիդ լուր տանի իրեն։

— Լա՛ւ, ո՞ւր կարելի է զինքը տեսնել, հարցուցի։

— Առաւօտ Շան զ'Էլիզէ Բալաս եկուր, անպատճառ զինքը հոն կը գտնես, ըսաւ։

Հետեւեալ առաւօտ գացի Շան զ'Էլիզէ Բալաս։ Դռնապանին քով չարուած էին մէկ քանի փախստականի թուրք երիտասարդներ, որոնք հաւանօրէն կ'ուզ-

զէնի փաչային հետ բանակցութեան կամ սակարկութեան մանել Պոլիս վերադառնալու համար։

Իրենց հետ կը գտնուէր նաև ազքատ Ռոպէնատոն։

Սպասաւորի մը՝ Ահմէտ Ճէլալէտտին փաչայի յարկաբաժինը հարցուցի, որովհետեւ Քէլէկեան ըսած էր որ փաչան իր և իր հետեւորդներուն համար ամբողջ յարկաբաժին մը վարձած էր այդ հոյակապ օթեւանին մէջ։

Սպասաւորը դիս առաջնորդեց վեր, ուր թուրք ծառաներ կեցած էին։ Ըսի իրենց որ ազքատ Հէքիմեանը տեսնել կ'ուզէի և իսկոյն դիս իր մօտը տարին։ Ցետոյ գացի տեսնել Քէլէկեանն ալ ու ժամի մը չափ հոն մնալէ ետքը վար իջայ և տեսայ որ թուրք երիտասարդները և ազքատ Ռոպէնատոն տակաւին կը սպասէին։

Անկէ ետքը տակաւին երկու անգամ գացի Շանզ Էլիզէ Բալաս Քէլէկեանը տեսնելու և երկու անգամին ալ տեսայ ազքատ Ռոպէնատոնը, որ ունկնդրութեան կը սպասէր վարը, դռնապանին քով։

Կ'երեւայ որ այս այցելութիւններս որոնց մէջօգին նոյն իսկ անգամ մը առիթ չունեցայ Ահմէտ Ճէլալէտտին փաչան հետուէն տեսնելու, իրրեւ առազձ ծառայած էին ամբողջ դրպարտական տուտին։

Զուարճալին այն է որ, տարի մը ետքը, Թուպինիի պահանջքներու խնդրին առիթ երբ Ֆրանսա Քննադատական դիրք մը բռնեց Ապտիւլ Համիտի կառավարութեան հանդէպ և իր մարտանաւերը ղրկեց Միտիլլի, Ֆրանսական կառավարութիւնը ա՛լ աւելի ազդեցիկ ճնշում մը բանեցնելու համար Ապտիւլ Համիտի վրայ՝ Բարիզէն աքսորել տուաւ բոլոր թուրք դեսպանատան լրտեսները։

Այդ արտաքսուած լրտեսներու ցանկին մէջ, զոր

Լոնտոնի «Տէյլի Մէյլ» թերթը հրատարակեց, կը գտնուէր նաև ազքատ Ռոպէնատոնի անունը, սակայն ազքատը յաջողած էր վերջին վայրկեանին Բարիզ մնալ, մինչեւ կայարան առաջնորդուելէ ետքը։ Այսպէս ուրեմն զրպարտիչը իր պատիժը չուտով գտած էր։

*
* *

Հինգ վեց ամիսէ իվեր Լոնտոն կը գտնուէինք, երբ օր մը յանկարծ Յովհաննէս Շահնազար եկաւ մեզ գտաւ։

Իտալիայէն կուգար՝ ժրնէվէն ու Բարիզէն անցնելով։ Այսպէս ուրեմն պահ մը ամբողջ Հայրենիքի խումբը հաւաքուեցաւ Լոնտոնի մէջ, երեք չորս տարուան բաժանումէ մը ետքը։

Շահնազար մասնաւոր նպատակով մը եկած էր Լոնտոն, այն է՝ Դաշնակցական և Հնչակեան կուսակցութիւնները իրարու հետ միացնել։

Այս կուսակցութիւններու միացումը փիլիսոփայական խարիսխ կամ յաւիտենական շարժումին պէս խնդիր մըն էր, որուն վրայ չատեր մտք յոգնեցուցած էին առանց արդիւնքի մը հասնելու։

Շահնազարէն առաջ ու իրմէ ետքն ալ չատեր փորձեցին այդ միացումը՝ առանց յաջողելու։

Յեղափոխականներու մէջ «միանանք ու հայասանը փրկենք» վարդապետութիւնը այնքա՜ն կը յեղյեղուէր որ օր մը Սուրէն Պարթեւեան «Վաղուան Ձայն»ին մէջ գրեց.

«Աստուածնիդ սիրե՛ք, միացե՛ք ու մեզ ձենէ փըրկեցէ՛ք։»

Պէտք է ըսել որ այն առեն Պարթեւեան ո՛չ Հընչակեան, ո՛չ Վերակազմեալ, ո՛չ Սահմանադրական-Ռամկավար, ո՛չ Հրաժարեալ Սահմանադրական-Ռամ-

կավար, ա՛չ Դաշնակցական մըն էր, ինչպէս հետզհետէ եղաւ «Հոսանք»էն տարուելով։

Բայց Շահնազար իրրեւ յեղափոխական մը չէր գործեր, ինք ա՛չ Հնչակեան, ա՛չ ալ Դաշնակցական էր, այլ հայրենասէր մը, որ կ՚ուզէր օգտակար գործ մը տեսնել։ Անմեղ յաւակնութիւն մը որ չատ հայրենասէրներ ունեցած են։

Կ՚երեւայ որ նախ ժրնէվ հանդիպելով հոն չօշափած էր Արեւմտեան Բիւրօյին տրամադրութիւնները այս մասին։

Բիւրօն ամենայն սիրով տրամադիր էր միանալու, միայն թէ մէկ քանի պայմաններ ունէր. եթէ այդ պայմանները ընդունուէին, յանուն հայրենասիրութեան ամէն զոհողութիւններու յանձնառու պիտի ըլլար միութիւնը իրագործելու համար։

Շահնազար այդ պայմանները կը բերէր Լոնտոն, որոնց գլխաւորներն էին.

Ա. Արփիար պիտի քաշուէր կուսակցութենէն։

Բ. Վահէ Սրուճեան պիտի քաշուէր կուսակցութենէն։

Գ. Լոնտոնի Հնչակեան հրատարակութիւնները պիտի դադրէին։

Դ. Հնչակ անունը պիտի ջնջուէր և Դաշնակցական անունով պիտի գործէին ամէնքը։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Դաշնակցութիւնը միութիւն բառով կը հասկնար պարզապէս ձուլում։

Հա՞րկ է ըսել որ միութիւնը չկատարուեցաւ և Շահնազար թողուց Լոնտոնը և գնաց Մանչէսթըր։

Շահնազար Լոնտոն եկած ատեն մտադիր է եղեր չուտով Բարիզ վերադառնալու, հաւանօրէն եթէ միութեան բանակցութիւնները յաջողէին։ Ասոր համար երթեւեքարձի տոմսակ մը առած էր։

Երբ որոշեց Անգլիա մնալ, տոմսակին դարձի կէսը ետ ծախեց փոխ։ Այդ տոմսակը պարապը չերթալու համար՝ թողուցի Լոնտոնը և Բարիզ վերադարձայ։

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Տրէյֆիւսի խնդիրը եւ Հայերը.—Ֆրանսական խանդավառութիւն եւ անգլիական պաղարիւնութիւն.—Գուիտոն Լուսինեան եւ իր բառարանը. — Իշխանին պատուանճաններ.—Շահաբեր առեւտուր մը.—Օրիորդ Մառկըրիթ.—Լուսինեան տոհմին զանազան ճիւղերը. — Իշխան Վիքթավալ.—Հոլանտայի Վիլհելմին թագուհին եւ Մելիւզինի պատուանճանը.—Լուսինեան իշխանի ազատատուրիւնը.—Եգիպտահայ ապեսը.—Խզում եւ դատավարութիւն։

Տրէյֆիւսի խնդիրն ամէնէն տաք միջոցին էր երբ Բարիզ վերադարձայ։

Ամէն օր ցոյց, ամէն օր իրարանցում, ամէն օր ձեծ փողոցներուն մէջ։

Մենք՝ Հայերս, գրեթէ ամբողջութեամբ, Տրէյֆիւսի կողմն էինք, բայց կը զգուշանայինք ցոյցերու մէջ գործօն մասնակցութիւն մը ունենալէ, որովհետեւ ֆրանսական կառավարութիւնը իր ներքին գործերուն խառնուող օտարականները իսկոյն դուրս կը հանէ երկրէն։ Այսուհանդերձ քանի մը Հայեր գտնուեցան՝ որոնք Տրէյֆիւսի ի նպաստ աղաղակներ արձակած ըլլալնուն համար ձեծ կերան ամբոխին կողմէ։

Նոյն միջոցին Բարիզի մէջ հարիւրէ աւելի Հայեր կային որոնք փողոցները պատակ և քաքաւէթ (ամէրիքան ֆըսաըղը) ծախելով կ՚ապրէին։ Ասոնց մէջ կը գտնուէին կեդրոնականի չրջանաւարտներ, յեղափոխա-

կան գործիչներ, նախկին սէրօրիսթներ, ապագայ մէ-
պուսցուներ, բախտախնդիրներ, ևլն. որոնք օրական
10—15 ֆրանք կը չահէին այդ գործով: Ցետոյ Հրեա-
ներ ալ խառնուեցան իրենց, բայց այդ առեւտուրը նա-
խապէս Հայերն էին հնարած:

Ֆրանսացիները, որ սրճարանը նստած ատեն բան
ուտելու սովորութիւն չունէին՝ սկսան կամաց կամաց
վարժուիլ: Բաքաուէթը մանաւանդ մեծաքանակ կը
ապառէր. Ֆրանսուհիները կը գնէին ատենակ բաֆէ-
ներով իրենց պապականերուն կերցնելու համար:

Եւ ահա՛ օր մը ազգայնական թերթ մը գրեց որ
քաքաուէթ ծախողները բոլորն ալ Հրեայ էին և պէտք
չէր անոնցմէ առեւտուր ընել:

Հակասէմիթիսեան ջերմ չրջանի մէջ այդ գրուած-
քը անմիջական ազդեցութիւն ըրաւ: Ո՛չ թէ միայն
գնորդները բոլորովին պակսեցան՝ այլ նոյն իսկ ժողո-
վուրդը սկսաւ փողոցներուն մէջ նախատել խնդմ վա-
ճառողները:

Որովհետեւ իրենցմէ չատեր բարեկամներս էին և-
կան գանգատիլ և ինէ խնդրել որ ճար մը մտածեմ:

Գացի Լիպոդ Բաուլին խմբագրատունը և էտ-
ուարտ Տրիւմոնը տեսայ և իրեն բացատրեցի խնդիրը,
ըսելով որ քաքաուէթը ծախողները Հայեր, այսինքն
քրիստոնեաներ էին, որոնք իրենց քիթէն պատ ունէ
նմանութեան եղը մը չունէին Հրեաներուն հետ:

Էտուարտ Տրիւմոն ջերմ կաթոլիկ ու կատաղի
հակասեմական, այսուհանդերձ մեծ հայասէր մըն է որ
միշտ մեր դատը պաշտպանած է Ազգիրլ Համիտի դէմ:

Նիստ համակրութեամբ մտիկ ըրաւ ինձ և հետեւ-
եալ օրն իսկ իր թերթին մէջ բացատրեց սխալմունքը
և հրաւիրեց ժողովուրդը որ չնախատեն քաքաուէթ

ծախողները որոնք քրիստոնեայ մարտիրոս ցեղի մը կը
պատկանէին:

Հալածանքը իսկոյն դադրեցաւ...:

*
* *

Գիշեր մը, Ռիւ Բաաէ, Ֆրանմասոններուն մեծ
սրահին մէջ, ի նպաստ Տրէյֆիւսի մեքենի մը կար ուր
պիտի բանախօսէին Փրէսանսէ, Բիէր Քիյեար և ու-
րիշներ:

Մենք ալ, չատ մը Հայեր, գացինք ներկայ գըտ-
նուելու, մանաւանդ որ գիտէինք թէ Քիյեար, իր բա-
նախօսութեան մէջ, հայկական կոտորածներն ալ պի-
տի յիշատակէր:

Մեքենան լմնալէ ետք, երբ բազմութիւնը դուրս
կուգար՝ նախատական հայհոյներով ընդունուեցաւ դուր-
սը սպասող հակասէմիթսեան անպին ամբոխին
կողմէ:

Ես կը քալէի Սեդրակ Սմպարեանի հետ, որ մի-
քենին ճառերէն գրգռուած՝ չկրցաւ ինքզինքը զըս-
պել և

— Vive les Youpins (կեցցե՛ն Հրեաները) գոչեց:

Այդ միջոցին ամէնէն ջերմ ու կատաղի Տրէյֆիւս-
եաներ Բարեզի փողոցներուն մէջ չէր համարձակեր այդ-
պիսի ազդակ մը արձակել:

Տեսայ որ դիմացի մայթին վրայէն քանի չափ
կատաղած հակասեմականներ իրենց գաւազանները
բարձրացուցած մեր վրայ կը խուժէին:

Ես որ խոհեմաբար լուռ կեցած էի՝ զոն պիտի եր-
թայի ընկերոջս անհարկի ցոյցին...:

Այն ատեն անձնապահպանութեան բնազդէն մղ-
ուած՝ երկու փառաւոր ապտակ իջեցուցի Սեդրակի ե-
րեսին.

— *Sal Juif* (ազատ Հրեայ) պոռալով։

Որուն յաջորդեց, թոքերուս բոլոր զօրութեամբը, պայմանագրական աղաղակը.

— *Vive l'armée* (կեցցէ՛ բանակը)։

Այս գրեթէ վատութեան մօտեցող ընթացքս զիս փրկեց. իսկ Սեդրակ քանի մը հարուածներ ընդունեց գլխին։

Ցետոյ սակայն, կամաց կամաց Տրէյֆիւսեաններըը մեծամասնութիւն կազմել սկսան և փողոցին աէր դարձան, այնպէս որ կրնայինք հանդարտ սրտով «Օռոռ», «Տրուա որ լ'Օմ» և այս տեսակ թերթեր կարդալ փողոցներուն և կամ սրճարաններուն մէջ, մինչ առաջ ստիպուած էինք գաղտուկ կարդալ կասկածելի չերեւալու համար։

Կարելի չէ երեւակայել թէ այդ խնդիրը օրքա՜ն գերազդուած էր Ֆրանսացիներու մէկ մասը և ի՜նչ վայրագ մոլեռանդներ դարձուցած էր զիրենք։

Անգլիոյ մէջ երբեք, ոևէ խնդրի առթիւ, այդպիսի տեսարաններ տեղի չեն կրնար ունենալ։

Գաղտիարային ծայրայեղ հակառակութիւններու մէջ իսկ Անգլիացին իր պաղարիւնը չկորսնցներ։

Լոնտոն գտնուած միջոցիս, չատ անգամ կիրակի առաւուները Բայսվաներին կամ Արփիարին հետ Հայտ Բարք կ'երթայինք ուր զանազան մէթինկներ տեղի կ'ունենան չատ անգամ բնդդիմամարտ կուսակցութիւններու կամ դասակարգութիւններու ներկայացուցիչներ կու խմբակցութիւններու մէջեւ։

Մեթոտականը, անկլիկանը, աւետարանականը, չաբաթապահը, երիցականը, փրկութեան բանակի հարիւրապետը ժէյմէկ աթոռի վրայ ելած, դէմ դիմաց գիրար կը չրեն, կը քննադատեն, ամենայն հանդարտութեամբ և ժողովուրդը ամէնուն ալ մտիկ կ'ընէ պաղարիւնութեամբ։

Օր մը նոյնիսկ բոլոր այդ կրօնական քարոզիչներուն մէջ, յանկարծ Ամերիկացի անհատ մը պտիկ ամպիոնի մը վրայ բարձրացաւ, զոր հետը բերած էր, և սկսաւ բոլոր ուժովը պոռալ.

— Աստուած չի կա՜յ, Աստուած չի կա՜յ, Աստուած չի կա՜յ։

Այդ աղաղակը իսկոյն իր չուրջը հաւաքեց հոն գտնուող և կրօնական քարոզներ մտիկ ընող հաւատացեալ ժողովուրդին մեծ մասը, ինչպէս նաև մէկ քանի բողոքական հովիւներ։

Մարդը անգամ մըն ալ աղաղակեց.

— Աստուած չի կա՜յ...։

— Բայց ապացո՞յցը, հարցուց ներկայ բողոքական հովիւներէն մին։

— Ապացոյցը անմիջապէս պիտի տամ, պատասխանեց անհատատ բանախօսը գրպանէնխոշոր ժամացոյց մը հանելով։

Ցետոյ ժամացոյցը ժողովուրդին ցոյց տալով ըսաւ.

— Տեսէ՛ք ժամը տասը՝ տասը վայրկեան անցած է, մինչև ժամը տասը քսան անցած՝ այսինքն տասը վայրկեան, պայմանաժամ կուտամ Աստուծոյ որ եթէ գոյութիւն ունի՝ յայտնուի ու զիս կեցած տեղս ջախջախէ...

Այս ըսելով՝ ժամացոյցը ամպիոնին վրայ դրաւ, թեւերը ծալլեց և աչքը սեղմն վրայ ուղղած՝ խրոխտաբար սպասեց։

Ամբողջ բազմութիւնը լուռ ու հանդարտ կեցաւ։

Երբ տասը վայրկեանը լրացաւ՝ մարդը յայտնօրէն պոռաց։

— Տեսա՞ք որ Աստուած գոյութիւն չունի. ասիկա՝ առաջին ապացոյց: Հիմա տեսնենք միւս ապացոյցները...

Եւ իր խօքը չարունակեց ամբողջ ժամ մը ուղղակի իր ունկնդիրներուն հաւատքին ու համոզումներուն դէմ խօսելով:

Ոչ ոք փորձեց խանգարել բանախօսը:

Ուրիշ անգամ մը, Պօէրներու յաղթութիւններու չրջանին, երբ ամէն Անգլիացիներու հայրենասիրութիւնը այնքա՜ն զմնդակ փորձութեան մը ենթարկուած էր, ուրիշ անգլիացի ճառախօս մը, Հայտ Բարքի մէջ, հազարաւոր բազմութեան մը առջեւ, ամբողջ երկու ժամ խօսեցաւ ըսելով որ Անգլիացիները երբեք յաղթութիւն մը չէին տարած, թէ անոնք միայն վայրենի Զուլուներու և Սուտանցի տերվիշներու դէմ կրնային կռուիլ ու յաղթել եւլն.:

Ամենայն պաղարեամբ մարիկ ըրին զինքը, մինչեւ մարդ մը, իր կեցած տեղէն դիտողութիւն մը ըրաւ ըսելով.

— Կարծեմ Թրաֆալկարի նաւամարտին մէջ Ֆրանսացիներուն յաղթած ենք...:

— Այն ալ դիպուածի և ֆրանսական ծովակալին մէկ սխալմունքին արդիւնքն էր, պատասխանեց անողոք քննադատը:

Երեւակայեցէ՛ք որ Ֆրանսացի մը պատերազմի, նոյնիսկ խաղաղութեան ժամանակ այդպիսի նախատական ոճ մը գործածէ՝ հրապարակով՝ բանակին կամ նաւատորմին հանդէպ: Ապահովաբար վայրկեանի մը մէջ զինքը կտոր կտոր կ'ընեն:

Ուրիշ իրողութիւն մըն ալ աչքիս զարկած է. որ ցոյց կուտայ երկու ազգերուն նկարագրի տարբերութիւնը:

Ամէն անգամ որ ամբոխային մեծ հաւաքոյթ մը ըլլայ Բարիզի փողոցները, հազարաւոր ոստիկաններ հարկաւոր են բարեկարգութիւնը պահպանելու համար: Նոյնիսկ հետեւակ ոստիկանները բաւական չըլլալով՝ նեժեալ ոստիկաններ ալ կը հանուին: Իսկ Լոնտոն հարիւր հազարաւոր բազմութեան մէջ հազիւ մէկ քանի տասնեակ ոստիկաններ կ'երեւան:

Թրանսվալի պատերազմին ժամանակ Վիքթորիա թագուհին Ուինթսորի դղեակը կը մնար և ամիսներէ ի վեր Լոնտոն չէր եկած: Երբ յաջորդական պարտութիւններէ ետքը՝ վերջապէս Անգլիացիները փայլուն յաղթութիւն մը տարին՝ ծանուցուեցաւ թէ թագուհին Լոնտոն պիտի գար:

Իր գալստեան օրը Բաթիկթոնի կայարանէն մինչեւ արքայական պալատը, թափօրին անցնելու ճամբաները լեցուած էին անհամար բազմութեամբ մը, առանց սակայն մնափոքր անցք մը թողլու կառքերու կամ հետիոտն կառքերու համար, որոնց երթեւեկը դադրած էր:

Ո՛չ մէկ դինուոր, ո՛չ մէկ ոստիկան կը տեսնուէր փողոցներուն մէջ: Բայց երբ թագուհիին կառքը երեւցաւ, որուն առջեւէն միայն երկու ձիաւոր կ'երթային, ամբոխը ինքնաբերաբար մէկ կողմ քաշուեցաւ ու ճամբայ բացաւ արքայական ընտանիքը բերող կառքերուն:

Եւ ոչ իսկ ամենափոքր արկած մը, միջադէպ մը, կռիւ մը տեղի ունեցաւ այդ անդին բազմութեան մէջ. որ մէկ միլիոնէ աւելի էր, ինչպէս թերթերը ծանուցին:

Բարիզ՝ նմանօրինակ առիթներու մէջ, ինչպէս նախագահ Ֆէլիքս Ֆոռի յուղարկաւորութեան, գնդապետ Մառշանի ու Թրանսվալի նախագահ Քրիւգերի գալստեան օրերը, որոնց ներկայ գտնուեցայ, հակառակ

ոստիկանական բացառիկ մէջոցներու՝ ընդհարումներ, արկածներ եւ նոյն իսկ մահեր պակաս չեղան։

* * *

Լոնտոնէն Բարիզ հասնելէս քիչ ետքն էր՝ երբ իրիկուն մը ճաշարանին մէջ տեսայ Պ. Տիգրան Տօղրամաճեանը, կամ ինչպէս կ'անուանէինք՝ Տիգրանիկ աղան, իշխան Գուրիտան Լուսինեանի գրաշարապետը, որ ըսաւ.

— Կ'ուզե՞ս Լուսինեան իշխանին քարտուղարը ըլլալ։

— Ինչ պիտի ըլլայ գործս։

— Ֆրանսահայ բառգիրքին աշխատիլ ու փորձերը սրբագրել։

— Ուրի՞շ։

— Նորին Արքայական Բարձրութեան ուղղուած հայերէն նամակներուն պատասխանել։

— Շատ նամակ կը ստանա՞յ։

— Հազիւ ամիսը քանի մը հատ։

— Մնր պիտի աշխատիմ։

— Իր վիլլային մէջ. ուր մասնաւոր սենեակ մը պիտի յատկացուի քեզի։

— Լա՛ւ, կ'ընդունիմ։

— Ուրեմն վաղն առտու միասին երթանք իրեն քով, որպէս զի պայմաններու մասին համաձայնինք։

Առաջին անգամն էր որ Լուսինեան իշխանէն պիտի ներկայանայի, իր անունը յաճախ լսած էի թէեւ, բայց երբեք առիթ ունեցած չէի զինքը տեսնելու։

Հետեւեալ առտու Տիգրանիկ աղայի հետ գացինք Ամբնիւ որ Նէօյլի, ուր կը բնակէր իշխանը։

Խոշոր չէնքի մը խորը երկյարկ տաղաւար մըն էր իր վիլլան 5—6 սենեակէ բաղկացած։

Առջեւը փոքրիկ պարտէզ մը կը տարածուէր մէկ քանի ծառերով։

Պարտէզին դրան•վրայ տախտակ մը կար, ուր կը կարդացուէր սա բառերը.

«ՎԻԼԼԱ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ»

Իշխանին աշխատութեան սենեակը կը գտնուէր պարտէզին վրայ և դուռով մը կը հաղորդակցէր պարտէզին հետ։

Տիգրանիկ աղա ուղղակի գիս առաջնորդեց այդ սենեակը, ուր կը գտնուէր ծերունի իշխանը, խոշոր այլ խիստ պարզ գրասեղանի մը քով նստած։

Երբ ներս մտանք՝ հոլանի խարտեաշ մանկամարդ կին մը, գիրուկ ու բաւական գեղեցիկ, գաւաթի մէջ դեղ մը կուտար անոր։

Յետոյ իմացայ որ այդ կինը Օր. Մաակրոնիթ որ Գօտուէնն էր, իշխանին քարտուղարը, անհետացնելու, խոնարհարուհին, կնքապահը և դիւանապետը։

Պայմաններու մասին չուտով համաձայնեցանք և նոյն օրն իսկ գործի սկսայ։

Իշխանը իր այս ֆրանսահայ մեծ բառարանը պատրաստած էր 1876ին, բայց ձեռագիր վիճակի մէջ՝ ձգած էր տարիներով։ Յետոյ երբ վերջապէս տիկին Լամպէրի առատաձեռնութեամբ որ ամբողջ տպագրութեան ծախքը նուիրած է, ձեռնարկած էր գայն հրատարակելու, հարկ տեսած էր ամբողջական սրբագրութեան մը։

Անհատիկ այդ սրբագրութեան գործին պիտի աշխատէինք միասին։

Ինչ առաջ իշխանը ուրիշ քարտուղարներ ունեցած էր երկու տեղ, որոնց մէջ կը յիշեմ Տ՛ին Արշակունի Թէոդիկ, Տիկին Զապէլ Եսայեան, Պարոն Հրաչեայ Աճառեան, եւն.։

Երբ ես դացի իր քով առաջին հատորին կէսը արդէն տպագրուած էր և միւս կէսին ձեռագիրներն ալ պատրաստ էին, հետեւաբար երկրորդ հատորին սրբագրութիւնները սկսանք ընել։

Գործը մեքենական պարզ աշխատութիւն մըն էր առանց մտային յոգնութեան և կրցայ չատ դիւրաւ վարժուիլ, մանաւանդ որ չատ աւելի խելացի աշխատութիւն մըն էր քան ինչ որ կ'ընէինք Եանէսքոյի հետ։

Բառագրքին պատրաստութեան համար իչխանին աղբիւրներն էին նախ՝ Զլամարիօնի ուիթը հատոր հանրագիտարանը որուն մէջ ամբողջ ֆրանսերէն բառերուն ստուգաբանութիւնները և լատինական կամ յունական արմատները կը գտնուին, յետոյ Նորայրի, Նուպարեանի և Տէմիրճիպաչեանի բառարանները, Ալիչանի Հայբուսակը և Ֆաֆլերունիի երկհատոր գիտական բառարանը։

Իչխանը թէեւ լեզուաբանական հմտութիւն չունէր, բայց բառեր դարբնելու մասին բաւական ճաշակ ու կարողութիւն ունէր և իր չինած բառերուն չատը կարելի է խիստ վայելչօրէն գործածել։

Այս պատկերազարդ մեծածախս հրատարակութեան ամբողջ ծախքերը վճարած է, ինչպէս ըսի, Տիկին Լամպէր, որուն նուիրուած է բառգիրքը։

Այդ Տիկինը բարեկամուհին է եղեր Մառի իչխանուհին, այսինքն Լուսինեան իչխանի կնոջ, որ տարիներէ ի վեր մեռած էր և որուն ջրաներկ կենդանագիրը կը զարդարէր վիլլային ընդունելութեան սրահը։

Իչխանը բաւական արկածալից կեանք մը ունեցած է։ Իր կրթութիւնը, եղբօրը հետ առած է Վենետիկի վանքը ուր յետոյ երկուքն ալ վարդապետ ձեռնադրուած են Ամբրոսիոս Գալֆայեան և Ղուկաս Գալֆայեան անուններով։ Երկու եղբայր, Գաբրիէլ Այվազովսքի վարդապետին հետ եկած են Բարիզ վարելու համար Մուրատեան վարժարանը։ Յետոյ երեքն ալ դժուարելով Մխիթարեան Միաբանութեան հետ դարձած են Հայ եկեղեցւոյ զիրկը, բայց մինչդեռ Այվազովսքի և Ղուկաս Գալֆայեան վարդապետ ձնացած են մինչ, Ամբրոսիոս խալխաիը մէկ կողմ նետած և եղած է Պարոն Գալֆայեան։

Նոյն միջոցին է որ ճանչցած է մեծահարուստ պառոնի մը հոմանուհին՝ որուն սիրահարը եղած է։

Ամբրոսիոս իր եղբօր հետ հետզհետէ մականունը փոխած է նախ՝ Նարպէյ և ետքը Լուսինեան գտնելով և Ամբրոսիոս կղերաբոյր անունն ալ փոխելով՝ Գուիտոն տոհմիկ ու ազնուական անունին և Իչխան տիտղոսն ալ չնորհելով ինքզինքին։

Ծերունի պառոնը մեռնելով՝ իր ամբողջ հարստութիւնը թողած է իր մանկամարդ հոմանուհիին, ինք ամուրի ըլլալով։

Այն ատեն հոմանուհին ամուսնացած է իր սիրահարին հետ և եղած է իչխանուհի Մառի Լուսինեան և որովհետեւ իր հարստութիւնը կը ներէր՝ երկու ամուսինները սկսած են ճչմարտապէս իչխանական կեանք մը վարել Բարիզի մէջ, հետզհետէ յարաբերութիւններու փայլուն շրջանակ մը կազմելով։

Իչխանուհին պառոնէն խոշոր տուն մը ժառանգած է որուն տարիներով վարձակալ եղած է Վիքթոր Հիւկօ, որուն հետ, այս ատիթ, Լուսինեանները մօտէն ծանօթացած են։ Մառի իչխանուհին՝ մանկամարդ, գեղանի, մտացի ու խիստ տաղանդաւոր դաչնակահար, կրցած է համայն Ֆրանսացի մեծ քերթողը որուն գրական երեկոյթներուն ներկայ կը գտնուին եղեր իչխանն ու իչխանուհին։ Վիքթոր Հիւկոյի մահուրնէն ետքը՝

կառավարութիւնը անոր բնակած տունը ծախու առած է Լուսինեաններէն և կարծեմ տունն ալ մնծանուն բանաստեղծին նուիրուած թանգարանի մը վերածած է, տունը գտնուած փողոցին անունն ալ «Ավընիւ տը Վիքթոր Հիւկո»ի դարձնելով։

Իրենց կղզի իշխանութեան փայլը չնսեմացնելու համար. — la noblesse oblige — Մառի իշխանուհին իր հարստութիւնը առատաձեռնօրէն չոայլած է բարեգործական և կրօնական հաստատութիւններու և մեծածախ ընդունելութեանց, այնպէս որ իր մահուրնէն ետքը. — Մառի դրեթէ երիտասարդ մեռած է — մեծ բան մը չէ կրցած թողուլ։

Կ'ըսէին թէ իր միացորդ հարստութիւնը ամրողջովին կտակած է իր մանչ զաւկին զոր ունեցած էր պառոնէն և զոր Լուսինեան որդեգրած ու հարազատացուցած (légitimer) էր, իր արքայական անունը տալով անոր։ Իշխանուհին սակայն իր զաւկին պարտք թողած էր իշխանին որոշ ամսական մը տալ մինչև ան նոր մահը։ Լուսինեանի գլխաւոր ապրուստը այդ ամսականն էր։

Երբ ես գինքը ճանչցայ չատ համեստ կեանք մը կը վարէր։ Իր միակ պերճանքն էր միաձի կառք մը որով իր պտոյտները և այցելութիւնները կը կատարէր։

Սակայն իշխանը բացի իր այդ որոշ եկամուտէն կլորիկ գումար մը ձեռք կը բերէր իր պատուանշաններու առուտուրովը։

Այդ պատուանշանները երկու տեսակ էին. «Օրտրը տը Մելիւզին» (Մելուսինի կարգ) և «Օրտրը տը մօն Սինայի է տը սէնթ գաթէրին» (Սինայ լերան և Սրբուհւոյն Կատարինէի կարգ)։ Առաջինը սահմանուած էր արքայական և իշխանական ընտանիքներու անդամներուն, իսկ երկրորդը կը տրուէր հասարակ մահկանացուներու։ Մելիւզին Լուսինեանց ցեղի պաշտպան պարիկն էր, միւս պատուանշանը իր ծագումը առած էր աւանդութեան մը վրայ որուն համեմատ Լուսինեանները հիմնած էին Սինայ լերան վրայ գտնուող Սրբուհւոյն կատարինէի վանքը։

Ամէն ինքզինք յարգող պատուանշաններու պէս առանք հինգ աստիճաններու կը բաժնուէին։

Գուցէ տարօրինակ թուի ընթերցողներուն եթէ ըսեմ որ ֆրանսացիներ և օտարականներ անընդհատ դիմում կ'ընէին պատուանշանի արժանանալու համար։

Պատուանշան ծախելը, ըստ օրինի, դրամաշնորհութիւն նկատուած ըլլալով իշխանը կը զգուշանար ֆրանսացիներու հետ գործ ունենալէ և կամ անոնց ձրիաբար կը շնորհէր։ Իսկ օտարականներու համար խնդիրը տարբեր էր։ Անոնք հետաւոր երկիրներէ եկած ընդհանրապէս հարուստներ Ամերիկայէն, Եգիպտոսէն կամ Ափրիկեան գաղթականութիւններէ, չէին կրնար վտանգել իշխանը, մանաւանդ որ ամէն ինչ վարպետութեամբ տեղի կունենար։

Օրինակի համար պատուանշանի սիրահար Արժանթինցի ռասթա մը կուգար իշխանին դուռը ափ առնելու։ Կառապան Պաղիլ պարտէզին դուռը կը բանար.

— Ի՞նչ կը փափաքիք, պարոն, կը հարցնէր տարապայման մեծարանքով մը։

— Կ'ուզէի Նորին Բարձրութեան՝ իշխանին հետ տեսակցութիւն մը ունենալ։

— Նախապէս ունկնդրութիւն խնդրա՞ծ էք։

— Ո՛չ, պարոն։

— Ուրեմն կը դաւիմ ըսելու որ իշխանը չկրնար ձեզ ընդունիլ, տեսէ՛ք ինչ գրուած է...

Եւ Պաղիլ ցոյց կուտար մարդուն՝ դրան վրայ գըրուած ծանօթագրութիւն մը, որ կ'ըսէր. «Իշխանին հետ

տեսակցելու համար հարկ է նախապէս նամակով ժամադրութիւն մը ուղել, բացատրելով այցելութեան նպատակը»։

— Կը ներէք, չէի գիտեր, կը պատասխանէր մարդը, ուրեմն այդպէս կ'ընեմ, մնաք բարով։

Երթաք բարով, պարոն։

Հետեւեալ օրը նամակը կուգար, գրեթէ սա ոճով գրուած։

«Արժանթինցի Հայրենակիցներէս անոնք՝ որոնք Ս. Կատարինէի կարգին ասպետ ըլլալու պատիւը ունին՝ խորին հիացումով խօսած ըլլալով ինձ Ձեր Արքայական Բարձրութեան նկատմամբ, փափաքեցայ օդոտա քաղել իմ Բարիզ դանուելէս Ձեր Արքայական Բարձրութեան ներկայանալու և իմ ամենախորին ակնածանքներս յայտնելու համար։

«Կը յուսամ որ Ձեր Արքայական Բարձրութիւնը այս չնորհը չպիտի զլանայ ինձ։»

Յայտնի էր որ մարդը պատուանշան խնդրելու դիտաւորութիւն ունէր։

Օրիորդ Մառկըրիթ իչխանին կողմէ կը պատասխանէր՝ ժամադրութիւն մը տալով մարդուն։

Արժանթինցին երբ երկրորդ անգամ վիլլային պարտէզին դուռը կը բախէր, Պազիլ իսկոյն զայն ներս կը հրամցնէր ու կ'առաջնորդէր իչխանին աշխատութեան սենեակը, ուր քիչ յետոյ կ'երթար զայն գտնէր Օրիորդ Մառկըրիթ և ինքզինքը կը ներկայացնէր բսելով.

— Նորին Բարձրութեան անձնական քարտուղարը, Տը Պոատէն։

Մարդը կը խոնարհէր մինչեւ գետին։

— Իչխանը թէեւ այսօր քիչ մը անհանգիստ է, կը չարունակէր Մառկըրիթ, բայց ձեզ պիտի ընդունի։

— Շատ երախտապարտ եմ, Օրիորդ։

— Միայն թէ, պարոն, բժիչկը իրեն արգիլած է երկար և յոգնեցուցիչ խօսակցութիւնները, ուստի պիտի խնդրէի որ եթէ մանաւանդ բան մը ունիք հաղորդելիք Նորին Բարձրութեան՝ հաճէիք ինձի ըսել...

Մարդը քիչ մը չփոթած կը պատասխանէր.

— Այսինքն, Օրիորդ, Նորին Արքայական Բարձրութեան իմ հայրենակիցներուս հանդէպ ցոյց տուած բարեացակամութենէն քաջալերուած՝ իրմէ չնորհ մը պիտի խնդրէի...

— Ի՞նչ չնորհ, խօսեցէ՛ք պարոն։

— Պիտի խնդրէի որ ես ալ ընդունուէի Ս. Կատարինէի կարգին ասպետներուն մէջ։

— Ձեմ կարծեր որ իչխանը ձեր խնդիրքը մերժելու պատճառ մը ունենայ. մանաւանդ եթէ մեր ասպետներէն յանձնարարականներ ալ ունիք միասին։

— Բնականաբար ունիմ օրիորդ։

Եւ մարդը դրպանէն մէկ քանի նամակներ կը հանէ ու կը յանձնէ Օրիորդին։

— Ատոնք անչուշտ իրենց արժէքը ունին, կը չարունակէ Օրիորդ Մառկըրիթ, բայց բաւական չեն, կարդ մը ձեւակերպութիւններ ալ կան որոնք անհրաժեչտ են։

— Ի՞նչ ձեւակերպութիւն, պատրաստ եմ պէտք եղածը ընել։

— Նախ հարկ է որ պատուանչանի մասին ձեր խնդիրքը գրաւոր կերպով մատուցանէք և այդ գրութեան կցուած բլլայ ձեր անձին մասին կենսագրական ծանօթութիւններ և յիչուած բլլան այն արարքները, որոնցմով իրաւունք ունենալ կը կարծէք Լուսինեանց ասպետական կարգին մէջ մտնելու։

Այս նախապատրաստական տեսակցութենէն ետքը խնդրարկուն կ'առաջնորդուի քովի հիւրասրահը, ուր իչխանը արդէն բաղմած է թիկնաթոռի մը մէջ։

Մարկըռիթ կը կատարէ արարողապետի պաշտօնը և քանի մը բառով կը ներկայացնէ այցելուն ու կը բացատրէ այցելութեան պատճառը։

Իշխանը Արժանթինի մէջ գտնուող իր ասպետներուն որպիսութեան մասին տեղեկութիւններ կը հարցնէ և ունկնդրութիւնը կը լրանայ։

— Կարծեմ լաւ ազդեցութիւն մը գործեցիք Նորին Բարձրութեան վրայ, կը փսփսայ Օրիորդը այցելուն դէպի դուռը առաջնորդելով։

— Իրա՞ւ կ'ըսէք Օրիորդ։

— Այդ մասին վստահ եմ, խնդրագիրը փութով ղրկեցէք, ես ալ իմ կողմէս կ'աշխատիմ գործը յաջողցնելու։

— Ո՛հ, օրիորդ, անհունապէս չնորհակալ եմ։

Խնդրարկուն կը մեկնէր և քանի մը օր ետքը իր խնդրագիրը կը մատուցանէր կենսագրական ծանօթութեամբ մը, որուն մէջ մի առ մի կը յիշէր իր արժանիքները, օրինակի համար անկեղծ Քրիստոնեայ մը ըլլալը, որբեր ու այրիներ պաշտպանելը, հրդեհի մը միջոցին իր կեանքը վտանգի ղնելով երկու մանուկներ ազատելը, աղջկան մը պատիւը պաշտպանելու համար մենամարտիլը, գինուորական ծառայութեան միջոցին ցոյց տուած քաջագործութիւնները, ևլն. ևլն.։

Քանի մը օր ետքը մարդը ուրիշ նամակ մը կը ստանար Օրիորդ Մարկըռիթէն, սապէս խմբագրուած.

«Նորին Արքայական Բարձրութեան դիւանատունը պատիւ ունի ծանուցանելու ձեզ որ իր խնդրագիրը, յարակից թուղթերով, ներկայացուցած է իշխանին նկատառման և Նորին Բարձրութիւնը բարեհաճած է նպաստաւոր ընդունելութիւն մը ընել խնդրարկուին։

«Այս ուրախաւէտ լուրը հաղորդելով ձեզ կը խնդրենք որ այսինչ օր, այսինչ ժամուն հաճիք ներ-

կայանալ Նորին Բարձրութեան վիլլան՝ հարկ եղած վերջնական ձեւակերպութիւնները լրացնելու։»

Պատուանշանի ոսկեհարը կրկին մինչեւ Ամբնիւ տը Նէօյլի կուգար, որ Բարիզի պարիսպներէն դուրս, կեդրոնէն հեռու, թաղ մըն է։

Մարկըռիթ առանձին կ'ընդունէր այցելուն ու բերանացի կերպով ալ կը հաղորդէր աւետիսը, ափելցնելով։

— Թէեւ իշխանը չատ դժուարահաճ է պատուանշան չնորհելու մասին, բայց այս անգամ բացառապէս հաւանութիւն յայտնած է, չնորհիւ իր ասպետներուն կողմէ ձեր բերած յանձնարարագիրներուն։

— Արդեօք կրնա՞մ յաւակնիլ Մէլիւզինի կարգին արժանանալու, կը հարցնէ մարդը վհատոտ կերպարանքով մը։

— Դժբախտաբար անկարելի է, այդ կարգը վերապահուած է միմիայն արքայական հին ընտանիքներու, իշխանը նոյնիսկ չուզեց, հակառակ քանիցս եղած դիմումներու՝ Մէլիւզինի պատուանշանը չնորհել Սերպիոյ Ալեքսանդր Թագաւորին, առարկելով թէ անոր սերունդը մինչեւ խաչակրութիւնները չհասնիր...։

Մարկըռիթ առանց վարանելու ասանկ անհաղնութիւններ կը գլտորցնէր այնպիսի բնական ձեւով մը որ անկարելի էր կասկածիլ իր խօսքերուն անկեղծութեան վրայ։

— Այսպէս ուրեմն կը չարունակէր, կը ցաւիմ ըսելու որ պէտք է իսպառ հրաժարիք Մէլիւզինի պատուանշանէն։

— Լաւ ուրեմն, քանի որ անկարելի է, կը գոհանամ Սինայ Լերան Ս. կատարինէի պատուանշանով, միայն թէ կը փափաքէի առաջին կարգը ունենալ։

— Առաջին կարգ, ինչո՞ւ չէ, բայց այդպիսի բարձր

պատուանչան մը ծանր յանձնառութիւններ կը դնէ ձեր վրայ:

— Ի՞նչ յանձնառութիւն, օրիորդ:

— Բնական է որ պատուանչանը իրրեւ չնորհ մը պիտի տրուի ձեզ, ձեր արժանիքներուն համար, առանց նիւթական փոխարինութեան մը, բայց բստ օրինի, պարտաւոր էք ձեր կողմէ նիւթական նուէր մը բաներ Սինայ լերան վրայ հաստատուած Ս. Կատարինէ վանքին, քանի որ այդ հինաւուրց հաստատութեան պաշտպան ասպետր պիտի անուանուիք:

— Ցօժարակամ և իրրեւ սրբազան պարտականութիւն մը այդ նուէրը պիտի ընեմ:

— Այս մասին տարակոյս չունինք: Արդ, սիրելի պարոն, նուէրները պատուանչաններու աստիճանին համեմատ սահմանուած են: Եթէ առաջին կարգի պատուանչան մը ունենաք՝ պէտք է որ երկու հազար ֆրանվճարէք վանքին, ուր 400է աւելի կոյսեր կ'ապրին...

— Երկու հազար ֆրանք, կը գոչէ մարդը սոսկալած:

— Այո՛, պարոն, բայց ի՞նչ հարկ առաջին կարգի պատուանչանի մը, կրնաք ուրիշ կարգ մը առնել և միշտ պիտի նկատուիք Լուսինեան ասպետ մը:

— Ի՞նչ է արդեօք միւս կարգերուն գինները:

— Երկրորդ կարգի համար հազար ֆրանքի նուէր մը պիտի տաք, երրորդի համար՝ հինգ հարիւր, չորրորդը՝ երեք հարիւր, իսկ հինգերորդը միմիայն երկու հարիւր ֆրանք:

Մարդը պահ մը մտածկոտ ճակատը կը չփէ:

— Արդեօք կարելի չէ՞ հինգ հարիւր ֆրանքով երկրորդ կարգի պատուանչան մը ունենալ. կը հարցնէ ի վերջոյ:

— Անկարելի է, պարոն, այդ գումարը դիւանա-

տան գանձարանը չպիտի մտնէ, որպէսզի կարենալինք զեղչ մը ընել, այլ ուղղակի պիտի ղրկուի Սինայ լեռան վանքը:

Ասպետցուն երէկ հարուստ և առատաձեռն է, ձայն չհաներ և կը հաւանի պահանջուած գումարը «ցնծալու», հակառակ պարագային՝ երեսը կը պինդցնէ ու կը սկսի սակարկութեան: Եւ ի վերջոյ կը յամառութիւը հարիւր ֆրանքէն աւելի չի տալ երկրորդ կարգի պատուանչանի մը համար:

Համաձայնութեան ժամը հասած է:

— Ես առանձին բան չեմ կրնար ընել՝ բայց անգամ մը հաղորդեմ ձեր խնդիրքը Նորին Բարձրութեան, կ'ըսէ գործին մէջ եփած օրիորդը:

Օրիորդը պահ մը անյայտ կ'ըլլայ և յետոյ կը վերադառնայ՝ ըսելով.

— Իշխանը հաւանեցաւ ձեր խնդիրքը ընդունելու, բայց սրպէս զի այդ կերպով գրկանք մը չըլլայ իր հովանաւորութեան տակ գտնուող վանքին՝ հրամայեց որ պակասեալ երկու հարիւր ֆրանքը իր արկղէն նուէր տրուի:

Այս կերպով իշխանը, առերեւոյթ, ո՛չ թէ բան մը առած չէր ըլլար իր տուած պատուանչանին փոխարէն այլ գրպանէն ալ վրայ տուած կ'ըլլար:

Մարդը կրկին և կրկին երախտագիտութիւնը յայտնելէ ետքը, թղթապանակը կը հանէր և ութը հարիւր ֆրանքը կը դնէր սեղանին վրայ՝ հարցնելով.

— Երբ արդեօք կրնամ ստանալ ասպետական հրովարտակը:

— Երբ ասպետական կարգի չնորհումը ստանաք իշխանին կողմէ, կը պատասխանէր Մառկբրիթ ամենայն լրջութեամբ:

— Այսի՞նքն...:

— Օրը և ժամը ձեզի կ'իմացնենք նամակով։ Ձեր ժոռնամ չիշեցնելու որ պաշտօնական, այսինքն սեւ զգեստով պէտք է ներկայանաք նոյն օրը։

— Բնականաբար, օրիորդ։

Մարդը կը մեկնէր ու քանի մը օր ետքը հրաւէր կը ստանար գալու «չնորհուելի արարողութեան»։

Այդ օրը կչխան Լուսինեան իր Մելիւզինի ու Սիննայ լերան Ս. կատարինէի մեծ ժապաւէնները և մէկ քանի ռուսական, ռումանական և ֆրանսական պատուանշանները կախած, մեծ սրահին մէջ, ոտքի վրայ, կ'ընդունէր ասպետցուն։

Ինչ մը վերջը, Օր. Մարկըռիթ, արծաթ ափսէի մէջ դրած, կը բերէր հրովարտակը և ամենայն պատկառանքով կը ներկայացնէր իչխանին։

Ասպետցուն, նախապէս իրեն տրուած պատուէրին համաձայն ծունկի կուգար։

Այն ատեն իչխանը ափսէին մէջէն կ'առնէր հրովարտակը, քանի մը հանդիսաւոր խօսքեր կ'ուղղէր նորընծային, յիշեցնելով անոր Լուսինեան ասպետի մը պարտականութիւնները։ Մարդը կը համբուրէր իչխանին ձեռքը և հրովարտակը կ'առնէր երկիւղածութեամբ։

Արարողութիւնը այսպէս կը վերջանար.

Մարդը մուրացին հասած էր և եղած էր Սինայ լերան Ս. կատարինէի ասպետ։

Բայց դեռ ուրիչ բան մը կը մնար. հրովարտակը ստացած էր բայց պատուանշան չի կար մէջտեղ։

Իչխանին քովէն մեկնելէն ետքը, երբ Օրիորդ Մարկըռիթի չնորհաւորութիւնները կ'ընդունէր, նորընծայ ասպետը քիչ մը չփոթած կը կմկմար.

— Բայց, Օրիորդ, կարծեմ իչխանը մոռցաւ հրովարտակին հետ պատուանշանս ալ տալու...

— Ո՛չ, պարոն, մոռացում չի կայ, կը պատաս-

խանէր Մարկրիթ նազելի ժպիտով մը, իչխանը միայն հրովարտակը կը չնորհէ, իսկ պատուանշանը, եթէ ուզէք, կրնաք առնել այս հրովարտակը ցոյց տալով։

— Ուսկի՞ց պիտի առնեմ։

— Հասցէն ձեզի կը հաղորդեմ։ Միայն թէ հարկ է որ մանաւանդ վճարում մը ընէք։

— Մանաւանդ վճարո՞ւմ, բայց արդէն պէտք եղածը չվճարեցի՞, կ'ըսէ մարդը գժգոհ դէմքով մը։

— Այսինքն նուէր մը ըրիք Ս. կատարինէի վանքին համար, որուն պակասը լրացուց իչխանը և իչխանին ալ ձեզի ասպետութեան ասաիճանը չնորհեց ձրիաբար, իՙնչպէս կուզէք որ միեւնոյն ատեն պատուանշանն ալ տայ... իչխանը, պէտք է գիտնալ որ տիրող իչխան մը չէ, իր տացուածքները կիլիկիա, Անտիոք, Երուսաղէմ, Կիպրոս, Հռոդոս, Հռ. յափշտակուած են իրմէ, այս պարագային ինչպէՙս կ'ուզէք որ մեծամեծ ծախքերու են թարկուի։ Իսկ պատուանշանը կրնաք ծախու առնել պարոն այսինչէն... գիւանատունս երբեք չզբաղիր այդ խնդրով և ինք այդ վաճառումին մէջ ոևէ բաժին չունի։

— Եւ իՙնչ կ'արժէ պատուանշան մը։

— Սինայ լերան և Ս. կատարինէի երկրորդ կարգի պատուանշան մը, կարծեմ հարիւր յիսուն ֆրանք է։

Մարդը կը սպիսպուռի պատուանշանը ծախող մարդուն հասցէն առնել և երթալ։

Հաՙրկ է ըսել որ իչխանը պատուանշաններու վաճառումէն ալ չահ մը ապահոված է իրեն։

Բնականաբար պատուանշանի այս առեւտուրը ամէն անգամ կէտ առ կէտ իմ պատմած ձեւովս չէր կատարուեր, բայց ընդհանրապէս այդ կերպով տեղի կ'ունենային սակարկութիւնները պզտիկ տարբերութիւնով մը։

Տարեկան մեծակակ հատոյթ մը ապահոված էր իրեն Լուսինեան իշխանը պատուանչանի այս հանճարեղ գաղափարովը և պէտք է խոստովանիմ որ եթէ իր ստացած գումարները Ս. Կատարինէի և Սինայ լերան չէին ղրկուեր, այսուհանդերձ ամէնքն ալ նուէրներու կը յատկացուէին:

Ով որ իշխանին դիմում բնկեր ձեռնունայն չէր դառնար և գոնէ իր յուսացածին քառորդը կը ստանար: Ո՛չ թէ միայն Հայեր՝ այլ նոյն իսկ բազմաթիւ Յրանսացիներ դիմում կ՚ընէին իր քսակին և ամենուն ալ կրցածին չափ կը հասնէր:

Ակէ զատ մէկ քանի Ֆրանսերէն թերթերու ալ նպաստներ տահմանած էր, որոնք իրր թէ Լուսինեանց տոհմին արքայական չահերը կը պաշտպանէին և կը պահանջէին, տաեն տաեն, որ կիպրոսը կամ Անտիոքը Գուիտոն իշխանին վերադարձուին:

Այդ թերթերէն մին միեւնոյն ատեն Նարոլէոնեան չահերն ալ կը պաշտպաներ, որովհետեւ միմիայն Կիպրոս կղզին Լուսինեանց տրուիլը պահանջելով չէր կըրնար ապրիլ: Այդ թերթը որ Պատոյի մէջ կը հրատարակուէր «Լէկլը» (Աթթիւ) կը կոչուէր և չարաթը անգամ մը լոյս կր տեսնէր: Իր ամէն մէկ թիւին մէջ անպատճառ հատուած մը կար ի նպաստ Լուսինեան իշխանին: Օր մը Աւստրիոյ կայսեր դէմ կը յարձակէր բսելով թէ Յրանց-Յոզէֆ իրաւունք չունէր իր ախտոտ նեռուն մէջ յիշատակելու «Թագաւոր Երուսաղէմի» ախտոտ, որ օրինաւորապէս Լուսինեան ցեղին սեփականութիւնն էր, արքայական ցեղ մը, որուն վերջին կենդանի չատաւիղն էր Գուիտոն Լուսինեան, քսակի արքայազունը որ պատեհ առիթի մը կը սպասէր իր տուրը պատեհանէն քաչելու և իր իրաւունքները դինու զօրութեամբ պաշտպանելու համար:

Ուրիչ օր մը անպղիական կառավարութեան դէմ կը յարձակէր ու զայն աւազակ ու յափշտակիչ կը կոչէր կիպրոս կղզին գրաւած ըլլալուն համար, մինչդեռ բան օրինի պէտք էր որ զայն վերադարձուցած ըլլար Գուիտոն Լուսինեանի, որ անոր օրինաւոր տէրն էր դարերէ է վեր: Բայց, կը յաւելուր նպաստաբնակալ Թերթը, Թո՛ղ Անգլիա լաւ գիտնայ թէ Լուսինեան իշխանին բնաբաւ ասպետները արմատն կը հանեն և Թոյլ չպիտի տան որ նենգամիտ Ալպիոն իրենց քաջարի իշխանին տատցուածքը իր ձեռքին տակ պահէ:» Իսկ աւելի յառաջ իր պատքները կ՚ուղղէր Ապտիւլ Համիտի, որ կիլիկիան ու Տաւրոսի լեռնաշղթան յափշտակած էր իշխանին ձեռքէն...:

«Բաչէ՛ քու նաւթական տուրդ և տասդ քալէ» հրատարակը կը կարդար Լուսինեան իշխանին, որ այդ ժամանակ Ցատկիլէի պէս խոզովակատար գործիքի մը մէջ չչէն Թթուտածին կը չնչէր ապրելու համար:

Յաճախ Ֆրանսացի անօթի բանտատեղծներ,—անօթի բանտատեղծը՝ հանճարի պէս՝ հայրենիք չունի,—40-50 Ֆրանք առնելու համար երկար դիւցազներգութիւններ կը գրէին իշխանին վրայ, որոնց մէջ Լուսինեան, իր ասպետներուն գլուխը անցած, երեւակայական յաղթանակներ կը տանէր ո՛չ նուազ երեւակայական թշնամիներու դէմ:

Մատնութիւն այս հայհոյութիւնները կարդալով իշխանին՝ մանկական կեղծ դիւրահաւատութեամբ մը կ՚ըսէր անոր:

— *Mon petit prince, est-ce que vraiment vous avez fait tout cela?*

(Պտիկ իշխանս, իրաւ ինչ այս ամէն բաները ը-րա՞ծ ես):

— Թերեւս, կը պատասխանէր ծերուկը ամենայն լրջութեամբ։

Զուարճալին այն է որ Ֆրանսացի ծանօթներէն չատեր այնպէս կը կարծէին թէ Գուլիտոն Լուսինեան իրաւցնէ իշխան էր և թէ կատաղի ճակատամարտէ մը ետքը — բնականաբար Ապտիւլ Համիտի հետ— ստիպուած էր թողուլ իր գահը և գալ Բարիզ ապաստանիլ, գահազուրկ վեհապետներու այդ յետին կայանը։

Պառաւ Մարքիզուհիներ կամ Պարոնուհիներ, ոլորնք այցելութեան կուգային երբեմն, ամէն անգամ սըրտաճմրուկ կը հարցնէին.

— Ինչ լուր թշնամիէն...։

«Թշնամին» Ապտիւլ Համիտն էր։ Խեղճերը կը կարծէին թէ իշխանը քսան տարիէ ի վեր պատերազմի մէջ էր գահընկէց բռնաւորին հետ։

Լուսինեան թոյլ կուտար որ այդ թիւրիմացութիւնը տեւէր ու անորոշ պատասխաններով փրկէր կացութիւնը։

Եւ տեսնելու էր այդ պատուական պառաւ ազնուականուհիներուն սրտաբուխ մաղթանքները վերջնական յաղթութեան համար։

— Իշխան, մի՛ տկարանաք, Աստուած ձեզի հետ է, կը յորդորէին։

Թերեւս այդ մաղթանքներուն մէջ քիչ մը եսասիրութիւն կամ փառասիրութիւն ալ խառնուած էր և պառաւները անհամբեր կը սպասէին «վերջնական յաղթութեան» Լուսինեանց արքունիքին մէջ բարձ ու պատիւներու հասնելու համար։

*
* *

Ինչպէս ըսի՝ իշխանը Մառի իշխանուհիին զաւակ մը ժառանգած էր, զոր հարազատացուցած էր և կը

կոչուէր Իշխան Լեւոն Լուսինեան։ Ցաղթանդամ, գեղեցիկ ու ազնիւ մարդ մըն էր այդ իշխանը, որ երբեմն կուգար այցելելու իր հօրուհին։

Ինքը Բարիզի մօտերը ագարակի մը մէջ կը բնակէր կինոջը և զաւակներուն հետ։ Իշխան Լեւոն Պոլիս ալ գտնուած է կարճեամ և իր կինն ալ Հայուհի մըն է՝ Նարպէյ Սրբազանի ազգականներէն։

Գիւղական ճաշակներ ունեցող պարզասէր մարդ մըն է, որ կուտ մը չի տար իր իշխանի տիտղոսին ոեւէ արժէքը կ'երեւայ թէ լաւ ըմբռնած է։

Ամէն անգամ որ Լեւոն Լուսինեան այցելութեան գար, Մառկըրիթ կ'ըսէր ինծի.

— Այսօր վերի սենեակը պիտի աշխատիս, որովհետեւ գահաժառանգը ճաշի պիտի գայ։

Մառկըրիթ խորին ակնածանք մը ցոյց կուտար «գահաժառանգ»ին հանդէպ, մանաւանդ որ միշտ գըրպանը լեցուն կուգար։

Օր մըն ալ գեղին ներկուած մազերով կին մը եկաւ, ոչխար ու բաւական տարիքոտ։

Նկատեցի որ բացառիկ պատիւներով ընդունուեցաւ այդ կինը, զոր առաջին անգամ էր որ կը տեսնէի մեր արքայական հողին վրայ։

Մեկնելէն ետքը հարցուցի Մառկըրիթին թէ ո՞վ էր այդ անծանօթուհին։

— Հանրիէթ իշխանուհին է, պատասխանեց։

— Ո՞ր Հանրիէթ իշխանուհին, հարցուցի զարմացած։

— Իշխանուհի Հանրիէթ տը Լիւզինեան։

— Աս ուրկէ՛ բուսաւ։

— Լուսինեանց տոհմին անգրիական ճիւղէն է, ըսաւ։

Յետոյ խմացայ որ Լուսինեան առնմը ռուսական և իտալական ճիւղեր ալ ունի եղեր։

*
* *

Իմ քարտուղարութեանս մէջտեղին ուրիշ իչխան մըն ալ մէջտեղ եկաւ Բարիզի մէջ, իչխան Լէօն տը Վիթանվալ, երիտասարդ բախտախնդիրը մը՝ որ մեր իչխանին հետ ծանօթացած էր և իրարու պատուանշաններ փոխանակած էին, բարեկամ վհատականերու պէս։

Իչխան Վիթանվալ ևս իր պատուանշանները կը վաճառէր, բայց չատ վրան բաց կերպով, այնպէս որ ի վերջոյ օձիքը ձեռք առաւ և իրրեւ գրամաշորթ խարեբայ ձերբակալուելով բանտարկուեցաւ։

Այդ բախտախնդիրը չատ պաղարիւնութիւն և չատ ալ սրամտութիւն ունեցող մէկն էր։

Իր գտառվարութեան մէջտեղին երկու Ֆրանսացիներ, որոնց դրամով պատուանշան ծախած ու ստպիտ աստիճան չնորհած էր, եկան իրեն դէմ վկայելու։

Երբ իրենց խօսքը վերջացուցին՝ Վիթանվալ առանց անոնց չախչախիչ ամբաստանութիւններուն կարեւորութիւն տալու, տաքի կալ և անոնց գտնելով իչխանական վեհութեամբ մը ըսաւ.

— Պարոններ, իսկին ցաւով կը տեսնեմ որ արժանի չէք եղեր իմ պատուանշանս կրելու և այս վայրկեանիս իսկ ձեզի աստիճանազուրկ կ'ընեմ և կ'արգիլեմ այլեւս պատուանշանս կրելու...։

Բանտին մէջ գտնուած մէջտեղին Վիթանվալ նամակ մը գրելով Լուսինեան իչխանին՝ նիւթական օգնութիւն հայցած էր անկէ։

Այդ նամակը սակայն թուագրուած էր. «Դեկտ. 17, մեր գերութեան առաջին տարին»։

Սուրբ Լուգովիկոս ալ, Սարացիներու ձեռք գերի իչ-

նալէ ետքը, Մանսուրայի բանտէն այսպէս կը թուագրէր եղեր իր նամակները։

Լէօն տը Վիթանվալի ձերբակալութիւնը և պատուհասները բուսական մատանդութիւններ տեղծեցին մեր իչխանին։

Թերթ մը այս առթիւ ակնարկած էր թէ Լուսինեանն ալ պատուանշաններ կը չնորհէ և ոսկեկանութիւնը քննութիւն մը բացաւ և նոյն իսկ մէկ քանի անգամ հարցաքննեց Օրիորդ Մաակըրիթը, բայց կարելի չեղաւ ապացուցանել թէ իչխանը դրամ ընդունած էր իր պատուանշաններուն փոխարէն, և խնդիրը մարեցաւ։

Բայց անկէ ետքը, քանի մը ամիսներ Սինայ Լիբրան և Ս. Կատարինէի նոր ասպետներ չհանուեցան։

Օր մը սակայն Ֆրանսացի մը ներկայացաւ այնպէս ժամու մը ուր իչխանը կառքով պտոյտի գացած էր Օրիորդ Մաակըրիթի ալ տան պէտքերը հոգալու համար Բարիզ իջած, այնպէս որ սահմռկեցաւ ևս ընդունիլ հիւրը։

— Իչխանը կ'ուզեմ տեսնել, բսաւ մարդը։

— Դժբախտաբար հոս չէ։

— Բարեուզարը կրնա՞մ տեսնել։

— Բարեուզարը ևս եմ։

— Շատ լաւ ուրեմն, կրնամ խնդիրը ձեզի բացատրել։

Մարդը առաջնորդեցի գեհնայարկի աչխատութեան խուցը։

— Կ'ուզէի իչխանէն խնդրել որ Մէլիւզինի պատուանշանին մեծ ժապաւէնը նուիրէ, սկսաւ հիւրը։

— Այդ պատուանշանը, պատասխանեցի, կարծեմ

միմիայն արքայական բնտանիքի անդամներուն կը տրուի։

— Գիտեմ։

— Այս պարագային չեմ կարծեր որ կարենաք զմայն ստանալ, տարբեր բան՝ եթէ ապացուցանէք ձեր արքայական ծագումը։

— Պատուանշանը ինձի համար չէ, ըսաւ մարդը ժպտելով, ես այդպիսի մեծ յաւակնութիւններ չունիմ, պիտի խնդրէի որ մեծ ժապաւէնը տրուի Հոլանտայի Վիլհելմին թագուհիին։

Զարմացած՝ անծանօթին երեսը նայեցայ։

— Արդեօք թագուհիին կողմէն կ'ընէք ձեր դիմումը, հարցուցի։

— Ինա՛ւ երբեք, ես անձնապէս կը խնդրեմ ասիկա և միանգամայն կը փափաքիմ որ, իբրեւ արտասովոր դէպք, պատուանշանը ես տանիմ թագուհիին ներկայացնելու։

Մարդը հասկցաւ որ իր խօսքերը չատ տարօրինակ կը թուէին ինծի և ըսաւ.

— Խնդիրը կ'ուզեմ բացատրել ձեղի։ Հարաւային Ափրիկէի հոլանտական գաղութին մէջ թագուհիին անձնական սեփականութիւնը եղող հանքի մը մենաշնորհը կ'ուզեմ ձեռք ձգել։ Ասոր համար չատ միջոցներու դիմեցի, բայց արգելքներ ու էնթրիկներ յարուցին դէմս։ Վերջապէս բարեհաճեցաւ խորհուրդ տուին որ միջոց մը գտնեմ ուղղակի թագուհիին ներկայանալու։ Այն ատեն այս գաղափարը յղացայ. իբրեւ արտաքոյ կարգի դէպքի՝ իշխան Լուսինեանի կողմէ Մէլիւզինի մեծ ժապաւէնը տանիլ իրեն։ Ծախքէ չեմ քաշուիր ու պատրաստ եմ դէպքանական պաշտօնը փայլուն կերպով կատարելու համար ամէն զոհողութիւն ընել։ Այդ մենաշնորհը ձեռք բերելու համար ար-

դէն զուր տեղը քսան հազար ֆրանքէն աւելի դրամ վատնած եմ և հոգ չէ եթէ գործը յաջողցնելու համար նոյնքան ալ վատնեմ։

— Շա՛տ լաւ, ըսի, ձեր առաջարկը կը ներկայացնեմ իշխանին, հաճեցէ՛ք ձեր անունն ու հասցէն յայտնելու։

Մարդը գրպանէն այցաքարտ մը հանեց ու ինծի տուաւ։

Յետոյ հարցուց.

— Որչա՞փ կը կարծէք որ արժէ Մէլիւզինի մեծ ժապաւէնը։

— Պատուանշանը բնականաբար ձրի է, փութացի պատասխանել, բայց կարծեմ զանազան նուէրներ կան որ տրուելիք, որոնց գումարը հինգ հազար ֆրանքէն աւելի ըլլալու չէ. ամէն պարագային՝ որոշ բան մը չեմ կրնար ըսել այդ մասին։ Ես իշխանին գրական աչխատութեանց քարտուղարն եմ միայն, պատուանշանի գործերը շանսելլըրիի քարտուղարութեան կը պատկանին...։

Մարդը մեկնեցաւ։

Երբ Օրիորդ Մառկըրիթ վերադարձաւ՝ իսկոյն իրեն մանրամասնօրէն պատմեցի ընդունած այցելութիւնս և փոխանակուած խօսքերը և այցաքարտը իրեն յանձնեցի։

Անունը կարդաց և ըսաւ.

— Բայց այս մարդը ծանօթ կը թուի ինծի, հարուստ ձեռնարկու մըն է։

Ինծի ալ այնպէս երեւցաւ, պատասխանեցի։

Երկու օր ետքը վերնայարկի պատուհանէս տեսայ որ մարդը կրկին եկաւ վիլլան։

Ապահովաբար նամակով մը հրաւիրուած էր։

Յետոյ իմացայ որ սակարկութիւնը չատ յաջող

պայմաններու մէջ կատարուելով՝ մարդը Մէլիւզինի մեծ ժապաւէնը և հրամարտակը առնելով առաջ փաթաթած էր հոյանտական մայրաքաղաքը։

Միայն թէ, աւա՛ղ, Վիլհելմին թագուհին ո՛չ պինդը ընդունած էր և ո՛չ ալ Լուսինեանի պատուանշանը։

Հանքի մենաշնորհը գրեթէ չորը ինկած էր։

* * *

Ինչպէս ըսի, իշխան Լուսինեան երբ մէկ կողմէ մարդկային ունայնամտութիւնը կը չահագործէր իր պատուանշաններով՝ միւս կողմէ երեն օգնութեան դիմողներուն ձեռնտու կ'ըլլար քսակին ներած չափովը։

Օր մը նամակ մը ստացաւ Ամերիկայէն վերադարձող Հայէ մը, որ կը յայտներ թէ ինք գործերու նորոգիչ էր, թէ անտեսական տագնապի մը հետեւանքով ստիպուած էր Ամերիկան թողուլ Բարիզ գալ, յուսալով որ հոն իր արհեստը իգործ դնելով պիտի կրնար ապրիլ։ Բայց, ափսո՛ս, չէր կրցած բան մը ընել։ Ի վերջոյ նամակագիրը կը խնդրէր իշխանէն որ իրեն թոյլատայ «արքայական պալատին գործերը նորոգելու» հանմնատ վարձատրութեան մը փոխարէն։

— Պատասխանէ՛ որ, ըսաւ իշխանը հնդնական դէմքով մը, մեր պալատին մէջ նորոգուելու գործեր չի կան։

Այսուհանդերձ նամակին մէջ հարիւր ֆրանքնոց պանքնօթ մը դեռեղեց։

Աղքատ Հայ ուսանողներ՝ որոնք արձանագրութեան համար բացառիկ ծախքեր կ'ունենային՝ միւս կրնային յոյս դնել իշխանական քսակին վրայ, որչափ որ անոր տարողութիւնը կը նկրէր։

Եթէ իրեն դիմող մը ձեռնունայն վերադառնար՝

կրնար վստահ ըլլալ որ Լուսինեան դանձարանը բոլոքովին պարապ էր։

Հակառակ նախկին կրծնաւոր մը ըլլալուն՝ Գուիտոն Լուսինեան չատ ազատամիտ, գրեթէ անհաւատ մըն էր։

Երբ լսեց թէ Մանթալեան մտադիր է մեծաքանակ գումար մը նուիրել Բարիզի մէջ եկեղեցի մը կառուցանելու համար.

— Ապո՛ւշ մարդ, գոչեց, ի՞նչ պիտի ընենք եկեղեցին, թո՛ղ այդ ծախսելիք գումարով դպրոց չինէ ու մարդ հասցնէ։

Այս քննադատութիւնը թերեւս չափազանց էր, քանի որ հանգուցեալ Ռուսահայ բարերարը դպրոցներու ալ մեծապէս նպաստած և հարիւրաւոր ռուս և հայ ուսանողներ պահած է։

* * *

Տարեգլխին մօտ իշխանը՝ որ իմ պաշտօնավարութենէս գոհ էր, ըսաւ ինծի.

— Կաղանդի առթիւ կ'ուզեմ քեզի բան մը ընել, դրամական նուէ՞ր մը կը նախընտրես՝ թէ կը փափաքիս Սինայ լերան և Ս. Կատարինէի ասպետ ըլլալ։

Կէճուռտ հարցում մը արդարեւ, որուն պատասխանելու համար ստիպուեցայ քիչ մը մտածել։

— Իշխա՛ն, կմկմացի, ինծի համար անչուչտ մեծ պատիւ մը կը համարեմ ձեր ասպետներու չարքին մէջ դասուիլ, բայց այդպիսի փառքի մը արժանի չեմ նկատեր ինքզինքս և...

— Հասկցայ, ըսաւ իշխանը խօսքս ընդմիջելով։

Կաղանդին դրամական նուէր մը ստացայ, բայց Մարկրիթ հասկցուց ինծի որ իշխանը չատ դժգոհ մնացած էր իմ պատասխանէս։

— Եթէ ասպետութիւնը նախընտրէիր՝ թերեւս դրամական նուէրը դարձեալ պիտի ստանայիր, ըսաւ։

— Ափսո՛ս, հառաչեցի։

*
* *

Հայերուն մէջ բաւական Սինայ լերան ասպետներ կը գտնուին։ Երկու Գահիրեցի Եգիպտահայեր որոնց անունը չեմ յիշեր, ասպետութեան աստիճանը ընդունեցին իմ հոն գտնուած միջոցիս։

Այդ օրերը Մառկըրիթ հիւանդ էր և իշխանը խնդիր առաջարկեց որ հրովարտակներուն տակ, իբրեւ դիւանապետ՝ Տը Պոտուէն ստորագրեմ։

Մերժեցի այդ անմեղ կեղծարարութիւնը։

— Եթէ կ'ուզէք՝ Երուանդ Օտեան կը ստորագրեմ, ըսի, բայց ոչ թէ Տը Պոտուէն։

Ի վերջոյ կառապան Պազիլը ստորագրեց այդ երկու վաւերաթուղթերը։

Տարի մը ետքը երբ Եգիպտոս վերադարձայ՝ Ալֆիար որ նոյն միջոցին սկսած էր կրկին իր «Փարոս»ը հրատարակել, ինձ ցոյց տուաւ ասպետներէն մին որ իր լամբակին վրայ կը կրէր Սինայ լերան պատուանշանի ոզքերը ու անով կը յոխորտար։

— Ասպետ ըլլալէն ի վեր հետը չխօսուիր կոր, ըսաւ Ալֆիար։

Այն ատեն իրեն պատմեցի թէ ի՛նչ պարագաներու տակ իր ասպետութեան հրովարտակը ստորագրուած էր։

— Կ'աղաչեմ «Փարոս»ին մէջ պատմէ եղելութիւնը, ըսաւ մեր սրամիտ բարեկամը, քեզի փառաւոր ճաշ մը կը կերցնեմ։

Անմիջապէս «Ծիծաղելիութեան ասպետներ» վերնագրով յօդուած մը գրեցի որ «Փարոս»ի երկու թիւե-

րուն մէջ հրատարակուեցաւ և որով վերծիչեալ իրողութիւնը պատմած էի միեւնոյն ատեն ցոյց տալով Լուսինեան պատուանշաններուն արժէքը։

Յ. Ալֆիար իր խոստումը յարգեց ու մեզմէն գինք «փառաւոր ճաշը» ընելու։

Կերակուրը աւարտելէ ետքը երբ ճաշարանէն դուրս կ'ելլէինք, յանկարծ սեղանէ մը մարդ մը ոտքի ելաւ և սպառնական՝ Ալֆիարին վրայ խուժեց։

— Սինայ լերան ասպետն է, մրմռաց քովէս «Փարոս»ի տնօրէնը կրցածին չափ պաշտպանողական դիրք մը առնելով։

Ասպետը՝ որ սուրի տեղ պատառաքաղ մը կը ճօճէր իր ձեռքին մէջ, մօտեցաւ Ալֆիարին և բարձրագոչ նախատինքներով սկսաւ բացատրութիւն պահանջել Լուսինեան պատուանշանին մասին գրուած յօդուածին համար։

Ներկաները միջամտեցին ցաւալի ընդհարումի մը առաջքը առնելու համար և ճաշարանապետը հրաւորբոք ասպետը դուրս հանեց պատառաքաղը ձեռքէն առնելով զայն գինքնաթափ ընելէ ետքը։

— Ուրիշ տեղ քեզի հետ կը տեսնուիմ, գոչեց մարդը չանթահարիչ նայուածք մը ուղղելով Ալֆիարի, որ անայլայլ պատասխանեց.

— Սինայ լերան Ս. կատարինէի վանքին մօտերը ժամադիր ըլլանք։

Եւ սակայն այդ յօդուածէն ետքը մարդը իր լամբակին վրայէն վանեց պատուանշանին ոզքերը։

Ըրածս պարզապէս չարութիւն էր։ Խեղճ մարդը այնքա՜ն երջանիկ ու հպարտ էր իր պատուանշանովը։

*
* *

Տարիներէն չափ պաշտօնավարեցի իշխանին քով։ Օր մըն ալ յանկարծ Մառկըրիթ ըսաւ ինծի.

— Իչխանը երկու ամիսէ չափ գիւղ պիտի երթայ օդափոխութենէն և բառարանի աշխատութիւնները պիտի դադրին։ Երկու ամիս եաքը դարձեալ պիտի սկսիք ձեր գործը։

— Լա՛ւ, գոչեցի ուրախութեամբ, ուրեմն երկու ամիս արձակուրդ պիտի վայելեմ...։

— Կարծեմ միայն հակկաք խօսքս, բաւ օրերդը, Իչխանը ձեզի խորհուրդ կուտայ երկու ամսուան համար ուրիշ գործ մը ճարելու։

— Ինչո՞ւ համար, միթէ իր բացակայութենէն մինչեւ ամսականս չվճարե տանեմ։

— Ո՛չ։

— Բայց անիրաւութիւն է այդ, գոչեցի, այն աւտեն պէտք էր որ գոնէ ամիս մը առաջ ինծի իմացուցիք ու օրական ժամ մըն ալ միջոց չնորհէիք, որպես զի կարենայի ուրիշ գործի մը մասին դիմում բնել, ինչպէս օրէնքը կը պահանջէ։

— Իչխանը միշտ այդպէս վարուած է իր պաշտօնեաներուն հետ։

Իսկոյն Իչխանին քով փութացի, որ բաղմոցի մը վրայ երկնցած էր հիւանդագին վիճակի մէջ։

Տեսայ որ կարելի չէր հետ երկար բառացուցիչներ ունենալ։ Մակկրիմ ալ խնդրեց ինձ որ զայն չի յոգնեցնեմ և եթէ բողոք մը ունի՝ նամակով մը հաղորդեմ։

Բարկացած՝ դուրս ելայ Վիլլայէն և հետեւեալ օրն իսկ բաւական կծու նամակ մը ուղղեցի իրեն որ անպատասխանի մնաց։

Ասոր վրայ Նէօյլիի հաշտարար դատաւորին առջեւ գացի, կոչնագիր մը ղրկելով Իչխանին ան հասցեով։

«Պարոն
«Ամբրոսիոս Գալֆայեան»
(Անուանակոչ Իչխան (Լուսինեան)»։

Բաբիզի մէջ հազար ֆրանքէ պակաս խնայողներու համար հաշտարար դատաւորին դիմումի կ'ըլլայ, ոչ կրնաս գտած գտնն անձամբ տեսնել առանց փաստաբանի օժանդակութեան։

Վերջապէս ներկայացայ դատարան, ուր Իչխանին կողմէ եկած էր իր փաստաբանը և օրիորդ Մարկըռիթ։

Բաւական զուարճալի էր այդ դատավարութիւնը։

Ամէն անգամ որ ես խօսէի՝ Իչխանը կ'անուանէր «պարոն Ամբրոսիոս Գալֆայեան», իսկ իր փաստաբանը զայն կը կոչէր «Ներքին Բարձրութիւն՝ Իչխան Լուսինեան»։ Ի վերջոյ հաշտարար դատաւորը գոչեց.

— Նախ հասկնանք թէ դատը որո՞ւ դէմ է, պարոն Ամբրոսիոս Գալֆայեանի, թէ Իչխան Լուսինեանի։

— Այո՛, Ամբրոսիոս Գալֆայեանի հետ է իմ խրնդիրս, պատասխանեցի։

— Իսկ դուք որո՞ւն փոխանորդն էք, հարցուց դատաւորը փաստաբանին։

— Իչխան Լուսինեանին։

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ ասիկա։

— Իչխան Լուսինեան պարոն Ամբրոսիոս Գալֆայեանի կեղծ անունն է, ըսի։

Փաստաբանը բողոքեց։

Ասոր վրայ Ամբրոսիոս Գալֆայեանի Հայերէնէ Ֆրանսերէն գրպանի բառարանը հանեցի և զայն դատաւորին ներկայացնելով ըսի.

— Հարցուցէ՛ք պարոն փաստաբանին թէ արդեօք այս բառարանին հեղինակը իր փոխանորդեալը չէ՞։

Հարցումս կրկնեց դատաւորը։

— Այո՛, իչխան Լուսինեանն է այդ բառարանին հեղինակը, պատասխանեց փաստաբանը։

— Լաւ ուրեմն, դոչեցի, հոս իբրև հեղինակ նշանակուած է Ամբրոսիոս Դալֆայեան... տեսէ՛ք ֆըբանսերէն տառերով ալ տպուած է այդ անունը։

— Ճիշդ է, խոստովանեցաւ հաչտարար դատաւորը։

Եւ փաստաբանին դառնալով աւելցուց.

— Ի՞նչ պիտի ըսէք ասոր։

— Շատ պարզ է, պատասխանեց փաստաբանը, Դալֆա եւ իչխան նոյն նշանակութիւնը ունին, գալֆա բառը արաբերէն գալիֆա բառն է՝ որ իչխան կամ վեհապետ կը նշանակէ։

— Ո՛չ, ըսի, գալֆա բառը թուրքերէն է և պարզապէս չինուհեանց հակող կամ ստորին կարգի ճարտարապետ կը նշանակէ։

Փաստաբանը ուզեց հակառակը ապացուցանել, մինչ ես իմ բառիս վրայ պնդեցի։

Հաչտարար դատաւորը անհամբեր բոչեց.

— Ես արեւելագէտ չեմ, այդ լեզուաբանական հարցերով չեմ կրնար զբաղիլ, ուստի բո՛ւն խնդրին դառնանք.

Իմ բողոքս պարզեցի ու դատաւորը վճռեց թէ կէս ամսական առնելու իրաւունք ունէի։

Այսպէս բաժնուեցայ Լուսինեան իչխանէն։

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Դարձեալ Եանիկօ.—Իմ գաւառաբարբառս.— Զօպանեան եւ իր հակառակորդները.—Բաշալեան երեկոյթը.—Սուրէն Պարթեւեանի բանախօսութիւնը.—Արփիար եւ Վահէ Արզուեան.— «Նոր կեանք»ը Պարթեւեանի կը յանձնուի.—Զօպանեան Արփիարի դէմ.—Ազատ խօսք.—Արփիար Բարիզ կուգայ.—Պօղոչայի գիւղը.— Զօպանեանի երեք գաղափարները եւ փղոսկրի հանգր.— Ցուցահանդէսին զոհերը.—Պարսից Շահին թուչնապետը։

Այդ միջոցին էր երբ Արչակ Զօպանեան դիս Պուլվառներուն վրայ տեսնելով բսաւ.

— Եղբայր երկու չաբաթ է որ քեզ տեսնել կ'ուզեմ ու չեմ կարող տեղ մը գտնել քեզի։

— Ի՞նչ կայ, հարցուցի հետաքրքիր։

— Եանիկօն ետեւէ ետեւ երեք նամակ գրեց ինծի՝ խնդրելով որ քեզ անպատճառ տեսնեմ ու բսեմ որ իրեն ղրկես քովդ գտնուած գաւառական բառերուդ հաւաքածոն։

— Ի՞նչ գաւառական բառերու հաւաքածոյ, հարցուցի զարմացած, իմ քովս այդպէս բան մը չունիմ։

— Դուն հաւաքած ես եղեր այդ բառերը. իրեն այնպէս ըսեր ես վէճէննա գտնուած միջոցիդ...։ Մարդը պատրաստ է նոյնիսկ ի փոխարէն դրամ ալ ղրկելու. բայց անմիջապէս կ'ուզէ կոր հաւաքածոն։

Ան առեն յիչեցի որ Եանիկօին հաճելի ըլլալու

համար մէկ քանի անգամ այդպիսի երեւակայական հաւաքածոյի մը խօսքը ըրած էի իրեն, զոր իբր թէ Բարիզ մոռցած էի։

Խնդիրը պատմեցի Զօպանեանին։

— Մե՛ղք, գոչեց, խեղճ մարդը հիմա յուսահատ պիտի ըլլայ։

— Արդեօք ղրկե՞մ գաւառական՝ բառերու հաւաքածոն, ըսի խնդալով։

— Ինչպէ՛ս, քանի որ այդպիսի բան մը չունիս։

— Հատ մը կը պատրաստեմ... մտքէս գաւառական բառեր կը չինեմ իրենց նշանակութիւնները տալով... իր ճաշակները գիտեմ և կրնամ ուզածին պէս բան մը պատրաստել։

Գաղափարը չատ սիրուն թուեցաւ Զօպանեանին.

— Ըրէ՛ քիչ մը կը խնդանք, ըսաւ, մանաւանդ որ ես ալ կ'ազատիմ իր նամակներէն։

— Վաղն իսկ կը պատրաստեմ ու կը ղրկեմ, վճռեցի։

Բաժնուեցանք իրարմէ։

Իսկոյն սուր մը տուի և տետրակ մը առի, յետոյ Պուլ Միշի վրայ սրճարան մը գացի, մելան և գրիչ մը ուզեցի և գործի սկսայ։

Երկու ժամուան մէջ տետրակը գաւառական բառերով լեցուած էր։

Քանի մը նմոյշներ տամ եթէ կ'ուզէք.

Պռնուկ.—Ձիուն ետեւի ոտքերուն վրայ գոյացած ուռեցք, Արաբկիրի գաւարաբարբառէն։

Ջմրուղուկ.—Գարնանային ծաղիկ անտերեւ և դեղնագոյն, Վասպուրականի նահանգին յատուկ։

Կմպօշ.—Տեսակ մը տաշտ, հաց խմորելու համար։ Եւդոկիոյ գաւառաբարբառ։

Եւ այսպէս 120ի չափ բառեր, վայրկենապէս մըտ-

քիս մէջ ծնած, իրենց նշանակութիւններովը և ծագումովը։

Տետրակը ծրարեցի, ետեւէն հասցէն գրեցի վրան ու ձգեցի Պղթատուն՝ ա՛լ վրան չմտածելով։

Կիրակի առաւ մը, 10—12 օր ետքը, անկողնիս մէջ թերթ կը կարդայի։

Ցանկարծ սենեակիս դուռը զարկին։

— Ո՞վ է ան, հարցուցի պառկած տեղէս։

— Ցրուի՛չը. գոչեց դրան ետեւէն ձայն մը։

Ցրուիչը այն ատեն միայն մինչեւ սենեակին դուռը կուգայ՝ երբ յանձնարարեալ բան մը ունի տալու։

Բայց ես այդպիսի յանձնարարեալ բանի մը չէի սպասեր, ուստի զարմանքով անկողնէս դուրս ցատկեցի ու գացի դուռը բանալու։

— Պարո՛ն Երուանդ Օտեանը դո՞ւք էք, հարցուց ցրուիչը։

— Այո, պարո՛ն։

— Ուրեմն ստորագրեցէ՛ք այս թուղթը։

Մինչեւն ժամանակ բացաւ իր վզէն կախուած պայուսակը և սկսաւ դրամներ համրել։

Դրա՞մ. ո՛վ հրաշալիք։

Թուղթը ստորագրեցի և իրեն տուի առանց վրան նայելու։

Մարդը 75 ֆրանք համրեց և տուաւ ըսելով՝

— Ձի՞չտ է։

— Ձիշտ է, պատասխանեցի մեքենաբար։

Յետոյ, չկրնալով հետաքրքրութիւնս զսպել՝ աւելցուցի.

— Բայց ուրկէ՞ կուգայ այս դրամը։

— Թուղթը չկարդացի՞ք, վիշտայէն է, պատասխանեց ցրուիչը կատակոտ ակնարկ մը նետելով վրաս։ Դուք չէ՞ք Պր. Երուանդ Օտեանը, հարցուց երկրորդ անգամ։

— Այո՛, ես եմ, փութացի ըսել . . . :

Վիէննա բառը ամէն բան լուսաբանած էր :

— Մխիթ Պր . Եանէսքօյի կողմէ ղրկուած չէ՞ այս դրամը, աւելցուցի :

Ցրուիչը ակնարկ մը նետեց ստորագրած թուղթին վրայ և ըսաւ .

— Այո՛, Պր . Անտրոնիք Եանէսքօյի կողմէն է :

— Երկաթէ ի վեր կը սպասէի կոր այս գումարին, աւելցուցի :

Ցրուիչը մեկնեցաւ :

Գաւառական բառերու հաւաքածոյին փոխարէնն էր որ կը ստանայի :

Բայց զաւեշտը այստեղ չվճռեցաւ :

Ամիս մը ետքը Վիէննայի Մխիթարեանց Միաբանութեան «Հանդէս Ամսօրեայ»ի վերջին թիւը տեսայ Արշակ Զօպանեանի պրատեղանին վրայ . առի աչք մը նետելու համար վրան :

Երեւակայեցէ՛ք զարմացումս երբ իմ հնարած գաւառական բառերս տեսայ այդ պատկառելի ուսումնաթերթին մէջ տպուած, հետեւեալ ծանօթութեամբ :

«Պարոն Երուանդ Օտեանի հաւաքածոյէն քաղուած գաւառական բառեր» :

Այդ բառերէն մէկ քանին թերեւս հայ լեզուի մէջ գործածուած և այդ կերպով նուիրագործուած են : Ասիկա անչուշտ փառք մըն է ինձի համար, որուն մէջ մեծ բաժին մը ունի սակայն Եանէսքօ : Առանց անոր հետապնդումներուն՝ երբեք մաքէս չպիտի անցնէր հայ լեզուն օժտել 120 նոր բառերով :

Փութամ ըսելու որ այս լեզուագիտական անմեղ խաբեբայութեան մէջ բոլորովին անպատասխանատու են Վիէննայի Մխիթարեան Հայերը և այս խաղը երբեք չկրնար նսեմացնել իրենց անժխտելի հեղինակութիւնը հայ բանասիրութեան մէջ :

* * *

Բարիզի մէջ, ուր երեք տարիի չափ մնացի, կըրնամ ըսել որ հակառակ նիւթական անճոռնի պայմաններու, չատ հաճելի ժամանակ անցուցած եմ :

Բաւական մեծակ խումբ մըն էինք որ գրեթէ միշտ միասին կ'ապրէինք : Արշակ Զօպանեան, Իակար Շահին, Տօքթ. Պ. Փոլոլեան, Երուանդ Մանուէլեան, Մաքսուտ Միհրդատեանց, Սուրէն Պարթեւեան, Ատոմ Եարճանեան, Զապել և Տիգրան Եսայեան, Արտաւազդ Հանրմեան, Ցընորգլեան եղբայրները՝ մին այժմ Տօքթօր Գրիգոր Ցընորգլեան և ուրիշներ միաձոյլ զանգուած մը :

Եւ սակայն յետոյ այդ խումբը բաւական բուռն կերպով անջատուեցաւ :

Այս իրողութիւնը կ'արժէ պատմել :

Սուրէն Պարթեւեան արդէն իր «Վաղուան Զայնը» հրատարակած էր Մանչէսթրի մէջ և կատաղի պայքար մը մղած Արշակ Զօպանեանի դէմ :

«Վաղուան Զայնը» դադրելէն ետքն ալ (արդէն միայն հինգ թիւ լոյս տեսած է) խոլ հակառակութիւնը մնացած է Զօպանեանի և Պարթեւեանի մէջեւ : Այս վերջինը առանձին չէր և իրեն հետ ունէր ամբողջ Հակաչօպանեան խմբակ մը, զոր կը կազմէին Ատոմ Եարճանեան, Արտաւազդ Հանրմեան, Մաքսուտ Միհրդատեանց : Այս հանդէսն ալ հակակիր էր Զօպանեանին, բայց ո՛չ այնքան բուռն կերպով որքան «Վաղուան Զայն» :

Զօպանեան՝ որ յաւակնութիւն ունէր մտաւորական երիտասարդութեան վրայ տեսակ մը քահանայապետական գերիշխանութիւն ի գործ դնելու, հաչտ աչքով չէր տեսներ բնականաբար բոլոր անոնք որոնք այդ գերիշխանութիւնը ո՛չ թէ միայն կը մերժէին՝ այլ

նոյն իսկ իր տաղանդն ալ կ'ուրանային բացարձակապէս։

Դէպք մը այս լարուած դրութիւնը ա'լ աւելի կնճռոտեց։

Լեւոն Բաշալեան, որ քանի մը տարիէ ի վեր Լոնտոն հաստատուած էր, Բարիզ եկաւ քիչ մը ժամանակ մնալու։

Բարիզի հայ երիտասարդութիւնը, Սուրէն Պարթեւեանի դրդումով՝ ուզեց համակրական ցոյց մը ընել Լեւոն Բաշալեանի։

Որոշուեցաւ որ հայ ուսանողներու Միութեան սրահին մէջ երեկոյթ մը կազմակերպուի, ուր պիտի կարդացուէին Լեւոն Բաշալեանի լաւագոյն գրութիւններէն կտորներ և ուր Սուրէն Պարթեւեան ալ բանախօսութիւն մը պիտի ընէր, բացատրելով Բաշալեանի դերը հայ գրականութեան մէջ։

Այս երեկոյթին բուն նպատակն էր սակայն, ինչպէս յետոյ յայտնի եղաւ, Բաշալեանը բարձրացնելով հանդերձ՝ հարուածել Զօպանեանը։ Զարմանալին այն է որ ծայրայեղ չարաճճիութեամբ մը այդ երեկոյթին նախագահութիւնը առաջարկեցին Արշակ Զօպանեանի։

Զօպանեան՝ որ քիչ մը կասկածներ ունէր երեկոյթին մասին, մանաւանդ լսելով որ Բաշալեանի ներքոզականը Սուրէն Պարթեւեանը պիտի հիւսէ, հարցուցեր է Ատոմ Եարճանեանի՝ որ գացած էր երեկոյթին նախագահութիւնը առաջարկելու իրեն.

— Արդեօք ինձի դէմ ակնարկութիւններ պիտի ըլլա՞ն։

— Ինչպէ՞ս կարելի է որ ատանկ բան մը մտքերնէդ անցուցիք, պատասխաներ է Սիամանթօ, որ այն ատեն Ատոմ Մխրզա կը կոչուէր, ինչպէս մկրտած էր զինքը Լեւոն Բաշալեան։

— Եթէ այդպէս է, չնորհակալութեամբ կ'ընդունիմ նախագահութիւնը, պատասխանած էր Զօպանեան, մանաւանդ որ Լեւոն Բաշալեան իմ լաւագոյն բարեկամներէս մէկն է և ինձի համար հաճոյք մըն է ի պատիւ իրեն տրուած երեկոյթի մը նախագահել։

Մինչեւ երեկոյթին գիշերը Սուրէն Պարթեւեան իր բանախօսութիւնը գաղտնի պահեց ամենէն։

Երբ այդ մասին իրեն հարցում մը կ'ուղղէինք՝ անդրդուելիօրէն կը պատասխաներ.

— Տակաւին չեմ պատրաստած, ես ալ չեմ գիտեր ինչ խօսելիքս։

— Զօպանեանի մասին ակնարկութիւն պիտի ընե՞ս։

— Չէ՛, միմիայն Բաշալեանի վրայ պիտի խօսիմ։

Վերջապէս հասաւ երեկոյթին օրը։

Իրիկունը, Պուլվառ Սէն Միշէլի վրայ, քաֆէ Սուֆլէ, հանդիպեցայ Սուրէն Պարթեւեանի։

— Հիմա անշուշտ պատրաստած ես բանախօսութիւնդ, ըսէ՛ տեսնենք ի՞նչ պիտի խօսիս, հարցուցի։

— Այսօր ափյափոյ բան մը դրեցի, պատասխանեց, գեռ վրայէն չեմ անցած, եթէ կ'ուզես անգամ մը միասին կարդանք։

— Կարդա՛ տեսնենք։

Պարթեւեան սկսաւ կարդալ իր բանախօսութիւնը։ Լեւոն Բաշալեանի գրական տաղանդին վրայ արդար գովեստներու հետ՝ ծայրէ ծայր թունալից ակնարկութիւններ կար Զօպանեանի հասցէին։

— Եղբայր, ըսի, պարզապէս թակարդ մըն է որ կը լարէք Զօպանեանի դէմ, եթէ ատանկ բան մը պիտի խօսէիր պէտք չէր որ զինքը հրաւիրէիք նախագահելու։

— Ես չհրաւիրեցի, Ատոմը հրաւիրեց։

— Այո՛, բայց հայ ուսանողներու Միութեան կողմէ հրաւիրեց և նոյն իսկ նախապէս Զօպանեանի հաւաստեր է թէ իրեն դէմ ակնարկութիւն չպիտի ըլլայ։

— Իր կողմէն տեւեր է այդ հաւաստումը, ես այնտեղ ճառս չէի պատրաստած և ինչ չէր կրնար զիտնալ ինչ խոսելիքս։

— Ըստ իս անպատշաճ բան մըն է ասիկա։

— Անուն չեմ տուած, թո՛ղ իր վրայ առնէ։

— Բայց անկարելի է որ վրան չառնէ, քանի որ ակնարկութիւնները չատ բացայայտ են։

Վերջապէս չատ վիճաբանութիւններէ ետքը, Պարթեւեան բաւ որ կծու ակնարկութիւնները պիտի ջնջէ իր բանախօսութեան մէջէն։

— Գիտցի՛ր որ Լեւոն Բաչալեանն ալ դժգոհ պիտի մնայ այդ բանախօսութենէդ, եթէ զրածիդ պէս կարդաս ըսի իրեն։

Ցետոյ միասին դացինք Հայ ուսանողներու Միութեան սրահը, ուր արդէն հաւաքուած էին մեր բոլոր բարեկամները։

Արշակ Զօպանեան բազմեցաւ նախագահի աթոռին վրայ՝ իր կողը ունենալով Լեւոն Բաչալեանը։

Ցետոյ առաջին անգամ ինք խօսք առաւ ու Բաչալեանն ու իր գրականութիւնը ներկայացուց ներքաղաքից բառերով։ Անկէ ետքը Ատոմ Եարճանեան և ուրիշներ Բաչալեանի լաւագոյն գրուածքներէն ընթերցումներ ըրին։

Ի վերջոյ Արշակ Զօպանեան ըսաւ.

— Խօսքը Սուրէն Պարթեւեանինն է։

Պարթեւեան ոտքի ելաւ, նկաւ նախագահական աթոռին դէմը և սկսաւ կարդալ իր բանախօսութիւնը։

Բառ մը չէր վեղչած իր գրածներէն. նոյն իսկ կարծեմ, վերջին վայրկեանին, քիչ մըն ալ աւելցու-

ցած էր անոնց վրայ։ Ու հարուածները հատու, թունաւոր, անողոք կ'իջնային Զօպանեանի գլխին որ հո՛ն նստած՝ զանոնք կրծաքաց կ'ընդունէր։

Ներկաները որոնց մեծ մասը թէ՛ Բաչալեանի և թէ Զօպանեանի հաւատարապէս համակիր էին՝ ահաճութեամբ, գրեթէ ցաւումով մտիկ կ'ընէին այդ պարսաւաճաղը որ կարծես Բաչալեանը փառաբանելէ աւելի նպատակ ունէր Զօպանեանը դատափետելու։

Եւ կային ոմանք ալ որ բուռն կերպով կը ծափահարէին ամէն անգամ որ Պարթեւեան իր զինաբանէն նոր պայթուցիկ մը կը հանէր Զօպանեանի դէմ։

Մէկ քանիները, Զօպանեանի համակիր, չկրնալով համբերել, մեկնեցան սրահէն, ուրիշներ, նստած տեղերնին գրեթէ քրտինք կը թափէին, Լեւոն Բաչալեան ինքն ալ յայտնապէս նեղուած էր։

Բանախօսութիւնը լմնցաւ. Բաչալեան չնորհակալութեան քանի մը խօսքեր արտասանեց և երեկոյթը վերջացաւ։

Զօպանեան դիւցազնաբար իր նախագահական աթոռին վրայ մնաց մինչեւ ետքը։ Բայց եղած նախատինքը չմոռցաւ։

«Անահիտ»ի առաջին թիւին մէջ իսկ «Բաչալեան երեկոյթ»ին պատմութիւնը բրաւ ամենաբուռն յարձակումներ ընելով Սուրէն Պարթեւեանի, Ատոմ Եարճանեանի և նոյն իսկ Լեւոն Բաչալեանի դէմ զոր հանճանեանի և նոյն իսկ Լեւոն Բաչալեանի դէմ զոր հանմասն կարծեց իրեն դէմ սարքուած խաղին։

Սուրէն Պարթեւեան «Անահիտ»ի յարձակումներուն պատասխանեց «Պարազան» խորագրով պարսաւատեսիլով մը որ իր սեռին մէջ գլուխ գործոց մըն է և ուր դիս ալ պէտք եղածին պէս լուացած է իբրեւ Զօպանեանի կուսակից։

«Պարազան»ի հրատարակութիւնը Զօպանեանի

գրական համբաւին այնպիսի հարուած մը տուաւ որուն ազդեցութիւնը կարելի է ըսել թէ տեւական եղաւ։

Անկէ ետքը Զօպանեան ա՛լ չփորձեց զուտ գրական սեռը մշակել ու ինքզինք նուիրեց թարգմանութիւններու և ուսումնասիրութիւններու։

*
* *

Արփիար միշտ կը չարունակէր Լոնտոն մնալ ուր կը հրատարակէր «Նոր Կեանք»ը և կը վարէր Հնչակեան կուսակցութիւնը։

Վահէ Արզուեան որ կուսակցութենէն հեռացուցուած էր՝ Արփիարի ջանքերուն չնորհիւ մտած էր կըրկին գործոն չարքերուն մէջ։ Ասոր հետեւանքը այն եղաւ որ Վահէ Պոլիս եկաւ Զարեհ Գոչեանի հետ յեղափոխական ծրագիր մը ի գլուխ հանելու համար. իրեն կ՚ընկերանար նաև Ֆրանսուհի մը։ Վահէ Պոլսոյ մէջ ձերբակալուեցաւ. մինչ Զարեհ Գոչեան յաջողեցաւ փախչիլ ու Բարիզ վերադառնալ, ուրկէ Լոնտոն գնաց։

Վահէ քանի մը ամիս բանտարկուած մնալէ ետքը՝ չնորհիւ ամերիկեան անցագրի մը և Ֆրանսուհի նչանածին ջանքերուն, ազատեցաւ բանտէն և ոստիկանութեան ձախքովը վտարուեցաւ Պոլսէն և եկաւ Բարիզ։

Նոյն միջոցին Գոչեան ալ Լոնտոնէն վերադարձաւ Արփիարի հետ գժտուելէ ետքը։

Վահէ և իր մէկ քանի հաւատարիմ գործակիցները չատ դժգոհ էին Արփիարէն որ արգելք կը հանդիսանար իրենց յախուռն գործունէութիւններուն։ Կ՚ուզէին զինքը հեռացնել կամ գոնէ «Նոր Կեանք»ի խմբագրութիւնը յանձնել անոր և կեդրոնի անդամակցութենէն հրաժարեցնել։ Չմոռնամ ըսելու որ զարմանալի կեդրոն մըն էր Հնչակեան կեդրոնը, որուն մէկ անդամը

Լոնտոն կը գտնուէր, միւսը Ամերիկա, երրորդը Կիպրոս, չորրորդը Բարիզ և հինգերորդը Եգիպտոս։

Արփիար սակայն պաչտպաններ ունէր Ամերիկա ուր բոլոր մասնաճիւղերը իրեն համակիր էին։ Եւ ամերիկեան մասնաճիւղերն էին միայն որ դրամ կը հասցնէին կուսակցութեան՝ այնպէս որ Արփիար չաճախ կ՚ըսէր.

— Եթէ Քրիստափոր Գողմպոս Ամերիկան գտած չըլլար՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը այսօր գոյութիւն չպիտի ունենար։

Վահէի հետ այն առեն չատ մտերմօրէն կը տեսնուէի և Արփիարի մասին իր դատումներուն կատարելապէս համաձայն էի։ Արփիար յեղափոխական վարիչ չէր կրնար ըլլալ, ասոր տարիներէ ի վեր համոզուած էի։ Նոյն համոզումը ունէր նաև Արշակ Զօպանեան։

Ուստի երեքնիս չատ դիւրաւ Բարիզի մէջ դաւադրութիւն մը կազմեցինք Արփիարը տապալելու համար։

Համոզուած էի որ այս դաւին մասնակցելով բարիք մը կ՚ընէի Արփիարին՝ քանի որ կեդրոնի անդամակցութենէն ելլելով ու միմիայն «Նոր Կեանք»ի հրատարակութենէն ելլելով ու ինքզինքս ոստիկանութեան ձախքովը վտարուելով թէ նիւթական կորուստ մը չպիտի կրէր և թէ կարգ մը տաղտուկներէ պիտի փրկուէր ու աւելի ժամանակ պիտի ունենար գրականութեամբ զբաղելու։ Արփիար ինքն ալ չատ անգամներ ըսած էր որ զղուած է կեդրոնի անդամակցութենէն, բայց իր ընկերներն են որ զինքը կը ստիպեն մնալու, որովհետեւ իրենցմէ ոչ ոք կրնայ գործը թողուլ և գալ Լոնտոն քնակիլ և կուսակցութեան նիւթական հոգերովը զբաղիլ։

Ինչպէս ըսի Ամերիկայի մասնաճիւղերը Արփիարի չամաձայ պաչտպաններն էին և պէտք էր զանոնք հա-

մոգել մեր ծրագիրը յաջողցնելու համար։ Թղթակցութեամբ կարելի չէր այդ գործը տեսնել, ուստի որոշեցինք որ Վահէ անձամբ երթայ մասնաճիւղերը համոզելու։

Վահէ իրրեւ յանդուգն գործիչ բաւական համբաւ ունէր Ամերիկայի Հնչակեաններուն մէջ, մանաւանդ որ Արփիար առիթը չէր փախցուցած իր նամակներուն ու «Նոր կեանք»ով այդ համբաւը հետզհետէ մեծցնելու։ Իր վերջին չհատակութիւնն ալ, թէեւ ապարդիւն, բայց նպաստած էր անունը ժողովրդականացնելու։

Հակառա՛կ այնքան ոստիկանական խստութիւններու Պոլիս մտնել, քանի մը չաբաթ պտտիլ, բանտարկուիլ ու յետոյ բանտէն ազատիլ, սովորական արարքներ չէին։

Եւ սակայն պատերազմին ջիղը՝ դրամը՝ կը պակսէր մինչեւ Ամերիկա ճամբորդելու համար։

Զօպանեան յաջողեցաւ պէտք եղած դրամը ճարելու և Վահէ մեկնեցաւ դէպի Միացեալ Նահանգները։

Իր առաքելութիւնը յաջողութեամբ պսակուեցաւ և քանի մը ամիս ետքը Վահէ յաղթական վերադարձաւ Լոնտոն իրրեւ կեդրոնի լիազօր անդամ։ Արփիար նոյն իսկ հեռացաւ Լոնտոնէն և գնաց Պրայթըն ուրկէ կը չարունակէր խմբագրել «Նոր կեանք»ը։

Բայց Վահէ իր դիրքը ամրացնելէ ետքը ուզեց «Նոր կեանք»ն ալ իր ուզած ձեւովը խմբագրելու և այս եղաւ պատճառ Արփիարի հետ վերջնական խզման։ Արփիար բնականաբար չկրցաւ հանդուրժել իր վրայ դրուած այդ դրաքննութեան և թերթն ալ անցաւ Վահէի ձեռքը։

Արզուհան Բարիզ եկաւ «Նոր կեանք»ի խմբագիր մը ճարելու։ Նախ ինծի առաջարկեց այդ պաշտօնը՝

զոր մերժեցի։ Այն ատեն գաղտնաբար Սուրէն Պարթեւեանը տարաւ Լոնտոն, իրրեւ Արփիարի յաջորդ։

Սուրէն Պարթեւեան մինչեւ այդ օրը թէ՛ իր գրութիւններուն և թէ իր ամենօրեայ խօսակցութիւններուն մէջ հեգնած, քննադատած, դատափետած էր թէ՛ Հայ յեղափոխականութիւնը և թէ Հայ յեղափոխականները։ Իր այս համոզումը այնքան ծանօթ էր ամէնուն որ երբ Սուրէն Պարթեւեան յանկարծ աներեւոյթ եղաւ Բարիզի սալայատակներուն վրայէն, ո՛չ ոք կրցաւ երեւակայել թէ Լոնտոն գացած էր յեղափոխական թերթի մը վարիչ ըլլալու համար։

«Նոր կեանք»ի կրած այս խմբագրական փոփոխութիւնը պատճառ եղաւ որ ընդհատում մը սկսած մեկ երգիծական վէպս «Փրօփականտիսթը», որ բովհետեւ Վահէ վճռած էր որ այլեւս գաւեչտական գրութիւններ չերեւան անոր մէջ։

Երբ յայտնուեցաւ «Նոր կեանք»ի նոր խմբագրին ո՛վ ըլլալը՝ տեսնելու էր Զօպանեանի զայրոյթը։

Պարթեւեան դեռ նոր հրատարակած էր իր «Սրբազան»ը որուն բացած վէրքը տակաւին կը կոտորէր Զօպանեանի սրտին մէջ և երբեք չէր կրնար երեւակայել որ Վահէ, որուն այնքա՛ն աջակցած էր Արփիարը տապալելու համար, անոր յաջորդ պիտի կարգէր Սուրէն Պարթեւեանը։

Բայց և այնպէս Վահէ յաջողեցաւ Զօպանեանը իրեն կապուած պահել, չեմ գիտեր ի՛նչ վարպետութեամբ, և Զօպանեան «Անահիտ»ի մէջ ո՛չ թէ միայն դադրեցուց Պարթեւեանի դէմ իր յարձակումները, այլ սկսաւ կատաղօրէն դատափետել Արփիարը՝ չխնայելով զայն ծաղրելի դարձնելու։

Արփիարի դէմ բացած պայքարը այնքան տեղ, այնքան անհարկի ու անիրաւ էր որ ստիպուեցայ «Ա-

նահիտ»ի աշխատակցութիւնս դադրեցնել։ Ու այսպէս անաւարտ մնաց անոր մէջ սկսած մէկ վէպս «Գործի Մարդիկ»ը, որուն մէջ մէկ քանի պոլսական ծանօթ դէմքեր ներկայացուցած էի։

Այսպէս ուրեմն բոլոր այդ խնդիրները պատճառ եղան որ իմ երկու վէպերս անաւարտ մնան։

Արփիարի դէմ մղուած պայքարը՝ որ իմ ենթադրած սահմաններէս շատ հեռուն անցած էր՝ ստիպեց զիս բոլորովին հեռանալու Արշակ Զօպանեանէն ու Վահէ Արզուեանէն։

Նոյն միջոցին Լեւոն Բաշալեան ալ թողած էր Լոնտոնը և եկած Բարիզ հաստատուած։

Այն ատենն էր որ գաղափար յղացանք փոքրիկ ամսաթերթ մը հրատարակելու, երգիծական ուղղութեամբ, հարուածելու համար մեր գաղափարի հակառակորդները։ Այս տետրակին տպագրութեան ծախքը, ամէն մէկ թիւի համար 50 ֆրանք, ստանձնեցին եղբայրս՝ Հրանդ Օտեան, Լեւոն Բաշալեան, Տօքթ. Պ. Քօլօղեան, Գալփաքճեան և ուրիշ անձ մը՝ որուն անունը չեմ յիշեր։

Թերթին անունն էր «Ազատ Խօսք»։ Արփիար՝ որ տակաւին Պրայթըն կը գտնուէր, կ'աշխատակցէր մեզի։ Առաջին թիւին մէջ իսկ «բաց նամակ» մը կար Աղեքսանդր Մանթաչեանի ուղղուած, որուն մէջ ամենաբուռն յարձակում մը կ'ընէինք իրեն դէմ իբրև հայ մուրացկանութեան քաջալերիչ մը։ Ցետոյ, ծայրէ ծայր յարձակումներ Արշակ Զօպանեանի, Մինաս Չերազի, Հախումեանցի, ևլն.ի դէմ։

Այս պարբաւատեարը առաջին թիւէն ջերմ ընդունելութիւն գտաւ թէ՛ Բարիզի հայ գաղութին և թէ բոլոր արտասահմանի Հայերուն կողմէ։ Ցայտնի է որ

մեր մէջ հաւհաւութիւնը, անիրաւ թէ արդարացի, միշտ ընդունելութիւն կը գտնէ։

«Ազատ Խօսք» միայն չորս թիւ հրատարակուեցաւ Բարիզի մէջ, որովհետեւ յետոյ վերադարձայ Եգիպտոս, ուր ընդհատաբար չարունակեցի «Ազատ Խօսք»ի հրատարակութիւնը՝ որուն ամբողջ թիւերը 70ի կը հասնին։

*
* *

Արփիար, ա՛լ բոլորովին քաշուած Հնչակեան կուսակցութենէն, 91ի վերջերը եկաւ Բարիզ, նիւթական չատ անցուկ վիճակի մը մէջ։

Իր լայնեզր աղտոտ գլխարկովը ու մօրուքովը վտանգաւոր անիշխանականի այնպիսի կերպարանք մը ունէր որ մէկ քանի պանդոկապետներ մերժեցին սենեակ տալ իրեն և ի վերջոյ ստիպուեցանք երաշխաւոր մը գտնել որպէս զի կարելի ըլլար զինքը տեղ մը տեղաւորել։

Այդ միջոցին ես Ռիշըլիէօ փողոցը չորս սենեակէ բաղկացած փոքրիկ բնակարան մը կը նստէի առանձին։

Այդ բնակարանը բարեկամ մը վարձած ու՝ կահաւորած էր և յետոյ գործի համար ստիպուած էր Բարիզէն հեռանալ և որովհետեւ տակաւին պայմանաժամուն լրանալուն վեց օրը ամիս կար, իմ տրամադրութեանս տակ դրած էր զայն։

Միայն թէ վարձքը ամբողջովին վճարած չըլլալով՝ դռնապանը գրաւի տակ առած էր կարասիները։

Որովհետեւ պարապ ննջարան մը կար՝ իմ կարգիս ես ալ զայն տրամադրեցի Արփիարին, գոնէ պանդոկի վարձքէն ազատելու համար։

Արփիար եկաւ հաստատուեցաւ այդ կնճռոտ բնակարանին մէջ, հետ բերելով երկու վերմակ, որոնք նոյնպէս գրաւի տակ առնուեցան։

Բայց միայն բնակարանը բաւական չէր, հարկ էր նաև փորձնիս կշռադնել և ասոր համար սկսանք մաքսանենգութեամբ տան մէջ գտնուած մանր մունր իրեղէնները փախցնելով վաճառել։

Ամէն առտու տունէն դուրս կ'ելլէինք վերարկուներս տարապայմանօրէն ուռեցուցած և կը վերադառնայինք բոլորովին թեթեւցած։ Սեղանի սպաս, գիրք, կերակուրի անօթներ, փոքրիկ հայելիներ, պնակ ևլն. կամաց կամաց դուրս կրեցինք՝ մինչեւ որ օր մը դրացնասլանը նկատեց Աբփիարի վերարկուին տակէն կախուած կաակարայ մը։

Հարկ եղաւ խնդիրը անուշ տեղը կապել դռնապանին մեծիկաց հայելի մը նուիրելով իրրեւ կաշառք։

Ժամերը վրայ հասած էր և կը մտնէինք տանը մէջ։

—Կարասիները դուրս չենք կրնար հանել, լա՛ւ, ըսի Աբփիարին, բայց կրնանք տեղւոյն վրայ սպառել։

— Ինչո՞ւ համար։

— Տաքնալու համար պարզապէս։

— Կարասիները գրաւի տակ առնուած տեղն մի առ մի չե՞ն արձանագրուած։

— Ո՛չ, տակաւին այդպիսի զօրծողութիւն մը չեղաւ, միայն ինձի արգիլեցին տեղափոխութիւն ընել կամ ուէ կարասի դուրս հանել։

— Ուրեմն անպատեհութիւն մը չի կայ։

Նախ աթոռները սկսանք այրել, յետոյ գարակները և այս ընթացքով թերեւս ամբողջ կարասիները կրակը նետուէին, եթէ ծանօթ մը չներկայանար և չառաջարկէր մնացած կարասիները ծախու առնել՝ վճարելով տանտիրոջ պահանջքը։

Սակարկութեան մասին դիւրաւ համաձայնեցանք և բնակարանի վարձքը ամբողջութեամբ վճարելէ ետքը 200 ֆր.ի մօտ գումար մըն ալ մնաց մեզի։

Աբփիար, ինչպէս ըսի, մեծ սիրահար մըն էր ապուչեղէնի։

Երբ միասին կը բնակէինք առտու մը մտաւ սենեակս ուրախութեամբ գոչելով.

— Երուանդ, մեծ գիւտ մը ըրի։

— Ի՞նչ, հայկական խնդրին լուծո՞ւմը գտար։

— Աւելի կարեւոր բան մը։

— Ըսէ՛ տեսնենք։

— Պօղոչաճիի խանութի մը գտայ։

— Ո՞ւր տեղ...։

— Բուն իսկ Բարիզի կեդրոնը, Ֆօպուռ Մոնմարթրի մէջ...։

— Իրա՞ւ կ'ըսես։

— Ել, չուտ, քեզ տանիմ ցուցնեմ։ Միայն թէ դժբախտութիւն մը կայ...։

— Ինչ դժբախտութիւն։

— Պօղոչային հետ չաքար չեն տար կոր։

— Կարելի է պանիրով է։

— Ոչ, քիչ մը առի կերայ, առանց պանիրի է... ապուչ Ֆրանսացիները իրենց բերնին համը չեն գիտեր։

Գացինք կարկանդակավաճառին քով, որ իրաւցնէ պօղոչայի պէս խմորեղէն մը կը վաճառէր։

— Սակայն քաղաքակրթուած պօղոչա մըն է, ըսի Աբփիարին կասկածոտ երեսոյթով մը։

— Չէ՛, պատասխանեց հաստատ չնչտով մը, բուն իսկ մեր պօղոչան է, մարդը երկար բարակ հարցուփորձեցի, խանութին տէրը ժամանակին Բարիզի օսմանեան դեսպան Ճէմիլ փաչայի խոհարարն է եղեր, միասին Պոլիս գացեր է և հոն փաչային հրամանով մանաւորաբար այխատեր է պօղոչա չինել սորվելու համար, միայն թէ չաքար չունի որպէս զի վրան ցանեմ...։

Այս չաքարի հարցը մղձաւանջ մը եղած էր Աբփերի համար. ի վերջոյ անոր ալ ճարը գտաւ։ Ամէն առտու կտոր մը կունա չաքար կը դնէր գրպանը, կ'երթար խմորեղէնը կ'առնէր ու մէյ մը չաքարը, մէյ մը խմորեղէնը կրծելով իր նպատակին կը հասնէր։

*
* *

Արշակ Զօպանեան Բարիզի մէջ երեք մեծ գաղափարներ կը հետապնդէր. երեքն ալ իրարմէ օգտակար, իրարմէ ազգայէն, իրարմէ վսեմ, եթէ կ'ուզէք։

Ասոնց առաջինն էր Դաշնակցական և Հնչակեան կուսակցութիւնները իրարու միացնել և ասոր իբրեւ բնական հետեւութիւն՝ ինք ըլլալ միացեալ կուսակցութեանց նախագահը կամ աթոռակալը։

Այս նպատակին յաջողութեան համար սմբողջ ամիներ տենդային թղթակցութիւն մը մչակած է աչխարհի չորս կողմերուն՝ և մանաւանդ Ժընէվի Արեւմտեան բիւրոյին հետ ապարդիւն կերպով։ Ի վերջոյ Ժընէվէն ստացած բաւական կծու նամակ մը իրեն հասկցուց թէ հարկ էր իսպառ հրաժարիլ աթոռակալութենէն։

Արշակ Զօպանեանի երկրորդ գաղափարն էր Բարիզի մէջ հիմնել հայկական բարձրագոյն վարժարան մը, Հայ հարուստներու օժանդակութեամբ, որուն բնական հետեւութիւնը պիտի ըլլար վարժարանի տնօրէնութեան պաչտօնին իրեն յանձնուիլը։

Այս գաղափարը մչջտեղ նետեց Անահիտի միջոցաւ, մէկ ալ աչխատելով բերանացի կամ գրաւոր կերպով հարուստները համոզելու։

Այս առթիւ «Ազատ Խօսք»ի մէջ ֆանթէզի մը գրեցի, որուն մէջ կը պատմէի թէ Մանչէսթրցի ծանօթ հայ վաճառականներէն պարոն Թօքաթլեան, որուն ագահութիւնը ամէն մարդ գիտէր, իբր թէ քսան հա-

զար ոսկի նուիրած էր Եւրոպայի մէջ հայ բարձրագոյն վարժարան մը կառուցանելու համար և քսան հազար ոսկի ալ տուած էր իբրեւ եկամուտ այդ հաստատութեան։ Յետոյ մանրամասնութեանց մէջ մտնելով ըսած էի թէ այդ քսան հազար ոսկի եկամուտը պիտի յատկացուի փղոսկրի հանքերու արժեթուղթեր գնելու։

Այս անհեթեթութիւնը աւելի ծաղրական դարձնելու համար աւելցուցած էի որ Հնդկաստանի մէջ ժամանակաւ փիղերը կը պաչտէին և անոնց մարմինները մասնաւոր գերեզմաններու մէջ կը թաղէին և թէ այժմ այդ գերեզմանները, որոնց տեղը մի առ մի յիչած էի, անգլիական ընկերութիւն մը առած է փիղերու ոսկորները չահագործելու համար։ Այս էր ահա փղոսկրի հանքերը, որոնց արժեթուղթերը իբր թէ հարիւրին 6 չահ կը բերէին։

Ի վերջոյ կ'աւելցնէի թէ Թօքաթլեան պայման դրած է որ բարձրագոյն վարժարանը Գերմանիոյ մէջ չինուի և անոր տնօրէնը Գերմանացի մը ըլլայ։

Զօպանեան այդ ֆանթէզին կարգալով, զոր իրրև լուրջ կարելի չէր քիչ չատ խոհական մէկու մը համար, կատարելապէս կլլած էր փղոսկրի հանքերը և յաջորդ Անահիտին մէջ բուռն յօդուածով մը կը դատապարտէր երեւակայական բարերարը, որ իր վարժարանը փոխանակ Բարիզի մէջ կառուցանել տալու՝ Գերմանիոյ մէջ հաստատել կ'ուզէր։

Բայց միայն Զօպանեանը չէր այդ ֆանթէզին կլլողը։ Պոլսոյ թերթերն ալ մեծ աւետիսը տուին, բերելով որ Մանչէսթրցի մեծահարուստ Մ. էֆ. Թօքաթլեան 40000 ոսկի նուիրած է Եւրոպայի մէջ Հայ բարձրագոյն վարժարան մը հիմնելու համար։

Ի վերջոյ խեղճ մարդը ստիպուեցաւ Պոլսոյ թեր-

թերուն մէջ հերքում մը տալ լուրի մը համար, որ միմիայն Արշակ Զօպանեանի համար հնարուած էր։

Եանէնքօի ղրկած գաւառական բառերու հաւաքածոյէն եաքը՝ այս երկրորդ խաղն էր որուն զոհ կ'երթային լուրջ համարուած անձերը։

Զօպանեանի երրորդ գաղափարն էր Հայ Բարեգործական Ընդհ. Մխիթարեան մը կազմել, որուն վարիչը պիտի ըլլար, բնականաբար ինք։

Ասոր համար բաւական արիւն քրտինք թափեց. ծրագիրը չինաց, վարչական խորհուրդ կազմեց, գնաց եկաւ, մարդիկ համոզեց, բայց, ափսո՛ս, Նախախնամութիւնը այնպէս վճռած էր որ իր յղացած գաղափարը Պօղոս փաշա Նուպար պիտի իրագործէր, տարիներ եաքը, Եգիպտոսի մէջ։

Այդ միջոցներուն էր որ Բարիզի հայ գաղութին մէկ մասին մէջ բուռն պայքար մը սկսաւ Զօպանեանի դէմ։

Այդ պայքարը, անմիջապէս ըսեմ, անիրաւ էր։ Զօպանեանի դէմ այնպիսի անհեթեթ ամբաստանութիւններ մէջտեղ դրին՝ որոնք ո և է իրական հիմ չունէին։

Նիւթը այնքա՛ն փափուկ է որ չեմ ուզեր այստեղ յիշել, սակայն ըսեմ միայն որ այդ միջոցին Զօպանեանի հակառակորդ ըլլալով հանդերձ՝ պարտք զգացի ղինքը պաշտպանել այդ ձրի զրպարտութիւններուն դէմ։ Բայց հոսանքը այնքան բուռն էր որ Պատուոյ Ատեան կազմուեցաւ իրեն դէմ բանաձեւուած ամբաստանութիւնները քննելու և անոնց մասին վճիռ մը տալու համար։

Այդ Պատուոյ Ատեանը՝ որուն անդամներէն մէկ քանին Զօպանեանի կատաղի հակառակորդներն էին, հակառակ վկաներու բացայայտ յայտարարութիւններուն, որոնք իր անմեղութիւնը կ'ապացուցանէին և-

ղած ամբաստանութեանց մասին, երկդիմի վճիռ մը առաւ։

Ասիկա սակայն բաւական չհամարուեցաւ, հակառակորդները որոշեցին միթինկ մը դումարել ընդդէմ իրեն և Ռիւ Բատէի մէջ Ֆրան-Մասոններու մեծ սրահը վարձեցին։

Միթինկը ընդդիմաբանական էր, այսինքն Զօպանեանի կուսակիցներն ալ խօսելու իրաւունք ունէին։

Ծանօթ դերասան Արմէնեան, որ այն աեեն դերասանութեան ուսանող էր Բարիզի մէջ՝ ի նպաստ Զօպանեանի խօսեցաւ, իրեն հետեւեցաւ նաև Գրիգոր Գալֆայեան։ Սրահը ամբողջ սկսաւ նախատել և բռնադատել բանախօսներուն՝ մինչև իսկ բէվոլվէրներ մէջտեղ եկան և միթինկը ցրուեցաւ ընդհանուր խառնիճաղութեան մէջ, ափյափոյ բանաձեւ մը քուէարկելով Զօպանեանի դէմ։

Ասիկա պատճառ եղաւ սակայն որ ջուրը իյնար Զօպանեանի երրորդ գաղափարը, այն է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը։

Անկէ եաքը նորանոր գաղափարներ յղացաւ կարծեմ որոնց ամէնքն ալ անգործադրելի մնացին։

Գեղեցիկ գաղափարներու ճակատագիրն է ասիկա։

*
* *

1901ի ամեզերական արուեստահանդէսին աեեն բազմաթիւ Հայեր եկած էին Բարիզ բախտ փնտռելու. անոնց մէջ կային նաև Հայուհիներ՝ որոնք կը յուսային շատ դրամ չահիլ արեւելեան պարեր խաղալով։ Կը յիշեմ երկու քոյրեր որոնք Եգիպտոսէն եկած էին բաւական դրամագլխով ու մեծամեծ յոյսերով։

Որովհետեւ գիրենք Եգիպտոսէն կը ճանչնայի՝ խորհուրդ տուի որ հրաժարին իրենց յայրատ պարերէն

որոնք երբեք Նորութիւն մը չէին կրնար ըլլալ Բարիզցիներուն համար։

Իրենց վրայ այնքա՞ն մեծ համարում ունէին, այնքա՞ն չփացած էին Եգիպտոսի մէջ իրենց դատած ընդունելութենէն որ չուզեցին հետեւիլ խորհուրդին և արուեստանոցէն մէջ ամենասուղ վարձքով փոքրիկ սրահ մը վարձեցին ներկայացումներ տալու համար։

Իրենց սրահին ճիշտ քովիկը ուրիշ սրահ մը կար ուր Բարիզուհի մը «զիգիցիկ Ֆաթմա» անունին տակ, նոյնպէս արեւելեան պարեր կը ներկայացնէր։ Երկու մրցակիցներուն մէջ տարբերութիւնը այնքան մեծ էր ի նպաստ Բարիզուհիին որ գրեթէ պարապ սրահի մը առջեւ իրենց ներկայացումները կուտային մեր խեղճ Հայուհիները, որոնք իրենց բոլոր դրամագլուխը վրայ տալէ ետքը՝ պարտքի տակ ալ մնացին և կծիկը դնելով մեկնեցան Բարիզէն։

Այդ ցուցանդէսը ուրիշ չատ Հայերու ալ յաջախութեան պատճառ եղաւ։ Մէկը մաժուն ծախելով կը յուսար հարստանալ և փճացաւ, ուրիշ մը իր ապագան չինել կը կարծէր «քէֆէյն հէլվասի» ծախելով ու ընակացաւ և այսպէս ուրիշներ։

Մաժուն չինողը սակայն՝ որ բաւական ճարպիկ ու ձեռնհաս մէկն էր, ի վերջոյ յաջողեցաւ կացութիւնը փրկել։

Պարսից Մուզաֆէրէտտին չահը Բարիզ այցելած ատեն այդ մարդը պատուական մաժուն մը կը շինէ ու նուէր կը տանի Իրանի վեհապետին, որ չափազանց գոհ կը մնայ այդ նուէրէն և հրաման կ'ընէ որ վարձատրեն զայն։

Շահին հետեւորդներէն մին կը կանչէ մաժուն նուէր տանող Հայը և կ'րսէ.

— Մեր վեհափառ տէրը չատ գոհ մնաց ձեր մաժունէն և յանձնարարեց որ ձեզի դրամական նուէր մը ընենք, ահաւասիկ 500 ֆրանք։

— Ո՛չ, կը պատասխանէ խորամանկ Հայը, ես դրամ չեմ ուզեր, այլ կը փափաքիմ Նորին վեհափառութեան ծառայութեան մէջ մնալ։

— Ի՞նչ կրնաս ընել, մանաւանդ արհեստ մը ունի՞ս մաժուն չընելէ ուրիշ։

— Ամէն բան կ'ընեմ, կը պատասխանէ մարդը ինքնավստահ դէմքով։

— Լա՛ւ, վաղը եկուր գիս տես։

Հետեւեալ օրը կրկին կը ներկայանայ Շահին հետեւորդին։

— Թռչուն խնամել գիտե՞ս, կը հարցնէ Պարսիկը։

— Մասնագիտութիւնս է, կը պատասխանէ Հայը։

— Ուրեմն չատ աղէկ եղաւ, կը շարունակէ միւսը, մեր վեհափառ տէրը չատ մը հազուագիւտ թռչունների գնած է, որոնք միասին թէհրան պիտի տանինք. այդ ամէն մէկ թռչունը իրեն յատուկ ուտելիքը ունի ու մասնաւոր խնամքի կը կարօտի. քանի որ քու մասնագիտութիւնդ է, ինչ վեհափառ Շահին թռչնապետ կ'անուանենք։

Հայը իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ և կուգայ մեզի ուրախ լուրը հաղորդելու։

Թռչունները տակաւին թռչնավաճառներու խանութները կը գտնուէին, ուր կը դիմէ ինքնակոչ թռչնաբոյծը և ամէն մէկ թռչունի յատուկ կերը կ'առնէ, ինչպէս նաև տեղեկութիւններ կը ստանայ անոնց տրուելիք խնամքներուն մասին։

— Կարծեմ, ըսի իրեն երբ մեկնելու առթիւ եկաւ մնաս բարով ըսելու, մինչեւ որ Թէհրան հասնիք թռչուններէն և ոչ մին ողջ պիտի մնայ։

— Ինծի ալ այնպէս կուգայ, պատասխանեց, ո-

բովհետեւ քառասուն թռչուն ունինք, որոնց ամէնքը իր մասնաւոր ուտելիքն ու խմելիքը ունի։

Մարդը մեկնեցաւ և ամիսներ յետոյ իրմէ նամակ մը ստացայ, որուն մէջ կը ծանուցանէր թէ պատուա-նչան ստացած էր Շահէնի՝ թռչնաբուծութեան մէջ իր ցոյց տուած կարողութեանը համար։

Այս առթիւ քանի մը մանրամասնութիւններ ալ պատմած էր։

Ուղեւորութեան միջոցին՝ մէկ չոգեկառքէ ուրիշ չոգեկառք փոխադրուած ատեննին՝ Ռուսիոյ սահմանագլխին կ'րայ, թռչուններու մասնաւոր հատիկներու ամբողջ ծրարները կը կորսնցնէ և կը ստիպուի հացի փշրանքով կամ սովորական կորեկներով կերակրել իրեն իսնամքին յանձնուած թռչունները։

Ձմեռորդութեան միջոցին երբեմն այդ նախնական անունդն ու ջուրն ալ կը պակսի խեղճ թռչուններուն, այսու հանդերձ ամէնքն ալ ողջ առողջ կը հասնին պարսկական մայրաքաղաքը։

Այս անակնկալ յաջողութիւնը վերջնականապէս կը նուիրագործէ հայ բախտախնդրին թռչնաբուծական կարողութիւնը։

Մարդը թէհրան կը մնայ մինչեւ Մուզաֆէրէտտին Շահին մահը և անկէ ետքն ալ արքայական ֆէրմանով մը կը մեկնի հոնկէ, կուրծքը պատուանշանով մը զարդարուած։

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Բարիզի երիտասարդ Քրիստոնեից ընկերութիւնը. — Ե-ժան կերակուր, ժան լոգաճ.—Ս. Գրքի ընթերցում.—Ցաջող սկզբնաւորութիւն մը. — Հակակղերական ընկերութիւնը եւ իր նախագահը.—Ջուրով գինովութիւն.—*En Avant* թերթը.—Փրկութեան բանակը.—Իր ապաեւրը եւ գինուորները.—Ճակատամարտի լուրեր.—Մարմնամարզկն. աղօթք.— Հրապարակային խոստովանութիւն

Բարիզ, օր մը, բարեկամներէս պարոն Սեդրակ Ամպարեան, երբ ճաշարաններու սղութեան մասին գանգատ կը յայտնէի.

— Ես հիանալի կերպով կը ճաշեմ 90 սանդիմի, ըսաւ ինծի։

90 սանդիմը հազիւ չորս դրուշ կ'րնէ և այս բանը անհաւատալի թուեցաւ ինծի։

— Ի՞նչ կ'ուտես այդքան գումարի փոխարէն, հարցուցի։

— Նախ աղանդեր, յետոյ պնակ մը առատ միս, յետոյ բանջարեղէն, յետոյ անուշեղէն, պանիր, պտուղ, գաւաթ մը գինի և գաւաթ մըն ալ սուրճ...

— Կատա՞կ կ'ընես, գոչեցի։

*— Ընդհակառակը, չա՛տ լրջօրէն կը խօսիմ... և ամէնքը այս չէ, չարունակեց, այն հաստատութեան մէջ ուր կը ճանեմ, ընթերցասրահ, խաղասրահ և դրատուն մը կայ յաճախորդներուն տրամադրութեան ներ-

քև, ամէնքն ալ չքեղօրէն լուսաւորուած ու կահաւորուած ու ելեկտրական լոյսերով ողողուն։

— Ի՞նչ կ'ըսես։

— Սպասէ՛ դեռ։ Հաստատութիւնը ունի նաև բազմաթիւ լոգարաններ ուր, 10 սանդիմի փոխարէն, կրնաս տաք ջուրով պատուական լոգանք մը առնել, օճառը հաստատութեան վրայ ըլլալու պայմանաւ...

— Չեմ հաւատար, անկարելի է, պարզապէս քիթիս կը խնդաս կոր։

— Դեռ չաւարտեցի, չարունակեց Ամպարեան անյողդողդ կերպով, հիւանդ ըլլալու պարագային հաստատութեան բժիշկը կուգայ ձրիաբար դարմանելու քեզի և դեղերդ կը պատրաստուին հաստատութեան մասնաւոր դեղարանին մէջ, միւս դեղարաններէն 100ին 75 պակաս գնով...։

— Բայց չառաջնորդե՞ս ինծի այդ աւեաեաց երկիրը, գոչեցի խանդավառուած։

— Մէկ անգամի համար կարող եմ քեզ ճաչելու տանիլ իրրեւ հիւր, բայց ոչ ամէն օր, պատասխանեց Ամպարեան, եթէ կ'ուզես այս իրիկուն հո՛ն ճաչենք։

— Բայց դուն ի՞նչպէս ամէն օր կրնաս երթալ և ես մէկ անգամ միայն։

— Որովհետեւ ես անդամ արձանագրուած եմ ընկերութեան, պատասխանեց բարեկամս հպարտ դէմքով մը։

— Վա՞յ, մանաւոր ընկերութեան մը կը պատկանի այդ հաստատութիւնը։

— Բնականաբար... Երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերութեան հաստատութիւնն է, Ռիւ Թրէվիզի մէջ, հոյակապ չէնք մը, կատարեալ պալատ մը...։

— Բոդոքակա՞ն հաստատութիւն մըն է ուրեմն։

— Ոաքէն մինչեւ գլուխը։

— Բայց դուն Լուսաւորչական ես կարծեմ։

— Այդ կարեւորութիւն չունի, բաւ է որ ընկերութեան տնօրէն ժողովը համակրի ներկայացող քանտիտային։

— Եւ ի՞նչպէս կարելի է անոր համակրութիւնը չահիլ։

— Հեռու մնալով դիւնեմոլութենէ, խաղամոլութենէ, բզկախոհութենէ...։

— Այդչափը բաւակա՞ն է։

— Ասկէ զատ պէտք է բարեպաշտ հաւատացեալ մը ըլլալ։

— Այսինքն կիրակի օրերը ժողովարա՞ն երթալ։

— Այո՛, եթէ Բողոքական ես, իսկ եթէ ո՛չ կըրնաս քու եկեղեցիդ յաճախել, այս մասին դիտողութիւն բնաւ չըլլար, միայն մէկ բան մը պարտաւորիչ է անդամ արձանագրուողին համար։

— Ի՞նչ բան։

— Երեքշարթի դիչերները ներկայ գտնուիլ Ս. Գրքի ընթերցումներուն և մասնակցիլ աստուածաչունչական վիճաբանութեանց։

— Ես այսօրուընէ անդամ պիտի արձանագրուիմ Երիտասարդ Քրիստոնէից Ընկերութեան, յայտարարեցի բարեկամիս, միայն թէ անդամ մը միասին երթանք և ճաչենք որպէս զի կերակուրներուն համը գնահատեմ։ Կը կարծե՞ս որ իմ ընդունելութիւնս դժուարութեան բաղխի։

— Ո՛վ գիտէ, պատասխանեց Ամպարեան կասկածոտ չեչտով մը, այդ մարդիկը քիչ մը դժուարահաճ են և մինչեւ որ քննութեան բովէն մը չանցուինեն իրենց ներկայացողը, զայն անդամ չեն արձանագրեր։

— Կ'անցնիմ այդ քննութեան բովէն, ըսի ինքնավստահ դէմքով մը։

— Ուրեմն լաւագոյն կ'ըլլայ որ երեքշաբթի իրիկուն մը երթանք ճաչի. որպէսզի ճաչէն ետքն ալ կարենանք անպաշտօն կերպով մասնակցիլ Ս. Դրքի ընթերցումին: Եթէ վիճաբանութեան խառնուինք և լաւ տպաւորութիւն մը թողուս անօրէն պարոն Փիլքի վրայ դործը չատ կը դիւրանայ:

Երեքշաբթի իրիկուն արդարև ժամադիր եղանք բարեկամիս հետ ու միասին ուղղուեցանք Ռիւ Թրէվիզ, որ մեծ Պուլվարներու մօտիկ փողոց մըն է:

Փառաւոր չէնքէ մը, որուն մուտքին վրայ քանդակուած էր «Երիտասարդ Քրիստոնէից Ընկերութիւն» բառերը, ներս մտանք և մարմարեայ սանդուխէ մը վեր ելլելով հասանք առաջին յարկը: Ընդարձակ սրահէ մը անցնելէ ետքը հասանք ճաչասրահը, որ ելեկտրական լոյսերու մէջ կը չողար: Քառասունէ աւելի երիտասարդներ 18էն 25 տարեկան արդէն փոքրիկ սեղաններու չուրջը նստած կը ճաչէին: Մենք ալ նստանք պարապ սեղանի մը քով:

Առաջին անգամ աչքիս զարկաւ ճաչասրահի պատերուն վրայ փակցուած թատրոնի ազդագիրի պէս խոշոր յայտարարութիւն մը որ սա բառերով կը սկսէր «Կ'ԱՄԲԱՍՏԱՆԵՄ»: Նոյն միջոցին Տրէյֆիւսի խնդրին տաք տաւնն էր և Էմիլ Զօլա նշանաւոր յօդուածը «Կ'ամբաստանեմ» վերնագրով հրատարակած էր ՕՈՕՒ-ի մէջ: Պատէն կախուած յայտարարութիւնն ալ Զօլայի յօդուածին հետեւողութեամբ գրուած սպէս կը սկսէր.

«Կ'ամբաստանեմ ալքօոլը որ մարդն է ամէն չարիքներուն:

«Կ'ամբաստանեմ ապսէնթը որ առողջութիւնը կը փճացնէ և մարդս ոճրագործութեան կը մղէ:

«Կ'ամբաստանեմ ամէն բիքօնը որ ստամոքսը կը խանգարէ:

«Կ'ամբաստանեմ գինին որ բանականութիւնը կորնչացնել կուտայ»:

Վերջապէս յայտարարութիւնը կ'ամբաստանէր բոլոր ոգելից ըմպելիները:

Այս յայտարարութիւնները ճաչասրահին պատերուն մեկ զարդարանքը կը կազմէին:

Գալով կերակուրներուն՝ իրաւցնէ համեղ ու առատ էին և Ամպարեան բարեկամս չէր չափազանցած: Սեղանը և սպասները մաքրութեամբ կը փայլէին և մարդ ճոխ ճաչարանի մը մէջ կը զգար ինքզինքը:

— Ուրեմն գինի չպի՞տի կրնանք խմել, հարցուցի բարեկամիս:

— Գաւաթ մը իրաւունք ունինք խմելու, բայց ո՛չ աւելի, գինեին տեղ կրնաս գաւաթ մը գարեջուր ալ խմել, իսկ ես ո՛չ մին ո՛չ միւսը կը խմեմ այստեղ, այլ գաւաթ մը կաթ միայն:

— Ինչո՞ւ համար:

— Կաթ խմողները աւելի յարգանք ու համարում կը վայելեն...:

— Ուրեմն ինձի համար ալ գաւաթ մը կաթ ապսպրէ՛... և իմ տեղս դուն խմէ:

Ճաչէն յետոյ ուղղուեցանք ընթերցասրահը ուր մէկ քանի լուրջ թերթեր, պատկերազարդ պարկեշտ հանդէսներ և պարբերականներ սփռուած էին մեծ սեղանի մը վրայ:

Պահ մը անօրէն Պ. Փիլք ներս մտաւ: Բարեկամս զիս իրեն ներկայացուց և ըսաւ թէ կը փափաքէի անդամակցիլ Երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերութեան:

— Լա՛ւ, բայց այդ մասին յետոյ կրնանք խօսիլ, պատասխանեց չոր ձայնով մը:

— Բարեկամս կը փափաքի որ այս իրիկուն ներ-

կայ գտնուի Ս. Գիրքի ընթերցումին, չարունակեց Ամպարեան։

— Շատ աղէկ, իբրեւ հիւր գինքը սիրով կ'ընդունինք։

— Բարեկամս Ս. Գիրքը ուսումնասիրած է բաւական, չարունակեց Ամպարեան, իմ ընդունելութեանս ճամբան հարթելու համար։

Պարոն Փիք թերահաւատ քմծիծաղով մը պատասխանեց.

— Լա՛ւ, լա՛ւ։

Ցաւոնի էր որ չատ հաւատք չունէր իմ ուսուցածիչական հմտութեանս վրայ և կը կռահէր թէ աւելի աժան կերակուր ուտելու քան թէ Ս. Գրքէն ընթերցումներ լսելու համար էր որ կ'ուզէի անդամ գըրուիլ Երիտասարդ Քրիստոնեաներուն։

Ընթերցասրահին մէջ բաւական մնալէ ետքը, վերջապէս զանգակի հարուած մը մեզի իմացուց թէ հոգեկան ժամանցքի ատենը եկած էր։

Բարեկամս և ես, միւս ներկաներուն հետ, ուղղուեցանք ուրիչ ընգարձակ սրահ մը որուն մէջտեղը երկար սեղան մը գրուած էր, կանանչ չուխայով ծածկուած։ Ամէնքս ալ բոլորուեցանք սեղանին չուրջը լուռ ու մտամփոփ։ Դիտեցի չուրջս գտնուող երիտասարդներուն դէմքերը որոնց ամէնուն վրայ ալ ձանձրոյթը իր ծանր կնիքը դրուած էր։ Այդ բոլոր անդամներն ալ միմիայն աժան կերակուրի, լոգանքի ու տաքուկ սրահներու սիրոյն համար եկած էին հոն և չաբաթական այս ընթերցումը Դողգոթա մըն էր ամէնուն համար ալ որուն յանձնառու կ'ըլլային միւս առաւելութիւններուն սիրուն։

Պ. Փիք ներս մտաւ, ձեռքը Ս. Գիրք մը բռնած և սեղանին գլուխը անցաւ։ Աժինքս ոտքի եղած էինք

և այդ դիրքով ու աչքերնիս գոց մտիկ ըրինք «Հայր մեր»ը զոր տնօրէնը ցած ձայնով արտասանեց, այն լալկան ու միօրինակ չեչտովը որ յատուկ է բողոքականներուն։

Յետոյ նստեցանք և Պ. Փիք գիրքը բանալով սկսաւ կարդալ։

Թագաւորաց գիրքէն հատուած մըն էր որուն մէջ կը պատմուէր թէ Դաւիթի գինուորները տաճարէն վերցուցած ու կերած էին զոհի սահմանուած ուտելիքները և թէ ասոր համար Տէրը զանոնք մահուամբ պատժած էր։

Ամբողջ գլուխը կարդալէն ետքը, որուն թերեւս հազիւ քանի մը հոգի ուշադիր հետեւեցաւ, տնօրէնը գիրքը գոցեց և հարցուց.

— Ուշադրութեամբ լսեցի՞ք այս պատմութիւնը։

— Այո՛, այո՛, գոչեցին ամէն կողմէ։

— Ըմբռնեցի՞ք անոր մէջ ծածկուած բարոյականը։

— Այո՛, այո՛։

Պ. Փիք ներկաներէն մէկուն դառնալով ըսաւ.

— Պարոն ժաք, ըսէ՛ք խնդրեմ թէ ի՞նչ է այս պատմութեան բարոյականը։

Պարոն ժաք՝ որ հաւանօրէն ընթերցումին չէր հետեւած բնաւ, չփոթած գլուխը վեր առաւ, և տարտամ նայուածքով մը պատասխանեց.

— Դաւիթ այս պատմութեամբ ըսել կ'ուզէ թէ...

— Նախ Դաւիթ ինք բան մը չըսեր բնաւ, ընդմիջեց Պ. Փիք լուրջ ու կտրուկ ձայնով մը։

— Այսինքն Աւետարանը ըսել կ'ուզէ թէ...

— Կարդացած հատուածս Աւետարանէն չէր։

— Մարգարէն ըսել կ ուզէ թէ...

— Բայց պարոն ժաք, կը ցաւիմ ըսելու որ բնաւ

ժամիկ չէք ըրեր կարդացածս, գոչեց Փիք, մինչ լուրջ ու հանդիսական ձեւով մը։

— Մտիկ ըրի, մթա՛յն թէ... կակազեց երիտասարդ քրիստոնեան չմտրաած երեւոյթով մը։

Այն ատեն տնօրէնը ընդհանուրին դարձաւ և հարցուց.

— Ո՞վ կրնայ ըսել թէ Աստուածաշունչի ո՞ր գըրքէն էր կարդացած հատուածս։

— Ծննդոց գիրքէն. գոչեց մին։

— Ղեւտացւոց գիրքէն, ըսաւ երկրորդ մը։

— Եսայիի մարգարէութենէն...

Այս խօսքերուն Պ. Փիք մատովը ժխտական նշան մը կ'ընէր։

— Թագաւորաց երկրորդ գիրքէն է, պատասխանեցի նստած տեղէս։

Տնօրէնը որ ինծի չէր նայեր, յանկարծ գլուխը դարձուց.

— Ո՞վ էր խօսողը, հարցուց։

— Ե՛ս, պատասխանեցի։

Ներկաներուն բոլոր նայուածքները իմ վրաս յառած էին,

— Պրաւո՛, ըսաւ պարոն Փիք, ճիշդ պատասխանեցիք։

Յետոյ միւսներուն դառնալով աւելցուց դիս ցոյց տալով.

— Պարոնը հիւր մըն է որ առաջին անգամ ներկայ կը գտնուի մեր հաւաքումին և անդամ ալ չէ Եբիտասարդ Քրիստոնէից Ընկերութեան այսուհանդերձ կը տեսնէք որ ձեզնէ աւելի ընտանի է Ս. Գրքին։

Նոյն միջոցին Սեդրակ Ամպարեանի կուրծքը հըպարտութեամբ կ'ուռէր և իր քովը նստողներուն կը փսփսար.

— Իմ բարեկամս է, ինծի հետ եկաւ։

— Հիմա ուրիշ բան մը պիտի հարցնեմ ձեզի, շարունակեց Պ. Փիք, Ս. Գրքի Նոր Կտակարանի մասին մէջ գրեթէ նմանօրինակ պատմութիւն մը կայ։ Այսինքն Տէրը մահուամբ կը պատժէ երկու անձեր, կամ աւելի մանրամասնելու համար, երկու ամուսիններ որոնք նոյնպէս գողութիւն մը կ'ընեն. կրնա՞ք ըսել թէ այս ակնարկած դէպքս ո՞ր պատմուած է։

Ոչ ոք պատասխանեց։

— Նոր Կտակարանի այն գլուխը որուն կ'ակնարկեմ, բացատրեց տնօրէնը, արդէն ձեզի կարդացած եմ ամէկ մէկ երկու անգամ առաջ և անշուշտ ձեր մէջէն յիշողներ պիտի ըլլան, կը խնդրեմ, ամփոփեցէք ձեր յիշողութիւնը։

— Յուդան՝ որ երեսուն արծաթի մատնեց իր տէրը, կմկմաց երիտասարդ մը՝ բան մը ըսած բլլալու համար։

Այս խօսքերը ընդհանուր ծիծաղ առաջ բերին։

— Լուռի՛ն, հրամայեց Պ. Փիք։ Օ՛ն, չանագէք յիշելու։

Ի զո՛ւր կ'աշխատէր խեղճ մարդը պատասխան մը տանելու համար։

Վերջապէս՝ յուսահատած՝ դէպի ինծի դարձաւ.

— Պարոն, ըսաւ, կրնա՞ք արդեօք այս պարոններուն ըսել թէ ակնարկած դէպքս ո՞ր պատմուած է...։

— Գործք Առաքելոցի հինգերորդ գլխուն մէջ, պատասխանեցի։

— Ճիշդ է, գոչեց Պ. Փիք խանդավառուած, այո Անանիայի ու Շափիրայի պատմութեան կ'ակնարկէի որ Գործք Առաքելոցի հինգերորդ գլխուն մէջ պատմուած է. կը չնորհաւորեմ ձեզի, պարո՛ն։

Յետոյ ներկանեբէն ոմանք մէկ քանի չարագրութիւններ կարդացին Աստուածաշնչական նիւթերու վերայ և հաւաքումը վերջ գտաւ։

Երբ հրաժեշտ առնել ու մեկնելու համար մօտեցանք Ամպարեանի հետ՝ պարոն Փիքին քով, այս վերջինը ըսաւ.

— Կը խնդրեմ, հաճեցէ՛ք միասին դրասենեակս գալ, թէյ մը առնելու համար։

— Ամենայն հաճութեամբ, պատասխանեցի։

Դրասենեակը երթալով՝ հազիւ թէ թիկնաթոռի մը մէջ տեղաւորուած էի՝ երբ Պ. Փիք ըսաւ.

— Մանաւանդ կերպով արդեօք ուսումնասիրա՞ծ էք Ս. Գիրքը։

— Մանկութենէս ի վեր ընթերցանութեան սիրեւ լազդն գիրքս եղած է, պատասխանեցի, և թերևս տասնէն աւելի անգամներ մէկ ծայրէն միւսը կարդացած եմ ու միեւնոյն ատեն ուսումնասիրած եմ Ս. Գիրքի վրայ խօսող մէկ քանի հեղինակներ։

— Կ'երեւայ կոր այսպէս ըլլալը, պատասխանեց Պ. Փիք։

— Ինչպէս կը տեսնէք, բարեկամս ամէն կերպով արժանի է մեր մէջ ընդունուելու, միջամտեց Սեդրակ Ամպարեան, որ հիմա չատ աւելի համարձակութեամբ իմ թեկնածութիւնս առաջ կը քշէր։

— Բարեբախտ պիտի ըլլանք պարոն Օտեանը մեր մէջ ունենալով, փութաց պատասխանել տնօրէնը։

Հարկ էր իսկոյն օգուտ քաղել այս բարեացակամութենէն։

— Անդամակցութեան տոմս չէ՞ք կրնար իսկոյն տալ բարեկամիս համար, հարցուց Ամպարեան։

— Դժբախտաբար անկարելի է, պէտք է որ նախ պարոն Օտեան ընդրգիր մը մատուցանէ և յետոյ վճռելու թիւնը գայն ընդունի... այս ամէնքը պարզ ձեւակերպութիւններ են, որոնք ո՛ւ և է արգելքի չեն կրնար բաղխել, մանաւանդ որ վարչութեան մօտ ես պիտի ըլլամ իր թեկնածութիւնը պաշտպանող։

— Այդ մասին չատ չնորհակալ ենք, միայն թէ բոլոր այդ գործողութիւնները առնազն երկու չաբաթ կը տեւեն։

— Կը ջանանք աւելի չուտով լմնցնել։

Եւ իսկոյն թուղթ մը առնելով՝ խնդրագիր մը իմբագրեց՝ զոր ստորագրեցի և իրեն յանձնեցի։

— Մինչեւ պաշտօնապէս ընդունելութիւն արդեօք չեմ կրնար գալ այստեղ ճաշել, հարցուցի։

Պ. Փիք վայրկեան մը ճակատը չփեց.

— Կանոնի հակառակ է այդ, ըսաւ, բայց ինչ որ է, ձեզի համար բացառութիւն մը կ'ընենք...։

Յետոյ դարակի մը մէջէն երեսուն հատ տոմսակ հանեց և ինձի երկարեց ըսելով.

— Ահաւասիկ երկու չաբթուան համար օրական երկու ճաշի տոմսակ։

Սովորութիւն էր որ երիտասարդ Քրիստոնէից հաստատութեան մէջ ճաշողները կանխիկ վճարումով որոշեալ չափով տոմսակներ կ'առնէին տնօրէնէն ու ճաշասրահին մէջ ամէն մէկ ճաշի համար տոմսակ մը կուտային ծառային։ Արդ, պարոն Փիքի ինձ տուած երեսուն տոմսակներուն համար հարկ էր 27 ֆրանք վճարել, գումար մը որ կը պակսէր քովս։

— Պարոն, ըսի, կը խնդրեմ թո՛ղ մնան առ այժմ այդ տոմսակները, որովհետեւ այսօր ի վիճակի չեմ անոնց փոխարժէքը վճարելու։

— Հոգ չէ, հոգ չէ, դոչեց մարդը, ես ձեր տեղը կը վճարեմ և յետոյ դուք ինձի կը հատուցանէք։

— Շատ չնորհակալ եմ։

Այսպէս ուրեմն՝ Դաւիթ մարգարէին գինուորները եւ Անանիա ու իր կինը տաննըհինգ օրուան կերակուրս ապահովեցին։

Շաբաթ մը ետքը արդէն իսկ Երիտասարդ Բրիտոնէից ընկերութեան անդամ ընտրուած էի չնորհիւ Պ. Փիքի, որ կ'երեւայ թէ իմ Աստուածաշնչական ծանօթութիւններուս մասին խանդավառութեամբ խօսած էր վարչական ժողովին։

Ա՛լ անկէ ետքը, ասէն երեքչաբթի գիշեր, սկսայ նորանոր ապացոյցներ տալ իմ կրօնական հմտութեանս վրայ, այն աստիճան որ վարչական ժողովի անդամները հետաքրքրուեցան ինձմով և ուզեցին հետս ծանօթանալ։ Ընկերութեան մէջս անդամները տեսակ մը ակնածանք կը զգային ինծի հանդէպ և չատ անգամ կը խնդրէին որ երեքչաբթի գիշերները օգնութեան հասնիմ իրենց։

Երբ 30 տոմսակներս աւարտեցան, ուրիշ 30 տոմսակ ևս տուաւ Պ. Փիք, միշտ ապառիկ ըլլալու պայմանաւ։ Յետոյ կրկին երեսուն տոմսակ և այսպէս չարունակուեցաւ երկու ամիսէն աւելի։

Օր մը, վերջապէս պարոն Փիք պարտ համարեց զիս իր գրասենեակը հրաւիրել։

— Պարո՛ն, ըսաւ, ձեր պարտքը հարիւր ֆրանքէ հասաւ, մենք սովորութիւն չունինք ապառիկ տոմսակ տալու և ձեզի համար բացառութիւն մըն էր ասիկա։

— Գիտեմ, պատասխանեցի և ասոր համար չնորհակալ եմ։

— Ե՞րբ կը յուսաք հատուցանել ձեր պարտքը։

— Առաջին առթիւ։

— Այսքա՞նքն...։

— Պ. Փիք, գիտէք որ ես փախստական մըն եմ, ստացուածքներս ու եկամուտներս Ապտիւլ Համիտը

գրաւած է, այս պարագաներուն ներքեւ չատ դժուար է ինձ որոշապէս ըսել թէ ե՞րբ ի վիճակի պիտի ըլլամ վճարելու...։ Եթէ Թուրքիոյ մէջ քաղաքական մեծ փոփոխութիւն մը չտաղ գայ, վստահ եղէք որ...

— Հասկցայ, հասկցայ, ընդմիջեց տնօրէնը, կ'երեւայ որ Արեւելեան Հնդրին լուծման հետ կապուած է ամէն բան։

Յետոյ, պահ մը խորհելէ ետքը, չարունակեց.

— Ձեր պարագան ներկայացուցի արդէն վարչական խորհուրդին որուն անդամները մեծ համարում ունին ձեր վրայ և ըսին որ եթէ երբեք մեր հաստատութեան ձեր ունեցած պարտքը չէք կրնար վճարել, կրնանք զայն չպահանջել ձենէ, իսկ գալով ապագային՝ կարելի է ուրիշ կարգադրութիւն մը ընել։

— Ի՞նչ կարգադրութիւն, հարցուցի հետաքրքրուած։

— Կարգադրութիւն մը որով ասկէ ետքը ճաշի ծախքերէն ազատ ըլլաք։

— Ի՞նչպէս կարելի է այդ։

— Հիմա բացատրեմ։ Նախ կարծեմ թէ ալքօօլի համոզուած հակառակորդ մըն էք։

— Տարակոյս չկայ։

— Թերեւս քնաւ չէք դործածեր։

— Ճաշի վրայ քիչ մը գինի միայն...։ Գիտէ՞ք, Պօղոս Առաքեալ այդ բանը կը պատուիրէ իր Տիմոթէոս աշակերտին։

— Պօղոսի այդ թուղթը թերեւս անվաւեր է, պատասխանեց պարոն Փիք, բայց խնդիրը այդ չէ, կըրնա՞ք ճաշի վրայի գինիէն հրաժարիլ։

— Ինչո՞ւ չէ, եթէ հարկ ըլլայ...։

— Ուրեմն գիս մարկ ըրէ՛ք։ Հարիւրի մէջ հակաալքօլական ընկերութիւն մը կայ մեր հովանաւորութեան

տակ, եթէ այդ ընկերութեան գործօն անդամ արձանագրուիք՝ ձեր ճաշը ապահոված կ'ըլլաք ձրիաբար, ընկերութեան ճաշարանին մէջ որ կը գտնուի Ռիւ Սէն Մարթէն և որուն կերակուրները այնքա՜ն մաքուր և համեղ են որքան մերինները։

— Ի՛արձանագրուիմ, ըսի վճռաբար, միայն թէ իմ հաւանութիւնս բաւակա՞ն է։

Ձեր մասին այնքա՜ն գովեստով խօսած ենք ընկերութեան նախագահին որ ընդունելութեան համար ոևէ դժուարութիւն չկայ, ապահով եղէք։

— Եւ ի՞նչ է գործօն անդամի մը պարտականութիւնները։

— Շատ դիւրին, հաճելի և միանգամայն բարոյացուցիչ գործ մը, պատասխանեց պարոն Փիք։

— Ի՞նչպէս...։

— Օրինակի համար, կ'ենթադրենք որ փողոցը գացած ժիջոցնիդ գինովի մը կը հանդիպիք որ գլտորելով կ'երթայ, իսկոյն քովը կը մօտենաք, յարգանքով կը բարեւէք և ո և է պատրուակով հետը խօսակցութեան կը բռնուիք։ Երբ կը տեսնէք թէ արամադիր է ձեզի ծանիկ ընելու, կամաց կամաց խօսքը ոգելից ըմպելիներու վրայ կը բերէք, անոնց վնասները կը թուէք և կը ջանաք գինքը համոզել որ հրաժարի այդ մոլութենէն։

— Եթէ գինովը կոչտ վարմունք մը ունենայ ինձի հանդէպ...։

— Աւելի լաւ, այն ատենն է որ ձեր արժանիքը կը բարձրանայ՝ համբերելով իր կոչտութիւններուն և անոնց պատասխանելով քրիստոնէական հեզութեամբ։

— Եթէ մարդը զիս ծեծելու ելլէ...

— Ցիչէ՛ Քրիստոսի կրած չարչարանքները և միշտ քու խրատներդ չարունակէ։ Բայց միայն փողոցի գինովներով չէ որ պիտի զբաղիս, պէտք է այցելես գործատէրերու, անոնց կապելաններ և հո՛ն հոգիներու փրկութեան աշխատիս։ Աժէն անգամ որ յաջողիս գինեմոլ մը դարձի բերել ու զայն քու պատկանած ընկերութեանդ անդամ արձանագրել՝ 50 ֆրանք պարգեւ մը պիտի ստանաս։ Յանձն կ'առնէ՞ք այս նուիրական գործը կատարել։

— Այո՛։

— Ուրեմն վաղը եկէք որպէսզի ձեզ հակաալքոլական ընկերութեան նախագահին ներկայացնեմ։

Հետեւեալ օրը արդարեւ ներկայացուց նախագահին որ զուարթադէմ պատուական ծերուկ մըն էր, քաղմանդամ ընտանիքի մը հայրը։ Մարդը արդէն իմ մասիս նպաստաւոր տեղեկութիւններ առած էր, ուստի իսկոյն անդամ արձանագրեց իրենց և անդամակցութեան յատուկ նշանն ալ կախեց լամբակէս։

— Այս իրիկուն Ռիւ Սէն Մարթէնի ճաշարանը գտնուեցէք, ըսաւ։

Իրիկունը երբ ճաշարան մտայ, տեսայ որ ամէնքն ալ իրենց լամբակին վրայ կը կրէին միեւնոյն նշանը, նոյն իսկ կիներն ու օրիորդները։

— Ո՞ւր է նախագահը, հարցուցի սպասաւորին։

— Բաւորդէ մը կուգայ, պատասխանեց։

Զուզեցի առանձին ճաշել և սպասեցի իր գալուն։ Արդարեւ քառորդ մը ետքը նախագահը ներս մտաւ իր ամբողջ ընտանիքով որ կը բաղկանար 10—12 անձերէ, մանկատի օրիորդներէն մինչեւ պառաւները։

Զիս նչմարելուն պէս՝ զուարթ դէմքով քովս մօտեցաւ և ձեռքս բռնելով տարաւ իրեններուն քով։

— Ահաւասիկ նոր գերի մը, ըսաւ զիս ներկայացնելով, զոր բռնեցինք մոլութեան բանակին մէջէն, քեզի ճակատամարտէ մը ետքը...

Ամէնքը ուրախութեամբ ձեռքս թօթուեցին։

Նախագահը իր կրտսեր աղջկան դառնալով՝ որ հազիւ տասնըհօթը տարեկան խարտեաշ ու կապուտ աչուի սիրուն աղջիկ մըն էր, ըսաւ.

— Ատէ՛լ, քոյ հսկողութեանդ կը յանձնեմ մեր յաղթութեան այս նոր կալանաւորը։

Այս արարողութենէն հաքը, ամէնքս ալ բոլորուեցանք մեծ սեղանի մը չուրջը։ Ես նոտած էի Օր. Ատէլի քով։

— Ոգելից ըմպելիները սիրա՞ծ էք, հարցուց Նախագահը։

— Ժամանակին այո՛, բայց այժմ ո՛չ, պատասխանեցի կեղծաւորաբար։

— Ի՞նչ հաճոյք զգացած էք անոր գործածութենէն։

— Գինովութեան և զուարթութեան հաճոյքը։

— Բայց ատոր համար ի՞նչ հարկ կայ ոգելից ըմպելիներու... մարդ ջուրով ալ կրնայ գինովնալ ու զուարթանալ, եթէ բարի կամեցողութիւն ունենայ։

— Ջուրո՞վ, գոչեցի զարմացած։

— Այո՛, պարոն, ըսաւ ծերունին զուարթ դէմքով մը, ես ամէն իրիկուն ջուրով կը գինովնամ։

Եւ սպասաւորին դառնալով պոռաց.

— Ժան, այս իրիկուն հիւր ունինք, կ'ուզեմ ճաշէն առաջ փիչ մը գինովնալ, ըմպելի բե՛ր մեզի...

Այս հրամանը զես ապչեցուց և զարմացական ակարկ մը ուղղեցի քովս նստող օրիորդին։

— Այո՛, ըսաւ Ատէլ խնդալով, հայրիկս ամէն անգամ որ նոր անդամ մը արձանագրուի ընկերութեան՝ կը գինովնայ։

Սպասաւորը ըմպելին բերաւ որ ուրիշ բան չէր՝ այլ եթէ չիչ մը ջուր։

Նախագահը իմ ու իր գաւաթը ջուրով լեցուց և ըսաւ.

— Ձեր կենացը։

— Ձերինին, պատասխանեցի և իմ ուժգ գաւաթս պարպեցի։

— Անուղղա՛յ մոլորեալ, գոչեց ծերունին բարկաձայթ, ի՞մ ուժգ կարելի՞ է խմել այս ըմպելին...։

Եւ ինք պուտ մը բերանը առաւ, երեսը թթուեցուց բարկ ըմպելի մը խմողի պէս և գաւաթը գետին դրաւ։

Յետոյ չարունակեցինք մեր խօսակցութիւնը այլ և այլ նիւթերու վրայ։ Ծերուկը, ապսէնթ խմելու պէս, կամաց կամաց իր գաւաթը կը պարպէր և հետզհետէ կը զուարթանար, այնպիսի կատարելութեամբ մը որ կարծես թէ իրաւունէ ոգելից ըմպելի մը կը խըմէր։ Երբ գաւաթը պարպեց կատարեալ գինով մը դարձած էր։

— Հիմա ճաշենք, ըսաւ։

Երբեք այսքան կատակախօս ու զուարթ մարդ մը չէի տեսած։ Ամբողջ ճաշի միջոցին հաճելի ժամանց մը անցուցինք։

— Միշտ այսպէս զուա՞րթ է ձեր հայրը, հարցուցի Օրիորդ Ատէլին։

— Այո՛, երբոր խմէ, պատասխանեց մանկատի աղջիկը։

— Բայց պարզապէս ջուր էր խմածը։

— Կամքի այնպիսի զօրութիւն մը ունի հայրիկս, որ երբ ջուրը իրրեւ ոգելից ըմպելի խմէ՝ կը գինովնայ... բարերախտաբար գաւաթ մը միայն խմեց, եթէ երկու գաւաթ խմէր ապահովաբար չպիտի կրնար իր տեղը հանդարտ նստիլ։

— Ցաճախ կը պատահի որ մինչեւ երկու գաւաթ խմէ, հարցուցի։

— Շատ քիչ արգամ, պատասխանեց աղուոր Ատէլը՝ որուն նայուածքը արդէն ոգելից ըմպելիի մը չափ գինովցնել սկսած էր զիս... այդ բանը կը պատահի երբոր մեր ընկերութիւնը մեծ ու վճռական ճակատամարտ մը չունի։

«Մեծ ու վճռական ճակատամարտ»ը զիս ալ ի բերան թողուց։

— Կը ներէք Օրիորդ, բսի, ես նորընծայ մըն եմ ձեր մէջը և տակաւին չեմ կարող ձեր խօսքերուն ամբողջ իմաստը ըմբռնել. քիչ մը առաջ ձեր հայրը զիս ներկայացնելով բաւ թէ զերի մըն էի կռիւի մը մէջ բռնուած՝ հիմա ճակատամարտի խօսք կ'ընէք դուք, ի՞նչ կը նշանակեն բոլոր այս բացատրութիւնները։

Օրիորդ Ատէլ ժպտեցաւ և իր անմեղունակ աչքերը վրաս յառելով պատասխանեց.

— Պարոն, կ'երեւայ որ մեր պաշտօնաթերթը չէք կարդացած բնաւ։

— Նոյնիսկ այդ պաշտօնաթերթին գոյութիւնը չեմ գիտեր...։

— Լաւ ուրեմն, վաղը, չորեքթ, պաշտօնաթերթին հրատարակութեան օրն է, սուս մը (տասը փարա) տուէ՛ք և հատ մը առէ՛ք։

— Ինչպէս կը կոչուի այդ թերթը։

— En avant (ընդ առաջ), պատասխանեց օրիորդ Ատէլ ամենայն լրջութեամբ։

— Եւ ի՞նչ է պարունակութիւնը։

— Մեր ճակատամարտներուն պաշտօնական տեղեկագիրները։

Այս պատասխանները այնքա՜ն արտառոց կը թուէին ինծի որ չէի գիտեր ինչ պատասխանելս։ Օրիորդը

նչմարեց անյուշտ իմ չփոթութիւնս և զայն կարծես աւելի սաստկացնելու համար բսաւ.

— Կը տեսնամ որ իրաւցնէ նորընծայ մըն էք, բայց նոգ չէ, չուտով ամէն բան կը սորվիք... վաղը ժամը չորսին այստեղ գտնուեցէ՛ք, որպէս զի ձեզ առաջնորդեմ մեր բանակատեղին և միեւնոյն ատեն մեր պաշտօնաթերթին ալ տամ ձեզի, քանի որ թերթին ըղձուիչներէն մէկն ալ ես եմ։

— Վաղը ժամը չորսի՞ն, կմկմացի, բայց Օրիորդ, այդ ժամուն թերեւս չկրնամ գալ։

— Ինչնամի բանակէն գերի ինկած էք և ձեր հրամանատարութիւնն ալ ինծի յանձնուած է, պատասխանեց օրիորդ Ատէլ, չանկարծ խիստ երեւոյթ մը առնելով, հետեւաբար պէտք է հնազանդիք և որոշեալ ժամուն այստեղ գտնուիք։

— Շատ լաւ, Օրիորդ, խոստացայ՝ տեսնելով որ ուրիշ ճար չի կար։

Ձայնը աւարտեցաւ վերջապէս և սպասաւորը նորընչ ուխտեր բերաւ։

— Երկու չիչ չամբանիա բերէ՛ք, հրամայեց նախադահը, մեր նոր կալանաւորին կենացը պիտի պարպենք։

Սպասաւորը քիչ մը ետքը վերադարձաւ, արդարև հետը բերելով երկու չիչեր որոնք կատարեալ նմանութիւնը ունէին չամբանիայի չիչերուն։

— Տուէք ինծի, ես պիտի բանամ, գոչեց մեր անճառելի նախագահը։

Շիշին մէկը առաւ և ճիշդ չամբանիա մը բանալու զգուշաւորութեամբ խցանը սկսաւ մատներովը վեր հանելու, անոր չուրջը գտնուած թելերը մէկ կողմ ընելէ ետքը։

Պո՜մ ձայն մը լսուեցաւ, խցանը վեր թռաւ և փրփրուն հեղուկը լեցուեցաւ գաւաթներուն մէջ։

Ա՛լ կասկած չի կար, իրաւցընէ չամբանիա էր։

— Ձեր կենացը, դոչեց նախագահը գաւաթը ինձի երկարելով ու գաւաթիս զարնելով։

— Ամենուն կենացը, պատասխանեցի։

Եւ գաւաթս չրթունքիս տարի։

Ափսո՛ս, չամբանեան պարզապէս տանձի տեսակ մը օշարակ էր կազուտ հեղուկով մը պատրաստուած։

Այսպէս անցաւ այս «բարի Տաճարականներու» առաջին ճաշը։

Երբ մեկնելու ժամը հասաւ և իրարմէ հրաժեշտ առինք՝ օրիորդ Ատէլ ձեռքս սեղմած մինչդեռ ըսաւ.

— Վաղը ժամը չորսին այստեղ ձեզի կը սպասեմ։

Այնպիսի հրամայական չեշտ մը կար այս պարզ խօսքերուն մէջ որ զերեզմէ վեհերոտ կերպարանքով մը պատասխանեցի.

— Այո՛, օրիորդ, ժամը չորսին այստեղ պիտի գտնուիմ։

Հետեւեալ առտու բարեկամներուս պատմեցի գլխուս եկած այս նոր արկածը եւ բաւական խնդացինք։

— Ինձմ աղջիկը այս իրիկուան համար ալ հետս ժամադիր եղաւ, ըսի, գիս բանակատեղին պիտի տանի ու պաշտօնաթերթը պիտի կարդացնէ...։

Իրիկուան դէմ քանի մը բարեկամներ սրճարան մը գացինք Պուլվառներուն վրայ։ Ալ զրեթէ մոռցած էի նախորդ գիշերուան անցուդարձերը, երբ՝ յանկարծ՝ գիմացի մայթին վրայ տեսայ օրիորդ Ատէլը որ ձեռքով նշան կ'ընէր ինձ։

Տակաւին մեր ապսպրած ըմպելիները չէին բերած։ Իսկոյն ոտքի ելայ և ընկերներուս ըսի.

— Սպասեցէ՛ք այստեղ, ես հիմա կուգամ։

Եւ մօտեցայ օրիորդին։

— Գրաւ կը դնեմ որ ձեր ժամադրութիւնը մոռցած էք, ըսաւ ինձի։

— Ո՛չ, միտքս էր, պատասխանեցի չփոթած։

— Բայց արդէն ժամը չորսուկէսն է։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, օրիորդ։

— Բացարձակ ճշմարտութիւնը կ'ըսեմ, պատասխանեց օրիորդ Ատէլ՝ ոսկեայ փոքրիկ ժամացոյցը հանելով իր կուրծքէն։

— Զարմանալի՛ բան, ստեցի, կ'երեւայ որ իմ ժամացոյցս կեցած է։

Սիրուն օրիորդը թերեւս կռահեց որ սուտ կը խօսիմ, բայց փափկութեամբ պատասխանեց.

— Վնաս չունի, բարեբախտաբար իրարու հանդիպեցանք և եթէ արգելք մը չունիք՝ կրնանք երթալ մեր «բանակատեղի»ն։

— Ձեր տրամադրութեան ներքև եմ, մանաւանդ թէ ուրիշ կերպ կարելի չէ ընել, քանի որ ձեր կալանաւորն եմ։

— Դժգո՞հ էք ձեր այս վիճակէն։

— Ընդհակառակը։

Երկուքս միասին մեր ճամբան շարունակեցինք Պուլվառ տէ զ'Իթալիէնէն դէպի Օբէրայի հրապարակը։

— Հեռո՞ւ է մեր երթալիք տեղը, հարցուցի։

— Ո՛չ, հոս մօտ, Ռիւ Սպէր, թիւ 3, Օբէրայի ձախ կողմը։

Արդարեւ քանի մը վայրկեանէն հասանք ցոյց տրուած հասցէն և մտանք մեծ չէնքէ մը ներս, որուն մուտքին վրայ սա արձանագրութիւնը կար. «Փրկութեան Բանակ»։

Իսկոյն կացութիւնը ըմբռնեցին։ Փրկութեան բանակին անունը յաճախ լսած էին, նոյնիսկ Պոլիս գըտնուած միջոցիս, միայն թէ կը կարծէին որ այդ բանակը լոկ Անգլիոյ մէջ գոյութիւն ունի։

Նեղ ու երկար ծրբանցքէ մը անցնելէ ետքը հասանք դրան մը առջեւ, որուն քով կեցած էր տարէց կին մը։

— Մաժոռ (հազարապետ) Զարլը հո՞ս է, հարցուց ընկերակիցս։

— Այո՛, օրիորդ։

Օրիորդը դուռը բացաւ և երկուքս միասին ներս մտանք։

Ընդարձակ սրահի մը մէջ ուր բազմաթիւ աթոռներ չարուած էին, քառասուն տարեկանի մօտ, լայն ուսերով, յաղթանդամ մարդ մը վեր վար կը քալէր, զինուորականի կեցուածքով, ձեռքը փոքրիկ թերթ մը բռնած։

Մեզ տեսնելուն պէս ընդառաջ եկաւ։

Սովորական բարեւուքէ ետքը՝ օրիորդ Ատէլ ըսաւ.

— Հազարապետ Զարլ, ներեցէ՛ք որ ձեզի ներկայացնեմ նոր կալանաւոր մը, Պարոն Երուանդ Օտեան, Քրիստոնեայ Հայ մը...

— Այն որ Ռըվիւ Թրէվիզի ամրոցին մէջ դերի բռնուած է, ընդմիջեց հազարապետը գոհունակութեան ժպիտով մը։

— Նոյնինքն... ինչպէ՞ս, արդէն իսկ լուր ունե՞ք։

— Հիմա կարդացի մեր պաշտօնաթերթին մէջ...

Եւ հազարապետ Զարլ ցոյց տուաւ ձեռքը գըտնուած փոքրիկ թերթը։

— Ի՞նչպէս, արդէն հրապարակ ելա՞ծ է թերթը, դոչեց Օրիորդ Ատէլ, սբեռնի հարկ է որ ցրուեմ։

— Դեռ նոր, հինգ վայրկեան առաջ բերին, պատասխանեց մարդը։

Փոխանակուած այս խօսքերը բնականաբար խիստ չոհադրգռեցին զիս։ Կ'ուզէի ժամ առաջ գիտնալ թէ ի՞նչ գրուած էր իմ մասիս, ուստի ըսի.

— Խնդրեմ, Պարոն, կրնա՞ք ցոյց տալ իմ մասիս գրուածը։

— Անշուշտ, պատասխանեց հազարապետը թերթը լմնցնելով և անոր մէջ հատուած մը մատնանշելով։

Փոքրիկ լրագիրը Փրկութեան Բանակին պաշտօնական օրգանն էր՝ «Ընդ առաջ», որուն մասին արդէն խօսեցայ։ Իսկ ինծի վերաբերեալ հատուածը, թէեւ բառ առ բառ չեմ յիշեր, բայց մօտաւորապէս հետեւեալն էր.

«ՆՈՐ ՅԱՂԹԱՆԱԿ ՄԸ.—Թրէվիզի ամրոցէն ուրախառիթ լուր մը առինք թերթերնիս մամուլը պըրծած պահուն։ Թշնամի բանակէն Աբեւելքցի երիտասարդ մը, Պարոն Օտեան, երկամսեայ պայքարէ մը ետքը, անձնատուր եղած է մեզ և անդամ արձանագըրուած է հակալքօլական ընկերութեան։ Ցիշեալ Պարոնը Քրիստոնեայ և հմուտ Ս. Գրոց՝ կը խոստանայ նոր այժ մը ըլլալ մեր բանակին համար։ Օրհնութիւն և փառք Տիրոջ։»

— Այս թերթը կրնա՞մ քովս պահել, հարցուցի հազարապետին։

— Բնականաբար։

Օրիորդ Ատէլ ինծի դառնալով, ըսաւ.

— Ես պէտք է որ երթամ մեր թերթը ցրուելու համար, դուք հոս ինծի սպասեցէք, ժամը հինգին, այնքան քառորդ մը, ռազմախորձերը կը սկսին այստեղ և մինչեւ ետքը կը տեւեն, ես ալ մինչեւ այն

ատեն կուգամ ու միասին կ'երթանք մեր ճաշարանը։ Չըլլայ որ իմ գալէս առաջ մեկնիք, յետոյ պատիժ կը կրէք։

— Օրիորդ, ձեր հրամանէն դուրս չեմ ելլեր, պատասխանեցի։

— Մեր Օրիորդ Ատէլը քիչ մը խիստ է իր կալանաւորներուն նկատմամբ, բացատրեց հազարապետ Զարլ դէպի ինծի դառնալով, բայց միևնոյն ատեն ալ չատ հոգածու և բարեացակամ է, միայն թէ պէտք չէ անսաստել իրեն։

Օրիորդ Ատէլ գլուխ մըրուն ժպիտով մը վարձատրեց եաքը մեկնեցաւ։

— Օրիորդը Փրկութեան Բանակին մէջ աստիճան մը ունի՞, հարցուցի հազարապետին երբ առանձին մնացինք։

— Պարզ ենթասպայ մըն է տակաւին, պատասխանեց բարձրաստիճան գինուորականը, բայց մեծ ապագայ ունի, որովհետև քաջասիրտ ու յանդուգն է. բախտաւոր էք որ այսպիսի արի ենթասպայի մը հրամոդութեան ներքեւ կը գտնուիք։

— Գերութեանս միակ մխիթարութիւնն է այդ, պատասխանեցի ժպտելով։ Բայց ըսէք տեսնեմ, ի՞նչ յանդգնութեան փորձեր տուած է մինչեւ հիմա։

— Այս րոպէիս իսկ ատոր ապացոյցը տալու վրայ է, գոչեց հազարապետը։

— Ինչպէ՞ս, բացատրեցէ՛ք խնդրեմ։

— Պարզապէս մեր թերթերը ղրկելով Բարիզի թաղերուն և մանաւանդ գործաւորական չրջանակներուն մէջ։

— Միթէ այդքան վտանգաւոր արա՞ք մըն է արդեօք։

Հազարապետ Զարլս երկու թեւերը կուրծքին վրայ ծալլեց, չնչտակի ինծի նայեցաւ և ըսաւ։

— Երիտասա՛րդ, ինչ որ Օրիորդ Ատէլ և ուրիշ ընկերուհիներ կ'ընեն հոս, Բարիզի մէջ, չա՛տ աւելի դըժուար է քան մլեխոնարներու կատարածը Ափրիկէի խորերը կամ Չինաստանի ու հարաւային Ամերիկայի վայրենիներուն մէջ... Դուք որ երիկմարդ էք, կորով ու թեւեւսեռանդգնութիւն ունիք, կրնա՞ք այսպէս En Avant թերթի ծրարը թեւերնուդ վրայ երթալ անհաւատ, սկեպտիկ, թշնամական չրջանակներու մէջ առանց յուզուելու լըրագիր ցրուել, առանց այլայլելու աչքն ու ձախէն ձեզի սպասող հեգնանքներու, լսելիք կատակաբանութիւններու, խէնթ առաջարկութիւններու, անկիրթ խօսքերու, կոպիտ չարժուձեւներու... կրնա՞ք համբերել, դո՛ւք երիտասարդ մարդ, որ ձեր ամէն մէկ քայլափոխին ծաղրներ ու քաչկըռտուքներ բարձրանան ձեր չուրջը, ձեր հասցէին ուղղուած, կրնա՞ք տակաւ որ ծաղրեն ու նախատեն ձեր ամէնէն խորին համոզումները, ամէնէն անկեղծ հաւատքը, ամէնէն նուիրական սրբութիւնները... Ահա՛ ինչ որ Օրիորդ Ատէլ ու իր ընկերուհիները կ'ընեն աննման քաջասրտութեամբ մը։

Հազարապետին այս դիտողութիւնները այնքա՛ն ճիշտ էին որ պէխիկոր լռեցի՝ առանց կարենալ պատասխան մը գտնելու։

Արդարև, այս տեսակ փրօփականտ մը աւելի դըժուար էր Բարիզի փողոցներուն մէջ, քան թէ Ափրիկէի անապատները։

Օրինակի համար ես երբեք չպիտի համարձակէի ընել ինչ որ Օրիորդ Ատէլ այնքա՛ն քաջասիրտ անձնուիրութեամբ կ'ընէր, առանց չահու ո և է ակնկալութեան, այլ միմիայն մոլորեալ հոգիները փրկելու համար։

Հազարապետը դիս այսպէս չփոթած վիճակի մը մէջ ձգելէ ետքը, մեկնեցաւ սրահէն ըսելով.

— Յաւերժութի՛ւն։

Երբ առանձին մնացի՝ անկիւն մը քաշուեցայ և ըսկսայ կարդալ Փրկութեան Բանակին պաշտօնաթերթը։

Ծայրէ ծայր գինուորական ոճով խմբագրուած էր և եթէ մարդ նախապէս չգիտնար իրողութիւնը, կրնար երեւակայել թէ այդ միջոցին աշխարհի ամէն կողմը, ամբողջ մարդկութիւնը մոլեգին պատերազմներու մէջ էր։

Միայն թերթին խորագիրները սարսուռ կ՚ազդէին ընթերցողին.

«Անհեթի ճակատամարտ Զուիցերիոյ մէջ», «Փառաւոր յաղթութիւն Հնդկաստանի հարաւակողմը», «Թշնամին՝ բուռն ընդդիմութենէ մը ետքը, անձնատուր կ՚ըլլայ Միացեալ Նահանգներու Թէքսաս նահանգին մէջ», «Տասնհուրթը գերի մէկ օրուան մէջ Բարեյուսոյ հրուանդանը» և ն. և ն.։ Յետոյ պաշտօնական բաժինը. որուն մէջ կը ծանուցուի թէ՝ Գիւնապետ Ճօն Մառքս հարիւրապետի աստիճանին բարձրացած է Շանկայի մէջ ցոյց տուած իր վիրջին արիութեան ի վարձատրութիւն, թէ հարիւրապետ Ճէյմս Հերըլտ փոխ-տեղակալ անուանուած է Պէլճիգայի ճակատամարտը առաջ վարելու համար և ն.։

Այս չահեկան ընթերցումը հազիւ թէ աւարտած էի երբ նուագածուքիւն մը՝ որուն մէջ տիրող ձայներն էին թմբուկն ու չեփորը հնչեց, խլացուցիչ աղմուկով մը։ Փրկութեան Բանակն էր որ կը մօտենար։

Արդարև քիչ ետքը դուռը բացուեցաւ և նուագածուները ներս մտան, մինչ իրենց կը հետեւէին բանակին երկտես գինուորները, դրօշներ պարզած և պատերազմաշունչ երգ մը գոռացնելով Սատանային ու անոր սաղրանքներուն դէմ։

Փրկութեան բանակը, հակառակ իր յարուցած ժըխորին՝ հազիւ 60—70 հոգիէ կը բաղկանար։ Զինուորական քալուածքով մը սրահէն ներս մտնելէ ետքը, ամէն ոք տեղաւորուեցաւ նստարաններուն վրայ, մինչ նուագախումբը գնաց դիրք բռնելու ամպիոնին մօտ որ սրահին ճակատը կը բարձրանար։

Հազարապետ Զարլս ելաւ ամպիոնին վրայ և բամբ ձայնով մը՝ որ ամբողջ սրահը գոռացուց՝ պոռաց.

— Ի զէ՛ն, ի զէ՛ն... Թշնամին ամէն ժամանակէ աւելի կատաղութեամբ մեր վրայ կը յարձակի. չարիքի ու մոլորութեան ամրոցները կը բարձրանան մեզի դէմ, բղջախոհութիւնը խրամատներ կը բանայ մեր չուրջը, թերահաւատութիւնը կը ջանայ մեզ պաչարել, գինեմոլութիւնը թնդանօթները մեր վրայ ուղղած է, խաղամոլութիւնը ամբարտակներ կը բարձրացնէ մեզի դէմ։ Ի՞նչ պիտի ընենք գինուորնե՛ր, տեղի՞ պիտի տանք Սատանային ընդհանուր հրամանատարութեան տակ համախմբուած այդ զօրութեան առջեւ, վաւերու պէս մեր զէնքերը պիտի թողունք ու փախչի՞նք, թո՞ղ պիտի տանք որ մեր յաղթութիւնները փճանան, ոչնչանան...

— Երբե՛ք, երբե՛ք, կո՛ւ, կո՛ւ, գոչեց ամբողջ սրահը խանդավառութեամբ.

Հազարապետ Զարլս գոհ ու յաղթական նայուածք մը արձակեց չուրջը և շարունակեց.

— Թշնամին՝ իր կրած պարտութիւններէն մոլեգնած՝ աջէն ու ձախէն, հարաւէն ու հիւսիսէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն, առտուն, ցերեկը, իրիկունը, կէս գիշերին, ամէն ժամ, ամէն վայրկեան, ամէն րոպէ, առանց յոգնելու, առանց յուսահատելու, մեր

վրայ կը յարձակի և կը փորձէ մեզ գահավիժել կորուստի անդունդը... պիտի յաջողի՞ արդեօք...

— Չէ՛, չէ, պոռացին կրկին ներկաները։

— Այո՛, իրաւունք ունիք, չարունակեց հազարապետը հետզհետէ բորբոքելով, չպիտի գահավիժինք կորուստի անդունդը, ընդառա՛ջ դինուորներ, Փրկութեան Բանակին անտեսանելի սպարապետը Աստուած է և Աստուած չկրնար պարտուիլ Սատանայէն...

— Երթե՛ք, երթե՛ք...

— ԵԹԷ երթաք Աստուած պարտուի Սատանայէն, չարունակեց Զարլս, ես կը նախընտրեմ իմ համազգեստս պատրոտել և ի փոխարէն գլուխս երկու եղջիւր անցունել ու ետեւս ալ պոչ մը կախել...

Սթամտութեան այս խօսքերը ծիծաղներով ընդունուեցան։

Հազարապետը այս ոճով կէս ժամու չափ խօսեցաւ և իր քարոզը լմնցուց բոլոր ուժովը պոռալով.

— կեցցէ՛ սուրբ պատերազմը, կեցցէ՛ բարի պատերազմը...

Նուագախումբը սկսաւ քայլերգ մը հնչեցնել, մինչ ներկաները՝ «Կռիւի երթա՛նք» երգը կ'երգէին։

Յետոյ մարմնամարզիկ աղօթքը սկսաւ։

Մարմնամարզի աղօթքը աղօթք մըն է զոր ջերմապէս կը յանձնարարեմ ամէն անոնց որոնք այդ տեսակ սբօրներու սիրահար են։

Հազարապետը միշտ ամպիոնին վրայ կանգնած է, նուագախումբը կը նուագէ և ներկաները կը հնչեցնեն մարտական համերգ մը թշնամիին հասցէին ուղղուած։

Ցանկարծ երգելով հանդերձ՝ հազարապետը կ'սկսի

չափազանց մարմնամարզի ձեւեր ընել, բազուկներն ու սրունքները չարժելով՝ որուն կը հետեւին Փրկութեան Բանակին բոլոր գինուորներն ու գինուորուհիները։

Այս աղօթք-մարմնամարզը քսան վայրկեանի չափ կը տեւէ, որմէ ետքը ամէնքը իրենց աթոռներուն վրայ կ'իյնան չնչասպառ։

Այս աղօթքին յատկութիւնը այն է որ թէ՛ հոգին և թէ մարմինը կը զօրացնէ միանգամայն։

Արեւուն տակ նոր բան չի կայ սակայն, ինչպէս սովոր էր ըսել ողբացեալ Սողոմոն Լմաստուն։ Անոնք որ առիթ ունեցած են ներկայ գտնուելու Բերա, Թիւնէլլին մօտ եղած թէքքէին մէջ գարձող տերվիշներու արարողութեան՝ պէտք է ընդունին որ վերոյիշեալ արարողութիւնն ալ անոր մէկ ուրիշ ձեւն էր պարզապէս, եւրոպականացած ձեւը, եթէ կ'ուզէք։

Երաժշտութիւն, երգ, մարմնական չարժում, այս ամէնքը իրար միանալով, տեսակ մը հոգեկան գինովութիւն կուտան կոր մարդուս, որուն փորձը յաճախ տեսնելու առիթը ունեցայ Փրկութեան Բանակի «ռազմաւարժ»երուն ատեն։

Այս չահեկան աղօթքը լմնցնալէ ետքը, հազարապետ Զարլս որ միշտ ամպիոնին վրայ կեցած էր, ըսաւ.

— Հիմա կը հրաւիրեմ մեր այն ընկերներն ու ընկերուհիները որոնք հրապարակային խոստովանանք բլլալ կ'ուզեն՝ որպէս զի հաճին բեմ բարձրանալ։

Թեւերը կուրծքին վրայ ծալած՝ աչքերը գետին սեւեռուն, երկար որտէնկօծով ու ակնոցակիր մարդ մը դանդաղ քայլերով յառաջացաւ ու բարձրացաւ ամպիոնին վրայ, բարձրաստիճան գինուորականին քով։

Երբ երեսը մեզի դարձուց, չկրցայ զարմանքի ձիչ մը զսպել։

Արթաքի՜ն էր...

Արթաքին հանած վարած Հայ երիտասարդ մըն էր, որ Իտալիա, Պելճիքա և Անգլիա թափառելէ ետքը, եկած ինկած էր Բարիզ և հոն օրը օրին հնարքներու կը դիմէր ապրելու, կամ աւելի ճիշդը, փորը կչտացնելու համար։ Կատակարան, ծաղրասէր, վերջին ձայր toupet ունեցող և միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնող մէկն էր, որուն զուարթ ընկերակցութիւնը հաճելի էր մեզի, պայմանաւ որ մեզ իբրեւ դիւրախափ որսեր նկատելու փորձ չընէր։

Ամիսէն աւելի էր որ տեսած չէի զինքը և կը կարծէի թէ հեռացած էր Բարիզէն աւելի հիւրընկալ երկրի մը մէջ երթալ ապրելու համար։ Եւ ահա՛ զինքը կը գտնէի Փրկութեան Բանակի ռազմադաշտին վրայ...

Արթաքի պահ մը ամպիոնին վրայ լուռ մնաց խոբին մատածման մէջ թաղուածի երեւոյթով, յետոյ մէկէն գոչեց.

— Սարսափելի թակարդէ մը փրկուեցայ, որուն համար փառք կուտամ Տիրոջ... կ'ուզեմ խոստովանիլ ամէն բան՝ որպէս զի նոր զօրութեամբ մը սպառազինուիմ ձեր աղօթքներուն չնորհիւ։ Կռիւը, զոր մղեցի, չատ բուռն եղաւ և մազ մնաց որ յարձակման սաստկութեան տակ ընկճուէի... Յակոբ Նահապետ Տիրոջ հրեշտակին հետ կռուած պահուն թերեւս այն աստիճան փորձութեան չենթարկուեցաւ, որչափ ես Սատանայի արբանեակի հետ պայքարելու միջոցիս...։

Այս նախաբանը ամէնուս ուշադրութիւնը կրկնապատկեց։

— Խոստովանէ՛ որ թեթեւնաս ու զօրանաս, ըսաւ հազարապետը եղերական ձայնով մը։

—Երէկ իրկուն էր· չարունակեց Արթաքի ամենայն լրջութեամբ, չարաթական տանըչինգ ֆր. նպաստ նոր ստացած էի ու ճամբայ ելայ մեր բանակատեղիէն՝ երթալ սենեակս աղօթելու և հանգչելու համար։ Ընդհանրապէս սովորութիւն ունիմ կողմնակի փողոցներէ քալելու, բայց, ափսո՛ս, երէկ իրիկուն պուլվարներէն անցայ, հպատակելով թելադրանքի մը որ հաւանօրէն Սատանայէն կուգար։

« Պուլվար Մոնմարթրի վրայ՝ ֆաֆէ տէ Բրէնսի առջեւը, յանկարծ փո՛սթ փո՛սթ ձայն մը լսեցի։

« Բնազդաբար գլուխս ետեւ դարձուցի։

« Մանկամարդ գեղեցիկ կին մըն էր այդ ձայնը հանողը, որ իմ ետիս դառնալէն քաջալերուած, եկաւ իսկոյն թեւս մտաւ և առաջարկեց որ իրեն բան խմցընեմ...»

Գայթակղած սրամտութեան մրմունջներ Արթաքիի այս խոստովանութիւնը ընդունեցին։

—Անմիջապէս հասկցայ թէ, չարունակեց Արթաքի, Սատանային իրամատներուն մէջ ինկած էի... փորձեցի թեւս ազատել թշնամիին ճիրաններէն, մինչ լկտի ու լսկիր արարածը, կարգ մը անպարկեշտ առաջարկութիւններ ընելով, որոնք իմ ականջներս չարաչար կերպով կը վիրաւորէին, զիս գրեթէ բռնի քայեց տարաւ Ռիւ տիւ Ֆօսուր Մոնմարթրը...»։

Սոսկումի ու արհաւիրքի աղաղակ մը լսուեցաւ սրահին մէջ, չատեր, մանաւանդ կիները, սարսափահար դէմքերնին կը ծածկէին, մինչ ուրիշներ «օ՜, օ՜, օ՜» բացագանչութիւնը կ'արձակէին։

Արթաքի, իր չուրջը յարուցուած յուզումին անտարբեր, խօսքը առաջ տարաւ։ «Կրնայի անչուչտ հզօր ճիգ մը ընելով հեռու վանել փորձութիւնը և ճամբաս չարունակել, բայց, ափսո՛ս, այդ զօրութիւնը պակսե-

ցաւ ինձի: Այդ կորստաբեր արարածին հպումը, իր չուչնչը ականջիս մէջ, իր մազերը որ ճակտիս կը քքսուէին գրեթէ, սարօրինակ կերպով գրգռեցին անասնական կիրքերս... վայրկեան մը Տէրոջ պատկերը քօղարկուեցաւ աչքէս...»:

Հաղիւ թէ այս խօսքերը արտասանած՝ հազարապետը նչան ըրաւ նուագախումբին որ սկսաւ աղօթքի եղանակ մը հնչեցնել՝ զոր ներկաները միաբերան երգեցին: Այդ աղօթքն էր. «Տէրոջը պատկերը իմ հայեցիս է»:

Երգը աւարտելէն վերջ Զարլս դարձաւ խոստովանողին և ըսաւ.

— Հիմա չարունակեցէ՛ք:

— Կինը իմ ընդդիմութեանս հետզհետէ տկարանալը նչմարելով, զիս մտցուց նոյն փողոցին վրայ գտնուած սրճարան մը և մինչ ես լուռ ու չփոթած կը հնայի, խղճի խայթի տագնապներու մէջ, Սատանային արբանեակը սպասաւորը կանչեց և երկու դաւաթ ոգելից ըմպելի ապսպրեց...

— Ոգելից ըմպելի՛, գոչեցին մէկ քանի ներկաներ:

— Այո՛, պարոններ, ըսաւ Արթաքի, անայլայլ լրջութեամբ մը, երկու դաւաթ ոգելից ըմպելի, մին իրեն և միւսը ինձի համար...:

— Եւ պարպեցի՞ք ձեր գաւաթը, գոռաց հազարապետը:

Արթաքի աչքերը խոնարհեցուց և գերեզմանային ձայնով մը պատասխանեց.

— Այո՛, Մաժօր Զարլս, դաւաթները պարպեցինք միասին և հաղիւ թէ պարպուած էին՝ այդ խէնէչ արարածը սպասաւորը կանչեց և պատուիրեց որ գաւաթները կրկին լեցնէ...

— Ո՛վ Տէր, ներէ՛ իրեն, գոչեց հազարապետը:

— Տէ՛ր, ներէ՛ ինձի կրկնեց Արթաքի:

— Ներէ՛ իրեն Տէր, աղերսեց ամբողջ Փրկութեան Բանակը:

Յետոյ մեղաւորը առաջ տարաւ իր խոստովանանքը:

— Երկրորդ գաւաթէն ետքը, ա՛լ սատանան տիրապետած էր վրաս... երրորդ գաւաթ մըն ալ յաջորդեց և վերջապէս կինը ըսաւ. «Ա՛լ բաւական է, վճարէ՛ ու երթանք»: Հաշիւս մաքրելէ ետքը. միասին դուրս ելանք սրճարանէն:

— «Մնաք բարով, բսի չարաչուք արարածին:

— «Այս իրիկուն ինձի՛ պիտի գաս, պատասխանեց թեւէս քաշելով:

— «Անկարելի է, պնդեցի:

— «Շատ կարելի է, առարկեց:

— «Ո՞ւր կը բնակիք հարցուցի:

— «Հոս մօտերը, Ռիւ Պրէտա, պատասխանեց:

«Այդ վատահամբաւ փողոցին անունը լսելուս սարսուռ մը պատեց ամբողջ մարմինս և սակայն, ափսո՛ս, ճամբանիս կը չարունակէինք:

«Սէն ժօրժ հրապարակը հասնելուս կինը բսաւ.

— «Եկուր մէյմէկ բան խմենք ոսկի վրայ:

«Եւ առանց պատասխանիս սպասելու՝ թեւէս քաշեց եւ մացուց գինետուն մը:

«Երբ քանի մը գաւաթ պարպելէ ետքը՝ դուրս ելանք, գարձեալ ամբողջ հոգեկան զօրութիւնս հաւաքեցի և ըսի.

— «Մնաք բարով, ես տունս պիտի երթամ

«Խենէչ ու լկտի ծիծաղ մը եղաւ այս խօսքերուս պատասխանը և՝ ափսո՛ս, ճամբանիս չարունակեցինք:

«Վերջապէս հասանք տան մը առջև որուն զանգակը հնչեցուց:

«Այն ատեն կացութեանս ամբողջ ահռելիութիւնը

ցցուեցաւ աչքերուս առջև, տեսայ կորսուան վիհը, մոլորութեան անդունդը, սարսափեցայ և յիշեցի Փրկութեան Բանակը, որուն զինուորն էի և զոր այսպէս կը մատնէի թշնամիին...։ Մէկէն ամբողջ զորութիւնս հաւաքեցի և ճիչտ տան դուռը բացուած պահուն բոլոր ուժովս սկսայ փախչիլ, մինչ կինը ետեւէս կը պոռար ու զիս կը կանչէր, բայց ա՛լ ազատած էի Սատանային ճիրաններէն...։»

Ուրախութեան և հրճուանքի մրմունջ մը բարձրացաւ ամբողջ սրահին մէջ։ Հազարապետին դէմքը մանուանդ յաղթականօրէն կրճատագայթէր։

— Այո՛, առանց ետիս նայելու, գրեթէ անընդհատ վազելով, չարունակեց Արթաքի, տունս հասայ, սենեակս քաշուեցայ և ծունկի գալով Տէրը փառաբանեցի որ ի վերջոյ գօրավիգ եղած էր ինծի...։ Օրհնեալ ըլլայ Տէրոջը անունը։

Արթաքի վար իջաւ ամպիոնէն և իրեն յաջորդեց ժանկամարդ կին մը։

Ինքն ալ նախորդ օր փորձութեան մը ենթարկուած էր։ Երիտասարդ մը հետապնդած էր զինքը, փողոցին մէջ, անպարկեշտ առաջարկութիւններ ընելով, բայց ինք Տէրոջմով զօրացած ոստիկանի մը դիմած ու երիտասարդը հեռացնել տուած էր քովէն։

Այս խոստովանանքը դիտողութեան մը տեղի տուաւ։

— Չարը վանելու համար ինչ հարկ մեր բանակէն ու մեր զէնքերէն դուրս զօրութեան դիմելու, դիտել տուաւ հազարապետ Չարլս, միթէ ձեր մէջը եղած հոգեկան զօրութիւնը բաւ չէ՞ ձեզ պաշտպանելու թշնամիին դէմ...

Եւ հազարապետը խոստովանող կնոջ դառնալով ըսաւ.

— Եթէ այնպիսի տեղ մը գտնուէիք ուր ոստիկան

չըլլար, արդեօք տեղի՞ պիտի տայիք... ձեր հոգին ոստիկանի մը հակողութեա՞ն պէտք ունի։

— Օ՛, ո՛չ, կակազեց մանկամարդուհին։

— Եւ ինչ պիտի ընէիք ոստիկան չգտնուած միջոցին, պնդեց հազարապետը։

— Տէրը ինծի օգնութեան պիտի կանչէի, պատասխանեց միւսը։

Այս պատասխանը լաւ երեւցաւ ինծի՝ բայց չգոհացուց անողոք զինուորականը՝ որ ըսաւ խիստ ձայնով մը.

— Եւ որովհետեւ ոստիկան մը գտաք՝ այլեւս պէտք չտեսաք Տէրոջ օգնութեան, ոստիկանը նախամեծար համարեցիք Տէրոջմէն, աւելի հաւատաք ուննեցաք ոստիկանին վրայ քան Տէրոջ վրայ...

Այս դիտողութիւնները խիստ և հատու չեչտով մը, լաթի հարուածներու պէս կ'իջնային խեղճ կնոջ գլխին։

— Տէրն է գերագոյն ոստիկանապետը և գերագոյն զօրավարը, եզրակացուց հազարապետը։

Ամպիոնին վրայ ծերունի մը բարձրացաւ։ Տէրվիշի կերպարանքով մարդ մըն էր այս, մազերը դէմքին վրայ իջած, խաչոր մօրուք մը մինչեւ կուրծքը, կանանչ ապակիով ակնոց մը դրած էր, ինչ որ այնքանդակ չարաչուք արտայայտութիւն մը կուտար դէմքին։

— Ես մեռած եմ, յայտարարեց այս տարօրինակ մարդը, և կը խնդրեմ իմ ընկերներէս որ մեռելական արարողութիւնս կատարեն։

Այս յայտարարութեան վրայ խոր լռութիւն մը տիրեց սրահին մէջ։

— Խե՞նթ է այս մարդը, հարցուցի քովս նստող զինուորի մը։

— Ինչ կ'ըսէք, գոչեց մարդը զայթակղած, միթէ չէ՞ք ճանչնար զինքը...։

— Ո՛չ, պարոն, առաջին անգամն է որ ոտքս այս տեղ կը դնեմ, բացատրեցի։

— Ուրեմն գիտցէք որ այս պատկառելի ծերունին վերապատուելի պարոն Փէրիէն է, Փրկութեան Բանակի Բարիզի զօրագունդին հոգեւոր հովիւը։

Նոյն միջոցին հազարապետը՝ որ ամպիոնին քով կեցած էր՝ յարգանքով դէպի ծերունին դարձաւ ու ըսաւ.

— Վերապատուելի պարոն Փէրիէ, կրնա՞նք արդեօք դիտնալ թէ բնական մահո՞ւմը մեռած էք թէ սպաննուած...։

— Սպաննուա՛ծ, գոչեց ծերունին դողահար ձայնով մը։

— Եւ ո՞վ է ձեր սպանիչը։

— Տաճնապետ Ժօրժ, պատասխանեց զօրագունդին հովիւը։

Այս անունը հազիւ թէ արտասանուած՝ բոլոր ներկաները սկսան չուրջերնին նայիլ։

— Արդեօք սրահին մէ՞ջն է տաճնապետ Ժօրժ, գոչեց Ջարլս։

— Ո՛չ, ո՛չ պատասխանեցին մէկ քանի տեղերէ։

— Այս բացակայութիւնը պէտք է արձանագրել մեր բանակի օրագրութեան մէջ, բաւ հազարապետը։

Յետոյ, ծերունիին դառնալով չարունակեց.

— Հիմա, վերապատուելի պարոն Փէրիէ, արդեօք կը հաճի՞ք ձեր սպանութեան պարագաներուն մասին տեղեկութիւններ տալ։

— Ո՛չ, պատասխանեց ծերունին, իրողութիւնը մանրամասնօրէն տեղեկագրած եմ մեր զօրավարին և հարկ չկայ այստեղ կրկնել. ձենէ միայն կը խնդրեմ որ իմ մեռելական արարողութիւնս կատարէք, կը ցա-

ւիմ միայն որ սպաննիչս հոս չէ, որպէս զի ինքն ալ մասնակցէր այս արարողութեան։

Այս խօսքերէն ետքը տեղի ունեցաւ մեռելական արարողութիւնը, կրկին մարմնամարզիկ աղօթքներով ու նուագի ընկերակցութեամբ։

Եւ սակայն այդ ողջ-սպաննուածի պարագան մութ մնացեր էր ինծի համար. ուստի երբոր ռազմափօրձերը աւարտեցան, քովս գտնուող զինուորին, որուն հետ արդէն խօսած էի, հարցուցի.

— Ի՞նչ է այս սպանութեան խնդիրը։

— Առաջին անգամ չէ որ մեր յարգելի հովիւը այսպէս կը սպաննուի, պատասխանեց, մեր ընկերներուն կողմէ, բայց կ՚երեւայ որ այս անգամ չարաչար սպաննուած է քանի որ հարկ դատեր է եղելութիւնը ուղղակի մեր զօրավարին տեղեկագրելու։

— Հակառակ սակայն այդ սպանութիւններուն՝ մեզի չափ ողջ ու առողջ է, դիտել տուի խօսակիցիս։

— Կը կարծէ՞ք, ըսաւ։

Բոլոր այս խօսքերը սակայն գաղտնիքին բանալին չէին հաղորդեր։

— Վերջապէս ի՞նչ ըսել կ՚ուզէ վերապատուելի հովիւը իր այս տարօրինակ սպանութիւններով, պընդեցի։

— Մեր հովիւը, բացատրեց զինուորը, ինքզինքը սպաննուած կը նկատէ ամէն անգամ որ մեր բանակէն մէկը ծանր մեղք կը գործէ...։ Այսպէս, օրինակի համար, տաճնապետ Ժօրժ կ՚երեւայ որ խիստ ծանր կերպով մեղանչած է։ Եթէ թեթեւ մեղք մը գործած ըլլար՝ փոխանակ զօրավարին հաղորդելու, մեղի պիտի ըսէր։

— Հազարապետը հարցուց թէ «Բնական Մահո՞ւմը» արդեօք մեռած է, ի՞նչ ըսել կ՚ուզէր։

— Եթէ մեղքը նոյն ինքն հովիւը գործած ըլլար՝ փոխանակ զօրավարին հաղորդելու, մեղի պիտի ըսէր։

Սրահը արդէն գրեթէ պարպուած էր և ես ոտքի վրայ կը սպասէի Օրիորդ Աէլի գալուն, երբ տեսայ մեր խեղկատակ Արթաքին որ գինուորի մը հետ դուրս կ'ելլէր.

— Արթաքի՛, գոչեցի։

Դարձաւ, զիս տեսաւ, և իսկոյն քովս փութաց։

— Ի՞նչ բան ունիս հոս, հարցուցի ինդալով։

— Կ'աղաչեմ, գործը մ'աւարեր, ըսաւ կամաց մը, իմ դիրքս այստեղ չա՞տ փափուկ է... բայց դո՞ւն, ի՞նչ բան ունիս այստեղ։

— Գերի բռնուած եմ։

— Դո՞ւն ալ...։

— Ափսո՜ս, այո՛, ձեր պաշտօնաթերթին մէջ չկարդացի՞ր։

— Կեցիր ուրեմն քիչ մը խօսակցինք, ըսաւ Արթաքի և իր ընկերը ճամբելէ ետքը քովս վերադարձաւ։

— Երկու ամիս է Փրկութեան Բանակին մէջ մըտած եմ, պատմեց ինծի, վերջապէս հանգստութիւնս գտայ, կ'ը, ա՛րբ և ուրախ լեր։ Մոստովանանքիս ատենը հո՞ս էիր։

— Այո, ծայրէ ծայր մտիկ րրի, կարծեմ ամէնքն ալ մաքէդ հնարած էիր։

— Ընդհակառակը, պատասխանեց Արթաքի, բոլոր բսածներս ալ ճիշդ էր, միայն թէ վերջաւորութիւնը քիչ մը փոփոխեցի...։

— Այսինքն դռնէն ձգել փախչիլդ...։

— Ինչ ընես, եղբայր, ապրելու է, պատասխանեց Արթաքի մելամաղձիկ չեչտով մը։

— Եւ հիմա ի՞նչ է այստեղ ձեռնեցած դիրքդ, որուն վրայ այնքան կը դուրդուրաս կոր։

— Եթէ այս դիչերուան պատմածիս պէս Սատանային հետ մէկ քանի կռիւներ ալ ունենամ ու յաղթող ելլեմ այն ատեն աստիճանի բարձրացում պիտի ունենամ, Միայն թէ օձիքս ձեռք տալու չի գար... որովհետեւ գիտցած եղիր այստեղ լրտեսներով պաշարուած ենք։

— Ի՞նչ կ'ըսես...։

— Այն անմեղ դէմքով պզտիկ աղջիկները կը տեսնա՞ս, որոնք սրահին մէջ աչքերնին գետինը կ'աղօթէին, ամէնքն ալ մէյմէկ ճարպիկ լրտեսներ են որոնք իրենց ամէն տեսածն ու լսածը օրը օրին կը հաղորդեն։

— Քենէ զատ ուրիշ Հայեր ալ կա՞ն Փրկութեան Բանակին մէջ, հարցուցի։

— Երկու գաւառացի երիտասարդներ կային, պատասխանեց Արթաքի, բայց տասնըհինգ օր առաջ Անգլիա դրկեցին։

— Ինչո՞ւ համար։

— Որովհետեւ լեզու չէին գիտեր և ոևէ օգտակարութիւն մը չունէին այստեղ։

— Անգլիոյ մէջ ի՞նչ պիտի կրնան ընել։

— Փրկութեան Բանակին ազարակներուն մէջ մշակ պիտի ըլլան պարզապէս... որովհետեւ մեր բանակը ընդարձակ հողեր ունի՝ զորս մշակել կուտայ այն օտարականներուն ձեռքով որոնք անօթի մնալով իրեն կը դիմեն։ Այդ մարդիկը ձրիաբար կ'աշխատցնէ իր հողերուն մէջ, ի փոխարէն չոր կերակուր մը և անկողին մը տալով։

— Պարզապէս անօթութիւնը կը չահագործէ, ըսէ սըւոր։

— Կամ ապուշութիւնը, պատասխանեց Արթաքի, որովհետեւ եթէ մարդ քիչ մը խելք ունենայ, փոխանակ ինք չհաղորդուելու կրնայ Փրկութեան Բանակը չհաղորդել։

— Բեղի պէս, օրինակի համար։

Արթաքիի հետ թերեւս մեր չահեկան տեսակցութիւնը տակաւին պիտի չարունակէինք՝ եթէ նոյն միջոցին Օրիորդ Ատէլ ներս չմտնէր.

—Պարոն Օտեան, ըսաւ չնորհալի Օրիորդը, եթէ կը հաճիք՝ կրնանք մեկնիլ։

— Ձեր սրամադրութեան ներքեւ եմ։

Եւ հրաժեշտ առնելով մեր Արթաքի բարեկամէն՝ փութացի Օրիորդ Ատէլի մօտ։

— Ի՞նչպէս գտաք մեր ռայմափօրձերը, հարցուց մանկամարդ աղջիկը։

— Շա՛տ հոգեպարար եւ չա՛տ հաճելի, պատասխանեցի, մանաւանդ խոստովանութիւններու արարողութիւնը չա՛տ ազդեց իմ վրաս և ինձ յիշեցուց առաջին դարերու քրիստոնէութիւնը, որուն նկարագրութիւնը այնքա՛ն յափշտակութեամբ կարդացած եմ...

— Կը տեսնեմ որ Փրկութեան Բանակին բո՛ւն նպատակին թափանցած էք, ըսաւ Օրիորդ Ատէլ, նպատակ՝ որ ուրիշ բան չէ՝ եթէ քրիստոնէութիւնը վերածել իր նախնական պարզ ձեւին առանց այն ծիսական կնճռոտ արարողութիւններուն որոնք հեթանոսութեան ժառանգութիւնն են միայն։

Այս խորհրդածութիւնները տասնըհոթը տարեկան աղջկան մը բերնին մէջ, այնքա՛ն տարօրինակ թուեցան ինծի որ չկրցայ ինքզինքս զսպել և ըսի.

— Բայց, Օրիորդ, դուք ձեր այս տարիքին մէջ, ինչո՞ւ այսքան յարած կը թուիք կրօնական խնդիրներու։

— Ուրեմն ի՞նչ բանով կ՚ուզէք որ զբաղիմ, հարցուց մանկամարդուհին զարմացական նայուածք մը ուղղելով ինծի, ասկէ լաւագոյն բան մը գիտէ՞ք...։

—Ի՛նչ, դուչեցի, մինչէ ձեր այս վարած կեանքը ձեզ կրնա՞յ գոհացնել..., ինչ որ կ՚ընէք կ՚ընդունիմ իբրեւ անձնազոհութիւն մը, իբրեւ ապաչխարանք մը, բայց ո՛չ աւելի. և ձեր տարիքը անձնազոհութեան և ապաչխարանքի տարիքը չէ։

— Հապա ինչի՞ տարիքն է, հարցուց Օրիորդ Ատէլ։

Պատասխանը չրթունքիս վրան էր, բայց չհամարձակեցայ ըսել. այդ Օրիորդը տեսակ մը ակնածանք կ՚ազդէր ինձ, որմէ չէի կրնար ինքզինքս ազատել։

— Գիտեմ ինչ որ ձեր մտքէն կ՚անցնի ու չէք ուզեր ըսել, չարունակեց, բայց ես ձեր տեղը պիտի ըսեմ... իմ տարիքս վայելքի տարիքն է այնպէս չէ՞։

—Այո՛, կմկմացի, ճիշտ այդ բանը ըսել կ՚ուզէի։

— Լաւ ուրեմն, գիտցած եղէք որ իմ ըրածիս մէջ ո՛չ անձնազոհութիւն և ոչ ալ ապաչխարանք կայ, այլ միմիայն վայելք... այո՛, վայելք իր ամենէն զգայնական ձեւին տակ։

— Ի՛նչ, դուչեցի, մինչէ այդքա՛ն մեծ վայե՛լք մրն է Փրկութեան Բանակին թերթը ցրուել Բարիզի փողոցներուն մէջ, աչքեր առնելով ծաղր ու ծանակ ըլլալ կարգ մը անկիրթ մարդկերու...։ Ներեցէ՛ք, Օրիորդ, որ ձեզի դիտել տամ թէ՝ նոյնիսկ հազարապետ Զարլս այս մասին հակակարծիք է ձեզի։

— Ինչպէ՞ս, հարցուց Օրիորդ Ատէլ հետաքրքրուած։

— Իրեն հետ տեսակցութեանս միջոցին ինծի ըսաւ որ ձեր այս ըրածը չա՛տ աւելի տաժանագին ու դժուարին բան մրն է քան այն միսիոնարներուն ըրածը որոնք կ՚երթան վայրենիներուն մէջ մարտիրոսանալու՝ յանուն քրիստոնէութեան։

— Տաժանագին ու դժուարին՝ այո՛ կ'ընդունիմ, բայց նոյն իսկ այս տաժանքին մէջ միթէ վայելք մը չի կա՞յ... մարտիրոսանալը վայելք մը չէ՞. Յիսուս միթէ գերագոյն վայելքը չուենեցա՞ խաչուած ժամանակ...

Եւ մանկամարդ խօսակիցին աչքերը տարօրինակ փայլով մը փայլեցան այս խօսքերը արտասանած ատեն:

Այսպէս խօսակցելով կ'անցնէինք մեծ պուլվառներէն երթալու համար Ռիւ Սէն Մառթէն, ուր կը գտնուէր մեր ճայարանը: Աչքս առնելով մանկատի օրիորդը դայթակղեցնել՝ պատասխանեցի իրեն.

— Ըստ իս՝ գերագոյն վայելքը սէրն է:

— Ո՛չ ըսաւ վճռական չեչառով մը, սէրը չէ՛ այլ հեչտանքը... տեսէ՛ք, ձենէ աւելի առաջ կ'երթամ: Ես, օրինակի համար, կը սիրեմ Տէրը, կը սիրեմ հայրս ու մայրս, քոյրերս ու եղբայրներս, բայց միթէ վայելք մը կը զգա՞մ ասոր համար, քնա՛ւ երբէք, ընդհակառակն այդ սէրը կը տառապեցնէ զիս երբեմն:

— Բայց, Օրիորդ, սէրը միմիայն...

— Գիտեմ ինչ որ պիտի ըսէք, ընդմիջեց Օրիորդ Ատէլ, զգայական սիրոյ վրայ պիտի խօսիք... գեղեցիկ երիտասարդ մը որուն կը սիրահարիմ և որուն հետ...

— Այո՛, ճիշտ այդ ըսել կ'ուզէի:

— Կը խոստովանիմ որ ատոր մէջ վաղանցուկ վայելք մը կամ հեչտանք մը կայ, բայց այնքա՛ն վաղանցուկ ու այնքա՛ն մարմնական որ չարժէր անոր վրայ չատ մտածել: Իսկ այն հեչտանքը զոր հոգեկան վայելքը կուտայ մեզի՝ թէ՛ անխառն և թէ՛ աւանական է:

— Կրնա՞ք բացատրել թէ ի՛նչ է այդ հեչտանքը:

— Իմ մասիս խօսելով՝ ամէն անգամ որ մոլորեալ հոգի մը կը յաջողիմ ազատել, կամ ինչպէս մենք կ'ը-

սենք, գերի բռնել, հոգեկան այնպիսի բուռն ու երկարատեւ հեչտանք մը կը զգամ որուն չով չա՛ս աննչան կ'ենթադրեմ որ լլլան ձեր ակնարկած սիրային վայելքները:

— Օրիորդ, ըսի ճչմարիտ սրբուհի մըն էք:

— Ո՛չ, պատասխանեց, պարզապէս հեչտամոլ մըն եմ...:

Վերջապէս հասանք ճայարան ուր արդէն հաւաքուած էին մեր նախագահը և իր ընտանիքը, ինչպէս նաև մեր ընկերութեան պատկանող ուրիշ անդամներ:

— Ահաւասիկ կալանաւորը իր բանտապահին հետ, ըսաւ Ատէլի հայրը խնդալով, արդեօք փախչելու փո՞րձ կ'ընէ որ այսպիսի խիստ հսկողութեան ենթարկուած է:

— Պարոնը Փրկութեան Բանակին ոգեմափորձերուն տարի և չետոյ դացի զինքը առնելու, բացատրեց Օրիորդը:

— Օ՛, օ՛, գոչեց ծերունին, պէտք չէ զինքը այսպէս խրատչեցնել մէկէն ի մէկ... պէտք է կամաց կամաց վարժեցնենք զինքը, Փրկութեան Բանակը նոր զինուորներու այսքան ստիպողական պէտք չունի:

— Բայց պարոն Օտեանը չատ գոհ մնացեր է իր տեսածներէն, պատասխանեց Օրիորդը ինձի դառնալով:

— Շատ չնորհակալ եմ Օրիորդ Ատէլէն, որ հաճեցաւ զիս առաջնորդել բանակատեղին, ըսի անմիջապէս, և հաւատացէ՛ք, կրկին պիտի վերադառնամ հոն:

Ճայը նոյնքան զուարթ անցաւ օրքան նախորդ իրիկունը, ճչմարիտը չատ գոհ էի իմ նոր բարեկամներէս, որոնց զուարթ ու անկեղծ խօսակցութիւնը զիս կը հմայէր:

Պէտք է ըսել որ երբէք կրօնական փրօփականտ կամ անմարսելի խրատականներ չէին ուղղուեր ինձի և երբէք կարելի չէր երևակայել թէ բարեպաշտական չրջանակի

մը մէջ կը գտնուէին Ծերունի նախագահը, որ չատ զարգացած մարդ մըն էր, միչտ համեղ նիւթ մը կը գտնար խօսակցութեան և այնքան հաճելի կ'ընծայէր ինքզինքը որ դժկամակութեամբ կը բաժնուէինք իրմէ։

— Մէկ քանի անձնուէր գինուորներու պէտք ունինք, ըսաւ Ծերունի նախագահը։

— Ի՞նչ բանի համար, հարցուցին մէկ քանի երիտասարդներ.

— Կէս գիչերուան գործունէութեան համար, պատասխանեց Ծերունին։

— Տիրոջը հաճելի գործ մրն է այդ, ըսաւ մեր նախագահը, և վստահ եմ որ ալակիցներ պիտի կրնանք գտնել այս երիտասարդներուն մէջ։

Ցետոյ, ինձի դառնալով աւելցուց.

— Պարոն Օտեան, ահաւասիկ ձեզի համար գործունէութեան դեղեցիկ ասպարէզ մը։

— Բայց, կմկմացի, տակաւին չեմ գիտեր թէ ի՛նչ է ինէ պահանջուածը։

— Հիմա պիտի բացատրեմ, պատասխանեց սրահին մէջ կեցող Ծերունին։ Բարիզի տրուած «Նոր Բաբելոն» տիտղոսը, ափսո՛ս չատ ճչմարիտ է։ Այս աննքան մայրաքաղաքը, որ գիտութեան, գեղարուեստի ու գրականութեան օրրանն է, միանգամայն մոլութեան կեդրոն մրն է։ Բանի՛ հազարաւոր անփորձ երիտասարդներ, որոնք ուսում առնելու և մարդ ըլլալու բարի տրամադրութեամբ կուգան հոստեղ և քիչ յետոյ կ'իյնան մոլութեան անդունդներուն մէջ, ինքզինքնին փճացնելով ու իրենց ծնողքները յուսահատութեան մատնելով։ Ինչպէս գիտութիւն, գեղարուեստ ու գրականութիւն այս քաղաքին մէջ իրենց կատարելագործութեան հասած են՝ նոյնպէս մոլութիւնն ու չուայտութիւնը, անբարոյականութիւնն ու անառակութիւնը իրենց ծայրայեղութեանց

հասած են։ Բարիզի մէջ ապրող երիտասարդ մը երկամբայ կը տեսնայ իր առջև, մին պարտականութեան, աչխատութեան, գիտութեան և ուսմունքի ճամբան և միւսը՝ չուայտութեան, զեխութեան և մոլութեան ճամբան, մին որ դժուարին է և որ սակայն կատարելութեան կ'առաջնորդէ, միւսը որ հեչտին է և որ ապականութեան կը տանի։ Բարեմիտ ու անփորձ երիտասարդը, որ քիչ մը կորով ու ինքնագիտակցութիւն չունի՝ ճակատագրականօրէն կ'իյնայ ադետաւոր ճամբուն մէջ և ա՛լ կորսուած է ան թէ՛ իրեններուն, թէ՛ իր հայրենիքին և թէ Աստուծոյ համար։

Ծերունիին այս խօսքերը որ խորին լռութեան մէջ լսուեցան, հաւանութեան մրմունջներով ընդունուեցան։

— Շատ ճիչտ են ձեր ըսածները, հաստատեց մեր նախագահը։

— Մեր ընկերութեան նպատակն է, չարունակեց նորեկը, այդ անփորձ երիտասարդները զգուչացնել մոլութեան ճամբէն ու զանոնք մղել դէպի ուղղութեան ճամբան, մեր նպատակն է երկու ճամբաներուն բերանը կանգնելու, երբ կը տեսնենք երիտասարդ մը որ իր ընտրելիք ճամբուն մէջ կը վարանի քովը մօտենալ և անոր բանալ մեղմութեամբ. «Բարեկամ, մի՛ երթար ձախէն՝ այլ աջը ընտրէ՛»։

— Կեցցե՛ս, գոչեց Նախագահը։

— Այդ երկու ճամբաներուն բերանը կեցողներ կը փնտռենք ահա՛, չարունակեց նորեկ Ծերունին։

— Մօտաւորապէս հասկցած էի թէ ի՛նչ կը պահանջուէր մինչ, բայց և այնպէս դեռ խնդիրը լուսաբանութեան կարօտ էր։ Ուրիչ երիտասարդներ ալ կ'երևաւ թէ ինձի պէս կը մտածէին, որովհետև իրենցմէ մէկը ըսաւ.

— Ձեր խօսքերուն ճչմարտութիւնը կ'ընդունինքև

վստահ եմ որ մեր մէջէն շատեր պիտի փափաքին իրենց ազակցութիւնը նուիրել այսքան դեղեցիկ գործի մը, բայց այն ազակցութիւնը ի՞նչ ձեւով պիտի ըլլայ կամ մանաւանդ ի՞նչ կը նշանակէ ընկերութեան անունը «կէս գիշերային գործ»։

— Իր անունը այդչէն կը բացատրէ ձեր բնելիքը, պատասխանեց Ներունին. ինչպէս ոմիրին՝ նոյնպէս մոլութեան սիրած ժամը կէս գիշերն է, կէս գիշերին կարծես հրեշտակները կը ննջեն ու սատանան գործի կը սկսի, երիտասարդը որ ամբողջ օրը բեղուն աշխատութեամբ մը անցուցած է, իրիկուան դէմ կ'երթայ սրճարան ոգելից ըմպելի մը խմելու, իբր թէ ախորժակը բանալու յիմար մտադրութեամբ. յետոյ, կ'երթայ կր ճաշէ, մէկ քանի գաւաթ գինի խմելով, անկէ ետքը սուրճը կր խմէ, անոր մէջ ալ ոևէ ոգելից ըմպելի խառնելով, ուժ, քաջութիւն, մաու և կամ ուրիշ բան մը։ Այս ամենէն ետքը, կր մտնէ երգեցիկ սրճարան մր, ուր կիսամերկ կիներ իրենց լկտի երգերով ու պարերով անոր երևակայութիւնը կրգրգռեն, չմոռնամ ըսելու որ այդ երգեցիկ սրճարանին մէջն ալ, որուն մուտքն իբր թէ ազատ է, ատիպուած է ոգելից ըմպելի մը խմել, իբրև իր նստած աթոռին վարձք։ Կէս գիշերէն կէս ժամ առաջ սրճարանը կը փակուի։ Այն ատեն ո՞ւր կ'երթայ երիտասարդ...

— Պառկելու, պատասխանեց ներկաներէն մին։

— Ո՛չ, գոչեց Ներունին, բոզանոց կ'երթայ...

— Ո՛չ ամէնքը, առարկեց մին։

— Ո՛չ ամենքը՝ բայց մեծամասնութիւնը.

Պահ մը լռութիւն տիրեց սրահին մէջ։ Ներունին ակնարկը ժուռ ածեց չորս կողմը և շարունակեց.

— Ահա՛ այդ հոգեբանական վայրկեանին, կէս գիշերին է, որ հարկ է գործենք, երբ մոլութիւնը մթու-

թենէն օգուտ քաղելով հրապարակ կ'իջնէ՝ պէտք է որ անոր դէմը կլլենք ու հետը գտնեմարտինք, ճակատ ճակատ պէտք է կռուինք անոր հետ, պէտք է երթանք գինքը գտնել իր մարտկոցներուն ետև և հոն մղել կռիւը... պէտք է զգուանանք գինքը իր ամրութիւններուն մէջ։ Այս կռիւը մղելու կարող երիտասարդներ կա՞ն հոս։

— Ապահովաբար պիտի ըլլար, պատասխանեց մեր նախագահը։

— Ուրեմն թո՛ղ ստորագրեն այս յանձնառութիւնը։

Եւ ճառախօսը գրպանէն ծալուած խոշոր թերթ մը հանեց, զայն պարզեց և ըսաւ.

— Ինչպէս կը տեսնէք, արդէն շատեր ստորագրած են զայդ։

Արդարև թուղթին ներքև բազմաթիւ ստորագրութիւններ կ'երեւային։

Ներունին թուղթը իրեն ընկերացող ու քովը կեցող երիտասարդին երկնցուց և ըսաւ.

— Կարդացէ՛ք, որպէս զի այս պարոնները լսեն բովանդակութիւնը։

Թուղթը բաւական երկար էր և կը պարունակէր Ներունիին ըսած խօսքերուն գրեթէ բոլոր ցայտուն մասերը։ Այդ յառաջաբանէն ետքը, կը յանուցանէր թէ ազդեցութեան ու չուայտութեան դէմ կռուելու համար ընկերութիւն մը կազմուած էր, որուն անդամ ստորագրողները պէտք էին յանձնառու ըլլալ հետեւեալ գործերը կատարելու։

Ա. Աւէն իրիկուն, կէս գիշերէն ետքը, երթալ սպասել վատահամբաւ փողոցներու բերանը։

Բ. Մեղմութեամբ մօտենալ այդ փողոցները մտնող անցորդներուն և հասկնալ թէ իրենց նպատակը հանրատո՞ն մը երթալ է։

Գ. Այդ պարագային՝ խորհուրդ տալ անձանօթ անցորդին որ հրաժարի իր մտադրութենէն և այս մասին յառաջ բերել համոզիչ փաստեր, բարոյական, նիւթական ու ֆիզիքական տեսակէտներով։

Դ. Ջանալ որ այս քարոզութիւնը կատարուի առանց աղմուկի ու առանց անհաճոյ միջադէպերու։

Ե. Եթէ անծանօթը բուռն կերպով պատասխանէ իրեն ուղղուած յորդորներուն՝ իսկոյն տեղի տալ, առանց նոյն ոճով պատասխանելու իրեն։

Զ. Ընկերութեան անդամ արձանագրուողներէն առնել որոնք յայդուին՝ և իրենց յայդութիւնը փաստացի կերպով կարենան ապացուցանել՝ այսպիսի ճամբու մը մէջ գտնուող մը համոզելով և զայն իր նպատակէն չեղեցնելով, 50 ֆրանք պարգեւ պիտի ստանան։

Է. Եթէ նոյն յայդութիւնը ունենան առ նուազն երեք անգամ մէկ ամսուան միջոցին, որոչ ամսական մը պիտի ստանան ընկերութենէն։

Ընթերցումը աւարտելէն ետք, ծերունին դարձաւ մեզի և ըսաւ.

— Պարոննե՛ր, ինչպէս կը տեսնէք, ձեռնէ դուրս անձնազոհութիւն մը չէ որ կը պահանջենք՝ այլ չնչին գործ մըն է որ կ՚առաջարկենք, անոնք որ ինքզինքին կարող կը զգան այդ գործին՝ թո՛ղ առաջ անցնին...։

Մէկ քանի երիտասարդներ գացին թուղթը ստորագրելու։ Ես զօրութիւն չէի զգար այդպիսի յանձնառութեան մը և տեղս անշարժ մնացի։

Բայց նչմարեցի որ նախագահին ու Օրիորդ Ատելի նայուածքները իմ վրաս յառած էին և այդ նայուածքները յանդիմանութեան մը պէս կ՚ազդէին ինծի։

— Եւ դուք, պարոն Օտեան, ըսաւ վերջապէս

նախագահը, այս բարենպատակ ընկերութեան չէ՞ք համակրիր։

— Բոլոր սրտովս կը համակրիմ պատասխանեցի։

— Եւ սակայն անդամակցելու փութկոտութիւն ցոյց չէք տար։

— Որովհետեւ այդպիսի գործի մը համար պէտք եղած կորովը չեմ զգար իմ մէջս։

— Այդ կորովը Տէրը պիտի տայ ձեզի, բաւ է որ կամք ունենաք։

— Կը կարծէ՞ք։

— Կը հաւատամ որ այսպէս է։

— Ձեզ չատ գոհ պիտի թողուք եթէ այս գործին օժանդակէք, աւելցուց Օրիորդ Ատել։

Ա՛լ կարելի չէր ընդդիմանալ։

Հաստատ քայլով մը մօտեցայ այն սեղանին, որուն վրայ դրուած էր թուղթը և ստորագրեցի։

— Այս իրիկուընէ կը սպասենք որ գործի սկսիք։ ըսաւ «կէս դիշերուան հաստատութեան» նախագահը, որովհետեւ այդ ծերունին սոյն ընկերութեան հիմնադիրն ու նախագահն է եղեր, ինչպէս յետոյ իմացայ։

— Այդքան չո՛ւտ, դիտել տուաւ թուղթը ստորագրող երիտասարդներէն մին։

— Երբեք չուտ չէ՝ մոլորեալ մը փրկելու համար, պատգամեց մարդը խիստ ձայնով մը։

— Գոնէ գործին արդէն սեղակաւ անդամներ մեզի օժանդակեն՝ այն ատեն թերեւս կարենանք անմիջապէս գործի սկսիլ, ըսաւ երիտասարդը։

— Այդ մասին անհոգ եղիք, թուղթը ստորագրողները թո՛ղ ինձ ընկերանան և ամէն դիւրութիւն պիտի տրուի իրենց։ Այս խօսքերուն վրայ հինգ հոգի, որոնց մէկն ալ ես էի, ծերունիին ու իրեն ընկերացող

երիտասարդին հետ դուրս ելանք՝ մեր բարեկամներէն հրաժեշտ առնելով։

Բաւական քալելէ ետքը, Ռիւ Տիւ Ֆօպուր Փուասոնիէռի մէջ բնակարան մը մտանք որ նոր ընկերութեան կեդրոնատեղին ու միանգամայն ծերունիին բնակարանը ըլլալ կը թուէր։

Ընդունելութեան սրահին մէջ արդէն երեք երիտասարդներ կը սպասէին, երեքն ալ հաւրկ է ըսել, «կէօգիչերուան գործ»ին անդամներ։

Ծերունին, որ պարոն Սքօթ կը կոչուէր, ինչ որ ցոյց կուտար իր անգլիական ծագումը, մեզի մեծ փութկոտութեամբ պատուասիրելէ և թէյ հրամցնելէ ետքը, ըսաւ.

— Հիմա, պարոններ, ձակատամարտի դաշտերը որոշենք. անհատական ուժը ինչ հոգի կաք այստեղ, ուստի կրնանք առնուազն չորս զանազան կէտերու վրայ յարձակում գործել...։

Այս ըսելէ ետքը գրպանէն փոքրիկ տետրակ մը հանեց և ըսաւ.

— Անհատական թշնամիին դիրքերուն ճշգրիտ քարտէսը։

Ինչ որ պարոն Սքօթ թշնամիին դիրքերուն ճշգրիտ քարտէսը կ'անուանէր ուրիշ բան չէր այլ եթէ Բարիզի վատահամբաւ փողոցներուն ցուցակը։

— Ձեր մէջէն որո՞նք ձախ եզերքը և որոնք աջ եզերքը կը բնակին հարցուց։

Աջ ու ձախ եզերքը կը կոչուին Բարիզի այն մասերը որոնք Սէն գետին երկու կողմերը կը գտնուին։

Պատահեցաւ որ մենէ հինգը ձախ եզերքի բնակիչներ էին և չորսը աջ եզերքի. այս վերջիններուն մէջէն էի ես։

Ծերունին իր տետրակը աչքէ անցնելով, չորս տոմսակներու վրայ հասցէներ գրելէ ետքը, պատռեց չորս երիտասարդներուն և ըսաւ.

— Թո՛ղ ձեր մէջէն ամէն մէկը իրեն ընկեր մը առնէ և կէս գիշերին մօտ երթայ տոմսակին վրայ գրուած հասցէին, իր պարտականութիւնը կատարելու համար։

Այս կարգադրութեամբ սակայն իննսերորդ երիտասարդը բացը կը մնար։

— Մէկերնիս ալ երթանք ուրեմն, առարկեց երիտասարդներէն մին։

— Թո՛ղ ալ երթայ, վճռեց պարոն Սքօթ։

Պարոն Հանրի անուն երիտասարդ մը, հակառակ ընկերութեան անդամ, որ տոմսակներէն մին ընդունած էր և ինծի պէս աջ եզերքը կը բնակէր, քովս մօտեցաւ.

— Կ'ուզէ՞ք ինծի ընկերանալ հարցուց։

— Ամենայն սիրով։

Ժամը տակաւին հազիւ տասնըմէկն էր և բաւական առեն ունէինք գործի սկսելու համար։

Այսուհանդերձ ես և ընկերներս հրաժեշտ առինք ծերունիէն ու դուրս ելանք։

Յանձնառութիւնս ինծի բաւական չփոթութեան մատնած էր և չէի գիտեր թէ ի՞նչպէս պիտի կրնայի կատարել ինձ յանձնուած տարօրինակ և դժուարին պաշտօնը, մանաւանդ որ Օրիւրդ Ատէլի կորովն ու քաջասրտութիւնն ալ կը պակսէին քովս։

Պարոն Հանրի նմանապէս չատ ժտանոգ կը թուէր։

Լռիկ մնջիկ բաւական քալեցինք։ Ընկերս ժամացոյցը նայեցաւ և ըսաւ.

— Դեռ ժամ մը ունինք։

— Այո՛, կրկնեցի մեքենաբար։

— Երթանք տեղ մը նստինք, առաջարկեց։

Սրճարան մը մտանք, որուն խորը գացինք տեղաւորուեցանք։

Ընկերս յայտնապէս անձկութեան մը մատնուած էր և կասկածոտ ակնարկներ կ'ուղղէր ինծի։

Սպասաւորը եկաւ և հարցուց.

— Ի՞նչ կը հաճիք ապսպրել։

Հանրի երեսս նայեցաւ և ըսաւ.

— Ի՞նչ պիտի խմէք։

Եւ իր կասկածոտ ակնարկը նորէն իմ վրաս յառեց։ Հասկցայ թէ ի՛նչ էր իր անձկութեան պատճառը։

— Դուք ինչ որ խմէք՝ ես ալ այն կը խմեմ, պատասխանեցի չարամտութեամբ։

— Ո՛չ, կը խնդրեմ, դուք ընտրեցէք, պնդեց։

— Ես կէս չիշ ճերմակ գինի պիտի խմեմ՝ մէկ քանի ոսոխէի հետ, պատասխանեցի վճռական կերպով։

Հանրիի աչքերը բոցավառուեցան ուրախութեան և գոհունակութեան փայլով։

Ես առանց ուշադրութիւն դարձնելու իմ ընկերոջս այլափոխութեան վրայ, ըսի ծառային որ մեր հրամանին կը սպասէր։

— Ինծի վեց ոսոխէ և կէս չիշ ճերմակ գինի բերէք։

— Իսկ պարո՞ն, հարցուց սպասաւորը։

— Պարոնը իր խմելիքը քիչ մը ետքը կ'ընտրէ։

Սպասաւորը հեռացաւ։ Հանրի կը չարունակէր զարմացական ակնարկներ ուղղել ինծի։ Ուրախ և միանգամայն կասկածոտ բան մը կար երեկոյթին մէջ։

— Կը յուսամ որ դիս չպիտի մատնէք. ըսի խընդալով։

— Իրաւունէ գինի՞ պիտի խմէք, հարցուց։

— Այո՛, ինչո՞ւ չէ...։

— Բայց հակալքօօլական ընկերութեան անդամ չէ՞ք։

— Ուիւ Սէն Մաթիէնէն բաւական հեռու ենք այս միջոցիս, պատասխանեցի։

Սպասաւորը բերաւ գինիի չիշը։

Իսկոյն գաւաթս լեցուցի և ուժգ մը խմեցի։ Այս չարժուման վճռական արգիլնք մը ունեցաւ Հանրիի վրայ։

— Կամաց՛ն, հրամայեց, ինծի ալ կէս չիշ ճերմակ գինի և վեց ոսոխէ բերէք։

— Բայց, պարոն Հանրի, առարկեցի, կարծեմ դուք ալ ինէ աւելի հին անդամ մըն էք հակալքօօլական ընկերութեան։

— Բայց ես ալ ձեզի չափ հեռու եմ Ուիւ Սէն Մաթիէնէն, պատասխանեց։

Ալ իրար հասկցած էինք։

Ջուարթութեամբ մեր չիշերը պարպեցինք և ոսոխէները կերանք։

— Կը նկրէ՞ք որ տուզինա մը ոսոխէ ևս ապսպրեմ՝ չիշ մը գինիով, ըսաւ Հանրի։

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեցի։

— Այսօր ամասգլուխ է և կրնամ հրամցնել, աւելցուց երիտասարդը ժպտելով։

— Հաստատութեան մը մէջ պաշտօնեա՞յ էք հարցուցի։

— Այո՛, պանքայի մը մէջ։

Ցետոյ պահ մը լռելէ ետքը աւելցուց.

— Շնորհիւ մեր հակալքօօլական ընկերութեան նախագահին, Պարոն Քլէմանսի...

— Կ'երեւայ որ հին անդամ մըն էք։

— Ջորս տարիէ ի վեր արձանագրուած եմ, պա-

տասխանեց Պարոն Հանրի, միեւնոյն ատեն անդամ եմ նաեւ երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերութեան և Աւետարանի տարածման ընկերութեան:

— Բողոքակա՞ն էք, հարցուցի:

— Ո՛չ, Հրեայ եմ, սա՛կայն կրնափոխ եղած ու կաթոլիկութիւնը ընդունած՝ բայց մօտերս բողոքական պիտի ըլլամ, երբոր Ընկերութիւնը իր խոստումը յարգէ:

— Ի՞նչ խոստում:

— Ամսականի յաւելում:

Այսքան խոստովանութիւնը բաւական էր: Ես ալ իմ կարգիս բացատրեցի թէ պարագաներու ի՛նչ բերմամբ հակակօօլական եղած էի:

Եւ սակայն ժամանակը կ՛անցնէր և գիշերին կը մօտենար:

— Ի՞նչ պիտի ընենք հիմա, ըսի, պիտի երթա՞նք ու մեր պարտականութիւնը պիտի կատարե՞նք:

— Երթանք մեզի ցոյց տրուած հասցէին կողմը պտոյտ մը ընելու, մանաւանդ որ չատ հեռու ալ չէ:

Ա՛լ բարեկամ եղած էինք միասին: Ճամբայ ելանք և քայլերնիս ուղղեցինք դէպի Պրէտա թաղը:

Հանրի զուարճախօս, մտացի ու վարվռուն երիտասարդ մըն էր որ անընդհատ կը խօսէր, ու կը կատակէր:

— Կը տեսնամ որ «կէօզիչերուան գործ»ին մարդը չէք դուք, ըսի իրեն ինչո՞ւ ուրեմն ամէնէն առաջ յանձնառութիւնը ստորագրեցիք:

— Որովհետեւ իսկոյն ըմբռնեցի որ առաջ երթալու նոր առիթ մըն էր ինծի համար:

— Բայց ի՛նչպէս, քանի որ միտք չունիք լրջօրէն ձեր յանձնառութիւնը կատարելու:

— Ինչպէ՛ս միտք չունիմ, գոչեց Հանրի, ընդհակառակը որոշած եմ ամէն միջոց ի գործ դնել հոգիները փրկելու համար մոլութեան ճահճանէրէն: Եւ դուք որ ինծի կ՛ընկերանաք՝ միթէ նոյն նպատակը չունի՞ք:

— Ես բարոյական պարզապէս ճնշումի մը հետեւանքով թուղթը ստորագրեցի, խոստովանեցայ:

— Օրիորդ Աւելի հաճո՞յ ըլլալու համար:

— Թերեւս...:

— Կրնամ քեզ վստահացնել որ այդ կողմէն հաց չի կայ...: Բայց խնդիրը այն չէ՝ քանի որ թուղթը ստորագրեցիր, հարկ է որ գործ մը տեսնես:

— Լաւ ուրեմն երթանք միասին գործելու:

— Արդէն հասանք մեր գործունէութեան վայրը:

Արդարեւ Պրէտա թաղը հասած էինք. Հանրի բսաւ ինծի.

— Փորձ մը ընենք՝ եթէ յաջողինք լա՛ւ, եթէ ո՛չ իսկոյն կը հեռանանք:

Ռիւ Լաֆէռիէռ փողոցին մէջ վեր վար բաւական ատեն չրջեցանք, վերջապէս տեսանք պատանի մը որ վահերուտ քայլերով կ՛անցնէր փողոցէն, աչքերը ուղղած տուներու պատուհաններուն:

— Ահաւասիկ յարմար որս մը, բսաւ Հանրի կամաց մը, չանանք քովը մօտենալու և հետը խօսակցելու:

— Ես կ՛ընկերանամ ձեզի, բայց բերանս չեմ բանար, պատասխանեցի:

— Կը տեսնամ որ առաքելի իմար չունիք, բսաւ ընկերս խնդալով, լաւ, ընկերացէ՛ք ու մի՛ խօսիք:

Եւ ինք հատատուն քայլերով մօտեցաւ պատանիին:

— Գրաւ կը դնեմ, պարոն, որ այս փողոցին մէջ տուն մը կը փնտռէք, բսաւ յանկարծ անծանօթին, որ զարմացած մեզի նայեցաւ:

— Եւ գրաւ կը դնեմ որ առաջին անգամ է որ այս փողոցէն կ՛անցնիք, չարունակեց Հանրի:

— Արդարեւ, կմկմաց միւսը, առաջին անգամն է որ այս տեղէն կ՛անցնիմ, բայց, պարոն, չեմ հասկնար թէ ի՞նչ առթիւ:

— Այս դիտողութիւնը կ՛ընեմ, չարունակեց Հանրի: Պարզապէս, որովհետեւ մենք ալ, իմ բարեկամիս հետ, հասցէ մը կը փնտռենք զոր չենք կարող գտնել:

Պատանին յայտնապէս դժգոհ կ՛երեւար այս խօսակցութենէն և չպատասխանեց ընկերոջս քսածին:

Այս վերջինը սակայն միաքը դրած էր դիւրաւ չձգել անձանօթին օձիքը։

— Դուք ալ կարծեմ հասցէ մը կը փնտռէք, ըսաւ։

— Այո՛։

— Ձեզի խորհուրդ մը տա՞մ։

— Ի՞նչ խորհուրդ։

— Մեր օրինակին հետեւեցէ՛ք։

— Ի՞նչ ըսել կ՚ուզէք։

— Ըսել կ՚ուզեմ որ մենք ալ նպատակով մը եկանք հոս, բայց անգամ մը այս փողոցը մտնելէ ետք նպատակնիս փոխեցինք ու որոշեցինք երթալ տուներնիս պառկիլ։

Անծանօթ պատանին չպատասխանեց։

Հանրի յամառօրէն իր խօսքը չարունակեց.

— Ասով մէկ քանի օգուտներ պիտի ունենանք, ըսաւ, նախ՝ դրամնիս քովերնիս պիտի մնայ, յետոյ առողջութիւննիս կորնչցնելու վտանգին չպիտի ենկուինք, երրորդ...

— Հանգիստ թողէ՛ք ինծ, ըսաւ վերջապէս անծանօթը բարկաճայթ ձայնով մը։

Կամաց մը ընկերոջմ թեւէն քաշեցի, որպէս զի հեռանանք պատանիին քովէն։ Բայց Հանրի չուզեց հեռանալ։

— Վերջին խօսք մը պարոն, պնդեց։

Նոյն միջոցին բաց դրան մը առջեւ հասած էինք, պատանիս ոտտումով մը դռնէն ներս մտաւ, հեռուէն սպառնական նայուածք մը ուղղելով մեզի։

— Հիմա կրնանք երթալ հանգչիլ, մեր պարտականութիւնը կատարած ըլլալու խղճի հանդարտութեամբ, ըսաւ Հանրի։

— Իմ մտիս, կրնամ ձեզ վստահացնել թէ այս-

պիսի փորձի մը չպիտի վերակսիմ, պատասխանեցի։

— Ի՞նչ, գոչեց, հրաժարակա՞ն պիտի տաք «Վէպերուան Գործէն»։

— Այո՛, վաղն առտու իսկ։

— Խորհուրդ կուտամ այդպիսի բան մը չընել, որովհետեւ չատ դժնդակ աղղեցութիւն յառաջ պիտի բերէ։

— Բայց ի՞նչ կ՚ուզէք որ ընեմ։

— Միշտ անգամ մնացէք, առանց գործ մը տեսնելու։

— Բայց ինչո՞ւ Պ. Սքօթի ու Պ. Փլէմանսի վըստահութիւնը չարաչար գործածեմ։

— Ես ուրիշ ծրագիր մը յղացայ, որով թէ՛ քաղցրութեան տադտուկէն կ՚ազատինք և թէ կրնանք այս ընկերութենէն մեր ակնկալած օգուտները վայելել. խնդիրը միայն խոհեմութեամբ և ճարպիկութեամբ գործելուն վրայ է։

— Ի՞նչ ըսել կ՚ուզէք, հարցուցի զարմացած։

— Հիմա կը բացատրեմ, բայց նախ երթանք տեղ մը քիչ մը նստինք, տակաւին կանուխ է ու վաղն ալ կիրակի է, սակայն չեմ կանուխ ելլելու։

Կրկին մտանք սրճարան մը որ իմ բնակած պանդոկիս անկիւնը կը գտնուէր։

— Հիմա ազատօրէն կրնանք խօսիլ, ըսաւ Հանրի, նախ՝ ըսէ՛ք ինծի թէ կրնա՞նք բարեկամ մը ըզտնել որ յանձն առնէ կատարելու զղջումի եկած մեղաւորի դերը։

— Ինչպէ՞ս պիտի կատարէ իր այդ դերը։

— Ամենապարզ կերպով։ Օրինակի համար, ենթադրեցէք որ իբր թէ գիշեր մը, մեր փրօֆեսանտի միջոցին կը հանդիպինք երիտասարդի մը որ մոլոր ճամբու մը հետեւելու վրայ է, իբր թէ քովը կը մո-

տեսնանք, կը խօսինք, կը համոզենք և գինքը ետ կը կեցնենք աղետաւոր ուղիէն, յետոյ մեր գործը աւելի առաջ տանելով՝ կը յաջողինք գինքը համոզելու որ գայ մեր ընկերութեան հովանիին ներքեւ ապաստանի, ինքն ալ իբր թէ մեր քարոզներէն ազդուած կը հաւանի ու այսպէս գինքը կ'առնենք առօք փառօք կը տանինք մեր Նախագահին...:

— Բայց ատիկա խաբեբայութիւն չէ՞:

— Օ՛, այդ տեսակ մեծ բառեր գործածելու հարկ չի կայ. ո՞վ այդ պզտիկ վարպետութիւններուն չդիմեր կեանքի մէջ յաջողելու համար: Ինդիրը հաւատարիմ բարեկամներ գտնելուն վրայ է:

— Շիտակը ես չգիտի կրնամ այս մասին ձեզի օգտակար ըլլալ, պատասխանեցի, իմ բարեկամներուս մէջ չեմ կարծեր որ ձեր փնտռածին պէս մէկը կարենանք գտնել, ասկէ զատ, ճշմարիտը խօսելու համար նոյնիսկ համարձակութիւն չգիտէ ունենամ այդ տեսակ առաջարկութիւն մը ընելու ո և է մէկու:

— Կը տեսնամ որ գործի մարդ չէք եղեր, պատասխանեց Հանրի սրտնեղութեամբ:

Իմ մերժումս բնականաբար պաղութիւն մը յառաջ բերաւ երկուքնուս միջեւ և պահ մը անխօս մնացինք:

Ի վերջոյ Հանրի ըսաւ.

— Կը յուսամ որ մեր բոլոր այս խօսածները մեր մէջ կը մնան:

— Այդ մասին կատարելապէս ապահով կրնաք ըլլալ, պատասխանեցի:

— Ուրեմն երթանք հանգչելու:

Կէս գիշերը երկու ժամ անցած էր երբոր իրարմէ բաժնուեցանք:

Քանի մը օրեր անցան և ես կը չարունակէի կանոնաւորապէս յաճախել Ռիւ Սէն Մարթէնի ճաշարանը

և անգամ մըն ալ կրկին գացի Փրկութեան բանակի ռազմաւորձերուն, օրիորդ Ատէլի ստիպումներուն վրայ:

Ատեն ատեն, մեր նախագահը, պարոն Ֆլէմանս կը հարցնէր թէ «Կէս գիշերուան գործը» ինչպէս կ'երթայ:

— Կ'աշխատինք կոր, բայց մինչեւ հիմա տակաւին արդիւնքի մը չհասանք, կը պատասխանէի:

— Պէտք չէ յուսահատիլ, պէտք է յամառութեամբ յարատեւել և օր մը վստահ եմ որ ձեր աշխատութեան վարձքը պիտի ստանաք:

Օր մըն ալ փողոցը ծերունի պարոն Սքօթին հանդիպեցայ որ գլխս կեցուց և ըսաւ.

— Եթէ չեմ սխալիր, պարոն Օտեանն էք:

— Նոյն ինքն, պարոն:

— Մեր ընկերութեան անդամներէն մին:

— Այո՛, թէեւ ո՛չ ամէնէն գործօնը:

— Կարծեմ պարոն Հանրիի հետ կ'աշխատիք:

— Այո՛, սրովհետեւ գրեթէ նոյն թաղը կը բնակինք:

— Ինչո՞ւ անգամ մըն ալ չերեւցաք իմ բնակարանս:

— Զուզեցի ձեզ անհանգիստ ընել, արդիւնքի մը կը սպասեմ որպէսզի յաղթականօրէն ձեր մօտը գամ:

— Ընդհակառակը հիմա եկէ՛ք, ձեր գործունէութեան առաջին քայլերուն և ամրութեան չրջանին՝ որպէսզի չի վհատիք ու սիրտ առնէք... այս իրիկուն մեր շաբաթական գումարումներու օրն է, անպատճառ կը սպասեմ ձեզի, ճաշէն յետոյ, ժամը 9ին. չըլլայ որ բացակայ գտնուիք... պարոն Հանրիին հետ եկէք:

— Շատ լաւ, պարոն Սքօթ:

Ճաշարանին մէջ սակայն ի զուր պարոն Հանրին փնտռեցի: Բացառաբար այդ իրիկունը չէր եկած:

Սուիպուեցայ առանձին երթալ խոստացուած այցելութեան:

Ութը տասը երիտասարդներ բոլորուած էին ծեր տունիին չուրջը:

— Ո՞ւր է պարոն Հանրին, հարցուց պարոն Սքօթ երբ առանձին ներս մտայ սրահէն:

— Պարոն Հանրի այս իրիկուն ճաշարան չկաւ, պատասխանեցի:

— Պարոն Հանրին ես տեսայ ժամ մը առաջ և ըսաւ թէ անպատճառ պիտի գայ, դիտել տուաւ ներկաներէն մին:

Սրդարեւ կէս ժամ ետքը սրահին դուռը զարնուեցաւ և Հանրի ներս մտաւ անծանօթ երիտասարդի մը հետ:

— Պարոն Սքօթ, ըսաւ յաղթական չեչտով մը, խօսքը ծերունիին ուղղելով, պատիւ ունիմ ձեզ ներկայացնելու պարոն Պիկմանը, որմէ կը յուսամ որ գոհ պիտի մնաք:

— Ես միշտ գոհ կը մնամ ինձ այցելողներէն, պատասխանեց ծերունին, նորեկները հրաւիրելով որ նըստին

— Պարոն Պիկմանը բարեկամ մըն է որ միայն երէկ գիշերուընէ ի վեր ճանչնալու բախտը ունեցայ, ըսաւ Հանրի այս խօսքերուն վրայ չեչտելով:

— Նոր կամ հին բարեկամ, միշտ բարով եկած է, պատասխանեց ծերունին:

— Մեր բարեկամը ճանչցայ այնպիսի պարագաներու մէջ որ մեր բարեկամութիւնը յաւիտեան պիտի նուիրագործեն, չարունակեց Հանրի, գոնէ ես այնպէս կը յուսամ:

Յայտնի կը տեսնուէր որ Հանրի կ'այրէր կը մրկէր պատմելու համար թէ ի՛նչպէս ծանօթացած էր Պ. Պիկմանի հետ:

Ծերունին հասկցաւ այդ բանը և ըսաւ.

— Պատմեցէք տեսնենք, պարոն Հանրի, թէ ի՞նչ բարեպատեհ առթիւ ծանօթացաք մեր բարեկամին:

Այս հրաւէրին վրայ, երիտասարդը յաղթական դայլուածք մը արձակելէ ետք չուրջը, սկսաւ.

— Երէկ գիշեր, երբ մեր «գործ»ին համար գացած էի այն վատահամբաւ փողոցները, որոնց հասցէն տուած էիք ինձ, տեսայ այս պարոնը որ կը դեգերէր այդ կողմերը, բաւական գինով վիճակի մէջ:

Այս սկզբնաւորութեան վրայ՝ դիտեցի Պ. Պիկմանի դէմքը: Իր ախոռին վրայ անչարժ նստած, գլուխը կախ, լուռ ու մունջ կը կենար յանցաւորի մը պէս:

— Քաղցրութեամբ մօտեցայ այս մոլորեալ ոչխարին, չարունակեց Հանրի ամենայն լրջութեամբ, գինքը բարեւեցի և սկսայ հետը խօսիլ:

— Իսկ պարոն Օտեան ձեզի չէ՞ր ընկերանար, ընդմիջեց ծերունի Պ. Սքօթ խօսքը երիտասարդին ուղղելով:

— Պարոն Օտեան քիչ առաջ իր սենեակը գացած էր իմ ստիպումիս վրայ, պատասխանեց Հանրի, որովհետեւ նչմարած էի որ անհանգիստ էր և կարողութիւն չունէր ինձ ընկերանալու, թէեւ ինք, հակառակ իր այդ վիճակին, յամառօրէն կ'ուզէր իր պարտականութիւնը կատարել:

Հանրի բացարձակապէս սուտ կը խօսէր: Օրերէ ի վեր չէի մասնակցած Գիշերուան գործին և գինքը կը տեսնէի միայն երիկամբնէ իրիկուն, Ռիւ Սէն Մառթէնի ճաշարանը: Այսուհանդերձ չհամարձակեցայ բառը ժխտել և լուռ մնացի:

Երիտասարդը մեղսակցական ակնարկ մը նետելէ հաքը ինծի, խօսքը չարունակեց.

— Մեր բարեկամը, որ ինչպէս ըսի, բաւական խըմած կը թուէր, նախ խոտօրէն պատասխանեց ինծի և նոյնիսկ մէկ քանի սպառնալիքներ ալ ըրաւ. բայց ես առանց աղդուելու անոնցմէ՝ խօսքս առաջ տարի և վերջապէս սկսայ ճառել բո՛ւն նիւթին վրայ: Ինչ՛ կը խօսէի՝ կը նշմարէի որ փոփոխութիւն մը տեղի կ՛ունենար խօսակցիս վրայ: Ի վերջոյ, դարձաւ և մեղմ ձայնով մը ըսաւ ինծի,

— «Թերեւս իրաւունք ունիք, լաւագոյն է որ հրաժարիմ իմ մտադրութենէս:»

«Այս բարի կամեցողութիւնը տեսնելով՝ բնականաբար աւելի քաջալերուեցայ և աւելի հոանդով սկսայ գինքը խրատել: Միեւնոյն ատեն կը ջանայի գինքը անվգալաբար հեռացնել մոլորութեան վայրերէն: Եւ արդարև, քառորդ մը ետքը, արդէն հասած էինք Ռիւ Լաֆայէթ փողոցը:

— «Շնորհակալ եմ ձեր միջամտութենէն, ըսաւ անծանօթ բարեկամս, գիշեր բարի, պիտի երթամ նընջելու:»

«Գինովութիւնը այլեւս անցած կը թուէր, այսուհանդերձ չուզեցի զործս կիսկատար թողուլ:

— Ո՞ւր կը բնակիք, հարցուցի:

— Հոս մօտ, Մուֆթար փողոցը, պատասխանեց:

— Ուրեմն կ՛ընկերանամ ձեզ մինչև ձեր բնակարանին դրան առջեւ:

Այսպէս հասանք իր տան դրան քով և զանգակը զարկի. վայրկեան մը ետք դուռը բացուեցաւ:

— Ո՞ր յարկը կը բնակիք, հարցուցի:

— Վեցերորդը, պատասխանեց անծանօթ բարեկամս:

— Ձեր անունը ի՞նչ է:

— Մօռիս Պիկման:

— Թոյլ կուտա՞ք որ վաղը առտու դամ ձեզ այցելելու:

— Ամենայն հաճութեամբ պիտի ընդունիմ ձեր այցելութիւնը, պատասխանեց նոր բարեկամս և դուռը դոցելով անյայտ եղաւ:

«Կարելի էր իմ պարտականութիւնս կատարած համարել և երթալ տուն ու գոհունակութեամբ հանգըստանալ: Բայց ես յամառեցայ մնալ դրան առջև, կէս ժամէն աւելի:

— Թերեւս, կը մտածէի, պարոն Մօռիս Պիկման սատանային դրդումովը յանկարծ միտքը կը փոխէ և դուրս կ՛ելլէ վերադառնալու համար հո՛ն, ուրկէ այնքան աչխատութեամբ գինքը փրկեցի, ուստի լաւագոյն կը համարիմ այստեղ սպասել:

«Բայց ի վերջոյ տեսայ թէ բնակարանին դուռը չէր բացուեր և թէ բարեկամս արդէն իր սենեակը հասած ու անկողին մտած ըլլալու էր, ուստի ես ալ, խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ, գացի քնանալու:»

— Կեցցէ՛, պարոն Հանրի, գոչեց ձերունին, որ ուշադիր մտիկ ըրած էր այս պատմութիւնը, ձեր պարտականութիւնը ատկէ աւելի խղճմտութեամբ չէիք կրնար կատարել, մեր բոլոր ընկերներուն կողմէ կը շնորհաւորեմ ձեզ:

Հանրի ամօթխած համեստութեամբ աչքերը խոնարհեցուց և ըսաւ.

— Այս առտու կանուխ փութացի Ռիւ Մուֆթար, պարոն Պիկմանի բնակարանը, բարեբախտաբար անկողինէն նոր ելած էր երբոր սենեակը մտայ:

Ժպտելով ընդունեց զիս և շնորհակալութիւն յայտնեց առջի գիշեր իրեն մատուցած ծառայութեանս հա-

մար։ Տեսայ որ նոր բարեկամս Պր. Պիկման, իր մեծ տային բովանդակ կարողութեանը տէր դարձած էր և ուզեցի իր այս տրամադրութենէն օգուտ քաղել իմ նախորդ գիչերուան յորդորներս աւելի ընդլայնելով։

— Կեցցէ՛ք, կրկնեց ծերունի Պ. Սքօթ, Զար Ո-պին քիչ անգամ ձեղի պէս հակառակորդ մը կրնայ գտնել իր դէմը։

— Ի պատիւ Պ. Պիկմանի պէտք է ըսեմ որ իմ յորդորներս պարապը չգացին և ժամ մը ետքը նոր բարեկամս փափաք յայտնեց անդամակցելու մեր ընկերութեան, ինչպէս նաև իր հակակքօլական ընկերութեան...։

— Հուրրա՛, երիցս հուրրա, գոչեց ծերունին խանդավառուած, անաւասիկ Պօղոս Առաքեալի ըսած բարի պատերազմը, որուն մէջ յաղթող և յաղթուող հաւասարապէս կը չահին։

Նորեկ երիտասարդը, պարոն Պիկման, որ մինչեւ այն ատեն լուռ ու մունջ նստած էր, վերջապէս ինքն ալ խօսք առաւ և ըսաւ.

— Կը հաստատեմ պարոն Հանրիի ըսածները, ինչ որ պատմեց բառ առ բառ ճիշդ է. անառակ որդի մըն եմ որ կը վերադառնամ հայրենի տունը, ողբալով իմ անցեալիս վրայ և ուխտելով զայն քաւել։

Բոլոր ներկաները նախանձոտ հիացումով մը կը դիտէին Հանրին՝ որ կրցած էր այսպիսի մեծագործութիւն մը ընել. բայց ինք, ծայրայեղ համեստութեամբ մը կը կենար, մարդու մը պէս որ իր պարտականութիւնը կատարած է միայն։

Երեկոյթին մնացած մասը ընդհանուր խօսակցութեամբ անցաւ։

Մինչ այսպէս պարոն Հանրիի աստղը հետզհետէ կը բարձրանար՝ իմս դէպի մարը կը մտնար։ Ա՛լ դրե-

թէ ինծի կարեւորութիւն տուող չի կար, որովհետեւ կը տեսնէին թէ գործ մը տեսած չունէի և նոյն իսկ չէի յաճախեր իրենց գումարումներուն կամ Փրկութեան բանակի ռազմախորհներուն։

Օրիորդ Ատէլ որ մեծամեծ յոյսեր ունէր իմ մասիս, յուսախաբ եղած, պաղութեամբ կը վարուէր հետս։

Իմ մասիս ցոյց տրուած անտարբերութիւնը այնքա՛ն չեչտուեցաւ որ ա՛լ սկսայ երբեմն նորնիսկ ճաչէ չերթալ Ռիւ Սէն Մարթէնի ճաչարանը։ Քառթիէ Լատինը կ'անցնէի ժամանակս ընկերներու հետ։ Մեզի կեդրոն ընտրած էինք Café François Premier որուն մասին մասնաւոր յարգանք մը կը տածէր Սուրէն Պարթեւեան, որովհետեւ այդ սրճարանին մէջ իր ապագային կը խմէ եղեր մեծ բանաստեղծը՝ Բոլ Վէռլէն։

Քանի մը օր կար որ ոտքս չէի դրած Սէն Մարթէն փողոցի ճաչարանը՝ երբ իրիկուն մը պանդոկ մըտնելով իմ հասցէիս եկած քառթ մը գտայ։

«Կարեւոր զեկուցում մը ընելու համար հաճեցէ՛ք վաղը առաւօտ ժամը տասնին մեր գրասենեակը հանդիպիլ»։

ԳԼԷՄԱՆՍ

Հասկցայ որ ծանրակչիռ խնդիր մը կը դառնար և հետեւեալ օր փութացի գրասենեակ՝ ուր գտայ ծերունի նախագահը լուրջ ու հանդիսական կերպով բազմած իր գրասեղանին առջեւ։ Ընկերութեան անդամներէն երիտասարդ մը նստած էր իր քովը։

— Պարոն Օաեան, բարով եկաք, ըսաւ ծերունին դաժանօրէն լուրջ ձայնով մը, դո՞ն եմ որ մեր հրաւէրին պատասխանեցիք։

Յետոյ խօսքը չարունակեց.

— Որովհետեւ ժամանակէ մը ի վեր մենք փախչելու երեւոյթը ունիք, այս պատճառաւ պահ մը կաս-

կածեցայ որ Թերեւս մեր հրաւէրը անպատասխանի Թողէիք։

— Երբեք մտքէս չէ անցած ձենէ խոյս տալ...

— Եւ սակայն քանի մը օրէ ի վեր ճաշարան և կած չունիք։

— Թուրքիայէն բարեկամ մը եկած է, անոր Կ'ընկերանամ քանի օրէ ի վեր, որովհետեւ Բարիզը բոլորովին անծանօթ է իրեն։

— Կրնայիք ձեր բարեկամն ալ մեզի բերել։

— Առաջարկեցի բայց չընդունեց հրաւէրս, պատասխանեցի։

— Բանի՞ օրէ ի վեր ձեր բարեկամը արդեօք Բարիկ հասած է, հարցուց ծերունին։

— Հինգ օրէ ի վեր։

— Երէկ իրիկո՞ւն ալ ձեր բարեկամին հետ էիք։

— Բնականաբար, Բարիզ հասնելէն ի վեր իրարմէ բաժնուած չենք գրեթէ, ինչպէս ըսի, Բարիզը բոլորովին անծանօթ է իրեն և մանաւանդ ֆրանսերէնն իսօսելու ալ վարժուԹիւն չունի։

Նոր հասնող երեւակայական բարեկամ մը ստեղծելով ու անոր նկատմամբ այս մանրամասնուԹիւնները տալով կը յուսայի ինչ հեռացնել անորոչ վտանգ մը որուն մօտենալը կը նախազգայի։

— Ձեր բարեկամը քրիստոնեայ է, հարցուց։

— Այո՛, հայ քրիստոնեա՞յ է...։

— Եւ ոգելից ըմպելի չգործածե՞ր բնաւ։

— Երբեք, մանաւանդ արեւմտեան ըմպելիներուն բնա՛ւ չէ վարժուած։

— Զարմանալի է ուրեմն որ մերժեր է մեր ճաշարանը գալու, որքա՜ն գոհ պիտի ըլլայինք զինքը ճանչնալով։

— Բարեկամս պատճառ Բարիզ եկած ըլլալով աւելի կը նախընտրէ ծանօթ ճաշարանները յաճախել, մանաւանդ որ հազիւ մէկ քանի օր պիտի մնայ այստեղ։

— Իրաւունք ունի ուրեմն, եզրակացուց ծերունին, զբօսնելու համար Բարիզ եկող մը չկրնար մեր ճաշարանը գալ, մանաւանդ որ մեր ընկերութիւնը ըստ բաւականին ձանձրանալի է...։

Այս վերջին խօսքերուն չպատասխանեցի։

— Ըսէ՛ք տեսնեմ երէկ ի՞նչ ըրիք ձեր հիւրին հետ։ Ձինքը պտտցուցի՞ք գոնէ Բարիզի հետաքրքրական վայրերը։

— Այո՛, պատասխանեցի, Լուվրի թանգարանը և Լիւքսէնպուրկ տարի զինքը։

— Յետո՞յ...

— Արդէն այս երկու այցելութիւններով օրը երիկուն եղած էր...

— Հետեւաբար գացիք ճաշելու, բայց բնականաբար սրճարանի մը մէջ քիչ մը հանգչեցաք։

—Այո՛, կմկմացի, այս անվերջանալի հարցուփորձէն սրտնեղած։

— Ո՞ր սրճարանը առաջնորդեցիք ձեր բարեկամը։

— Քաֆէ տը լա Փէ։

— Ա՛, ուրեմն այս կո՞ղմն էիք

— Այո՛, պարոն։

— Ճա՞շն ալ այս կողմը երիք։

— Այո՛, պուլվառներուն վրայ ճաշարան մը և յետոյ թատրոն գացինք... վաուիէթէ թատրոնը։

Ծերունի նախագահը չպատասխանեց։ Խոռված ենթոյթ մը ունէր։ Քանի մը րոպէ մատներուն մէջ Թուղթի կտոր մը ոլորեց, յետոյ հանդիսաւոր ձայնով մը ըսաւ.

—«Պարոն Օտեան, կը ցաւիմ ըսելու որ կէս ժամէ ի վեր ճշմարտութիւնը չէ որ կը խօսիք...

— Ինչպէ՛ս, գոչեցի։

— Երէկ իրիկուն ձախ եղերքը կը դանուէիք ու հո՛ն ճաչեցիք... կերակուրէն առաջ Քաֆէ Ֆրանսուա փրըմիէն նստած էիք երեք բարեկամներով՝ որոնք ձեր սովորական ընկերներն են և յետոյ անոնց հետ գացիք ճաչելու Ռիւ Ռիվէնի, փոքրիկ ճաշարան մը... Կ'ուզէ՞ք նաև ըսեմ թէ ինչ խմեցիք քաֆէին մէջ ու ճաշին վրայ։ Չմոռնամ ըսելու որ ճաշէն յետոյ Թավէռն Լօռան գացիք նոյն ընկերներով, որոնց երկու «Օրիորդներ» ալ միացած էին։

«Օրիորդ» բառը այնպիսի չեչոտով մը արտասանեց պատկառելի ծերունին որ անոնց օրիորդութեան մասին այլեւս տարակոյս չէր թողուր։

Այս մանրամասնութիւնները այնքա՛ն անողոքաբար ճշմարիտ էին որ ա՛լ հնար չի կար ուրանալու։

— Ձեր ըսածները ճիշդ են, պատասխանեցի չախչախուած ձայնով մը։ Հիմա որ ամէն բան երեւան եւլաւ կը խնդրեմ որ իմ հրաժարականս ընդունիք ձեր ընկերութենէն։

— Պարոն Օտեան, իմ նպատակս այս ծայրայեղութեան հասնել չէր, ես կը յուսայի ձեզ կրկին մեր մէջ պահել և մոռնալ, ժամանակաւոր մոլութիւնը։

— Ո՛չ, պատասխանեցի հաստատ ձայնով մը, կը զգամ որ այլեւս անկարելի է ինձի ձեր չրջանակին մէջ ապրիլ։

— Քանի որ անկարելի է, այլեւս չխօսինք այդ մասին, ըսաւ ծերունին։ Ձեր հրաժարականը կ'ընդունիմ և կ'արձանագրեմ։ Տէրը թող միշտ հսկէ ձեր վրայ։

Մեր տեսակցութիւնը լմնցած էր այլեւս։ Բարեւեցի և պատրաստուեցայ դուրս ելլելու։

— Աղջիկս, Ատելը, երբոր իմանայ ձեր որոշումը, շատ պիտի զգածուի, ըսաւ ծերունին։ Ձեր փրկուած ըլլալուն կը հաւատար։

Այս վերջին խօսքերը առանց պատասխանի թողուցի ու կրկին բարեւելով հեռացայ։

Ես ալ ճշմարտապէս յուզուած էի։

Այսպէս վերջացաւ իմ մէկ քանի ամսուան հակալքօլական ընկերութեան անդամակցութիւնս։

Անկէ ետքը, առին առին կը տեսնէի Պ. Հանրին որ իր նոր չահատակութիւնները կը պատմէր։ Ցետոյ որ իր նոր չահատակութիւնները կը պատմէր։ Ցետոյ իմացայ որ պաշտօնի բարձրացում ունեցած է և մեծ համարում մը կը վայելէ բոլոր բողոքական չրջանակներուն մէջ։

Տարի մը ետքը, երբոր Լոնտոն գացի, հոն ալ առիթ ունեցայ մէկ քանի անգամներ այցելելու Փրկութեան բանակի մէկ կեդրոնը, որ մեր բնակած թաղը, այսինքն Նօթինկ Հիլ, Առապէլլա Բօտ կը գտնուէր։

Հոն ալ չատ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրին ինծի, բայց չուտով տեսան որ ինչ խեր չի կար։ Լոնտոնի մէջ փրկութեան բանակը չատ աւելի զօրեղ կազմակերպութիւն մը ունի և բացի իր բազմաթիւ ժողովարաններէն։ Հրապարակային դումարումներ ալ կ'ունենայ բառքերու մէջ։

Կիրակի օրերը, ամբողջ զօրագունդեր, քանի մը հազար հոգիէ բաղկացած, դրօշաղարդ և նուագախումբը առջեւէն ժուռ կուգան Լոնտոնի փողոցները ազմուկայոյզ երթևեկութեամբ մը։

Ընթերցողները թերեւս արդէն իսկ մոռցան մեր չուկէտը, միջանկեալ պատմութեան մը չնորհիւ, որ չափէն աւելի երկար տեւեց, բայց որով կարծեմ կըրճատեցի

ցայ գաղափար մը տալ Փրկութեան Բանակին և բո-
ղոքական մէկ քանի հաստատութիւններու վրայ, ո-
րոնք ներքնապէս ուրիշ բան չեն՝ այլ եթէ չահադոր-
ծութեան ընդարձակ ասպարէզներ:

Հիմա ձեռք առնենք մեր պատմութեան թելը:

Ինչպէս ըսի, վերջին անգամ Դահիրէ գտնուած միջոցիս ուզեցի տեսնել պարոն Փիքը որ նոյն միջոցին հոն կը գտնուէր: Թէեւ այլեւս յարաբերութիւններս խզած էի Երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերութեան հետ, այսուհանդերձ բաւական մնացած էի սոյն հաստատութեան Բարիզի քարտուղարին, որ Եգիպտոս գտնուած ատենս ալ հետս կը թղթակցէր: Իր նամակներուն մէջ նոյնիսկ կը փութար մանրամասն տեղեկութիւններ տալ ընկերութեան անդամներուն մասին, որոնք բնաւ չէին չահադրգռեր զիս և ի փոխարէնն կ'ուզէր որ իրեն Եգիպտոսը ծանօթացնեմ;

— Կարելի չէ՞ այդտեղ մեր ընկերութեան մէկ մասնաճիւղը հիմնել, կը հարցնէր ատեն ատեն:

Եւ ես միշտ բացասական պատասխաններ կուտայի: Եթէ պարոն Հանրին ըլլար իմ տեղս՝ գործունէութեան ի՛նչ գեղեցիկ դաշտ մը պիտի կրնար ստեղծել իրեն համար:

Մեր տեսակցութիւնը, պանդոկին մէջ, ուր զինքը գտայ, չատ սիրալիր եղաւ: Պարոն Փիք իրաւունք տըւաւ իմ դրածներուս:

— Արդարեւ, ըսաւ, կը տեսնեմ որ Եգիպտոսի մէջ կարելի չէ բան մը ընել՝ Անգլիական ու բողոքական գաղթականութիւնները չատ սակաւաթիւ են:

— Այո՛, պատասխանեցի, հոս Տէրոջը այգիներուն տեղ՝ բամպակի ու բրինձի արտեր կան:

— Իւ սակայն պիտի փորձեմ բան մը ընել, ըսաւ Երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերութեան անօրէնը:

— Ձեր աչխատութիւնը պարապը պիտի երթայ:

— Մի յուսահատեցունէ՛ք զիս, մանաւանդ որ ձեր աջակցութեան վրայ ալ յոյս դրած եմ:

— Բայց ես արդէն Պոլիս վերադառնալու կը պատրաստուիմ և իմ հրաժեչտի այցելութիւններս ալու եմ հոս:

— Ի՛նչ ձախորդութիւն, գոչեց պարոն Փիք:

Ցետոյ, պահ մը խորհելէ ետքը աւելցուց.

— Եւ եթէ քեզ առաջարկեմ հոս մնալո՛ւս:

— Անկարելի բան է, բոլոր գործերս կարգադրած եմ և թերթս ալ, զոր Ալեքսանդրիոյ մէջ կը հրատարակէի, դադրեցուցած:

— Ձեզի նոր գործ մը պիտի առաջարկեմ:

— Ի՞նչ գործ:

— Երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերութեան Եգիպտոսի մասնաճիւղին տնօրէնութիւնը:

Այս առաջարկութիւնը ափ ի բերան թողուց զիս:

— Բայց ի՞նչպէս կարելի է, ըսի, քանի որ դրեթէ վտարուած եմ ձեր չարքերէն:

— Այդ կարեւորութիւն չունի: Չէ՞ք գիտեր ա-
նառակ որդիին առակը, աւելի մեծ ուրախութեամբ պիտի ընդունուիք մեր մէջ:

— Բայց ես ղղջացեալ մը չեմ:

— Ձեզ այդպէս կը ներկայացնեմ:

— Ցետոյ, ի՞նչպէս կարելի է մասնաճիւղ հիմնել երբ անդամները չի կան տակաւին:

— Անդամները յետոյ կուգան՝ կամաց կամաց:

— Ո՛չ, պարոն Փիք, ես այդ գործին մարդը չեմ:

— Այստեղ իրրեւ խմբագիր ու գրագէտ ծանօթ ըլլալու էք ամէնուն:

— Այո՛, ամբողջ հայ գաղթականութեան ծանօթ եմ արդարեւ, բայց այն օրն ուր իբրեւ Երիտասարդ

Քրիստոնէից ընկերութեան Եգիպտոսի տնօրէն ներկայանամ իրենց՝ ամէնքը պիտի սկսին ծիծաղիլ։

— Ինչո՞ւ համար։

— Որովհետեւ իրեւ անկրօն ճանչցուած եմ։

Այս վերջին խօսքերս կատեցուց պարոն Փիքը որ սկսաւ ճակատը չիխել։

— Ձեր գրութիւններուն մէջ հակաքրիստոնէական բանե՞ր գրած էք, հարցուց։

— Սժէն անգամ որ առիթը ներկայացած է։

— Ինչ անխոհեմութիւն...։

Այս բացագանչութիւնը չատ նշանակալից էր և գրեթէ ցոյց կուտար թէ պարոն Փիք ալ ինչ աւելի քրիստոնեայ չէր։

— Ի՞նչ է տնօրէնին յատկացուած ամսականը, հարցուցի։

— Երկու հարիւր ֆրանք առ այժմ։

— Շատ քիչ չէ՞։

— Բաց աստի՝ կեդրոնատեղի մըն ալ պիտի վարձենք բնականաբար և տնօրէնը հոն կրնայ բնակիլ, ոչ թող տան վարձք ալ չունի։ Յետոյ երբոր անդամներ ունենանք, ճաշարանի դրութիւնը հաստատենք, ճաշի ծախքերէն ալ կ'ազատի, ասկէ զատ եթէ գործառնութիւնները ընդարձակուին՝ բնականաբար հետզհետէ ամսականն ալ կ'աւելնայ։ Բայց ի՞նչ օգուտ այս բացատրութիւններուն քանի որ կը տեսնեմ թէ անկարելի է ձեզի հետ աշխատակցիլ... չատ անհեթեթ բան մը պիտի ըլլար երեւաստարդ Քրիստոնէից ընկերութեան տնօրէն ներկայացնել անհաւատ մը... և թերևս ոգելից ըմպելիներու ալ սիրահար մը։

— Ո՛վ գիտէ, հառաչեցի։

— Ուրեմն, սիրելի բարեկամ, ուրիշ բանի մը վրայ խօսինք։ կրնա՞ք ինծի ընկերանալ այցելելու համար Գաֆիրէի հետաքրքրական վայրերը։

— Ամենայն սիրով։

Ամբողջ օրը միասին անցուցինք և իրիկունն ալ, պանգոկը, միասին ճաշեցինք։ Նշմարեցի որ պարոն Փիք ճաշէն առաջ մէկ քանի վիսքի խմելէնետքը, ճաշին վրայ ալ ամբողջ չիչ մը գինի պարպեց։

— Կ'երեւայ որ նախկին թշնամութիւնը չունիք ոգելից ըմպելիներու հանդէպ, դիտել տուի։

Պարոն Փիք չեչտակի երեսս նայեցաւ և պատասխանեց.

— Ամէն բանի ժամանակը կայ, ըսած է Սողոմոն իմաստուն, ոգելից ըմպելիներ գործածելու ժամանակ և ոգելից ըմպելիներ չգործածելու ժամանակ։ Հիմա, ճամբորդութեան մը միջոցին, կարծեմ անպատեհութիւն մը չկայ խմելու մէջ, մանաւանդ որ մեր ընկերները հոս չըլլալով՝ չեն կրնար իմ արարքէս գայթակղիլ, որովհետեւ մեր մեծագոյն չանքը այդ պէտք է ըլլայ, այսինքն «մեր ընկերը չգայթակղեցնել»։

Այս բացատրութիւնը անչուշտ զոհացուցիչ չէր ուղղափառօրէն, այսուհանդերձ չուզեցի զինքը աւելի նեղը դնել, միայն թէ հասկցայ որ պարոն Փիք ալ Հանրիէն վար չէր մնար։

— Հիմա որ, ըսի իրեն, ինչ յոյսերնիդ կարեցիք, Եգիպտոսի մէջ մասնաճիւղ մը հիմնելու համար, ձեր մտադրութենէն պիտի հրաժարի՞ք բոլորովին։

— Ո՛չ տակաւին, պատասխանեց։

— Ինչ պիտի ընէք ուրեմն։

— Պիտի չանամ ուրիշ մէկը գտնել։

— Կը հաւաստեմ ձեզի որ չպիտի յաջողիք։

— Այն ատեն առանց մէկու մը օժանդակութեան պիտի հիմնեմ մեր մասնաճիւղը։

— Միթէ կարելի՞ է ատիկա։

— Անշուշտ։

Պարոն Փիք կը չարունակէր գինիի գաւաթները հետզհետէ պարպել՝ արդիւնալ պտուղ մը ճաշակողի անյագութեամբ։

Ճաշը աւարտելէ ետքը, սուրճին հետ քօնեակ ապսպրեց։ Ցետոյ, առարկելով թէ կերակուրները դժուարամարս էին, մարսողութիւնը դիւրացնելու պատրուակով վիսքի սօտա մըն ալ խմեց։

Բոլոր այդ խառնիխուռն ըմպելիները գլխուն բաւական լօլիկ վիճակի մը մէջ դրած էին և լեզուին կապանքները խզած։

— Այո՛, գոչեց իր սեւեռուն զաղափարին դառնալով. հակառակ բոլոր դժուարութիւններու՝ Եգիպտոսի մէջ պիտի հիմնեմ երիտասարդ Քրիստոնէից ընկերակցութեան մասնաճիւղը, քանի որ անոր համար եկած եմ հոս։

— Պարոն Փիք, հրաժարեցէք ձեր այդ խորհուրդէն։

— Երբե՛ք... և ահա՛ այս վայրկեանէս կը յայտարարեմ որ մեր մասնաճիւղը հիմնուած է արդէն և այս լուրը իսկոյն պիտի հաղորդեմ մեր Բարիզի կեդրոնին։

— Դոնէ սպասեցէ՛ք վաղը առտուան։

— Ո՛չ, հիմա անմիջապէս պէտք է նամակս գրեմ։

Եւ գինովի յամառութեամբ՝ պարոն Փիք սպասաւորը կանչեց ու նամակի թուղթ մելան ուզեց։

Տեսայ որ այլեւս իմ ներկայութիւնս աւելորդ էր և ուզեցի մեկնիլ։

— Չէ՛, պնդեց մեր քարտուղարը, պէտք է որ հոս կենաք և իսկոյն անցաւ գրասեղանին գլուխը։

Ձինքը չվշտացնելու համար սահիպուեցայ մնալ և

իմ այս հաճոյակատարութիւնս վարձատրելու համար Պ. Փիք կրկին երկու վիսքի ապսպրեց։

Կէս ժամ մը տեւեց նամակագրութիւնը։ Ցետոյ, երբ գրութիւնը աւարտեց, ինծի դարձաւ և ըսաւ.

— Հիմա մեկ ըրէ՛ք։

Նամակը իմ ենթադրածէս շատ աւելի լուրջ կերպով չարադրուած էր։ Պ. Փիք երկարօրէն կը պատմէր թէ հակառակ Եգիպտոսի մէջ իր դէմը ելած դժուարութիւններուն, վերջապէս յաջողած էր երիտասարդ Քրիստոնէից մասնաճիւղ մը հիմնել Գահիրէի մէջ, որուն նախնական ծախքերը հազարերկուհարիւր ֆրանքը անցած էին։ Քարտուղարը յոյս կը յայտնէր որ այս մասնաճիւղը քիչ տաեւնի մէջ մեծամեծ յաւաջդիմութիւններ պիտի ընէր ու պիտի յաջողէր շատ անդամներ ունենալու, միայն թէ ժամանակի մը համար պէտք չէր դրամը խնայել։ Ի վերջոյ կը յայտնէր թէ գործին յաջողութեան համար դեռ բաւական ժամանակ պիտի ստիպուէր Գահիրէ մնալ, առնուազն մինչեւ Ապրիլի վերջը։

— Ի՞նչ կ'ըսէք ասոր, հարցուց ընթերցումը աւարտելէ ետքը։

— Իրա՛ւ որ չեմ գիտեր թէ ի՛նչ ըսեմ, հաւանօրէն վաղը առտու պիտի դրկէք այս նամակը։

— Ո՛չ, հիմա փոսթան ձգել պիտի տամ։

— Այս ժամուս աւելորդ է ձգել քանի որ վաղը առտու կը մեկնի կառախումբը։

— Երբ լաւ բան մը մտածեմ, իսկոյն պէտք է որ զայն գործադրեմ... ասկէ զատ կը վախնամ որ թերեւս վաղը առտու չուզեմ նամակս դրկել։

Եւ նամակը պահարանի մը մէջ դնելով՝ գոցեց, հասցէն գրեց և սպասաւորին տուաւ որպէս զի վրան դրոշմաթուղթ մը փակցնէ ու պանդոկին դրան առջեւ գտնուած նամակատուփը ձգէ։

Երբ ծառան դուրս ելաւ՝ Պարոն Փիք յաղթականօրէն ինծի դարձաւ և ըսաւ.

— Հիմա ալ ամէն բան վերջացաւ, ետ դառնալ անկարելի է։

— Հաւատացէ՛ք որ ձեր ընթացքը չեմ կրնար հասկնալ, ըսի, ինչպէ՞ս կրնաք ծանուցանել մասնաճիւղի մը հիմնարկութիւնը իբրեւ կատարուած իրողութիւն, երբ տակաւին այդ մասին բան մը չէք ըրած։

— Ի՞նչ կ՚ուզէք որ ընեմ, պատասխանեց, մեր կեդրոնը տասը հազար ֆրանք տրամադրած է Եգիպտոսի մէջ մասնաճիւղ մը հիմնելու համար և գիս յատկապէս հոս ղրկած է այդ գործին համար, միթէ կարելի՞ է ձեռնունայն վերադառնալ։

— Բայց միթէ ձեռնունայն վերադարձած չպիտի՞ ըլլաք ձեր այս գրութեամբը։

— Ո՛չ երբեք, կեդրոնին համար մասնաճիւղը կազմուած է այժմ, հետեւաբար ինձ յանձնուած պաշտօնը յաջողութեամբ ի գլուխ եկած։

— Բայց եթէ իրողութիւնը իմացուի՞։

— Այդ մասին երկիւղ չի կայ, ես եմ որ պիտի զբաղիմ Եգիպտոսի մասնաճիւղին հետ, ես պիտի թղթակցիմ և իմ մէջոցաւս կեդրոնը իր ներկայութիւնները պիտի գործունէութիւններուն մասին։

Պարոն Փիք այսպէս բոլորովին ինքզինք կը մատնէր. ալ իրմէ քաշուելու պէտք չունէր։

— Այսպէս ուրիշ երեւակայական մասնաճիւղեր ունի՞ք արդէն, հարցուցի։

— Բնականաբար, պատասխանեց, և միայն ես առանձին չեմ որ այս տեսակ մասնաճիւղեր կը հիմնեմ։ Տակաւին ինձէ շատ աւելի կարեւոր անդամներ նոյնը ըրած են։

— Եւ իրենց ճարպիկութիւնը երեւան ելած չէ՞։

— Մեծ մասամբ չէ ելած, բայց երբեմն ալ պատահած է որ երեւան ելլէ։

— Եւ այդ պարագայի՞ն։

— Այդ պարագային ընկերութիւնը ջանացած է խնդիրը խեղդել ամէն միջոցներով։

— Իսկ յանցաւո՞րը։

— Յանցաւոր երբեք չէ եղած։ Գիտէ՞ք թէ որքա՜ն գէշ ազդեցութիւն մը յառաջ կը բերէ եթէ ընկերութեան կարեւոր անդամներէն մէկուն զեղծարարութիւնը մէջտեղ ելլէ և հրապարակային պատասխանատուութիւն մը կրէ. ասոր համար ընկերութիւնը լաւագոյն կը համարի, ինչպէս ըսի, գայթակղութիւնը իսկոյն ծածկել և յայտնի չընել։ Ինչպէ՞ս կ՚ուզէք որ բարեպաշտ հարուստները և միլիոնատէր պառաւները մեզի մեծամեծ կտակներ ընեն՝ երբոր կասկածին թէ խարեբայութիւններ կը գործուին մեր մէջ... մեր սրբութիւնը պէտք է անաղարտ պահենք միշտ։

Եւ այս խօսքին վրայ Պ. Փիք նոր վիսքի մը ապսպրեց։

Գիշերը ուշ ատեն բաժնուեցանք իրարմէ՝ հետեւեալ առտու կրկին գիրար պտնելու որոշումով։

Հետաքրքիր էի գիտնալու թէ Պ. Փիք հետեւեալ առտու ալ արդեօք նոյն տրամադրութեան մէջ պիտի գտնէի՞ թէ՝ բոլորովին փոխուած պիտի ըլլար ո. թերեւս զղջացած իր չափազանց չատախօսութեան համար։

Բայց ո՛չ, երբ գինքը վերսին տեսայ, ա՛լ ալելի զուարթ մտերմութեամբ մը ձեռքս սեղմեց և ըսաւ.

— Սիրելի պարոն Օտեան, հիմա որ մեր մասնաճիւղը հիմնեցինք ու մեր կեդրոնին ալ տեղեկագրեցինք, կարծեմ ա՛լ իրաւունք ունինք քիչ մըն ալ մեզ

մեզմով զբաղելու։ Դուք որ հմուտ էք Սուրբ Գրքին, գիտէք անշուշտ որ գրուած է թէ «կալին մէջ ալխատող եզան դունչը չի կապես»։

— Արդարև կը վկայեմ այդպէս գրուած ըլլալուն, պատասխանեցի, մանաւանդ որ Ս. Պօղոս ալ նոյնը կրկնած է իր Թուղթերէն միոյն մէջ։

— Կեցցէ՛ք։ Արդ, երթանք պատշտ մը ընելու, մինչեւ որ ճաշի ժամը հնչէ։

Ամբողջ օրը գրեթէ միասին անցուցինք. բայց ա՛լ ձանձրացած էի իրմէ և կարեւոր ժամադրութիւն մը պատրուակ բռնելով, բաժնուեցայ, ա՛լ անգամ մըն ալ երեսը չնայելու պայմանաւ։

Հետեւեալ օրը վերադարձայ Ալեքսանդրիա սուրտակաւին տասը օրի չափ պիտի մնայի՝ Պոլիս մեկնելէ առաջ։

Պոլսէն եկած լուրերը հետզհետէ յուսալից կը դառնային։ Սահմանադրութիւնը ա՛լ հաստատուպէս արմատացած էր։ Մէպուսական ժողովը իր նիստերը կանոնաւորապէս կը գումարէր և Թուրքիոյ վերածնութեան համար օրէնքներ կը պատրաստէր։ Ազգային ժողովը նոյնպէս գործի վրայ էր։ Իզմիրեան Սրբազան պատրիարքական գահը կը գրաւէր. Միացեալ և Հայրենասէր ընկերութիւնները կը վերակազմուէին ու գործի կը սկսէին, յեղափոխականներու չեփորը կը հնչէր բարձրագոչ, խլացուցիչ աղմուկով և գործիչները թաղէ թաղ իրենց քարոզութիւնները կ'ընէին ժողովրդային խանդավառութիւններու մէջտեղ։

Բայց հակառակ այս ամէնուն, Եգիպտոսի Հայերուն մէջ առաջին օրերու խանդավառութիւնը չէր մնացած Օսմանեան Սահմանադրութեան մասին։

— Տեսնենք որչա՞փ ատեն պիտի տեւէ այս ամէնը, կ'ըսէին իրարու։

Ապտիւլ Համիտի անկեղծութեան ոչ ոք կը հաւատար և չատեր կը սպասէին անհաճոյ դէպքերու։

Պոլսէն եկած թերթերն ալ երբեմն տեղեկութիւններ կը պարունակէին, որոնք կ'արդարացնէին այդ մտահոգութիւնները։

Պէտք է ըսել որ Եգիպտոսի արաբ-ազգայնական մամուլը առաջին օրէն իսկ յայտնապէս հակառակ էր Թուրքիոյ սահմանադրական նոր րէժիմին, որովհետև իր ամբողջ յոյսը դրած էր Ապտիւլ Համիտի վրայ և կը տեսնար որ այս նոր րէժիմով անոր միահեծան իշխանութիւնն էր որ կը տապալէր։

Գալով Եգիպտոսի Յոյներուն՝ անոնք ալ մեծ խանդավառութիւն մը ցոյց չէին տար սահմանադրական Թուրքիոյ հանդէպ և չատ կասկածով ու վերապահութեամբ կը նայէին անոր։

Զարմանալին այն է որ Ալեքսանդրիա հրատարակուող ֆրանսերէն թերթ մը «Լէ Նուվէլ», սահմանադրութեան հռչակումէն ամիսներ առաջ, Ալի Հայդարի Միտհաթի ստորագրութեամբ երկար յօդուածի մը մէջ նախագուշակած էր Սահմանադրութեան վերահաստատումը, գրեթէ Թուականն իսկ ճշդելով։

ԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ՊՈԼԻՍ

Ֆրանսերէն թերթին այս գուշակութիւնները բնականաբար անհաւատ քմծիծաղով մը ընդունուեցան ամէնուս կողմէն, մանաւանդ որ յօդուածագիրը կ'ըսէր թէ բոլոր այդ հրաշքները պիտի կատարուէին նոյնինքն Ապտիւլ Համիտի ձեռքով ու անոր յօժար կամքովը։ Այդ Թուականին տակաւին Մակեդոնիոյ բանակին մէջ

ո և է ապստամբական շարժում տեղի ունեցած չէր և քաղաքական ընդհանուր կացութիւնն ալ երբեք այնչէր տար այսպիսի արմատական փոփոխութեան մը Օսմանեան կայսրութեան մէջ։

Կը յիշեմ որ բարեկամս Միքայէլ Կիւրճեան Ֆրանսերէն թերթին այդ յօդուածը երկարօրէն ծաղրեց «Լիւն»ի մէջ իր սովորական սրամտութեամբ։

Եւ սակայն քանի մը ամիս վերջը, ինչ որ գրած էր Ալի Հայտար պէյ, գրեթէ կէտ առ կէտ գործադրուեցաւ։

Բացի «Լէ Նուվէլ» թերթէն, որ միշտ չկրմ պաշտպան մը հանդիսացաւ երիտասարդ Թուրքերուն, միւս ամբողջ եգիպտական մամուլը, ինչպէս ըսի, չատ վերապահութեամբ ողջունեց Օսմանեան սահմանադրութիւնը։

1909 Յունվարի վերջերը կարելի է ըսել թէ Սահմանադրութեան հաստատումէն ի վեր ամէնէն հանդարտ ժամանակն էր։ Գործադուլները, ցոյցերը, պոյքոթները և ջէօր Ալիի ևն. միջադէպերը վերջացած էին, մէկուսական ժողովը իր հանդիսաւոր ճայը ըրած էր Եըլտըզի պալատը և հիմա հանդարտօրէն իր աշխատութիւններով կը պարապէր։

Ահա՛ այդ ատենն էր որ Արտիվական Օսմանիճ չգենաւով մեկնեցաւ Ալեքսանդրիայէն Պոլիս վերադառնալու համար, տասներկու տարուան բացակայութենէ մը ետքը։

Ա՛լ գաղթականներու հոսանքը դէպի Պոլիս վերջացած էր, այնպէս որ ուղեւորներուն մէջ երեք հայեր միայն կային, Թղթատարական և հեռագրական արդի նախարար Ոսկան էֆ. Մարտիկեան, որ իբրեւ այցելու եկած էր Եգիպտոս ու ետ կը վերադառնար, Օննիկ էֆ. Փափազեան և ես։

Մեկնելէ առաջ Մխիթարեան էֆ. Տամատեան ինծի յանձնեց խոշոր ծրար մը որ Սահմ. Ռամկավար կուսակցութեան կանոնագիրները կը պարունակէր և յանձնարարեց որ զայն յանձնեմ Իզմիր, իրենց այն ատենուան ներկայացուցիչ Սաւրէն Պարթեւեանի, որ միանգամայն «Դաչինք» օրաթերթին հիմնադիրն ու խմբագրապետն էր։

Դէղեցիկ օդով ու հանդարտ ծովով ճամբայ ելանք Ալեքսանդրիայէն, մինչ բազմաթիւ ծանօթներ ու բարեկամներ քարափին վրայ կեցած մեզ կ՚ողջունէին վերջին անգամ։

Պէտք է խոստովանիլ որ տխրութեամբ կը բաժնուէի Եգիպտոսէն, ուր անցուցած էի երկարատեւ պանդխտութեանս մեծ մասը և որ այլեւս սկսած էի նկատել իմ երկրորդ հայրենիքս։

Հանգիստ ուղեւորութենէ մը ետքը հասանք Բէյրէ ուր չորեքշաբթի կանգ պիտի առնէր չորս ժամի չափ։

Պ. Օննիկ Փափազեան և ես այդ դադարէն օգտուեցանք Աթէնք երթալու համար, զոր չէի տեսած տասներկու տարիէ ի վեր։

Աթէնք այդքան կարճ ժամանակի մը մէջ չատ փոխուած գտայ։ Ելեկտրական թրամվայը որ չունէր, սկսած էր բանիլ հիմա, քաղաքը նոյնպէս ելեկտրական լոյսով լուսաւորուած էր և ամէն հանրային վայրերու մէջ հեռաձայն կար։ Բոլորովին եւրոպական քաղաք մը դարձած էր հիմա և նորանոր հոյակապ չէնքեր կը բարձրանային ամէն կողմ։

— Արդեօք Պոլիսն ալ փոխուած պիտի գտնե՞նք, հարցուցի բարեկամիս։

— Բնա՛ւ մի յուսար, պատասխանեց։

— Բայց տասներկու տարին բաւական բան է։

— Ես վստահ եմ որ մազի չափ փոփոխութիւն չպիտի նչմարենք Պոլսոյ մէջ։

— Ի բաց առեալ բէժիմի փոփոխութիւնը, ինչ որ ամէնէն գլխաւորն է մեզի համար։

Իրիկուընր ճամբայ ելանք Բիւրէէն դէպի Իզմիր, ուր հասանք հետեւեալ օր։ Օսմանիէ, որ քանի մը ժամ մնալէ ետքը պիտի մեկնէր, քարափին չմատչեցաւ և մենք ստիպուեցանք նաւակով ցամաք ելլել։

Նաւավարը մեզ առաջնորդեց մաքսատան առջեւ։

— Բայց մենք բեռ չունինք, դիտել տուի նաւավարին, քանի մը ժամ պիտի կենանք ու չոգենաւ վերադառնանք, ինչո՞ւ մեզ մաքսատուն կը տանիս։

— Հապա ձեռքի ծրա՞րդ ըսաւ նաւավարը։

Արդարեւ Ռամկավար կուսակցութեան կանոնադիրները առած էի հետս, զորս պիտի յանձնէի Սուրէն Պարթեւեանի։

— Ասոնց համար պէ՞տք է մաքսատունէն անցնիլ։

— Այո՛, կանոնր այդպէս է, եթէ ոչ մենք պատասխանատու կ'ըլլանք։

— Գիրքերու համար դժուարութիւն կը յարուցանե՞ն։

— Ջեմ կարծեր, հիմա ազատութիւն կայ։

Հասանք մաքսատան առջեւ ուր ես ու բարեկամս Պ. Փափազեան դուրս ելանք նաւակէն։

Մաքսատան դրան առջեւ պաշտօնեայ մը զիս կեցուց։

— Ի՞նչ է այդ ծրարը, հարցուց։

— Տետրակներ են զորս այստեղ մէկու մը պիտի յանձնեմ, եթէ կ'ուզէք՝ ծրարը բանամ և ցոյց տամ։

— Ի՞նչ տետրակներ են։

— Էֆէնտիմ Հնչակեան կուսակցութեան նոր կանոնագրութիւնն է։

— Պույուրունըզ, կէչիմիզ հմհնտիմ, պատասխանեց պաշտօնեան ամենայն ակնածանքով։

— Հիմա հասատացի որ Թուրքիոյ մէջ մեծ փոփոխութիւն մը հղեր է, ըսի կամաց մը բարեկամիս։

«Դաչինք»ի խմբագրատան մէջ գտայ Սուրէն Պարթեւեանը որուն հետ համբուրուեցանք։

Գրեթէ 6—7 տարիէ ի վեր չէինք տեսած զիրար։ Վերջին անգամ Բարիզ գտնուած էինք միասին, երբ օր մըն ալ յանկարծ անյայտ եղեր էր, Լոնտոն երթալու և հոն «Նոր կեանք»ը հրատարակելու համար։ Անկէ ետքը անցած էր Ամերիկա իբրեւ խմբագիր «Ջայն Հայրենեաց»ի ու անկէ ետքն ալ «Ազգ»ի։ Սահմանադրութեան հետ ինքն ալ վերադարձած էր Ամերիկայէն ու պահ մը Պոլիս մնալէ ետքը, հաստատուած Իզմիրի մէջ։

Սուրէն Պարթեւեանի հետ պզտիկ միջադէպեր ունեցած էինք Թէեւ, բայց այնքա՜ն անկարեւոր որ կարող չէր կրնար րլլալ նուազեցնելու մեր զիրար վերստին տեսնելու ուրախութիւնը։ Առաջին անգամ ինք, Բարիզի մէջ, ինձի դէմ յարձակեցաւ, Թէեւ չատ անուղղակի կերպով, իր «Մարազան»ովը որ սարսափելի պարսաւատետր մըն էր Արշակ Զօպանեանի հասցէին ուղղուած։

Այդ թուականին ես ալ «Անահիտ»ի այխատակիցը ըլլալով՝ Պարթեւեան պարտք համարեր էր զիս ալ Զօպանեանի հետ մէկ ջուրով լուալու։

Բայց «Մարազան»ի հրատարակումէն քիչ ետքը, Տօքթ. Քոլօլեանի և Լեւոն Բաչալեանի միջոցաւ դարձեալ իրարու հետ հաշտուեցանք և նոյնիսկ որոշեցինք «Ազատ Մօսք»ը միասին հրատարակել, որուն պիտի աշխատակցէին նաև Բաչալեան ու Արփիար։ Նոյն միջոցին վահէ Արզուեան ժուռ էր Հնչակեան վարչու-

թեան մէջ և կրկին պետը դարձած ու Արփիարը հեռացուցած «Նոր կեանք»ի խմբագրութենէն։ Ցետոյ եկած էր Բարիզ «Նոր կեանք»ի համար Արփիարին տեղ ուրիշ խմբագիր մը ճարելու։

Վահէ այդ պաշտօնը ինծի առաջարկեց և ես մերժեցի, յետոյ իմացանք որ Սուրէն Պարթեւեանի հետ համաձայնած էր ու զայն միասին Լոնտոն տարած, թէև չատ ծածուկ կերպով, որովհետեւ Սուրէն Պարթեւեան մինչեւ այն ատեն ծանօթ էր յեղափոխականներու դէմ իր կծու հեգնանքներովը և իր մէկէն ի մէկ յեղափոխական թերթի մը խմբագիր դառնալը կրնար խրտչեցնել Հնչակեան չարքերը։

Մենք երբ լսեցինք Պարթեւեանի Լոնտոն երթալը Վահէ Արզուեանի հետ, չատ չհաւատացինք, մանաւանդ որ միեւնոյն ատեն իր մտերիմները լուր տարածած էին թէ՝ Ջուիցերիա կամ Իտալիա գացած է. նոյնիսկ կ'ըսէին թէ Պոլիս վերադարձած է։

Բայց ահա Լոնտոնէն «Նոր կեանք»երը եկան ու ա՛լ կարելի չէր կասկածիլ, որովհետեւ մէկ ծայրէն միւսը Սուրէն Պարթեւեան կը բուրէին։ Մենք ալ նոյն միջոցին Բաչալեանի հետ «Ազատ Խօսք»ը սկսանք հրատարակել և անոր մէջ մէկ քանի տողով զգացուցինք թէ ո՛վ էր Հնչակեան թերթին նոր խմբագիրը։

Մեր այս յայտնութիւնը չատ բարկացուցած էր Պարթեւեանը որ նախատական երկտող մը ուղղած էր ինծի Լոնտոնէն։ Բայց արդէն ամիս մը չանցած՝ Պարթեւեանի Հնչակեանութիւնը այլեւս փոլիչինելի գաղտնիքն էր ամէնուն համար։

Այս միջադէպերէն եաքն էր ահա որ գինքը առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէի Իզմիրի մէջ։

Միասին գացինք նախ այցելելու Այրի Տիկին Մ. Մամուրեանի։

— Իզմիր եկող Հայ մը պէտք է անպատճառ կատարէ այս այցելութիւնը, ըսած էր ինծի Պարթեւեան և ես ալ հաճոյքով համակերպած էի իրեն։

Հոն ծանօթացայ նաև Պ. Հրանդ Մամուրեանի հետ, որ «Դայլինք»ի հրատարակիչն էր և է մինչեւ այսօր։

Ցետոյ, Պարթեւեանի հետ գացինք Քրէմըրի ճաշարանը։

Պարթեւեան չանաց զիս համոզելու որ փոխանակ Պոլիս դառնալու Իզմիր հաստատուիմ ու այս առթիւ չատ անախորժ դէպքերով ներկայացուց Պոլսոյ վիճակը, իր սովորութեան համեմատ չափազանցելով ամէն բան։

— Հոս կը հաստատուիս, կ'ըսէր ինծի, մէկ կողմէ «Դայլինք»ի կ'աշխատակցիս ու միւս կողմէ երգիծական չաբաթաթերթ մը կը հրատարակես... ես առնուազն 500 բաժանորդ կ'ապահովեմ քեզի Իզմիրի մէջ, ինչ որ բաւական է ծախքերը գոցելու համար։

— Անկարելի բան է, պէտք է մէյ մը Պոլիս երթամ։

— Պոլսոյ մթնոլորտին մէջ չես կրնար ապրիլ։

— Ինչո՞ւ համար...։

— Որովհետեւ Դաշնակցականներով ու Հնչակեաններով ողողուած է... չնչել կարելի չէ։

— Բայց «Հայրենիք»ը պիտի հրատարակենք մենք Շահնազարի հետ։

— Շահնազար թերթ չպիտի հրատարակէ...։

— Ինչո՞ւ համար։

— Անիկա երբեւ քննիչ յանձնախումբի անդամ Հայաստան պիտի երթայ։

— Այդ ծրագիրը դեռ անորոշ է։

— Ընդհակառակը ամէն բան որոշուած է և մօտ օրէն յանձնախումբը կը մեկնի։

Եւ Պարթեւեան իր ըսածները հաստատելու համար պոլսական վերջին թերթերը ցոյց տուաւ։

Արդարեւ ամէն բան կարգադրուած լմնցած կ'երեւար։

— Հոգ չէ, պատասխանեցի, յանձնախումբին պաշտօնը հազիւ քանի մը ամիս պիտի տեւէ, անկէ ետքը կը սկսինք «Հայրենիքս»ի հրատարակութեան։

Պարթեւեան նորէն չյուսահատեցաւ և իր ծրագիրը պարզեց։

Կ'ուզէր կամաց կամաց մեծ օրաթերթի մը վերածել «Դաչինք»ը, վահան Թէքէեանը և ուրիշներ ալ ժողվել անոր չուրջը և հեռուէն, Պոլսոյ անմիջական ազդեցութենէն զերծ հեղինակութիւն մը դարձնել զայն որ կարենայ թէ՛ Թուրքիոյ և թէ արտասահմանի հայութեան ամէն խաւերուն մէջ մուտք գտնել և իր միտքը ազատ բարձրութենէն վարել հայ մտաւորականութիւնը։

— Եթէ քիչ մը աշխատինք՝ կրնանք յաջողցնել, կ'ըսէր, որովհետեւ մեծ և խնամուած օրաթերթի մը պէտքը զգալի է ամէնուն համար. այդ գործը Պոլսոյ մէջ միայն Ջօհրապը կրնար ընել և միտք ալ ունէր ընելու, բայց հիմա բոլորովին հրաժարած է այդ խորհուրդէն։

— Քու ըսածդ թերեւս կարելի ըլլար՝ բայց բաւական մեծակակ դրամագլուխ պէտք է։

— Դրամագլուխ կը ճարենք։

— Ուրկէ՞։

— Իզմիրցիներէն։ Այսօր եթէ լրջօրէն գործի սկսինք կը վստահացնեմ որ երկու հազար ոսկի ճարելը բան մը չէ։

— Այս մասին արդէն խօսք եղա՞ծ է։

— Բնականաբար և նոյն իսկ դումարներ ստորագրուած են։

— Որչա՞փ։

— Ութը հարիւր ոսկիի չափ... կը տեսնես որ գրեթէ կէսը ստորագրուած է։

Պարթեւեանի խանդավառութիւնը հետզհետէ կ'աւելնար։

— Պէտք է տեսնաս թէ իզմիրցիները ինչ ազնիւ մարդիկ են, կ'ըսէր, և ո՛րքան ազգասէր. որքա՛ն դրասէր և մանաւանդ զարգացած ու արժանիք գնահատող...։

Ի հարկէ բարեկամիս իզմիրցիներուն չհայլած գովեստներուն բաւիղ մը չունէի և ո՛չ ալ կասկած ունէի այդ մասին, բայց և այնպէս իմ Պոլիս դառնալու որոշումս անխախտ մնաց։

— Կը խոստովանիմ, ըսի, իզմիր վերադառնալ և «Դաչինք»ի աշխատակցիլ երբոր քու ենթադրածիդ պէս «Հայրենիքդ»ը կարելի չըլլայ հրատարակել ո և է պատճառաւ։

Պարթեւեան ինծ ներկայացուց մէկ քանի իզմիրցի երիտասարդներու, որոնք մեզի սեղանակից եղան։

Ճաշէն յետոյ դարձեալ փոքրիկ պտոյտ մը ըրինք քաղաքին մէջ և յետոյ գացի չոգենաւ ուր ինծի ընկերացաւ Պարթեւեան և հոն մնաց մինչեւ չոգենաւին մեկնած ատենը։ Պ. Հրանդ Մամուրեանն ալ եկաւ միացաւ մեզի և ինքն ալ իր կողմէ առաջարկեց որ իզմիր մնամ և երգիծական թերթ մը հիմնեմ հոն։

Վերջապէս ըսել կ'ուզեմ որ այդ թուականին տաղանդաւոր կաւին խանդավառութեան չրջանի մը մէջ կ'ապրէին ամէնքն ալ և փայլուն ծրագիրներով կ'օրօրուէին։

Իրիկուան դէմ չոգենաւը ճամբայ ելաւ և առտուն կանուխ, արշալոյսին հասանք Ջանաք Գալէ, ուր առջին անգամ, լեռներուն կատարը ձիւն նչմարեցինք, ձիւնը որ մտաւորապէս մուգած էի ետքը տարիներէ

ի վեր։ Ջիւնին հետ կծու ցաւրան ալ սկսաւ և հետզհետէ աւելցաւ մինչեւ Պոլիս հասնելնիս։

Նոյն օրուան իրիկունը, կիրակի մը, ողջունեցինք Սարայ Պուռնին։ «Օսմանիէ» կամաց կամաց մօտեցաւ քարափին որուն վրայ ահագին բազմաթիւն մը խրնուած՝ կը սպասէր չոգենաւին։

«Օսմանիէ»ի մէջ կը գտնուէր նաև բարձրաստիճան զինուորական փաշա մը որ եէմէնէն աքսորէ կը վերադառնար և զոր դիմաւորելու եկած էին չատեր։

Երբ չոգենաւը կեցաւ քարափին քով, «կեցցէ»ներու և ծափահարութիւններու աղմուկ մը օդը թընդացուց, և աքսորական փաշան իր համազգեստը հագած, երեւցաւ կամրջակին վրայ։ Այն ատեն խանդավառութիւնը իր ծայրագոյն աստիճանին հասաւ։ Վարը ժողվուած ամբոխը խելայեղօրէն սկսաւ ծափահարել։ Չեմ գիտեր թէ ո՞վ էր այդ զինուորականը, բայց ապահովաբար իրեն եղած ընդունելութիւնը չէր համապատասխաններ իր կատարած մեծագործութեանց։

Ցայտնի կը տեսնուէր որ ինքն ալ կը զգար ատիկա ու կը նեղուէր ի պատիւ իրեն եղած չափազանց ցոյցերէն, բայց հնարք չի կար անոնցմէ խուսափելու։ Եթէ քիչ մը հեռանար կամրջակէն ու մէկ կողմ քաշուէր, բարձրագոչ աղաղակներ կը բարձրանային վարէն։

Վերջապէս համակերպեցաւ ու մինչեւ վերջը կեցաւ իր տեղը անընդհատ բարեւելով զինքը ծափողջունող բազմութիւնը։

Շոգենաւին սանդուխները վար իջեցուցին ու ամբոխը միահամուռ ներս խուժեց դիւահարի մը պէս։

Ես պայուսակներուս քով կեցած էի երբ բեռնակիր մը մօտեցաւ ու զանոնք ուսը զարնելով՝ հրամայական ձայնով մը պոռաց.

— Ետեւէս եկէք, որպէս զի ճամբայ բանամ ու կարենաս վար իջնել։

Արդարեւ առանց օգնութեան կարելի չէր ճամբայ բանալ։

Դժուարաւ ինքզինքս քարափին վրայ գտայ, ուր գրպանէս հանեցի եգիպտական անցագիրս և բսի բեռնակիրին.

— Ո՛վ պիտի նայի ասիկա։

— Ի՞նչ է որ...

— Անցագիր։

— Հիմա անանկ բան չի կայ, գրպանդ դիր. չե՞ս գիտեր որ հուրրիէթ է հիմա։

— Այո՛, գիտեմ, կմկմացի։

— Ո՞ւր պիտի երթաս։

— Բերա։

— Կառքո՞վ։

— Այո՛, կառքով։

— Ուրեմն եկուր քեզի կառք մը տանիմ։

— Բայց մաքսատունէն չպի՞տի անցնինք նախ։

— Հիմա անանկ բան չկայ, հուրրիէթ է, կրկնեց բեռնակիրը։

Եւ կառքի մը մէջ տեղաւորեց բեռներս։

Գալաթիոյ քարափը բնաւ փոխուած չգտայ. նոյն աղտոտ, փայտաչէն, հինումին սրճարանները. նոյն խորտուբորտ սալայատակները, նոյն գեխը... Եւ աչքիս առջեւ պատկերացաւ փախուստի օրս, երբ այդ քարափէն անցայ խուճապի ու անձկութեան մատնուած և ինքզինքս նետեցի Մէսաժըրիի չոգենաւը։ Այդ վերիվայրումները, նոյն վայրկեանին, սրտի սեղմում մը տուին ինծի, վերջին ակնարկ մը ուղղեցի Օտմանիէի վրայ որ ցից ետեւ բերած էր և փափաք մը զգացի նորէն հոն վերադառնալու և անոր մէջ փակուելու մինչեւ որ դիս դարձնայ Ալեքսանդրիա փոխադրէր։

Կառքը անցաւ քարափի ետեւի փողոցներէն. աղ-

տոտուքեանց ու ցեխի մէջէն և թռամվայի ճամբով դէպի Բերա ուղղուեցաւ։

Ի զուր աչքս չորս կողմ կը պտըտցնէի նորութիւն մը, բարելաւութիւն մը նշմարելու համար։ Նոյն չէնքերը, նոյն փողոցները, գրեթէ նոյն մարդիկը. կարծես թէ օր մը առաջ մեկնած էի Պոլիսէն։

Տպաւորութիւնս պարզապէս դժնդակ եղաւ։

Ջիւնախառն անձրեւը որ անընդհատ կը տեղար, ա՛լ աւելի կը չեչտէր այդ տպաւորութիւնը։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Շաբաթ մը ետք ա՛լ սկսած էի վարժուիլ Պոլսոյ կեանքին։

Հին բարեկամներ ու նոր ծանօթներ գտած էի և գործունէութեան նորանոր ծրագիրներ կը պատրաստէի

Շահնազար Հայրենիքը պիտի վերսկսէր հրատարակել, բայց տակաւին տպարանական կարգադրութիւնները չէին աւարտած, միւս կողմէ քննիչ յանձնաժողովի անդամակցութեան խնդիրն ալ կար, բայց նոյնիսկ եթէ մնկնելու ըլլար, թերթը պիտի սկսէր ինք հրատարակել և իր բացակայութեանը պիտի չարունակէինք, գոնէ այս էր իր դիտաւորութիւնը։

Միեւնոյն ժամանակ Դաշնակցականները կը պատրաստուէին իրենց մասնաւոր օրաթերթը ունենալու, բայց անոնք ալ դեռ չէին աւարտած իրենց տպարանական կարգադրութիւնները։

Հնչակեաններն ալ իրենց օրաթերթի ծրագիրը ունէին և Սահմանադրական Ռամկավարներն ալ նոյն մտադրութեամբ տոգորուած էին։

Ամենքմէ զատ անհատական ձեռնարկներ ալ կ'ըլլային օրաթերթ հրատարակելու համար։

Վերջապէս ամէն մարդ կ'ուզէր իր մասնաւոր օրաթերթը ունենալ։

Սահմանադրական Թուրքիան ա՛լ հաստատուած կը թուէր իր հիմերուն վրայ և ամէն օր մեծամեծ յոյսերով լեցուած էր։

Պոլիս հասնելէս քիչ ետքը Ալեքսանդրիայէն հոս եկաւ նաև Լեւոն Շիլմանեանը, մասնաւորաբար այս տեղ ներկայացնելու համար իմ և Միքայել Կիւրճեանի հեղինակութիւնը եղող «Ջարչըլը Արթին աղա» կատակերգութիւնը, որուն սկզբնական անունն էր «Ֆրանքօ-Թրքական պատերազմ»։ Լեւոն Շիլմանեան Ալեքսանդրիոյ մէջ ժէկ քանի անգամ կատարած էր Արթին աղայի դերը մեծ յաջողութեամբ և կը կարծէր Պոլսոյ մէջ ալ նոյն յաջողութիւնը ունենալ։

Օր մը միասին Պապը Ալիի կողմերը կը գտնուէինք երբ ինծի բսաւ.

— Այս կողմերը թուրք բարեկամ մը ունիմ, արդեօք կրնա՞նք տեսնել։

— Ո՞վ է, հարցուցի։

— «Վօլքան» թերթին խմբագիրը։

— Շէյխ Վահէթի՞ն...։

— Այո՛, շատ մտերիմ բարեկամս է և քանի որ Պոլիս եկած եմ կ'ուզեմ անգամ մը զինքը տեսնել... ինքն ալ շատ գոհ պիտի ըլլայ զիս տեսնելով։

— Բայց ո՞ւր ճանչցած ես զինքը։

— Կիպրոս... միասին թուրքերէն յեղափոխական թերթ մը հրատարակած ենք։ Խնդիրը այն է որ իր հասցէն չեմ գիտեր։

— Ատկէ դիւրին բան չկայ, «Վօլքան» մը կ'առնենք, անշուշտ հոն գրուած կ'ըլլայ խմբագրութեան տեղը։

Թերթը առինք և տեսանք որ հին Ջապթիէի կողմերը կը գտնուի եղեր խմբագրատունը։

Հարցնելով փնտռելով վերջապէս գտանք։

«Վօլքանի» խմբագրատունը փայտաշէն տուն մըն էր, որ իբրև բնակարան ալ կը ծառայ ը խմբագրին։

Վահէթի մեզ ընդունեց իր գրասենեակին մէջ որ փոքրիկ խուց մըն էր և իբրև կարասի՝ գրասեղան մը և քանի մը աթոռ ունէր։

Երկու բարեկամները համբուրուեցան իրարու հետ։

Վահէթի կլոր սև մօրուքը գերուկ մարդ մըն էր, զուարթ ու համակրելի դէմքով։

Լեւոն Շիլմանեան խօսք բացաւ քաղաքական կացութեան վրայ և ըսաւ.

— Վերջապէս ձեր նպատակին հասաք, բռնակալութիւնը տապալեցաւ և ազատութեան շրջանը սկսաւ, կը յուսամ որ հիմա գոհ էք ձեր վիճակէն։

Վահէթին յուսախաբ երեւոյթով մը գլուխը օրօրեց.

— Ընդհակառակը, ըսաւ, չա՛տ դժգոհ եմ և կարծեմ թէ ի վերջոյ նորէն մեր կիպրոսը պիտի փնտռեմ,

— Ինչո՞ւ համար։

— Որովհետեւ Սահմանադրութիւնը չպիտի քալէ և քիչ ատենէն պիտի տեսնէք թէ ինչե՛ր պիտի ըլլայ։

— Ինչո՞ւ, մինէ Համիտն ալ հիմա ժէօն Թիւրք չէ՞ եղած։

— Անկնէքն ալ կկղծ է, ամէնքն ալ մակերեւութային է։

— Բայց ժողովուրդին մեծամասնութիւնը սահմանադրական է։

— Բոլորովին սխա՛լ, ժողովուրդը դժգոհ է Սահմանադրութենէն։ Քիչ ատենէն պիտի տեսնէք թէ ինչե՛ր պիտի ըլլայ։

Շիլմանեան ըսաւ թէ դիտաւորութիւն ունէր իր Ալեքսանդրիոյ պաշտօնէն հրաժարելու և գալ Պոլիս հաստատուելու։

— Չըլլայ որ այդպիսի յիմարութիւն մը ընես, գոչեց Վահէթի, ընդհակառակը՝ նայէ՛ որ կրցածիդ

չափ չուտ տեղդ վերադառնաս, և ինծի ալ գործ մը պատրաստես այնտեղ։ Դէ՛հ, չատ գէշ է այստեղի վիճակը...

Ու այսպէս Վահէթի չարունակեց տխուր գոյներով նկարագրել ամէն բան։ Ազատ համարձակ կը խօսէր հաւասարապէս հարուածելով թէ՛ երիտասարդ Թուրքերը, որոնք ըստ իրեն կարող չէին բան մը ընելու և ոչ ալ նպատակ ունէին հայրենիքի վերածնութեան աշխատելու և թէ յեղափոխականները որոնք, ըստ իրեն, քիչ ատենէն պիտի տապալէին Սահմանադրութիւնը և վերահաստատէին բռնապետական ռէժիմը։

— Երբ պիտի ըլլան այդ ըսածներդ, հարցուց Լեւոն Շիլմանեան որ չատ հաւատք չէր բնծայեր իր խօսակիցին ըսածներուն։

— Առ առաւելն ամիսէ մը, պատասխանեց Վահէթի, ու թերեւս աւելի առաջ։

— Իսկ դուն ինչ պիտի ընես այդ պարագային։

— Կա՛յ պիտի թողում փախչիմ և կամ յեղափոխականներուն պիտի միանամ։

— Միթէ կարելի՞ բան է... քեզի պէս նախկին յեղափոխական մը։

— Փորերնիս կշտացնելը նայինք, պատասխանեց Վահէթի փիլիսոփայաբար։

Շիլմանեան տեղեկութիւններ հարցուց իր հրատարակած թերթին մասին։

— Վաճառումը չատ քիչ է, պատասխանեց «Վօլքանի» խմբագիրը, հազիւ ծախքերուն կը բաւէ ու չոր հացով մը կ՝ապրեցնէ զիս... բայց իշալան քիչ օրէն բոլոր ատոնք կարգի պիտի մտնան։

Գրեթէ ժամի մը չափ ծնայինք իրեն քով։ Զբաղճախօս ու կատակարան մէկը թուեցաւ ինծի, առանց խղճահարութեան և առանց սկզբունքի կամ նկարագրի։

— Առաջ այսպէս չէր, հաւաստեց ինծի Լեւոն Շիլմանեան, թունդ յեղափոխական ու ազատամիտ մէկն էր, նոյնիսկ կիպրոս գտնուած միջոցին Համիտ ուզեց գինքը կաչառել, սակայն հակառակ իր նիւթական անձկութեան, մերժեց իրեն եղած առաջարկութիւնները։

Մեր այս տեսակցութիւնը կարծեմ Մարտի սկիզբները տեղի ունեցաւ, այն միջոցներուն ուր Ճէմսաթը Մուհամմէտիէ գործունէութեան կ'սկսէր:

Շէյխ Վահէթիի խօսքերէն յայտնի էր որ ինք արդէն մասնակից էր պատրաստուած դաւադրութեան, թէեւ այդ բանը բնաւ չկասկածեցանք նոյն օրը, որովհետեւ մտքերնէս չէինք կրնար անցընել Մարտ 31ի դէպքերը:

Ըսեմ նաեւ որ «Վոլքան»ի խմբագիրը բնաւ չէլխի կերպարանք չունէր եւ գլուխն ալ փաթթոց չէր կրեր, այլ ընդհակառակը եւրոպականացած թուրքի մը երեւոյթը ունէր:

Քանի մը օր ետքը Լեւոն Շիլմանեան կը վերադառնար Ալեքսանդրիա, յուսախաբ եղած իր ներկայացուցիչներու չարքէն, որոնց երեսէն նիւթական բաւական մնաս կրած էր:

Մարտի վերջերը հասած էր, գեղեցիկ օրերը կը սկսէին, բայց քաղաքական մթնոլորտը կը մթագնէր հետզհետէ: Հեռաւոր փոթորիկը հետզհետէ կը մօտենար, կը զգայինք որ կացութիւնը պղտոր էր եւ զգայացունց դէպքեր կը պատրաստուէին: Օր օրի գերագրգռումը կը սաստկանար ժողովրդին մէջ:

Նոյն միջոցին, Արամ Անտոնեանի հետ, չաբաթաթերթ «Հարազան»էն զատ՝ կը հրատարակէինք նաեւ օրաթերթ «Հարազան» մը որուն տպարանն ու խմբագրատունը Պապը Ալիի պողոտային վրայ: Իգամ խանի մէջ էր: Օր չէր անցներ որ ցոյց կամ իրարանցում մը տեղի չունենար:

Առաւ մըն ալ լսեցինք թէ «Սէրպէսթի»ի խմբագրապետ Հասան Ֆէհմի, գիշեր առին ընկերոջ մը հետ կամուրջէն անցած ժամանակ զնդակահար սպանուած էր:

Այս լուրը ցնցեց ամբողջ Պոլիսը և սպանութենէն երկու օր վերջը, Մարտ 26ի հինգշաբթի օրը, հազարաւոր հոգիներէ բաղկացած բազմութիւն մը, որուն մեծ մասը կը կազմէին համալսարանի ուսանողներ և երիտասարդ փաթթոցաւորներ, ցոյց մը կատարեց Բ. Դրան առջեւ եւ բարձրաղաղակ ոճրագործին պատժուիլը պահանջեց: Ցետոյ ցուցարարները թուրք թերթերու խմբագրատուններուն առջեւ ալ ցոյցեր ըրին և ի վերջոյ եկան մեր Իգամ խանի առջեւ, ուր կը հրատարակուէր «Իգամ» թերթը:

Այդ միջոցին ամբողջ Պապը Ալիի պողոտան վերէն վար, ծածկուած էր մարդկային գլուխներով:

Ցանկարծ ամէն կողմէ դոռում գոչում մը թնդացուց օդը:

— Ալի Ֆէմալը կ'ուզենք, Ալի Ֆէմալը թո՛ղ գայ...

«Իգամ»ի խմբագրապետը, Ալի Ֆէմալ, երեւցաւ խանին դրան մէջ, աթոռի մը վրայ ելաւ և սկսաւ ճառել, վրէժխնդրութեան խօսքեր պոռթկալով ու չանթեր տեղացնելով այն մութ ուժերուն դէմ որոնք ոճրագործին ձեռքը զինած էին:

Ամենուն համոզումը այն էր թէ հարուածը եըլտըզի պալատին մէջ պատրաստուած է:

Ալի Ֆէմալի ճառը որոտընդոստ ծափերով ու կեցցէներով ողջունուեցաւ և ցուցարարները մեկնեցան ուրիշ կողմ:

Ընդհմամարտ թերթերու պայքարը իր ծայրագոյն աստիճանին հասած էր այլեւս: Կամուրջին վրայ՝ լրագրավաճառներու պոռչտուքը աննկարագրելի էր: Ցոյց տալու համար իրենց վաճառած թերթերուն լեզուի ուժգնութիւնը՝ ասոնք կը պոռային անընդհատ.

— Օթուզտօքուզ տէրէճէ հազըեօր...

— Քրոջ-ալթր տէրէճէ եազրեօր...

— Էլիւիքի տէրէճէ եազրեօր...

Այս իրարանցումներուն մէջ ամենէն աւելի մտատանջութիւն պատճառողը սա պարագան էր որ հին բէժիմի խաֆիէներն ու պաշտպանները, որոնք Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր ծակամուտ եղած էին, այդ պղտոր օրերուն մէջ յանկարծ սկսած էին երեւնալ, փողոցներն ու սրճարանները, տեսակ մը իրոխտ ու մարտահրաւէր կերպարանքով:

Թէօն-Թիւրք հօմիթէին դէմ հակառակութիւնը այն աստիճան սաստկացած էր որ նոյնիսկ ջերմ սահմանադրականներ և Համիտեան բէժիմի հակառակորդներ զայն կը քննադատէին: Յեղափոխականները այնքա՛ն լաւ պատրաստած էին իրենց գաւը, այնքա՛ն վարպետութեամբ օգտուած էին քօմիթէին գործած սխալներէն որ ո՛չ ոք կը կասկածէր թէ ի՛նչ թաքուն մեքենայութիւն մը կը լարուի բոլոր այդ իրականացումներուն մէջ:

«Ազգ» նորակազմ կուսակցութիւնը մէկ օրէն միւսը կը զօրանար ու մեծ բանակ մը կը կազմէր:

Բոլոր ճչմարիտ ազատականները Ազգին կը յարէին կարծելով թէ ա՛ն կարող պիտի ըլլայ փրկել վտանգուած կացութիւնը:

Անձկութիւնը այսպէս կը չարունակէր, երբ Մարտ 31 երեքշաբթի առտու, Բերա, Մեծ փողոցէն անցած ատենս բարեկամ մը բաւ ինծի.

— Ո՞ւր կ'երթաս այսպէս դէպի վար:

— Ղալաթիա, ու անկէ ալ Գալիա, պատասխանեցի:

— Գալի՛ս, գոչեց, կը խրատեմ որ տեղդ նստիս:

— Ի՞նչ կայ որ...

— Զինուորները Այա Սոֆիայի հրապարակը ժողո-

ւուած են ու մէպուսական ժողովին դէմ ցոյց կ'ընեն:

— Ինծի ի՛նչ, ես մէպուս չեմ:

— Պոլսոյ կողմը խանութները գոցուած են աժբողջ, ժողովուրդը վախու մէջ է... եկուր թօքաթլեանին երթանք նոր տեղեկութիւն մը առնելու համար:

Համակերպեցայ բարեկամիս առաջարկութեան և ճամբէս դարձայ:

Թօքաթլեանը լեցուած էր հետաքրքիրներու բազմութեամբ, որոնք իրարմէ լուր կը հարցնէին: Դեռ ոչ ոք որոշ բան մը գիտէր:

Աւեն աւեն կը տեսնէինք խումբ խումբ զինուորներ, հրացանը ուսերնին զարկած, որոնք առանձին կամ տասնապետի մը առաջնորդութեամբ կ'անցնէին և դէպի Ղալաթիա կ'ուղղուէին: Սպաներու բացակայութիւնը չատ աչքի կը զարնէր ու մտատանջութիւն կը պատճառէր:

— Եւ ո՛չ մէկ սպայ կ'երեւայ փողոցները, կ'ըսէին ներկաները:

— Այս զինուորները իրենք իրենց գլխուն ի՞նչ բնել կ'ուզեն:

— Մանաւանդ որ հրացաններով ալ զինուած են:

Հետզհետէ նոր մարդիկ կը հասնէին թօքաթլեան սրճարանը և նոր լուրեր կը բերէին:

— Տասը հազար զինուոր լեցուած է Այա Սոֆիայի հրապարակը և երեսփոխանական ժողովին լուծումը կը պահանջեն:

— Սոֆթաներն են չարժումը վարողը:

Զինուորները դադրիլին տապալումը կը պահանջեն:

Վերջապէս ուրիշ բան չէինք լսեր, այլ եթէ՝ «զինուորները այս կը պահանջեն, զինուորները այն կը պահանջեն:»

Բոլոր այս հասած տեղեկութիւնները բնականաբար մեզի հանդարտեցնելու բնութիւն չունէին, այսու հանդերձ մեծ իրարանցում մըն ալ չէր տիրեր։

— Ղալաթիոյ մէջ ամէն ինչ հանդարտ է, կը հաւաստէին և ամէն մարդ իր գործովը կը զբաղի։

— Իսկ Պոլի՞ս։

— Հոն ալ հիմա հանդարտած է և խանութներուն մէկ մասը բացուած։

Այս տեղեկութիւններէն սրտապնդուած մեկնեցայ թօքաթլեանէն և ուղղուեցայ դէպի թիւնէլ։

Ղալաթիոյ մէջ առաջին հանդիպած ծանօթս եղաւ Շահնազարը, որ ուրախ զուարթ երեսով մը ուներ։

— Ո՞ւր կ'երթաս, հարցուցի։

— Պոլիս կ'անցնիմ...։

— Բայց կ'ըսուի թէ Պոլսոյ կողմը չատ ապահով չէ, դուն ո՞ր պիտի երթաս։

— Այս Սօֆիայի հրապարակը, պատասխանեց Շահնազար, միասին կուգա՞ս։

— Չէ՛, չնորհակալ եմ... ես կը նախընտրեմ Գալաթիոյ փողոցներուն վրայ պտըտիլ, ի հարկին ինքզինքս չոգենաւ մը նետելու համար, այսօր Խաչվկանին մեկնելու օրն է...։

Իրարմէ բաժնուեցանք և ես գացի քարափին կողմը։ Պահ մը Խաչվկան չոգենաւը մտայ և հոն մնացի։ Փափաք մը կը զգայի դուրս չելլելու և Պոլսէն հեռանալու։ Այս զինուորական ցոյցը, որուն նպատակը տակաւին որոշապէս չէինք գիտեր, վիս բնաւ չէր խանդավառեր։

Երկու ժամի չափ հոն մնալէ ետքը վար իջայ չոգենաւէն և վերադարձայ Բերա։ Թիւնէլը ահագին բազմութիւն լեցուած էր և ամէն մարդ կ'աճապարէր իր տեղը գտնելու։ Ղալաթիոյ կողմը բնաւ կին անցորդ-

ներ չէին նշմարուեր և ամէնուն դէմքը մտատանջ երեւոյթ մը ունէր։

Բերա, քանի մը բարեկամներ միացանք ու սրճարան մը գացինք։

Զարաչուք լուրեր սկսած էին տարածուիլ։ Կ'ըսուէր թէ զինուորները իրենց բոլոր սպաները սպաննած կամ զօրանոցներու մէջ կաչկանդած էին։ Հիլմի փաշայի դահլիճը ինկած էր, մէպուսներէն մէկ քանին սպաննուած էր, ևն.։

Ամէն սրճարանէն ներս մտնող նոր սպանութեան մր լուրը կը բերէր.

— Դատական նախարար նազըմ փաշա սպաննուած է։

— Պէրութի մէպուս Մէհմէտ Ասլան էֆէնտի սպաննուած է ճավիտ պէյը կարծուելով։

— Ծովային սպայ Քապուլի պէյ չարաչար սպաննուած է Եըլտըզի պալատին առջեւ։

Ցետոյ կը պատմուէր Պետրոս էֆ. Հայաճեանի ալա Միրապո խօսքերը. «սուիններու սպառնալիքին տակ ժողով չենք կրնար բնել։»

Սրճարանին մէջ իրարու ցոյց կուտային խուզարկու ակնարկներով մարդիկ.

— Տե՛ս, այսինչ խաֆիէն մէջտեղ եկեր է։

— Տե՛ս այնինչ խաֆիէն...

Ու այդ վերիերեւումները, վեցամսեայ աներեւութացումէ ետքը, անորոշ երկիւղ մը կը պատճառէին ամէնուն։

— Նորէն հին բէժի՞մն է որ կը սկսի արդեօք...։

— Համիտին մատը կայ գործին մէջ...։

*
* *

Հետեւեալ օրը, չորեքշաբթի, առերեւոյթ հանդարտութիւն մը կը տիրէր փողոցներուն մէջ։ Խանութ-

ները բացուած էին ու ամէն մարդ իր գործին զբաղելու երեւոյթը ունէր։

Գիտէինք որ զինուորները, որոնց թիւը ա՛լ աւելի չատցած էր, միշտ Այա Սոֆիայի ու Սուլթան Ահմէտի հրապարակը լեցուած էին, բայց հանդարտ կը մնային։

— Զինուորները Սահմանադրութեան հակառակ չեն եղեր, կ՛ըսէին իրարու. մարդիկը միայն քսմիթէին հակառակ են ու մէյ մըն ալ չէրիաթ կը պահանջեն։

Կր պատմուէր որ Սելանիկցի զօրաբանակ մըն ալ միացած է ցուցարար զինուորներուն, ինչ որ ապացոյց մը կը համարուէր Սահմանադրութեան դէմ վրտանգ մը չսպառնալուն։ Միւս կողմէ կ՛րսուէր նաեւ թէ զինուորներուն մէկ մեծ մասը հակառակ է այս ցոյցին եւ թէ զինու զօրութեամբ ցուցարարները պիտի ցրուէ։

Մեծ փողոցին մէջ հանդիպեցայ Սարհատին ու Քրիսին, որոնք Պոլիս, իրենց զինակոչի խանութը կ՛երթային։ Անոնց ընկերացայ ու միասին անդանք կամուրջէն։ Զինուորներու խումբեր գունդ գունդ կը չարունակէին դիմել Պոլիս, հրացանները ուսերնուն զարկած։ Ամբողջ մայրաքաղաքին մէջ կարծես մէկ ոգայ չէր մնացած։

— Ամէնքն ալ սպաննո՞ծ էին...։

Այս հարցումը կ՛ընէինք իրարու սարսափահար։

Եէնի ձամիի առջեւ ամէն ինչ հանդարտ էր. միայն մզկիթի սանդուխներուն վրայ բեռնակիրներու բազմութիւն մը լեցուած էր սպառնական դէմքերով։

Ընկերներէս բաժնուելով ուղղուեցայ Պապը Ալիի պողոտան, «Խարազան»ի տպարանը։ Նոյն միջոցին Աբրամ Անտոնեան հիւանդ էր ու Շիշլի պուլկարական հիւանդանոցը կր գտնուէր, չարաթաթերթ «Խարազանը» դադրած էր եւ օրաթերթն ալ չարաթ օրուընէ ի վեր չէր հրատարակուեր, այսուհանդերձ տպարանա-

տէր-հրատարակիչը, պարոն Զգօն Փափազեան երկու օրէ ի վեր գործի վրայ էր և անընդհատ յաւելուածներ կը հրատարակէր որոնք վայրկենապէս կը սպառէին։

Հազիւ թէ տպարան մտած՝ ինէ խնդրեց որ յաւելուած մը խմբագրեմ, անմիջապէս հրատարակելու համար։

— Նոր լուր մը ունի՞ս, հարցուցի։

— Չէ՛, պատասխանեց։

— Ուրեմն ի՞նչ կ՛ուզես որ գրեմ։

— Դուն բան մը չիմացա՞ր։

— Ո՛չ, ամէնուն գիտցած բաները։

— Վնաս չունի, բան մը խմբագրէ անմիջապէս տպենք, ասիթը ձեռքէ չփախցնենք։

— Բայց ի՞նչ կ՛ուզես որ գրե՛մ իրրեւ յաւելուած։

— Ձամբան եկած ատենդ բան մը չտեսա՞ր։

— Ղալաթիոյ կողմը Շեթայնին ու Թիբինկին մեծ ապակիները հրացանի գնդակներէ ծակ ծակ եղած էին։

— Ահաւասիկ լուր մը, նստէ գրէ, հարկաւ դեռ ուրիշ բան մըն ալ կ՛իմանանք։ Կէս սիւնակ բան եթէ գտնենք բաւական է։

Ստիպուեցայ տեղի տալ մեր բարեկամին ստիպումներուն առջեւ։

Ծակուած ապակիներու պատմութիւնը չարադրելու վրայ էի երբ յանկարծ հրացանաձգութիւններու ուժգին ձայն մը լսուեցաւ։ Ձայնը կը չարունակուէր հետզհետէ սաստկանալով ու որոշապէս կը տեսնուէր որ Այա Սոֆիայի հրապարակին կողմէ կուգար։

— Իրար կը զարնեն կոր, ըսին տպարանը գրաստնուողները։

— Անմիջապէս յաւելուածին տակը աւելցո՛ւր, խորհուրդ տուաւ պարոն Զգօն։

Անցայ գրասեղանին առջեւ և սկսայ գրել։

«Եղբայրասպան կռիւը, որմէ ա՛յնքան կը վախ-ցուէր, դժբախտաբար սկսաւ կէսօրին մօտ։ Այս տողերը տպուած միջոցին արիւնը կը հոսի Այա Սոֆիայի հրապարակը, քօմիթէին հակառակորդ ու պաշտպան զինուորներուն միջեւ։ Հարիւրաւոր սպանեալներ ու վիրաւորեալներ կան։ Խանութները կը գոցուին ու փողոցները կ՝ամայանան։ Մանրամասնութիւնները կարդալ մեր երկրորդ յաւելուածին մէջ։»

Ջեռագիրը իսկոյն տրուեցաւ գրաչարին, մինչ հրացանաձգութիւնը տակաւին կը չարունակուէր։

— Մեսակից մանրամասնութիւններուն պիտի տեղեկանանք։

— Մարդ ղրկած եմ այնտեղ, հիմա ուր որ է կուգայ, պատասխանեց։

Արդարև քիչ մը ետքը լրաբերը եկաւ, երբ ալ հրացանի ձայները լռած էին։

— Ի՞նչ լուր, ո՞րքան սպաննուած կայ, հարցուցի նորեկին։

— Ի՞նչ սպաննուած...

— Այա Սոֆիայի հրապարակէն չե՞ս գար...

— Այո՛, պատասխանեց։

— Հոն իրար չե՞ն սպաններ կոր։

Սկսաւ ծիծաղիլ։

— Հապա քիչ մը առաջուան հրացանաձգութի՞ւնը։

Զինուորներուն ոչխարի միս բաժնուեցաւ և առոր համար ի նշան գոհունակութեան հրացան պարպեցին օդը, պատասխանեց լրաբերը, կռիւ չի կայ, մարդիկը քէյֆ կ՝ընեն կոր։

Հարկ եղաւ չարուած յաւելուածը ցրուել ու տեղը նոր մը պատրաստել, պատմելով ոչխարաբաչխութեան մանրամասնութիւնները։

Իրիկունը, Բերայի մէջ մատաղջութիւնը աւելցած էր։ Երկու օրուան մէջ ա՛լ յայտնի եղած էր չարժումին բո՛ւն նպատակը։ Հարուածը ուղղակի Սահմանադրութեան դէմ էր և Եըլտըզի կողմէ պատրաստուած կամ քաջալերուած։

Շէյխ Վահտեթիի թերթը «Վօլքան» կրակ ու բոց կը տեղար թէ՛ քօմիթէին և թէ նոր բէժիմին դէմ ու զայն ձեռքէ ձեռք կը յափշտակէին։ Օրուան պաշտօնաթերթն էր գրեթէ և մէկ օրէն միւսը ժողովրդական դարձած։

Իթթիհատական թերթերը դադրած էին բոլորովին։ Քօմիթէին քլիւպը և «Թանինի» տպարանն ու խմբագրատունը քարուքանդ դարձած։

*
* *

Հինգշաբթի, 2 Մարտ, կացութիւնը կը չարունակուէր նոյն վիճակին մէջ, զինուորները միշտ ժողուած էին Այա Սոֆիայի հրապարակը, թէև իրենց պահանջումներուն գոհացում տրուած էր։ Պաշտօնական յայտարարութիւններ Շէրիաթի անթերի գործադրութիւնը կ՝ապահովէին։ Միւս կողմէ նոր նախարարութիւն մը կը կազմուէր Հադգը փաշայի վարչապետութեամբ, Էմէդ փաշա պատերազմական նախարար կ՝ըլլար և Նորատուննկեան էֆէնտի կը մնար իր հանրօգուտ չինութեանց նախարարութեան մէջ։

Փողոցներուն մէջ զինուորները կ՝երթեւեկէին ատեն ատեն հրացան պարպելով դէպի օդը։ Այդ հրացանաձգութիւնը նախ սարսափեցուցած էր ժողովուրդը, բայց յետոյ անոր ալ վարժուած էինք։ Տղաքները զինուորներուն ետեւէն կ՝երթային արձակուած հրացէններու փամփուշտները ժողվելու համար։

Պոլսոյ կողմը յուզումը հետզհետէ կ՝աւելնար։ Վա-

ճառատուններուն դրեթէ կէսը գոց կը մնար և ամէն մարդ, բան գործ թողած, տափնապին վերջանալուն կը սպասէր։

Ամէնուն համոզումը այն էր թէ Սահմանադրութիւնը ջնջուած էր, եթէ անակնկալ մը չպատահէր։

Հետաքրքիրները կ'երթային տեսնել Շէրիֆ փողոցի մէջ գործուած աւերները։ Ես ալ, բարեկամի մը հետ հոն գացի։

Իթթիհատի քլիւպը գրեթէ աւերակի վերածուած էր։ Պատուհաններու ապակիները ամբողջ ջախջախուած փեղկերն ու չրջանակները անգամ՝ տեղերնէն հանուած էին։ Դուռները նմանապէս քակեր տարեր էին։ Իսկ կարասիի հետքն անգամ չի կար։ Նոյնը կարելի էր ըսել «Թանին»ի տպարանին համար որ քլիւպին կից կը գտնուէր։ Մեքենաներն իսկ աւարի տրուած էին, ինչպէս նաև Թուղթի անագին հակերը։

Իրիկունը «Ժամանակ»ի խմբագրատունն էի, երբ մէկը ներկայացաւ տպարանական մեքանի տակառիկով մը։

— Ծախու՞ է, կ'առնէ՞ք, բսաւ։

— Գինը ի՞նչ է, հարցուց Քասիմ։

— Տուէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք։

— Այդ տեսակ առուտուր չըլլար, պատասխանեց Քասիմ դինը դուք բսէք։

— Ձեր սովորական առած գինէն պակաս կուտամ։

— Ձեր գինը բսէք նախ։

Յայտնի կը տեսնուէր որ մարդը գաղափար չունէր իր ծախած ապրանքին գինին վրայ։

— Շատ աժան կուտամ, կրկնեց։

— Պէտք չունիմ, պատասխանեց Քասիմ։

— Առէ՛ք և ինչ որ կ'ուզէք տուէք։

— Պէտք չունիմ, ուրիշ տեղ գիմեցէ՛ք։

Մարդը հեռացաւ դժգոհ դէմքով մը։

— «Թանին»ի տպարանէն աւարի արուած տպրանք մը ըլլալու է, բսաւ Քասիմ։

Քիչ մը ետքը ուրիշ մէկը ներկայացաւ տպարանական փոքրիկ մեքենայով մը։

— Ծախու է, պէտք ունի՞ք, հարցուց։

— Ի՞նչ կ'ուզես։

— Մէկ ոսկի տուէք։

Մեքենան, նոր նոր վիճակի մէջ, առնուազն տասը ոսկի կ'արժէր։

— Բայց այս մեքենան չատ աւելի կ'արժէ, բսաւ Քասիմ։

— Գիտեմ, պատասխանեց մարդը։

— Ուրեմն ինչո՞ւ կ'ուզես մէկ ոսկիի ծախել։

— Ատ իմ գիտնալու բանս է։

— Պէտք չունիմ, ուրիշ տեղ տար։

Մարդը մեկնեցաւ։

Հաւանօրէն նուազ բարեխիղճ գնորդ մը գտած էր ի վերջոյ։

Մեքենային յետոյ լրագրի թուղթ վաճառող մըն ալ ներկայացաւ որ նոյնպէս ճամբու դրուեցաւ։

Ձինուորները այժմ սկսած էին այցելել նաև խմբագրատուները և «այսպէս պէտք է գրել, այնպէս պէտք չէ գրել» ևլն. հրահանգներ տալ, այս կերպով ստանձնելով գրաքննչութեան դերը։ Ասկէ գատ գրաւաճառներուն գիմելով՝ պարտք կը զգային զանազան հրահանգներ տալու։ Արդէն երկու օրուան մէջ գրաւաճառներու ցուցափեղկերէն յանկարծ անհետացած էին բոլոր այն գիրքերը որոնք Ապտ-իւլ-Համիտի հակառակ էին։ Այս ամէնը ցոյց կուտար թէ դեպի ո՞ւր կ'երթայինք։

Սակայն կ՚երեւայ որ տակաւին երկարզ ինքզինքը բաւական զօրաւոր չէր զգար բոլորովին դիմակազերծ ըլլալու համար։ Թերթերը կը գրէին թէ Սահմանադրութեան ո՛ւ և է վտանգ չէր սպառնար, թէ Շէրիաթ ու Սահմանադրութիւն քոյր և եղբայրներ էին և թէ Մէպուսական ժողովը քիչ օրէն գործի պիտի սկսէր, կամ թերեւս նոր Մէպուսական ժողով մը պիտի ընտրուէր, հինէն լաւագոյն։

Հինգշաբթի իրիկուն, սակայն, չչնկոց մը տարածուած էր Բերայի մէջ։

— Սելանիկի բանակը ոտքի եւած է, Պոլսոյ վրայ կը քալէ կոր եղեր, կը փսփսային իրարու։

Իթթիհատականները աւելի ինքնավստահ երեւոյթ մը ունէին։

Բայց բոլոր ասոնք ենթադրութիւններ, ակնկալութիւններ, յոյսեր էին տակաւին։ Ո՛չ ոք դրական բան մը գիտէր, ո՛չ ոք Սելանիկէն լուր ունէր։

***

Ուրբաթ օր հրացանաձգութիւնները կը չարունակուէին ընդհատաբար, բայց բազմութիւնը լեցուած էր փողոցները։

Պոլսոյ կողմը չատ մը յոյնի խանութներ գոց էին։

— Այսօր Պալըքլըի փանայիրին օրն է՝ անոր համար գոց են, կը բացատրէին միւս խանութպանները։

Ցերեկուան մօտ սակայն խուճապ մը տիրեց և բոլոր խանութպանները սկսան աճապարանքով իրենց խանութները գոցել։

Ինչ էր պատճառը. մարդ չէր գիտեր։ Բայց երեւակայութիւնները այնքա՛ն գրգռուած, միտքերը այնքա՛ն պղտորած էին որ աննշան դէպք մը, սուտ լուր

մը, փոքրիկ կռիւ մը կամ աղմուկ մը իսկոյն իրարանցում յառաջ կը բերէր։

Այդ օրը, ցերեկէն ետքը, կրկէն «Խարազան»ի տպարանն էի երբ լուր բերին մեզի թէ ձովային զինուորներ «Սապահ»ի խմբագրատան վրայ յարձակած են, որովհետեւ օր մը առաջ յօդուած մը հրատարակած էր «Ջօրքերու ապստամբութիւն» վերնագրով։

Մեր տեղէն կարելի էր տեսնել «Սապահ»ի խմբագրատունը։ Իսկոյն պատուհաններուն քով վազեցինք և արդարև նկատեցինք ձովային զինուորներ խմբագրատան դրան առջեւ որոնք հարբուրաւոր անձերէ բաղկացած ամբոխով մը շրջապատուած էին։

Այս տեսարանը դիտելու վրայ էինք երբ մէկը հեի հև վազելով «Իգտամ» խանէն ներս մտաւ, վերլաւ ու մեր քովը գալով չնչասպառ գոչեց.

— Փախէ՛ք, կուգան կոր, ձեզ կը փնտռեն կոր։

— Ո՞վ մեզ կը փնտռէ կոր...

— Ծովային զինուորները։

— Մենէ ի՞նչ կ՚ուզեն։

— Չեմ գիտեր, «Խարազան»ի տպարանը կը հարցընեն կոր, չուտ հոս մէ՛ կենաք գացէք։

Չգօն փափազան տակաւին կը չարունակէր բացատրութիւն ուզելու կամ կասկած յայտնելու, իսկ ես դուրս ելած՝ և արդէն տպարանին դէմը գիրք բռնած էի իբր հանդիսատես։

Ամբոխը արդարեւ «Սապահ»ի տպարանին առջեւէն մեկնելով դէպի վեր կուգար։ Առջեւէն կուգային ծովային զինուորները։

Պահ մը Մէսերրէթ պանդոկին առջեւ կեցան, հոն գտնուող անձերուն հարցումներ ընելով։ Նոյն միջոցին մեր տպարանին մարդիկը բարեբախտաբար փողոց իջած ու տպարանը գոցած էին։

Արդարև զինուորները «Խարազան» մաթպատօրն կը փնտռէին և իրենց արտաքին երեւոյթը բնաւ սըրտապնդիչ չէր։

Հասան «Իգտամ» խանի առջեւ և հոն ցոյց տուեցաւ իրենց «Խարազան»ի տպարանը։

Սանդուխէն վեր ելան՝ բայց փակ դրան առջեւ յուսախաբ եւս դարձան։

Ցետոյ իմացանք թէ իրենց դժգոհութեան պատճառն էր նախորդ օր «Խարազան»ի տպարանէն լոյս տեսած թրքերէն յաւելուած մը։

Կ'երեւայ որ Զգօն փափազան զգայացունց լուր մը չկրնալով գտնել յաւելուած մը հրապարակ հանած էր՝ որով մարգարէական ոգեով կը գուժէր աշխարհի մօտալուտ կործանումը։ Այդ կործանումը մեր գլխուն պիտի պայթէր մազ մնաց, եթէ ժամանակին մնգի իմաց չտուէր։

Թէեւ ասով ամէն բան չլմնցաւ և Զգօնեան յաւելուածները ի վերջոյ բանտարկութեան յանգեցան, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Ապահիւ Համիտ որ յայտնապէս քաջալերած էր այդ զինուորական ցոյցը, հիմա կը սկսէր վախնալ անկէ։ Սակէ զատ կ'ըսուէր թէ բոլոր զինուորները միացած չէին և թէ զօրանոցներու մէջ իրարու դէմ կը կըռուէին և նոյնիսկ Եըլտըզի զինուորներուն մէջ համաձայնութիւն չկար և թէ իրարու վրայ զէնք կը պարպէին, ան ու սարսափի մատնելով Ծերունի բռնաւորը։

Ուրբաթ առտու հրացանաձգութիւններ լսուած էին Թաշ Խըշլայի մէջ և իրիկունը, Բերա, ամէն տեղ անոր մասին կը խօսուէր։ Զարաչուք քաներ կը փափաչային իրարու և հրացանի բռնուած ապստամբ զինուորներու դէպքեր կը պատմուէին։ Զօրս օրէ ի վեր տեւող վիճակը ա՛լ անտանելի կը գտնար և ամէն մարդ

իրարու կը հարցնէր թէ ինչպէ՞ս պիտի վերջանար այս եղերական իրողութիւնը։

Իրա՛ւ է որ մինչեւ այդ օր երկիւղի իրական պատճառ մը չէինք ունեցած, բայց ապագային անըստուգութիւնն էր որ կը վրդովեցնէր ամէնքս։

Հրացանաձգութիւնները, որքան ալ դէպի օդը պարպուած, մահացու արկածներու պատճառ կ'ըլլային և կ'ըսուէր թէ չորս օրէ ի վեր «արկած»ով մեռնողներու թիւը մէկ քանի հարիւրը կ'անցնէր։ Փամփուշտները երբ երկու հազար մեթր օդին մէջ բարձրանալէ ետքը վար կ'իյնային ու պատահմամբ մէկու մը կը հանդիպէին գոյն ծանրապէս կը վիրաւորէին։ Բոլոր այս իրողութիւնները բնականաբար չէինք կրնար օրը օրին գրել թերթերուն մէջ, որովհետեւ զինուորները սկսած էին գրաքննիչի անողոք պաշտօնն ալ կատարել չատ անախորժ եղանակով մը։

***

Շաբաթ առտու դարձեալ հրացանի ձայներով արթնցանք Բերայի մէջ։

Զինուորներու խումբեր Մեծ փողոցէն կ'անցնէին անընդհատ զէնք պարպելով։

Պոլսոյ կողմէն կուգային ու դէպի Թաքսիմ կ'ուղղուէին։

— Չօրանոց կը վերադառնան կոր, ամէն բան լմնցած ըլլալու է մտածեցինք։

Շաբար օր դէպքերը սկսան տարբեր ուղղութիւն մը առնել։

Սելանիկի բանակին մասին որոշ տեղեկութիւններ կը տրուէին։ Բանակը Պոլսոյ վրայ կը քալէր վտանգուած սահմանադրութիւնը փրկելու համար, նոյն իսկ մէկ քանի վայրեր Հաւէմքէօյ և Զաթալճա հասած

էին։ Այս տեղեկութիւնները կը սրտապնդէին բոլոր ազատութեան բարեկամները և ամէն անոնք որոնք Համիտեան բէժիմին վերահաստատութեան հաւանական նոթիճներէն սարսափած էին։

Իսկ յեղաշրջականները ալ կորնգնել կը սկսէին առաջին օրերու յոխորտանքն ու վստահութիւնը։ Նախկին խաֆիէները՝ որոնք յանկարծ մէջտեղ եկած էին՝ դարձեալ ծակմուտ կ'ըլլային։

Շէյխ Վահէբիի «Վոլքան»ը որ օրուան թերթը եղած էր և զինուորական չարժումին վարիչ ոյժը, իր լեզուն կը փոխէր, հաչտութեան, եղբայրութեան փոխադարձ ղիջողութեան յորդորներ կը կարդար և բոլոր հոգիովը կը պնդէր թէ սահմանադրութիւնը վտանգուած չէ։

Նոյն օրը թնդանօթաձիգ զինուորներու վաչա մը Զաթալճայէն կը հասնէր Սիրքէճի ու Պապը Ալիէ պողոտայէն կ'ուղղուէր դէպի Սյա Սոֆիայի հրապարակը, Մէպուսական ժողովին ներկայանալու համար։ Մեր Իգտամ խանի ապարանէն դիտեցինք վաչային անցքը, թէեւ այդ ժամուն չէինք գիտեր թէ ի՛նչ նպատակով եկած էին Պոլիս։ Ցետոյ իմացանք թէ զինուորները գացին Եոլտըզ, ուր Ապտիւլ Համիտ Սահմանադրութիւնը պահպանելու հանդիսական խոստումը բրաւ իրենց և կերակուրով ու նուէրներով պատուասիրեց զինքնք։

Այլեւս ցուցարար զինուորները քաչուած էին իրենց զօրանոցները և փողոցներու մէջ հրացանաձգութեան ձայներ չէին լսուեր։ Հիմա ամէնուն ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Սելանիկէն եկող բանակին վրայ։ Կը զարմանայինք թէ ինչպէ՞ս այդքան կարճ ժամանակի մը մէջ ամբողջ բանակ մը կրցած էր հասնիլ Պոլսոյ դուռներուն առջեւ, որովհետեւ տարածուած

զրոյցը այն էր թէ 60—80 հազար հոգի արդէն հասած էին Զաթալճա։

Առաջին անգամ բլալով կը խօսուէր Ապտիւլ Համիտի հաւանական գահընկէցութեան մասին։

Անոնք որ զինուորական ցոյցը կազմակերպած ու գայն վարած էին՝ կր սկսէին երկիւղի մատնուիլ ու կը ջանային մօտենալ Սահմանադրականներուն՝ անյաջողութեան պարագային իրենց մորթը ազատելու մտադրութեամբ։

Մէկ երկու օրէ ի վեր «Հէյլեթը Միւթթէֆիգէի Օսմանիէ» անունով մարմին մը կազմուած էր, որուն կը մասնակցէր նաև Դաշնակցական կուսակցութիւնը։ Այս մարմինը Սահմանադրութիւնը պահպանելու և կացութիւնը փրկելու նպատակ ունէր և անոր միացած էր նաև Ահրար կուսակցութիւնը, որուն գոյնը սակայն այլեւս երեւան եկած էր։ Այդ կուսակցութեան անդամները կը ջանային նոր միութիւնը միջնորդ մը ընել իրենց և Սելանիկէն հասնող բանակին միջեւ և, եթէ կարելի է, զինուորները եւս դարձնել Զաթալճայէն։ Մէպուսական ժողովին Ահրարական երեսփոխաններն ալ այս բանին կ'աշխատէին և չաբաթ օր իրենց կողմէ ընտրուած պատգամաւորութիւն մը գացած էր մինչեւ բանակատեղին, բայց չէր կրցած համոզել Սելանիկեան բանակը։

Իր այս անյաջողութիւնը ուրախութեամբ կը համակէր ամէնքս։

* * *

Հետեւեալ օր, կիրակի 5 Մարտ, մեր այս սրտաշարժ անձկութեան մէջ, սեւ ու ահռելի բօթ մը կը սարսռացնէր ամբողջ Պոլսոյ Հայութիւնը։ Սիսի կաթողիկոսէն ու Թէրզեան սրբազանէն եկած հեռագիրներ

Ատանայի ու կիլիկիոյ ջարդը կը գուժէին սրտաճմլիկ մանրամասնութիւններով։

Այս անակնկալ հարուածը, ներկայ ձգնաժամին մէջ, ա՛լ բոլորովին կը խորտակէր մեզի։ Ազէտին մեծութիւնը չէինք գիտեր տակաւին ու կը կարծէինք թէ անիկա մեծ ջարդերու համեմատութիւնը չէ առած, այսուհանդերձ մեր հոգիները սուգով կը պատէին։ Սահմանադրութենէն հաքը գոնէ ջարդը անկարելի կը կարծէինք, մանաւանդ որ մեր թուրք հայրենակիցները քանի մը ամիս առաջ, ղղյուսի արցունքներ թափած էին Հայ նահատակներու գերեզմաններուն վրայ։

* * *

Երկուշաբթի օր Ատանայի արձանիրքը գրեթէ մոռցուած էր։ Ամբողջ Պոլսոյ բնակչութիւնը ուշադրութիւնը յափշտակուած էր Սելանիկեան բանակին վրայ։

Լուրերը իրարու կը յաջորդէին կայծակի արագութեամբ։

— Սելանիկի բանակը Քիւչիւկ Չեքմէճէն գրաւած է...։

— Սելանիկի բանակը Այ Սթէֆանո և Մաղրիդիւղ հասած է։

— Սելանիկի բանակը գրաւած է վառօդարանն ու երկաթուղիի գիծը։

Ի՞նչ պիտի պատահէր...։ Բանակը անարգել պիտի կրնա՞ր Պոլիս մտնել՝ թէ ընդհարումներ պիտի պատահէին ժայրաքաղաքին մէջ։ Բոլոր ժողովուրդը այս խնդրին վրայ կը վիճաբանէր, առանց տակայն արտակարգ վախ մը կամ յուզում մը ցոյց տալու։ Ամէնքս ապահով էինք թէ յաղթութիւնը Սելանիկեան բանակին պիտի մնար։ Յեղափոխականները արդէն իսկ վտառած՝ հրապարակէն քաշուած էին։ Այլեւս փողոցնե-

րուն մէջ չէին տեսնուեր սօֆթաներու և զինուորներու թազմութիւնը, երիտասարդ սպաներ մէջտեղ ելած էին և իրենց սուրերը իրոխատարար գետին քսելով կ՝անցնէին՝ սպառնական ու վրէժխնդիր։

* * *

Ապրիլ 7 երեքշաբթի առտու «Ժամանակ»ի խմբագրատունը կը գտնուէի երբ Քասիմ խորհուրդ մը տուաւ ինծի.

— Փոխանակ հոս նստելուդ ե՛լ, Այ Սթէֆանո գնա՛, ըսաւ, թէ՛ օդ կ՝առնես, թէ՛ պատմ մը բրած կ՝ըլլաս, թէ՛ Սելանիկի բանակը կը տեսնես և թէ «Ժամանակ»ի համար յօդուածի մը նիւթ կը հայթայթես։

— Աղէկ բոլոր, պատասխանեցի, ելլեմ երթամ, մանաւանդ որ օդը հիանալի է...։

Այս կերպով ահա՛ չարաթուան մը համար դարձայ «Ժամանակ»ի պատերազմական թղթակիցը։

Երբ Սիրքէճի հասայ, կայարանը տօնական օրի մը երեւոյթը առած էր, խուռներամ բազմութիւն մը լեցուած էր սպասման մեծ սրահը, դուրսի գաւիթը, մայթերուն և կայարանի քարափներուն վրայ։ Զուարթ, ժպտուն, աղմկալից բազմութիւն մը, որ կիչէներուն առջեւ խռնուած՝ հազար դժուարութեամբ հազիւ կը յաջողէր Այ Սթէֆանոյի համար տոմսակ մը ձեռք ձգել։

Երկաթուղիի անօրէնութիւնը իր վակոններուն սուհանդերձ կարելի չէր նստելու տեղ գտնել և ճամբորդները ոտքի վրայ ու վակոններուն դուրսը փովի սեղմուած էին։ Շատեր ալ, նոյնիսկ ոտքի վրայ

կենալիք տեղ չգտնելով՝ կը սպասէին յաջորդ կառախումբին։

Ժողովուրդին խանդավառութիւնը անկարագրելի էր։

Երկաթուղիին ճամբուն վրայ, երկու կողմը, դաշտերուն և բլուրներուն մէջ, պարիսպներուն ու սարահարթներուն կատարը կինները և էրիկմարդերու համար բազմութիւն մը լեցուած էր, որ «կեցցէ»ներով կ'ողջունէր անցնող կառախումբերը։

Այդ բազմութիւնը առտուընէ մինչեւ իրիկուն այսպէս կեցած էր ճամբուն երկայնքը, ուրիչ բան չի տեսնելով և ուրիչ ժամանց չունենալով, այլ եթէ ատեն ատեն անցնող կառախումբերը։

Վերջապէս հասանք Այ-Սթէֆանօ։

Կայարանին չրջակայքը ծածկուած էր մարդկային գլուխներով։

Առաջին անգամ ըլլալով տեսայ ազատարար բանակը և Սելանիկէն հասնող ոտիկան-զինուորները, իրենց կապոյտ համազգեստով։ Անոնք ալ ճապուկ ու ջղուտ, կարճահասակ, համակրելի երիտասարդներ էին որոնք մարտական խրոխտութեամբ մը կը կրէին իրենց սուրն ու հրացանը։ Ցետոյ իմացանք թէ ոտիկանի կամ պարզ զինուորի հագուստով ներկայացած այդ զօրականներուն չատերը երիտասարդ սպաներ են եղեր։

Ցետաչրջականները տակաւին զինաթափ չէին եղած և կը փորձէին հրապուրել Սելանիկեան բանակն ալ, ինչպէս յաջողած էին ընել Պոլսոյ մէջ։ Այս նպատակով փաթթոցաւորներ կը ղրկուէին Այ Ստէֆանօ և Քիւչիւք Ջեքմէճէ, որոնք կառախումբէն իջնելնուն պէս կը ձերբակալուէին ոտիկան-զինուորներու կողմէ և պահականոց կը տարուէին։

Մեր կառախումբէն ալ 8—10 փաթթոցաւորներ

վար իջան և սմսեղուկ դէմքով մը կայարանէն անցան, բայց հազիւ քանի մը քայլ առած էին՝ ոտիկան զինուորները զանոնք չրջապատեցին և առին տարին։

Իրենցմէ մէկը որ փիլ մը հեռուն կը գտնուէր, իր ընկերներուն գլխուն եկածը տեսնելուն պէս, գլխէն փաթթոցը հանեց և վերարկուին տակ պահեց։

Եւ սակայն այս հնարքը օգուտ մը չունեցաւ։ Ձինքն ալ բռնեցին։

— Ես ասոնցմէ չեմ, ես առանձին եկած եմ, կ'ըսէր մարդը, ես ոօֆթա չեմ, տեսէք գլուխս փաթթոց կա՞յ։

— Ինչո՞ւ բաց գլխով կը պարտիս, հարցուց ոստիկանը ժպտելով։

— Ձէյս եկած առենս վակօնէն վար իջեցաւ։

— Սուտ կը խօսիս։

— Կ'երդնում որ ճշմարիտ է։

— Հապա այս ճիւպպէ՞...։

— Մեր քաղքին տարազը այսպէս է։

Նոյն միջոցին ոստիկանը ձեռքի չարժումով մը ճիւպպէն մէկ կողմ բրաւ և անա՛ փաթթոցը մէջտեղ ելաւ։

— Հիմա որ ինքզինքդ ծածկել ուզեցիր, վիճակդ տեսաւելի ծանրացաւ, ըսաւ ոստիկանը, օ՛ն, քալէ՛ տեսնենք։

— Ո՞ւր պիտի երթանք։

— Պահականոց։

— Բայց ես բան մը չեմ բրած, կը պոչէր խնդրը չփոխած։

— Լռէ՛ թչուառական, մենք պիտեմք ձեր բրածները և այս անդամ ձեռքերնուս չպիտի ազատիք։

Եւ երկու զինուոր կ'առնեն կը տանին հօճան, որ կը չարունակէր ինքզինքը չբմեղացնել։

Դուրսը, կայարանին մօտ գտնուած երկու սրճարանները լի են Պոլսէն եկող հետաքրքիրներով։ Կը նշմարեմ Դաշնակցական գործիչները՝ Ի. Ակնունի, Զաւարեան, Ռ. Զարդարեան, յետոյ Ատոմ Եարճանեան, Տիկին Զապել Եսայեան, Զիֆթէ-Սարաֆ, Սիլվիո Ռիչի, Հնչակեաններ, Ռամկավարներ, վերջապէս բոլոր յեղափոխական և ոչ-յեղափոխական տարրերը, ամէնքն ալ գործի վրայ, ամէնքն ալ սպաները խօսեցնելու հետամուտ։

Եւ սպաները նազ չեն ըներ, կը խօսին, մեր հարցումներուն կը պատասխանեն ամէնայն քաղաքավարութեամբ։ Ինչ որ կը նշմարեմ ամէնուն քով՝ կատաղի հակառակութիւնն էր Ապտիւլ Համիտի դէմ։ Ամէնքն ալ կարծես անձնական խնդիր մը ունէին իրեն հետ։ Եւ այս զգացումը միայն սպաներուն մէջ չէր, այլ նաև հասարակ զինուորներուն մէջ։

— Համիտը վար պիտի առնենք ու այնպէս պիտի վերադառնանք, կը յայտարարէին, առանց ատոր սահմանադրութիւնը չկրնար ապահովուիլ։

— Ե՞րբ պիտի մտնէք Պոլիս։ Այս էր ամէնուս գիտնալ ուզածը և այս մասին որոշ պատասխան մը չէինք կրնար առնել։

— Դեռ բանակը չէ հասած, կը յայտարարէին։

— Ի՛նչ, Ֆիւշիկ Զէքմէճէն քիչ մը անդին չէ՞։

— Ո՛չ։

— Հապա Զէքմէճէի բարձունքէն հեռուն վրաններ կ'երեւան կոր...

— Ցառաչապատ գունդն է անիկա։

Եւ այս իրողութիւնը մեզ յուսախար կ'ընէր։

Ուրեմն դեռ քանի մը օր անսասուդութեան՝ թեբեւս վտանգի մէջ պիտի ապրէինք։

— Իսկ եթէ ջարդ մը պատահի՞, կը հարցնէինք։

— Այն ատեն, առանց բանակին սպասելու՝ պիտի մտնենք Պոլիս՝ ժողովուրդը պաշտպանելու համար...

բայց այդպիսի հաւանականութեան մը երկիւղը չի կայ։

Իրիկունը ուշ ատեն դարձայ «Ժամանակ»ի խմբագրատունը առաջին «զինուորական» յօդուածս գրելու համար։

Մութը կոխած էր երբ կամուրջէն անցայ։

Զուարթ օրուընէ մը ետքը՝ այժմեական ու տարտամ անորոշութիւն մը կար կարծես քաղաքին վրայ։ Անցորդները իրենց տուները կը փութային աճապարանքով և ամէնուն դէմքին վրայ մտատանջութիւն նկարուած էր։ Ազատարար բանակը թէեւ Պոլսոյ մօտեցած՝ բայց դեռ ներս չէր մտած։

Գորեքչաբթի, Ապրիլ 9, կրկին առտուն կանուխ Այ Ստեֆանօ փութացի։ Սիրքէճիի կայարանին մէջ առջի օրուան իրարանցումն ու բազմութիւնը կը տիրէր, ամէնքը կ'ուզէին Այ Ստեֆանօ երթալ ու ազատարար բանակը տեսնել։

Բայց անորոշապէս տարածուած լուր մը չատերուն եռանդը կը պաղեցնէր ու զանոնք երկչոտութեան մէջ կը թողուր։

— Այ Ստեֆանօ գացողները ներս չեն ընդունիր կոր, բացի գիւղապետներէն և Օսմ. Խորհրդարանի պատիւներէն։

Ահա՛ տարածուած չչնկոցը։ Հակառակ ատոր՝ վաճառականներուն մէջ կենալու տեղ չէիկար։

— Կ'երթանք ու եթէ մեզ ներս չառնեն՝ ետ կը դառնանք, կ'ըսէին։

Այսօր երեկուընէ չատ աւելի կիներ կային ուղեւորներուն մէջ։

Սիրքէճիի մէջ տարածուած լուրը ճիշդ էր։

Հազիւ թէ կառախումբը կանգ առաւ Այ Ստեֆա-

նոյն կայարանը՝ Սելանիկեան ոստիկաններ եկան վա-
կօններուն մօտ և ըսին թէ արգիլուած էր գիւղը մըտ-
նել, ի բաց առեալ տեղացիներուն, մէպուսներուն և
մանաւանդ արտօնութիւն ունեցողներուն։

— Ես այստեղացի եմ, գոչեցի ու վար ցատկեցի
վակօնէս։

— Տունդ հո՞ս է, հարցուց ոստիկանը։

— Այո՛, քանի որ հոս կը բնակիմ։

— Ո՞ր կողմը։

— Հոս, կայարանին մօտ։

— Կեցի՛ր, որպէս զի ոստիկան մը քեզ մինչեւ
տուն առաջնորդէ։

Ցատակագիծս պատրաստած էի։ Մօրեղբայրս
Գէորգ էֆ. Ասլանեան, Այ Ստեփանոյ կը բնակէր և
ուղղակի իրեն պիտի երթայի։

Քիչ մը վերջը արդարեւ ոստիկանի մը ընկերակ-
ցութեամբ ճամբայ ելայ եւ գացի մօրեղբօրս բնակա-
րանը, ուր քիչ մը մնալէ ետքը դուրս ելայ և սկսայ
աղաւօրէն չրջիլ գիւղին մէջ։

Իսկ Պոլսէն եկող հետաքրքիրներու ամենամեծ
մասը, առանց վակոններէն իջնելու սոխալուեցաւ եր-
թալ մինչեւ Քիւչիւկ Զէքմէճէ և հոնկէ վերադառնալ
Սիրքէճի։

Ձեռք առնուած այս արգելքին չնորհիւ գիւղը հան-
դարտիկ կերպարանք մը ունէր այսօր։ Փողոցը մէ-
պուսներ, ձերակուտականներ, զինուորականներ ու դե-
ղացիներ կ'երթեւեկէին միայն, ինչպէս նաև մէկ քանի
թէյթերու լրաբերներ և օտար թղթակիցներ։

Քայլերս ուղղեցի դէպի ծովեզերեայ Եօթինկ քլիւ-
պը, ուր կ'ըսուէր թէ տեղի պիտի ունենար մէպուսա-
կան ժողովին նիստը։

Ճամբան չանկարծ չչուկ մը տարածուեցաւ.

— Ահմէտ Րիզա պէյը կուգայ կոր։

Ընդհանրական ցոյցէն ի վեր, մէպուսական ժողո-
վի նախագահը անյայտ եղած էր մէջտեղէն։ Իր մասին
զանազան զրոյցներ կը չրջէին օրերէ ի վեր։ Նախ՝
բուեցաւ թէ ցուցարար զինուորներուն կողմէ սպան-
նուած էր, յետոյ ստուգուեցաւ որ ցոյցը կատարուած
պահուն ինք տակաւին ժողովի չէր եկած։

— Դեսպանատուն մը ապաստանած է, կ'ըսէին ո-
մանք։

— Դեսպանական պահականաւթ մը մէջ է, կը հա-
ստատէին ուրիշներ։

Կը պնդէին նաև որ Թրքական մարտանաւթ մը
մէջ պահուըտած է։ Նոյնիսկ կ'ըսէին թէ անձնասպան
եղած է։

Իթթիհատականները կը պնդէին որ Սելանիկ կը
գտնուի։ Իր անձին չուրջ եղած բոլոր այս տարաձայ-
նութիւնները աւելնալէն հետաքրքրութիւնը վառած էր,
այնպէս որ երբ իր գալը լսեցինք, ամէնքս ալ կանգ
առինք փողոցին մէջ զինքը տեսնելու համար։

Արդարև վայրկեան մը ետքը Ահմէտ Րիզա պէյ
քանի մը անձերով չրջապատուած երեւցաւ փողոցին
ծայրը։ Իր երկար հասակը կ'իյնէր ամենուն վրայ։
Արագ ու հաստատ քայլերով անցաւ մեր քովէն.
փողոցը և պատուհաններուն առջեւ գտնուողները ծա-
փահարեցին։

— Հօշ կէլտինիզ, սեփա կէլտինիզ, գոչելով։

Փողոցին միւս ծայրէն երեւցաւ Էսքուզիա Թէվ-
ֆիք պէյ որ փութաց Ահմէտ Րիզա պէյի ընդառաջ և
երկուքը միասին ողջագուրուեցան։ Ցետոյ ճամբանին
չարունակեցին դէպի Եօթինկ Քլիւպ։

Նոյն օրը սակայն ժողով չեղաւ, մանաւանդ որ
դեռ չատ մէպուսներ պակաս էին։ Անպաշտօն կերպով

խորհրդակցութիւններ կատարուեցան, որոնց չկրցան ներկայ գտնուիլ մամուլի ներկայացուցիչները։

Սելանիկեան բանակը տակաւին ամբողջացած չէ դժբախտաբար և մեր քաղաք տեղեկութեան համեմատ՝ հազիւ երեք չորս օրէն պիտի կրնան վերջնականապէս մեզ փրկել այն մղձաւանջէն որուն մէջ օրերէ ի վեր կ'ապրինք։

Բայց արդէն իսկ յետաշրջականները ամէն յոյս կորանցուցած են և ժողովուրդը որ քանի մը օր առաջ ութթիհատի հակառակ դարձած էր, հիմա դարձեալ անոր կը փարի ա՛լ աւելի բուռն խանդավառութեամբ մը։

Թուրք թերթերը բոլորովին փոխած էին իրենց լեզուն և հիմա բացէ ի բաց Սպտիւլ Համիտի դէմ կը յարձակէին՝ զայն ամբաստանելով իբրեւ վերջին դէպքերուն միակ պատասխանատուն։

Իսկ Համիտի չուրջը գտնուողները մէկիկ մէկիկ կծիկը կը դնէին։

Թերթերուն մէջ այդ փախուստները կը ծանուցուէր արձակ համարձակ։

«Թիկնապահ Ալի կալիպ պէյ փախաւ, Թիկնապահ Սամի պէյ փախաւ» ևլն.։

Բոլոր ատենք ցոյց կուտային թէ երեսնամեայ բռնակալութեան չէնքը վերջապէս փլչելու վրայ էր։

Եւ սակայն ջարդի երկիւղները հետզհետէ կը սաստկանային։ Կ'ըսուէր թէ Սպտիւլ Համիտ Պոլսոյ մէջ ընդհանուր ջարդ մը ընել տալով՝ պիտի փորձէ եւրոպական միջամտութիւն մը յառաջ բերել և այս կերպով ապահովել իր գահը՝ որ վտանգի ներքև էր։

Այս չարաչուք զրոյցները արդարացնելու համար կարծես մէկ երկու օրէ ի վեր խուժանը և մանաւանդ քիւրտ բեռնակիրներն ու պահապանները սպառնական կերպարանք մը առած էին։ Հումբ խումբ կը տես-

նուէին մզկիթներու բակը կամ փողոցներու անկիւնն ու հրապարակները, կարգախօսի մը, նշանի մը սպասելու երեւոյթով։

Օսմանեան տարագրութեան մէջ պատմական օր մը եղաւ Ապրիլ 9ի հինգշաբթին։

Այդ օրն էր որ գինուորական ցոյցէն ի վեր առաջին անգամ բլալով Օսմանեան խորհրդարանը, Այ-Սոֆիանօ, Եօթինկ քլիսային մէջ նիստ գումարեց, ժողովրդային խանդավառութեան մը մէջտեղ։

Ներակուտականները ալ, գրեթէ ամբողջովին, եկած էին հոն։

Խորհրդարանի գումարումէն առաջ մինչ ամէնքս քիւրպի ծովեզերեայ պարտէզին վրայ կը զբոսնուէինք, նշմարեցինք օսմանեան երեք մարտանաւեր և կայսերական զբօսանաւ մը որ դէպի Այ-Սոֆիանօ կը յառաջանային։

Մարտանաւերու այս յանկարծական երեւումը պահ մը խուճապի մատնեց ներկաները։

Օրերէ ի վեր թէեւ թերթերը կը գրէին թէ նաւատորմը Սելանիկեան բանակին հետ էր, բայց ո՛չ ոք որոշ գիտէր անոր պարամագրութեան մասին և նոյն իսկ հակառակը պնդողներ կային։ Թերթերու գրածները աւելի բաղձանքներ էին քան ճշդիւ իրողութիւն։

Չեմ գիտեր ի՛նչպէս, յանկարծ չարաչուք վկայուկ մը տարածուեցաւ բազմութեան մէջ։

— Նաւատորմիղը կուգայ մէպոլսական ժողովը ցրուելու և ի հարկին թնդանօթի բռնելու համար...։

Այս չչնկոցը բաւ եղաւ որպէսզի քիւրպին դարաւոփը իսկոյն ամայանայ։

Դուրսը, ծովեզերքը խռնուած բազմութեան մէջ, նոյն երկիւղն ու սարսափը տիրեց։

— Թնդանօթներու բերանները բացուած են...։

— Մարտանաւերը պատերազմական դիրքով կը յառաջանան...։

— Նաւաղները հրացաններով զինուած են...։

Ահա այս տեսակ խօսքեր կը փոխանակէին իրարու։

Ինչ մը առաջուան զուարթ խանդավառութիւնը մարած էր և հիմա ամէն մարդ կը փութար հեռանալու ծովեզերքէն։

Նոյն իսկ մէպուսներ և ծերակուտականներ մէյմէկ պատրուակ հնարելով կը ջանային հեռանալ Եօթինկ քլիւպէն։ Մինչ ոմանք ալ՝ արիաբար՝ երդում կ'ընէին իրենց տեղը մեռնելու։

Այդ միջոցին մարտանաւերը եկած և քլիւպին ճիշդ դէմը կեցած էին։

Ինչ ետքը «Մէսուտիէ» մարտանաւէն նաւակ մը ծով իջեցուցին, որուն մէջ մէկ քանի բարձրաստիճան սպաներ մտան և նաւակը եկաւ ծովեզերք։

Ռմբակոծութեան անմիջական վախը փարատած էր։

— Բանակցութեան կուգան, կ'ըսէին ներկաները։

Սպաները ցամաք ելլելով ուղղուեցան Եօթինկ քլիւպ, կասկածոտ նայուածքներու և խոր լռութեան մը մէջէն անցնելով։

Ամէնքս սրտատրոփ անձկութեամբ կը սպասէինք այդ այցելութեան արդիւնքին։

Դուրսը լուր տարածուած էր թէ նաւային սպաները խորհրդարանի և ծերակոյտի նախագահներուն հետ կը տեսակցէին և թէ յանուն Ապտիւլ Համիտի պահանջումներ կ'ընէին։

Քանի վայրկեանի չափ տեւեց այս անորոշ յուզմունքը։

Յանկարծ քլիւպին մէջէն խանդավառ կեցցէներ ու աղաղակներ թնդացին և քիչ ետքը նաւային սպաները

երեւցան Սայիտ փաշայի, Ահմէտ Րիզա պէյի և ուրիշ մէպուսներու ընկերակցութեամբ և պատշգամին վրայ իրարու հետ աղջադուբռեցան։

Ռմբակոծութիւնը համբոյրներու փոխանակութիւն մըն է եղեր պարզապէս։

Սպաները եկած էին իրենց հաւատարմութիւնը յայտնելու սահմանադրական կառավարութեան և խորհրդարանին և նաւատորմը զնելու անոր տրամադրութեան ներքև։

Գահ մը առաջուան պէս ու կասկածոտ ընդունելութեան յաջորդեց անօրինակ խանդավառութիւն մը և սպաները վերադարձան իրենց մարտանաւերը անվերջ կեցցէներու աղաղակներով։

Այն տեսեն, այլեւս հրեւակայութիւնները հանդարտած, մէպուսական և ծերակուտական ժողովները միասին նիստ գումարեցին Սայիտ փաշայի նախագահութեամբ։

Նիստը դռնփակ էր և մենք խմբագիրներս սոսկ ուշացանք դուրս սպասել տենդայոյզ անհամբերութեան մը մէջ։

Գիտէինք սակայն որ խորհրդակցութեան գլխաւոր նիւթն էր Ապտիւլ Համիտի գահընկեցութիւնը։

Դռնփակ նիստը հազիւ ժամուկէս տեւեց։ Երբ ծանօթ մէպուսներուն մօտեցայ տեղեկութիւն մը քաղելու համար, ամէնքն ալ զրեթէ նոյն պատասխանը տուին.

— Երդում ըրած ենք բան մը չըսելու։

Տօքթ. Տաղաւարեան, որուն հարցուցի թէ ժողովը հետեւեալ օր կրկին Այա Սոֆիայի՞ մէջ պիտի գումարուի, խորհրդաւոր դէմքով մը պատասխանեց.

— Կարծեմ ամէնքս ալ հոս պիտի ենանք այս գիշեր, գոնէ ես ապահովաբար հոս եմ, գլուխ ժողովչեր, գոնէ ես ապահովաբար հոս եմ, գլուխ ժողով

կազմելու խնդրին, վաղը թէեւ ուրբաթ է եւ հետեւաբար Հորդրդարանը ընդհանրապէս չգումարուիր, բայց թերեւս նորէն համագումար ժողով մը ընենք Էյուպ կամ Տօլմա Պաղչէ։

Այս վերջին խօսքերը գրեթէ կը մատնէին դռնփակ նիստին գաղանիքը։

Ուչ աաեն մեկնեցայ Այ-Սաւֆանոյէն։ Գիւղը այդ օր ազատարար բանակի զինուորներով լեցուած էր, որոնց թիւը քանի մը հազարի կը հասնէր։

— Ե՛րբ ձեզ Պօլսոյ մէջ պիտի տեսնանք, հարցուցի կայարանը գտնուող հարիւրապետի մը։

— Գանի մը օրէն։

— Որոշ օր մը ըսէք։

— Ձեմ կարող կամ մանաւանդ չեմ պիտեր, բայց հաւանական է որ չարաթ մը չանցած ամէն բան լմնցած կ'ըլլայ։

— Կ'բսուի թէ այսօրուան համագումար ժողովը որոշած է Սուլթանին գահընկեցութիւնը։

— Տեղեկութիւն չունիմ, պատասխանեց ապան ժպտելով։

*
* *

Հետեւեալ առտու կանուխ, վերջին անգամ ըլլալով, դարձեալ կր փութամ Այ-Սաւֆանօ ուր օրերէ ի վեր փոխադրուած է վարիչ այժր։

Ուրբաթ է եւ առաջուայմ հանդարտութիւն մը կր տիրէ Պօլսոյ կողմր։ Մոայլ դէմքեր կ'երեւան սակայն ներկի ձամիի չուրջը, պապ Սւիի պազտարին վրայ ու Սիրքէճիի կայարանին երկայնքը։ Ընդհանրապէս քիւրտեր են դժնի ու դաժան դէմքերով, որոնք խումբ խումբ կը պտտին։ Իրա՛ւ է որ երկու օրէ ի վեր այդ խումբերը արդէն տեսնելու առիթը ունեցած էինք, սակայն այսօր աւելի բազմաթիւ են եւ իրենց կերպարանք ըստ ելի սպառնական։

Կառախումբը որ պիտ Այ-Սաւֆանօ կը տանի, գրեթէ պարապ է։ Ո՛ւր է առջի օրուան եռուզեռը և առնօրինակ ոգեւորութիւնը։ Այ-Սաւֆանօ մտնելու արգելքը իր պատուր առած է և այժմ ո՛չ ոք կ'ուզէ առնգատ ուղեւորութիւն մը ընել մինչև Քիւչիւք Չեքմէճէ։

Գիւղին մէջն ալ ամէն բնչ հանդարտ է։ Թէեւ ձեռակոյտ և խորհրդարան հաւագումար նիստ ունին, սակայն դռնփակ է և նոյն իսկ Թոյլ չեն տար ներքինի Քլիւպի պարտէզը մտնելու։

Օրուան մեծագոյն դէպքն է Ազատարար բանակի ընդհանուր հրամանատար Մահմուտ Շեվքեթ փաչայի Այ-Սաւֆանօ գալուստը և խորհրդարանին ներկայանալը։

Շեվքեթ փաչա յայտնած է որ Սելանիկեան բանակը անպատճառ Ապտիլ Համիտը գահընկեց ընելու նպատակ չունի, այսուհանդերձ եթէ հարկը պահանջէ, այդ բանն ալ պիտի ընէ առանց վարանելու։

Նոյնիսկ Թերթերը Շեվքեթ փաչայի մեկ պաշտօնագիրը կը հրատարակէին, որով կը յայտարարուէր թէ ազատական բանակը միայն սահմանադրութեան պահպանումը ապահովելու նպատակ ունի և ո՛չ թէ Սուլթանը գահընկեց ընելու։

Այս յայտարարութիւնը յուսահատ ըրած էր չատերը, մանաւանդ ամէն անոնք որ մտքէն տեղեակ չէին վերջին օրերու իրադարձութիւններուն։

Իրիկունը չատ ուշ եկայ «Ժամանակ»ի խմբագրատունը և հոն գրեցի օրուան դէպքերուն մասին քաղած տեղեկութիւններս որոնք հետեւեալ առտու պիտի լեւային։

Երբ խմբագրատունէն մեկնեցայ՝ մութը կոխած էր արդէն և փողոցները ամայացած։ Ձնչող ու երկիւղալի բան մը կար մթնոլորտին մէջ և անորոշ մտատանջութիւն մը տիրած էր վրաս։

Արագ քայլերով անցայ Գապը Ափիի պողոտայէն և թղթատարական չէնքին առջեւէն, ի զո՛ւր ակնքերովս ծանօթ մը փնտռելով, որպէս զի անոր հետ մինչեւ Բերա երթամ։

Խաներու և փակ խանութներու դուռներուն առջեւ նստած էին քիւրտ պահապաններ ու բեռնակիրներ, չես գիտեր ինչ չարաչուք նչանի մը սպասողի դիրքով։

Եէնի ճամիի մզկիթին առջեւ տեսարանը պարզապէս անարեկիլ էր։ Ամբողջ ընդարձակ սանդուխին աստիճանները լեցուած էին խուժանային բազմութեամբ մը, սօփաներով զինուած, լուռ և սպասողական։ Պահճէ Գաբուի հրապարակն ալ լեցուած էր խուժանով, որոնց առերեւոյթ հանդարտութիւնը վախ կ'ազդէր մարդուս։

Անմիջական ջարդի մը տեսիլքը ունեցայ այդ պատկերին հանդէպ։ Հաշիւ հինգ վեց հոգի էինք, փողոցին մէջ, որ գահավէժ քայլերով կը դիմէինք դէպի կամուրջ, ինքզինքնիս Ղալաթիա նետելու համար։

Կը զգայի որ միւս անցորդներն ալ իմ մտատանջութիւններովս համակուած էին։

Կամուրջին վրայ լեցուած էին անզէն զինուորներ, որոնց տեսքն ալ մեզի ապահովութիւն ներշնչելու բնութիւն չուներ։ Վերջապէս հասայ թիւնէլ և քանի մը վայրկեան ետքն ալ Բերա, ուր կրցայ ազատ չունչ մը առնել։

Մեծ փողոցը իր սովորական ոգեւորութեան մէջն էր, կին ու էրիկ մարդ անհոգ ու անտարբեր կը պտըտէին մայթերուն վրայ։

Քանի մը բարեկամներու հետ մտանք Թօքաթլեանի սրճարանը, օրուան դէպքերուն վրայ մեր տպաւորութիւնները փոխանակելու և միւնոյն տեղն նոր տեղեկութիւններ առնելու համար։

Ամենուն բերնէն միեւնոյն խօսքերը կը լսուէր։

— Այս գիշեր կամ վաղը ջարդ պիտի պատահի։

Եւ այս մասին ամէն ոք իր գիտցածը կը պատմէր։ Ըստ այդ ըսուածներուն՝ խուժանը կէսօրէն ի վեր բացէ ի բաց ջարդի պատրաստութիւններ տեսած էր, զէնքեր ու դաշոյններ պատրաստած։

— Նչանի մը կը սպասեն գործի սկսելու համար։

— Ի՞նչ նչան...

— Երլտըզէն գալիք հրամանին անդուլ։

Եւ կարծես թէ խնդիրը ամենաբնական բանի մը վրայ ըլլար՝ ամէն ոք կարծիքներ կը փոխանակէր.

— Ապիւլ Համիտը չպիտի համաձակի այդպիսի հրաման մը տալու։

— Ընդհակառակը իր չահը կը պահանջէ որ այդպիսի բան մը պատահի։

— Ինչու համար։

— Որպէս զի եւրոպական միջամտութիւն մը ըլլայ։

— Բայց այն ատեն պետութիւնն ալ կը վտանգուի։

— Միթէ անոր հո՞գն է, բա՛ւ է որ ինք գահին վրայ մնայ։

Եւ յետոյ ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն վրայ կը խօսէինք։ Ամէն մարդ կը պարծենար տունը զէնք մը ունենալուն վրայ և հրաւէր կը կարդար զարմանքներուն։

— Թո՛ղ գան ու կը տեսնան... այս անգամ անցած անգամուան չի նմանիր։

Բայց ամենուն ալ մեծագոյն յոյսը Սելանիկեան բանակին վրայ էր։

— Եթէ այդպիսի բան մը պատահի՝ հազիւ ժամ մը կրնայ տեւել, կ'ըսէին, պաշարող բանակը իսկոյն կը հասնի։

Եւ սակայն երկիւղը տիրած էր ամէնուն վրայ և այդ իրիկուն ամէն մարդ փութաց կանուխ իր տունը քաշուելու։

Այդ Թուսկանին Բերա Մէլքէպ փողոց, ապարթըման մը կը բնակէր։ Տան միւս բնակիչները յոյն կամ իտալացի էին և դռնապանն ալ Ներսէսն էր, բոլոր ասոնք յարաբերաբար ապահովութիւն մը կը ներշնչէին մեզի, մինչդեռ քիւրտ դռնապան ունեցող տուներու բնակիչները երկիւղի մատնուած էին այդ օրերուն։

Ժամը դիշերուան իննին արդէն փողոցին մէջ անցուդարձը դադրած էր և հազիւ տեղ տեղ ուշացած անցորդ մը կը տեսնուէր որ չտատքայլ տուն կը փութար։

Արշալոյսին յանկարծ արթնցայ անկողնիս մէջ ուժգին հրացանաձգութեան մը ձայնէն։

— Արդեօք կրկի՛ն զինուորական ցոյց մը տեղի կ՛ունենայ, մտածեցի։

Դարձեալ ականջ դրի ու այս անգամ լսեցի նաև Թնդանօթի ձայներ։

Տանը մէջ ամէնքս ալ արթնցած էինք։

Այս անգամ կասկած չի կար, Սելանիկի բանակն էր որ ներս կը մռնէր։

Բայց ինչո՞ւ այս հրացանաձգութիւնը և ռմբակոծումը։

Ուրեմն Գալոյ զօրքերը կ՛ընդդիմանայի՞ն, մինչ օրերէ ի վեր թերթերը ծանուցած էին թէ՝ Սելանիկեան բանակին և Գալոյ զինուորներուն միջեւ համերաշխութիւն կը տիրէր և թէ նոյնիսկ Եըլաբղի պահակազօրքը որոշած էր ընդդիմութիւն չընել։

Գացինք նախ փողոցին կողմը։ Շրջակայ տուներէն ալ ամէն մարդ արթնցած ու պատուհանը եւած էր

և դիմացի դիմաց իրարմէ տեղեկութիւն կը հարցնէին։

Հրացան ու թնդանօթ կը չարունակէին գոռալ և ձայները մէկ քանի կողմերէ միանգամայն կը հասնէին։

Կաթնավաճառ մը երեւցաւ փողոցին անկիւնը։

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կ՛ըլլայ կոր, հարցուցինք պատուհաններէն։

— Դէշ, պատասխանեց մարդը, զօրքերը իրարու հետ կը կռուին կոր։

— Ո՞ր կողմը։

— Ամէն կողմ... Թագսիմի ու Թաշ Խըչլայի զօրանոցները պաշարուած ու թնդանօթի բռնուած են։ Ըրլայ որ տունէն դուրս չելլէք։

Գացինք մեր տան վերնայարկը, ուրկէ կարելի էր բաւական հեռուն տեսնել։

Հրազէնի ձայները աւելի յստակ կը լսուէին անկէ, բայց աւելի բան մը չէր երեւնար։

Շրջակայ տանիքները բազմաբնակեալ լեցուած էին և հեռուէն հեռու խօսակցութիւն մը հաստատուած էր ամէնուս միջեւ։ Մինչ գոեթէ հարիւր մէթր հեռաւորութեամբ տան մը վրայէն, որ բարձրահարկ տիրք մը ունէր, բերնի բերան տեղեկութիւններ կը հասնէին մեզի։ Այդ տան բնակիչները, երջանի՛կ մարդիկ կը տեսնէին կռուողները և նոյն իսկ թնդանօթները, և ըստ այնմ իրենց տեսածները մեզի կը հաղորդէին։

— Պէտք է հացի պաշար ունենանք, թերեւս մէկ քանի օր տանը մէջ փակուած մնալու ստիպուինք, դիտել տուաւ մէկը։

— Այո՛, այո՛, իրաւունք ունիս. դուեցին մէկ քանիներ... հիմա որ դեռ այս կողմերը հանդարտ է, պիտի երնուս ճարը նայինք։

Մեր մօտերը, փողոցին վարի անկիւնը փոքրիկ փուռ կը կար, ամէն տուներէն դէպի հոն խուժեցին և

վայրկեանի մը մէջ՝ գանուած հացերը գնեցին։

Փռապանը ստիպուեցաւ խանութը զգել՝ ուշ մը նացորդներուն ձեռքէն ազատելու համար։

Հետզհետէ ուրիշ չրջաններ կ՚անցնէին, որոնցմէ կը ջանայինք նորանոր տեղեկութիւններ առնել։

Ամէնքն ալ սարսափելի երեւոյթ մը ունէին և մեծ բան մը չեն գիտեր անցած դարձածներէն։

— Սարսափելի կռիւ կ՚ըլլայ կոր, իրար կը զարնեն կոր...։

Ահաւասիկ իրենց ամբողջ գիտցածը։

Ժամը ութանին մէջացները թնդանօթի մօտակայ ձայները, անոնք որ Թաքսիմի կողմէն կուգային, լսեցին։ Ցետոյ, կամաց, կամաց հրացանաձգութիւնն ալ դադրեցաւ։

Փողոցը անցորդներ սկսան երեւալ։ Ա՚լ կարելի չէր տան մէջ փակուած մնալ։

Դուրս ելայ և զդոյշ քայլերով ուղղուեցայ դէպի մեծ փողոց։

Բաւական բազմութիւն կար հոն, ամէնքն ալ դէպի վեր, Թաքսիմ կը գիմէին, ես ալ անոնց հետեւեցայ։

Մինչեւ Բարմաք Գարու գացինք այսպէս։ Հոն զինուորական չղթայ մը մեզ արգիլեց աւելի առաջ երթալու։

— Արգիլուած է աւելի հեռուն երթալ, ըսաւ քապայ մը։

— Բայց մենք ազգականներ ունինք աւելի վերը, կ՚ուզենք տեղեկութիւն առնել անոնց վրայ, կ՚ապահէին ոմանք։

— Ձեր ազգականները հանդիստ են, վտահ եղէք։

— Երթանք ու անմիջապէս վերադառնանք։

— Անկարելի է...

— Գոնէ ըսէք թէ ի՞նչ պատահեցաւ։

— Թաքսիմի զօրանոցը պաշարուած է... անա՛ իմ գիտցածս։

— Տակաւին ամէնատաւր չէ՞ եղած։

— Ո՛չ, պատասխանեց սպան, գլուխը օրօրելով։

— Հապա թնդանօթի ձայները լսած են։

— Այս միջոցին բանակցութեան մէջ են և կռիւը առժամեայ կերպով դադրած է, բայց մէկ վայրկեանէն միւսը կրնայ սկսիլ։

Չարկ եղաւ այս տեղեկութիւններով գոհանալ և հետ դառնալ։

Սրճարանները կը սկսէին լեցուիլ հետաքրքիրներու բազմութեամբ։

Չակառակ թնդանօթի ու հրացանի ձայներուն, որոնք հեռուներէն կը լսուէին, ամէն մարդ գոհ և ուրախ էր, որովհետեւ այլեւս ջարդի տրկիւղը փարատած էր և ամէնքը վստահ էին Սելամիկեան բանակին յաղթանակին վրայ։

Ամէն մարդ իր փոքրիկ պատմութիւնը ունէր պատմելիք առտուան յուզումներուն մասին, մանաւանդ Թաքսիմի կողմերը բնակողները որոնք գրեթէ կրակին մէջէն տեսած էին ամէն բան։

Երբեք չէր կարծուեր թէ զօրանոցներու և պահականոցներու զինուորները այսքան յամառ ընդդիմութիւն մը պիտի ընէին։ Եւ ո՛չ մէկ աւազ առանց կռիւի անձնատուր եղած էին։

Մինչեւ իրիկուն կալաթա Սէրայի չրջանակէն դրեթէ չհեռացայ։ արդէն կարելի չէր Թաքսիմէն վեր երթալ և Զալաթիոյ ու Գալաթայի չատ մը տեղերն ալ անցանելի էին, ինչպէս չատեր կը պատմէին։

Գալաթայի կողմը հրատարակուած թերթերը չէին ե-

րեւցած, միայն կէսօրէն ետքը «Ժամանակ»ը դառնք Բերայի մէջ, կէս ծաւալով հրատարակուած և զոր ձեռքէ ձեռք կը յափշտակէին։

Պատերազմական վիճակ հրատարակուած էր ամէն կողմ և մուխը կոխելուն պէս պէտք էր որ ամէն մարդ իր տունը երթար։

Այս տնօրինութիւնը դժգոհութեամբ ընդունուեցաւ, մանաւանդ Բերայի մէջ։

Իրիկուան դէմ մինչեւ թիւնէլին հրապարակը գայինք վէկ քանի բարեկամներ։

Մեծ փողոցը տխուր երեւոյթ մը ունէր, խանութներէն չատը փակ մնացած էին և Սելանիկեան պահակները կը չրջէին ամէն կողմ։ Դեսպանատուններու դռներուն առջեւ իրրեւ պահակ կեցած էին զինուորական վարժարանի ուսանողները, հրացանը ուսերնուն, զուարթ ու յաղթական դէմքերով։

Օրերէ ի վեր առաջին անգամը ըլլալով՝ չաքաթ գիչեր Պոլսեցիները հանգիստ քուն մը վայելեցին։

Իրիկունը ա՛լ թնդանօթի և հրացէնի ձայներ լսած էին ու ամէն բան խաղաղած կը թուէր։

Հիմա որ մեր մուտքին հասած էինք՝ կը մնար գիտնալ թէ միւս ակնկալութիւնն ալ պիտի կատարուէ՞ր։ Այսինքն Ապտիւլ Համիտ պարկնկեց պիտի ըլլա՞ր յաղթական բանակին ձեռքով և ե՞րբ։

Գիտէինք որ Երլտրզ անձնատուր չէր եղած մինչեւ իրիկուն և թէ պաշարուած կը մնար, գիտէինք նաեւ որ ռազմարար բանակը տակաւին զինու զօրութեան չէր դիմած զայն նուաճելու համար։

Հետեւեալ առտու, կիրակի, նոյն հանդարտութիւնը ամբողջ Բերայի մէջ։

Այսօր տակաւին Բերայի մեծ փողոցը եղած է հետաքրքիրներու երկսեռ բազմութեամբ մը որոնց մեծամասնութիւնը դէպի Թաքսիմ կը դիմէ։

Թաքսիմի մօտերը արդարեւ տեսարանը հետաքրքրական է, նախորդ օրուան կռիւին հետքերը տակաւին թարմ են ամէն կողմ։

Կր դիտենք խանութներու երկաթէ փեղկերը, որոնք մասնաւորի հրացաններու գնդակներէն ծակ ծակ եղած են, ինչպէս նաեւ Թաքսիմի հրապարակը գըտնուած չէնքերուն ապակիները։ Նորաոճ նկեան Գաբրիել էֆէնտիի բնակարանն ալ անվնաս չէ մնացած, պատերուն, դրան պատուհաններուն վրայ կ'երեւան գնդակներու թողած հետքերը։

Թաքսիմի զօրանոցը ա՛լ աւելի եղկելի վիճակ մը ունի։ Թնդանօթի հարուածները քար ու քանդ ըրած են անոր ճակատին գանազան մասերը։

Բայց բոլոր այդ աւերները հետուէն միայն կրնանք նչմարել, որովհետեւ մարզարանին առջեւ ճամբան փակուած է։

— Ինչո՞ւ համար, կը հարցնենք պահակ կեցող զինուորին։

— Որովհետեւ մէկ վայրկեանէն միւսը կրնայ հրացանագունքիւնը սկսիլ։

— Ինչ, դեռ անձատուր չեն եղած մէջը գտնուողները։

— Ո՛չ ամէնքը, տակաւին կը կարծուի որ մէջը հարիւրի չափ զինուոր պահուած են՝ որոնք չեն ուզեր իրենց հրացանները յանձնել։

Ուրիշն ինչո՞ւ յարձակումը չէք չարունակեր։

— Զօրանոցը բոլորովին չքանդելու համար։

— Եւ եթէ չարունակե՞ն դիմադրել...։

— Պիտի թողունք մինչեւ որ անօթութիւնը զիրենք ստիպէ անձնատուր ըլլալու։

— Եւ ժողովուրդը չպիտի կրնայ անցուդարձ ընել մինչեւ այն ատեն։

— Ժողովուրդը կրնայ մարզարանին միւս կողմէն չրջան ընելով երթալ Բանկալթի։

Շատեր, որոնց մին ալ ես էի, օգուտ կը քաղեն պահակին րսածներէն և մարզարանի եռեւի կողմէն կ'երթան Ս. Ցակոբ։

Ամբողջ Բանկալթիի երկայնքը, Հայոց գերեզմանատան դիմաց գտնուած տուներուն ապակիներն ալ ջախջախուած են գնդակներէն։

Տուներու բնակիչները հիմա իրենց դուռներուն առջեւ կեցած կը պատմեն նախորդ օրուան անցուդարձերը։

— Դիպուածով մեռածներ կամ վիրաւորուածներ կա՞ն ձեր մէջ, կը հարցնենք։

— Բնա՛ւ, և ա՛չ մէկուն քիթը արիւնեցաւ, կը պատասխանեն, միայն թէ բաւական վախ կրեցինք։

— Բայց ի՞նչպէս կ'ըլլայ, քանի որ սենեակները դնդակահար եղեր են։

— Նախապէս Սելանիկեան զինուորները իմաց տուին մեզի որ մեր տուներուն եռեւի կողմը երթանք ապաստանինք և տեղերնիս անշարժ մնանք, մինչեւ որ կռիւը վերջանայ։

— Ուրեմն կռիւին հանդիսատես չեղա՞ք։

— Ո՛չ, միայն թնդանօթի ու հրացանի ձայները լսեցինք։

Ցետոյ գացինք այցելելու Թաշ Գրչան որ չատ աւելի վնասուած էր քան Թաքսիմի զօրանոցը, մանաւանդ այն երեսը որ դէպի Հարպիէ վարժարանը կը նայի։

Սելանիկեան բանակը անարգել մտնելով զինուորական վարժարանը, որուն աշակերտները գրկաբաց

ընդունած էին զիրենք, հռնկէ անխնայ ռմբակոծած էր Թաշ Գրչան՝ մինչեւ որ մէջը գտնուողները անձնատուր եղեր էին։

Բայց կ'ըսուէր որ տակաւին հո՛ն ալ ըմբոստ զինուորներ կը գտնուէին՝ որոնք զօրանոցին նկուղներուն մէջ պահուըտած էին։

Սկ անկէ անդին ճամբանիս չարունակել աւելորդ էր, որովհետեւ Շիշլիի կողմերը ոեւէ նշանակալից բան չէր պատահած

Բերա վերադարձայ, ուր Թօքաթլեանի մէջ հանդիպեցայ Օննիկ Զայեանի, մեր այժմու Մալաթիոյ համակրելի երեսփոխանին։ Գիտէի որ իր տունը Թաքսիմի կողմերն էր, ուստի հարցուցի։

— Ի՞նչ լուր տեսնենք, առանց արկածի՞ անցուցիք։

— Այո՛, բայց բաւական յուզումնալից օր մը եղաւ մեզի համար։

— Պատահած կռիւը կրցա՞ր տեսնել։

— Սկիզբէն մինչեւ եռքը, գրեթէ կռիւին մասնակցեցայ, պատասխանեց Օննիկ Զայեան ինքնագոհ դէմքով մը։

— Ի՞նչ կ'ըսես։

— Այո՛, մեր տան առջեւէն սկսան զինուորական գործողութիւնները։

— Եւ դուն ալ հրացա՞ն մը առիր ու մասնակցեցա՞ր կռիւին։

— Չէ, բայց ուրիշ կերպով ձեռքէս եկածը ըրի։ Օրինակի համար՝ ծարաւ զինուորներուն ջուր տուի։ Իրենց մահաղները տանս մէջ պահեցի, սիկառէթ հրամցուցի եւն.։ Եւ ի վերջոյ Սելանիկցի վիրաւոր զինուոր մըն ալ տանս մէջ հիւրընկալեցի։

— Իրա՞ւ կ'ըսես։

— Իրա՛ւ, չարունակեց Ջայեան։

— Ծանրացէ՞ս վիրաւորուած։

— Ո՛չ, բարեբախտաբար թեթեւ կերպով, ինչպէս բժիշկը հաստատեց։

— Հիմա ո՞ւր է վիրաւորը։

— Ո՞ւր կ՚ուզես որ ըլլայ, տունը պառկած է։

— Կրնա՞նք տեսնել։

— Բնականաբար, եթէ մինչեւ տունս գալու յոգնութիւնը յանձն առնէք։

— Անմիջապէս ճամբայ կ՚ելլենք, գոչեցի, մտածելով որ յօդուածի մը նիւթ պիտի ելլէր «ժամանակ»ի համար։

Հասանք տուն ուր գետնայարկի սենեակի մը մէջ բազմոցի մը վրայ տարածուած կը հանգչէր վիրաւոր զինուորը։

Հազիւ 20—22 տարեկան թուրք մըն էր որ Լոտիրնէէն կուգար և երկրորդ զօրաբանակին կը պատկանէր։

Բաւական խօսեցուցինք զինքը, բայց մեծ բան մը չկրցանք իմանալ։ Պարզ զինուոր մըն էր որ բանէ մը տեղեկութիւն չունէր. պիտէր միայն որ Պոլիս հկած էր, իր մեծերուն հրամանով, պատժելու համար ապստամբ զինուորները։

Այս այցելութենէն վերջ, իրիկուան դէմ կրկին Բանկալթիի կողմը կը գտնուէի, երբ յանկարծ ուժգին հրացանաձգութիւն մը սկսաւ Թափխիմի զօրանոցին և մարզարանը գտնուող զինուրներուն մէջեն։ Ինչ եղաւ, Մաքսիմ թնդանօթներ ալ գործի սկսան, պատերազմի գաչտի մը վերածելով Թափխիմի պողոտան։

Երկաթ խուռն բազմութիւնը որ նոյն միջոցին այդ կողմերը կը գտնուէր, խուճապի մատնուած, խելայեղօրէն կը փախչէր ամէն կողմէ։

Րոպէի մը մէջ փողոցը ամայացաւ։

Այս վերջին կռիւը երկար չտեւեց և կէս ժամ ետքը ճնացած սակաւաթիւ զինուորներն ալ անձնատուր եղած էին։

Ամբողջ Պոլիս հիմա ազատարար բանակին ձեռքն էր։ Միայն Ելլտըզը կը մնար միշտ պաչարուած, բայց տակաւին կանուխ։

Կ՚ըսուէր թէ ջուրը և կապր կտրած էին և թէ պալատականները հետզհետէ կը թողէին կը փախչէին՝ լքելով իրենց ակրը որուն այնքան տարիներ ստրկաբար ծառայած էին և որուն անսպառ չնորհները վայելած։

Ելլտըզի պահակազօրքին համար ալ կ՚ըսուէր թէ փոխանակ յուսահատ դիմադրութեան մը դիմելու՝ մաս մաս կուգար կը միանար ազատարար բանակին։

Յայտնի էր որ ա՛լ կը մօտենայինք «տոամֆին վերջին տեսարանին որ պիտի ըլլար Ապտիւլ Համիտի գահընկէզութիւնը։ Այս մասին տարակոյս չի կար։

Թերթերը բացէ ի բաց զինքը կ՚ամբաստանէին իբրեւ վերջին դաւադրութեան հեղինակը և իր գահընկէզութեան վրայ կը խօսէին զանազան առիթներով։

Ապրիլ 13 երկուշաբթի օրը նչանաւոր եղաւ։

Մեծագոյն իրողութիւնն էր Ելլտըզի անձնատուութիւնը։ Պալատը Սկլաւնիկեան բանակին ձեռքը անցած էր առանց կռիւի և Ապտիւլ Համիտ առանձնացուցուած՝ սենեակի մը մէջ։ Եւ սակայն տակաւին անուանապէս ինքն էր իշխողը։

Ցերեկը կալաթա Սէրայի առջեւ անմոռանալի տեսարանի մը ներկայ գտնուեցանք։

Ելլտըզի բոլոր պալատականները, ամենայետին ազանէրէն մինչեւ բարձրաստիճան փաչաները, թերեւս հազար հոգիի չափ, թափօր կազմած բերուեցան կալա-

թա Սէրայ։ Իրենց առջեւէն կ'երթար Ապտիւլ Համիտի հրացանակիրներուն պետը Թահիր փաշա, մռայլ ու չարաչուք դէմքով մը։ Ցետոյ, խառն ի խուռն կուգային սենեկապետներ, ծառաներ, ներքինիներ, դռնապաններ, ևն. ևն., ոմանք երկար սէթրիներով, ուրիշներ չալվարով կամ համազգեստով։ Իրենց տեսքը ծիծաղաշարժ ու խղճալի էր միանգամայն։

Ամէնքն ալ ամօթահար, գլուխնին ծռած կը քալէին, ապուչցած սահմռկած կերպարանքով մը, կարծես իրենց վիճակին անգիտակից։

Ժողովուրդը զիրենք կը ծաղրէր, կը նախատէր սանձարձակ հրճուանքով մը և եթէ զինուորներով պաշտպանուած չըլլային՝ ապահովաբար միայն նախատուելով ալ չպիտի ազատէին։

Շատեր, պալատականները ճանչնալով, անուններն կուտային ու հեգնական խօսքեր կամ հայհոյութիւններ կ'ուղղէին անոնց։

Երլտըզի երեսուն տարուան ազատութիւնն ու գաբչանքն էր որ կը տողանցէր մեր առջեւէն։

Եւ երեւակայել որ այդ ողորմելի մարդիկն էին որոնք տարիներով՝ բարձրավիզ ու անպատիժ՝ ամբողջ կայսրութիւն մը կեղեքած էին։

Պալատականները կալաթա Սէրային մէջ փակուելէ ետքը, տակաւին հարիւրաւոր հետաքրքիրներ կը սպասէին ու նոյն իսկ կ'ուզէին ներս մանել, այն աստիճան որ ոստիկանները ստիպուեցան ցրուել հաւաքուած բազմութիւնը։

Բացի այս պալատականներէն՝ երկուշաբթի օր ձերբակալուեցան ու Սէրասքէրի դուռը տարուեցան չատ մը յետաշրջականներ, որոնց թիւը 600ը անցած էր։

Ճամբան, ամէն մէկ քայլափոխնուս կը հանդիպինք ոստիկաններու, որոնք մէկ կամ երկու մարդ

բռնած կը տանէին։ Երբեմն նոյն իսկ փողոցին մէջ կը կատարուէր ձերբակալումը։ Սարսափը տիրած էր բոլոր յետաշրջականներուն վրայ, որոնք դեռ չաբաթ մը առաջ յոխորտանքով ինքզինքնին կը ցուցադրէին։

Մարտ 31ին յաջորդ օրը մէջտեղ եկած խաֆիէները նորէն անյայտացած էին, բայց այս անգամ իրենցմէ չատերը օձիքը ձեռք առած էին և առաջնորդուած Սէրասքէրի բանակը։

Ջրայց կը չըլլար թէ Ապտիւլ Համիտ յաջողած էր Եըլտըզէն խոյս տալ և Գերմանական դեսպանատունը ապաստանիլ։ Ոմանք ալ կ'ըսէին թէ օսմանեան մարտանաւ մը փոխադրուած է և ամէն ժարդ վայրկեանէ կը սպասէր Բնդանօթի 101 աւետարեր ձայնարկութեան։

* * *

Երեքշաբթի օր, առաւոտեան, ամէն մարդ ոտքի վրայ էր։

Գիտէինք թէ Ապտիւլ Համիտ գահընկէց պիտի ըլլար և իր յաջորդը գահը բարձրանար։

Փողոցները Սելանիկեան զինուորներով ու կամաւորներով լեցուած էին։ Պոլսոյ կողմը մանաւանդ ուժերուն թիւը չատ մեծ էր։ Պահէն գաբուէն մինչեւ Այա Սոֆիայի ու Սուլթան Պայազիտի հրապարակը լեցուած էր երկտես բազմութեամբ մը։

Հետզհետէ զօրագունդերը կ'անցնէին բնդհանուր խանդավառութեան մէջէն ու կը չարուէին այն ճամբաներուն երկայնքը ուրկէ կայսերական թափօրը պիտի անցնէր։

Սրտատրոփ անձկութիւն մը համակած էր ամէնքս ալ։ Թէեւ վստահ էինք թէ Ապտիւլ Համիտ գահընկէց պիտի ըլլար, այսուհանդերձ անհամբեր կը սպասէինք Բնդանօթի ձայներուն, ա՛լ աւելի ապահով ըլլալու համար։

Ցերեկէն ետքը, ժամը երկուքին միջոցները, Սիրքէճիի կայարանին մօտերը կը գտնուէի, երբ Թնդանօթը գոռաց.

— Մէ՛կ, գոչեցին հարիւրաւոր բերաններ:

Բայց տակաւին վստահութիւն չունէինք. կրնար հրդեհի Թնդանօթ ըլլալ:

Թնդանօթի հարուածները կը շարունակուէին և մինչև ութերորդ հարուածը ամբողջ անձկութեամբ համրեց:

Երբ ութերորդ հարուածը Թնդաց՝ որոտընդոստ ծափահարութիւն մը լսուեցաւ ամէն կողմէ: Մինչեւ այդ վայրկեանը լռութեան մէջ սպասող ժողովուրդը յանկարծ խանդավառուեցաւ: Ծափահարութիւններու հետ կեցցէ՛ներու աղաղակներ ալ բարձրացան:

Թնդանօթի հարուածները կը շարունակուէին: Մինչեւ քսան քանրհինգ համրեցինք, ու ա՛լ անկէ ետքը հաշիւը կորնդուցինք:

«Կեցցէ՛ Սուլթան Րէշատ», աղաղակը լսուեցաւ յանկարծ և իմացանք որ նոր Սուլթանը հասած էր Սիրքէճիի Նաւամատոյցը:

Քիչ մը ետքը կայսերական կառքը երեւցաւ: Նոր Սուլթանը բարի ու համակրելի դէմքով, առաջին վայրկեանէն սիրտերը գրաւեց և ահագնագոչ «կեցցէ»ները կրկին օդը Թնդացուցին, որոնց ինք կը պատասխաներ անընդհատ բարեւելով ճամբուն երկայնքը խանուած անհաւար բազմութիւնը:

Կ. Պոլսոյ ժողովուրդը կարծեմ երբեք այսքան խանդավառութեամբ իր նոր Սուլթանը չէր ողջունած:

*
* *

Ապրիլ 28ին, դարձեալ երեքշաբթի օր մը, կատարուեցաւ Թրակապութեան արարողութիւնը նոյն ոգեւորութեամբ:

Այս անգամ բազմութիւնը չատ աւելի էր Պոլսոյ կողմէ: Սիրքէճի, Այա-Սոֆիա, Պապը Ալիի պողոտան, Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, ամէն կողմ, փողոցին մէջ, տուներու պատուհանները, տանիքներուն վրայ, ծառերուն գագաթը, հազարաւոր մարդիկներ գլուխներ կ'երեւային:

Թուրք կիները մանաւանդ գրաւած էին բոլոր բարձրահայեաց դիրքերը, և ժամերէ ի վեր նստած, կը սպասէին տեսնելու համար իրենց նոր փատիշահը:

Սուլթան Րէշատ Թօփ գաբուի պալատէն քառաձի չգող կառքի մը մէջ բազմած դուրս ելաւ: Բազմութիւնը այն աստիճան խճողուած էր որ կառքը հազիւ կրնար կամաց կամաց յառաջանալ և բոլոր հանդիսականները կրնային մօտէն դիտել իրենց վեհապետը:

Նոյն բարեմոյն դէմքով անձն էր զոր տեսած էինք դահակալութեան օրը, միայն թէ այս անգամ աւելի տարէց կ'երեւար, որովհետեւ մօրուք թողած էր:

Ծափահարութիւնները, կեցցէները, ա՛լ աւելի մեծացուին, զինքը կ'ընդունէին ամբողջ անցքին վրայ:

Յետոյ, երրորդ անգամ բլլալով զինքը տեսայ Օսմանեան Սորբոնարանին մէջ, Մայիս 8 ուրբաթ օրը, ուր եկաւ հանդիսաւորապէս իր սահմանադրական երդումը ընելու և միեւնոյն տեղն պահանջկոտ որ եւրոփոխանները ալ նոյն երդումը ընեն:

Հիմա ա՛լ ազատարար բանակին գործը ամբողջովին գլուխ եկած էր: Սահմանադրութիւնը արիւնի գոհողութեամբ վերագտնուած՝ անդառնալիօրէն հաստատուած կը թուէր և ամէնուս համար ազատ կեղծիաւոր գործունէութեան հեռապատկերը կը բացուէր:

Իրա՛ւ է որ Աստուածայի չարդը գոնէ Հայերուս խանդավառութիւնը մարած՝ եռանդը ջախջախած էր, այո՛ւհանդերձ կը ջանայինք մեր դաւը ծածկել և, եթէ

կարելի էր, մոռնալ զայն նոր ակնկալութիւններու անձնատուր ըլլալով։

*
* *

Բոլոր այս հանդիսաւոր արարողութիւններէ ետքը, կարգը եկած էր մաքրագործումին։

Պաշարման վիճակը հետզհետէ կը սաստկանար, խստութիւնները կ'աւելնային, ձերբակալութիւնները կը չարունակուէին։ Բայց ո՛չ ոք դժգոհութիւն կը յայտնէր, բացի բնականաբար ենթականերէն, որովհետեւ իշխանութիւնը արդարութեամբ կը գործէր և իր խստութիւնները անհրաժեշտ էին։

Մայիսին մէջ, ցերեկ մը, փարաւիներէն անցած ատենս, տեսայ որ մեծ բազմութիւն մը խռնուած էր նոր հանդոյց չոգենաւի մը առջեւ։

— Ի՞նչ կայ, հարցուցի հոն գտնուող հետաքրքիրներէն մէկուն։

— Շէյխ Վահաէթին չոգենաւին մէջն է, ու դուրս պիտի հանեն, պատասխանեց։

Սենթինիկեան բանակին Պոլիս հասնելէն ետքը Շէյխ Վահաէթի փախած էր և ի վերջոյ ձերբակալուած Իզմիրի կամ Պրուսայի մէջ, յաւ չեմ յիշեր։

Միտքս եկաւ մեր տեսակցութիւնը Լիւտն Շիլմանեանի հետ, այդ բախտահնդրին խմբագրատան մէջ։ Ուզեցի զինքը տեսնել անգամ մըն ալ։

Քիչ մը վերջը, զինուորներով չրջապատուած դուրս հանեին զինքը չոգենաւէն։

Բոլորովին այլափոխուած էր։ Աղտոտ գիւղացիի մը կերպարանքը ունէր չալվարով, ոտքերը հոգաթափ ու գլուխն ալ առանց փիւսկիւլի ֆէս մը։ Գլխիկոր, յուսահատ դէմքով մը անցաւ մեր դիմէն, մինչ ամբոխը զինը կը նախատէր չարունակ։

Վերջին անգամ Վահաէթին տեսայ առտու մը կանուխ, Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, կախաղանին վրայ ուրիշ չորս ընկերներով...։

Այդ կախաղաններուն մեր մղձաւանջները եղան որոնք մէկ քանի օրեր տեւեցին։

Յետոյ, ամէն բան հանդարտեցաւ և չարունակեցինք ապրիլ վերահաստատուած սահմանադրութեան հովանիին տակ...։

ՎԵՐՋ

պրակը 100 փարա

«Տասներկու Տարի Պոլսեն Դուրս» վերջ հրապարակ կ'ելլէ պրակ առ պրակ՝

ԱՆՄԱՀՆ ՎԻՔԹՕՐ ՀԻՒԿՈՅԻ

ԹՇՈՒԱՌՆԵՐԸ

500 ՕՐԻՆԱԿ ՄԻԱՅՆ

Վիքթօր Հիւկոյի գլուխ գործոց այս վէպին սակաւաթիւ օրինակներուն վերջերս մինչեւ 10 ոսկիի ծախուիլը եւ այժմ բոլորովին սպառած ըլլալը նկատի ունենալով, բազմաթիւ խնդրանքներու տեղի տուինք եւ ձեռնարկեցինք աճուր հրատարակութեան պրակ առ պրակ։ Պրակները լոյս պիտի տեսնեն ամեն օր։ Դիւրամատչելի ընծայելու համար զայն համեստ վճարներու, իւրաքանչիւր պրակի գին որոշեցինք

100 ՓԱՐԱ ՄԻԱՅՆ

Այս բազմածախս գործին **500** *օրինակ միայն կ'տպագրուի*

Փութացէք օգտուիլ պատեհ առիթին։

Պրակներու աւարտողացումին վերջ գրքին գինը պիտի եռապատկուի։

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0371329

66.600

891.99.092
O-79